

196 b14  
C. JULII CAESARIS *K*

ET ALIORUM

DE BELLIS

GALLICO CIVILI · POMPEIANO

ALEXANDRINO AFRICANO ET HISPANIENSI

COMMENTARII

JUXTA EDITIONEM OUDENDORPII.

ACCEDUNT

TABULÆ ET INDEX GEOGRAPHICUS

AUCTIORES.

O X O N I I :

E TYPOGRAPHEO CLARENDONIANO.

M DCC LXXX.

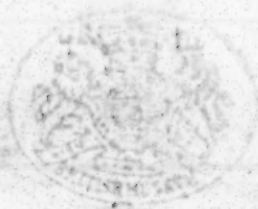






T. Conder Sculp.







C. JULII CAESARIS  
COMMENTARIORUM

DE

BELLO GALLICO

LIBER I.

ARGUMENTUM LIB. I. DE BELLO GALLICO.

I. GALLIAE *descriptio.* II. *Eam invadunt Helvetii.*  
XII. *Sed a Caesare duobus proeliis profligantur ;*  
XXVIII. *et reliquiae in patriam relegantur.* XXX.  
*Galli apud Caesarem de Germanorum, qui, duce Ariovisto, Sequanorum agrum insidebant, insolentia conquerruntur.* XXXIV. *Ille, componendae rei, legatos ad Ariovistum mittit.* XXXVII. *Verum cum id frustra, copias adversus eum ducit ;* XXXIX. *pavidas quidem primum et trementes ;* XL. *post tamen ipsius hortatu animatas.* XLII. *Colloquuntur inter se partium duces :* XLVI. *sed nullo effectu.* XLVIII. *Proin armis res agitur :* LII. *et clade accepta, e Galliis profugiunt Germani.*

I. GALLIA est omnis divisa in partes tris :  
quarum unam incolunt Belgae ; aliam  
Aquitani ; tertiam, qui ipsorum lingua  
Celtae, nostra Galli adpellantur. Hi omnes lingua,  
institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona et Sequana  
A dividit.

dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgae: propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt; minimeque ad eos mercatores saepe commeant, atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, inportant; proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt: qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt; quod fere quotidianis proeliis cum Germanis contendunt, quum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano; continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; adtingit etiam ab Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad Septemtriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur; pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in Septemtriones, et orientem solem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter oceanum Solis et Septemtriones.

II. Apud Helvetios longe nobilissimus et ditissimus fuit Orgetorix. Is, M. Messala et M. Pisone Coss., regni cupiditate inductus, conjurationem nobilitatis fecit; et civitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, quum virtute omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur; una ex parte, flumine Rheno latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte, monte Jura altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios; tertia, lacu Lemanno, et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur, et minus facile finitimis bellum inferre possent: qua de causa homines bellandi cupidi magno dolore adficiebantur. Pro multitudine autem hominum, et pro gloria belli  
atque



atque fortitudinis, angustos se finis habere arbitrabantur, qui in longitudinem millia passuum cxxl, in latitudinem clxxx patebant.

III. His rebus adducti et auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt ea, quae ad proficiscendum pertinerent, comparare; jumentorum et carrorum quam maximum numerum coëmere; sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti subpeteret; cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt; in tertium annum profectionem lege confirmant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur. Is sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico, Catamantaledis filio, Sequano, cujus pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat, et a S. P. Q. R. amicus adpellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat: itemque Dumnorigi Aeduo, fratri Divitiaci, qui eo tempore principatum in civitate obtinebat ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet: eique filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu esse, illis probat, conata perficere; propterea quod ipse suae civitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Helvetii possent: se suis copiis, suoque exercitu, illis regna conciliaturum, confirmat. Hac oratione adducti, inter se fidem et iuramentum dant, et, regno occupato, per tris potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant.

IV. Ea res ut est Helvetiis per indicium enunciata, moribus suis Orgetorigem ex vinculis causam dicere coegerunt. Damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur. Die constituta causae ditionis, Orgetorix ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum millia decem, undique coëgit; et omnes clientes, obaeratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne



causam diceret, se eripuit. Quum civitas, ob eam rem incitata, armis jus suum exsequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est: neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

V. Post ejus mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi jam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata aedificia incendunt: frumentum omne, praeter quod secum portaturi erant, comburunt: ut, domum reditionis spe sublata, paratiores ad omnia pericula subeunda essent: trium mensum molita cibaria sibi quemque domo efferre jubent. Persuadent Rauracis et Tulingis et Latobrigis finitimis, uti eodem usi consilio, oppidis suis vicisque exultis, una cum iis profiscantur: Bojosque, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transferant Noreiamque obpugnant, receptos ad se, socios sibi adsciscunt.

VI. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos, angustum, et difficile, inter montem Juram, et flumen Rhodanum, vix qua singuli carri ducerentur; mons autem altissimus inpendebat, ut facile perpauci prohibere possent: alterum per provinciam nostram, multo facilius, atque expeditius; propterea quod Helvetiorum inter fines et Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit, isque nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est, proximumque Helvetiorum finibus Geneua: ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in populum Romanum viderentur, existimabant, vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectionem comparatis, diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant.

ant: is dies erat, a. d. V. Kal. Apr. L. Pisone, A. Gabinio Coss.

VII. Caesari quum id nunciatum esset, eos per provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci, et quam maximis potest itineribus in Galliam ulteriorem contendit, et ad Geneuam pervenit. Provinciae toti quam maximum militum numerum imperat; (erat omnino in Gallia ulteriore legio una) pontem, qui erat ad Geneuam, jubet rescindi. Ubi de ejus adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt, nobilissimos civitatis; cujus legationis Namejus et Verudoctius principem locum obtinebant; qui dicerent, *sibi esse in animo, sine ullo maleficio iter per provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut ejus voluntate id sibi facere liceat.* Caesar, quod memoria tenebat, L. Cassium Consulem occisum, exercitumque ejus ab Helvetiis pulsum et sub jugum missum, concedendum non putabat: neque homines inimico animo, data facultate per provinciam itineris faciundi, temperaturos ab injuria et maleficio existimabat. Tamen, ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit, *diem se ad deliberandum sumturum; si quid vellent, a. d. Idus Apr. reverterentur.*

VIII. Interea ea legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex provincia convenerant, a lacu Lemanno, qui in flumen Rhodanum influit, ad montem Joram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, millia passuum decem novem, murum, in altitudinem pedum sedecim, fossamque perducit. Eo opere perfecto, praesidia disponit, castella communit; quo facilius, si se invito transire conarentur, prohibere possit. Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit, et legati ad eum reverterunt, negat *se more et exemplo populi Romani posse iter ulli per provinciam dare; et, si vim facere conentur, prohibiturum ostendit.* Helvetii, ea spe dejecti, navibus junctis,



ratibusque compluribus factis; alii, vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnumquam interdiu, saepius noctu, si perrumpere possent, conati, operis munitione, et militum concursu et telis repulsi, hoc conatu destiterunt.

IX. Relinquebatur una per Sequanos via, qua, Sequanis invitis, propter angustias ire non poterant. His quum sua sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Aeduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis inpetrarent. Dumnorix gratia et largitione apud Sequanos plurimum poterat, et Helvetiis erat amicus: quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat; et, cupiditate regni adductus, novis rebus studebat, et quamplurimas civitates suo sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit; et a Sequanis inpetrat, ut per fines suos ire Helvetios patiantur; obsidesque uti inter sese dent, perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine maleficio et injuria transeant.

X. Caesari renunciatur, Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum et Aeduorum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt; quae civitas est in provincia. Id si fieret, intellegebat magno cum periculo provinciae futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus maximeque frumentariis finitimos haberet. Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum praefecit: ipse in Italiam magnis itineribus contendit; duasque ibi legiones conscribit; et tres, quae circum Aquilejam hiemabant, ex hibernis educit; et, qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones et Graioceli et Caturiges, locis superioribus occupatis, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his proeliis pulsus, ab Ocelo, quod est citerioris provinciae extremum, in fines Vocontiorum ulterioris provinciae



provinciae die septimo pervenit; inde in Allobrogum fines; ab Allobrogibus in Segusianos exercitum ducit: hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.

XI. Helvetii jam per angustias et fines Sequanorum suas copias transduxerant, et in Aeduorum fines pervenerant, eorumque agros populabantur. Aedui quum se suaque ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt rogatum auxilium. Ita se omni tempore de populo Romano meritos esse, ut, paene in conspectu exercitus nostri, agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expugnari non debuerint. Eodem tempore, Aedui Ambarri, necessarii et consanguinei Aeduorum, Caesarem certiores faciunt, sese, depopulatis agris, non facile ab oppidis vim hostium prohibere. Item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt, et demonstrant, sibi, praeter agri solum, nihil esse reliqui. Quibus rebus adductus Caesar non expectandum sibi statuit, dum, omnibus fortunis sociorum consumtis, in Santonos Helvetii pervenirent.

XII. Flumen est Arar, quod per fines Aeduorum et Sequanorum in Rhodanum influit, incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, judicari non possit: id Helvetii ratibus ac lintribus junctis transibant. Ubi per exploratores Caesar certior factus est, tres jam copiarum partes Helvetios id flumen transduxisse, quartam vero partem citra flumen Ararim reliquam esse; de tertia vigilia cum legionibus tribus e castris profectus, ad eam partem pervenit, quae nondum flumen transierat. Eos inpeditos et inopinantes adgressus, magnam eorum partem concidit: reliqui fugae sese mandarunt, atque in proximas silvas abdiderunt. Is pagus adpellabatur Tigurinus: nam omnis civitas Helvetia in quatuor pagos divisa est. Hic pagus unus, quum domo exisset, patrum nostrorum memoria L. Cassium consulem interfece-

rat, et ejus exercitum sub jugum miserat. Ita, sive casu, sive consilio Deorum immortalium, quae pars civitatis Helvetiae insignem calamitatem populo Romano intulerat, ea princeps poenas persolvit. Qua in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas injurias ultus est, quod ejus soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem proelio, quo Cassium, interfecerant.

XIII. Hoc proelio facto, reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arari faciendum curat, atque ita exercitum transducit. Helvetii, repentino ejus adventu commoti, quum id, quod ipsi diebus xx aegerrime confecerant, ut flumen transirent, uno illum die fecisse intellegerent, legatos ad eum mittunt: cujus legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Caesare agit: *Si pacem populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros, atque ibi futuros Helvetios, ubi eos Caesar constituisset atque esse voluisset: sin bello persequi perseveraret; reminisceretur et veteris incommodi populi Romani, et pristinae virtutis Helvetiorum. Quod inprovise unum pagum adortus esset, quum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent; ne, ob eam rem, aut suae magno opere virtuti tribueret, aut ipsos despiceret. Se ita a patribus majoribusque suis didicisse, ut magis virtute, quam dolo contenderent, aut insidiis niterentur. Quare, ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi Romani et internecione exercitus nomen caperet, aut memoriam proderet.*

XIV. His Caesar ita respondit: *Eo sibi minus dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret: atque eo gravius ferre, quo minus merito populi Romani accidissent: qui si alicujus injuriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere: sed eo deceptum, quod neque commissum a se intellegeret, quare timeret; neque sine causa timendum putaret. Quod si veteris contumeliae oblivisci vellet; num etiam recentium*



tium injuriarum, quod, eo invito, iter per provinciam per vim tentassent, quod Aeduos, quod Ambarros, quod Allobrogas vexassent, memoriam deponere posse? Quod sua victoria tam insolenter gloriarentur, quodque tam diu se impune injurias tulisse admirarentur, eodem pertinere. Consueſſe enim Deos immortales, quo gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res et diuturniorem in-punitatem concedere. Quum ea ita sint, tamen si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, facturos intellegat; et si Aeduis de injuriis, quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum. Divico respondit: Ita Helvetios a majoribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare, consuerint: ejus rei populum Romanum esse testem. Hoc responso dato, discessit.

XV. Postero die castra ex eo loco movent. Idem facit Caesar, equitatumque omnem, ad numerum quatuor millium, quem ex omni provincia et Aeduis atque eorum sociis coactum habebat, praemit-tit; qui videant, quas in partes iter faciant. Qui cupidius novissimum agmen insecuti, alieno loco cum equitatu Helvetiorum proelium committunt; et pauci de nostris cadunt. Quo proelio sublati Helvetii, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere, nonnumquam et novissimo agmine proelio nostros laceſſere coeperunt. Caesar suos a proelio continebat, ac satis habebat in praesentia hostem rapinis, pabulationibus, populationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim iter fecerunt, uti inter novissimum hostium agmen et nostrum primum, non amplius quinis aut senis millibus passuum interesset.

XVI. Interim quotidie Caesar Aeduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare: nam propter frigora, quod Gallia sub Septemtrionibus, ut ante dictum est, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem  
fatis



fatis magna copia subpetebat: eo autem frumento, quod flumine Arare navibus subvexerat, propterea uti minus poterat, quod iter ab Arare Helvetii averterant, a quibus discedere nolebat. Diem ex die ducere Aedui, conferri, comportari, adesse dicere. Ubi se diutius duci intellexit, et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret; convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco, et Lisco, qui summo magistratu praeerat (quem Vergobretum adpellant Aedui, qui creatur annuus, et vitae necisque in suos habet potestatem) graviter eos accusat: quod, quum neque emi neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non sublevetur; praesertim quum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit, multo etiam gravius, quod sit destitutus, queritur.

XVII. Tum demum Liscus oratione Caesaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: *Esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui privatim plus possint, quam ipsi magistratus: hos seditiosa atque improba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant; quod praestare dicant, si jam principatum Galliae obtinere non possint, Gallorum, quam Romanorum, imperia perferre, neque dubitare debeant, quin, si Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Aeduis libertatem sint erepturi. Ab eisdem nostra consilia, quaeque in castris gerantur, hostibus enunciari: hos a se coerceri non posse. Quin etiam, quod necessario rem coactus Caesari enunciarit, intellegere sese, quanto id cum periculo fecerit; et ob eam causam, quam diu potuerit, tacuisse.*

XVIII. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem, Divitiaci fratrem, designari sentiebat: sed, quod pluribus praesentibus eas res jactari nolebat, celeriter concilium dimittit; Liscum retinet. Quaerit ex solo ea, quae in conventu dixerat; dicit liberius, atque audacius: eadem secreto ab aliis quaerit; reperit esse vera: *Ipsam esse Dumnorigem, summa audacia, magna*  
apud

*apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum novarum, compluris annos portoria reliquaque omnia Æduorum vectigalia parvo pretio redempta habere: propterea quod illo licente, contra liceri audeat nemo. His rebus et suam rem familiarem auxisse, et facultates ad largiendum magnas comparasse; magnum numerum equitatus suo sumtu semper alere et circum se habere: neque solum domi, sed etiam apud finitimas civitates largiter posse, atque hujus potentiae causa matrem in Biturigibus homini illic nobilissimo ac potentissimo conlocasse: ipsum ex Helvetiis uxorem habere: sororem ex matre et propinquas suas nuptum in alias civitates conlocasse. Favere et cupere Helvetiis, propter eam adfinitatem: odisse etiam suo nomine Caesarem et Romanos; quod eorum adventu potentia ejus deminuta, et Divitiacus frater in antiquum locum gratiae atque honoris sit restitutus. Si quid accidat Romanis, summam in spem per Helvetios regni obtinendi venire: imperio populi Romani non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia desperare. Reperiebat etiam in quaerendo Caesar, quod proelium equestre adversum paucis ante diebus esset factum, initium ejus fugae factum a Dumnorige, atque ejus equitibus; nam equitatu, quem auxilio Caesari Ædui miserant, Dumnorix praeerat: eorum fuga reliquum esse equitatum perterritum.*

XIX. Quibus rebus cognitis, quum ad has suspensiones certissimae res accederent: quod per fines Sequanorum Helvetios transduxisset, quod obsides inter eos dandos curasset, quod ea omnia non modo injussu suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu Æduorum accusaretur, satis esse causae arbitrabatur, quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere juberet. His omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum in populum Romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, justitiam, temperantiam cognoverat: nam, ne ejus subplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur.

Itaque,



Itaque, prius quam quidquam conaretur, Divitiacum ad se vocari jubet, et, quotidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam omnium rerum fidem habebat, cum eo conloquitur: simul commonefacit, quae ipso praesente in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit, quae separatim quisque de eo apud se dixerit. Petit, atque hortatur, ut sine ejus offensione animi, vel ipse de eo, causa cognita, statuatur, vel civitatem statuere jubeat.

XX. Divitiacus multis cum lacrimis Caesarem complexus obsecrare coepit, *ne quid gravius in fratrem statueret: scire se, illa esse vera: nec quemquam ex eo plus, quam se, doloris capere: propterea quod, quum ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum propter adolescentiam posset, per se crevisset. Quibus opibus ac nervis, non solum ad minuendam gratiam, sed paene ad perniciem suam uteretur: sese tamen et amore fraterno, et existimatione vulgi commoveri. Quod si quid ei a Caesare gravius accidisset, quum ipse eum locum amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum non sua voluntate factum; qua ex re futurum, uti totius Galliae animi a se averterentur.* Haec quum pluribus verbis flens a Caesare peteret, Caesar ejus dextram premit; consolatus rogat, finem orandi faciat: tanti ejus apud se gratiam esse ostendit, uti et Reipublicae injuriam et suum dolorem ejus voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat, fratrem adhibet: quae in eo reprehendat, ostendit; quae ipse intellegat, quae civitas queratur, proponit: monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet: praeterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit: ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire possit.

XXI. Eodem die ab exploratoribus certior factus, hostes sub monte confedissee, millia passuum ab ipsius castris octo; qualis esset natura montis, et qualis in circuitu

circuitu adscensus, qui cognoscerent, misit. Renunciatum est, facilem esse. De tertia vigilia T. Labienum legatum Propraetore cum duabus legionibus, et iis ducibus, qui iter cognoverant, summum jugum montis adscendere jubet; quid sui consilii sit, ostendit: ipse de quarta vigilia eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit; equitatumque omnem ante se mittit. P. Confidius, qui rei militaris peritissimus habebatur, et in exercitu L. Sullae et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus praemittitur.

XXII. Prima luce, quum summus mons a T. Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille et quingentis passibus abesset; neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus, aut Labieni cognitus esset; Confidius, equo admissio, ad eum adcurrit: dicit, montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri: id se a Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias in proximum collem subducit; aciem instruit. Labienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne proelium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae essent, ut undique uno tempore in hostes inpetus fieret; monte occupato, nostras expectabat, proelioque abstinebat. Multo denique die per exploratores Caesar cognovit, et montem a suis teneri, et Helvetios castra movisse, et Confidium, timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi renunciassse. Eo die, quo consuevit intervallo, hostes sequitur, et millia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

XXIII. Postridie ejus diei (quod omnino biduum supererat, quum exercitu frumentum metiri oporteret; et quod a Bibracte, oppido Aeduorum longe maximo et copiosissimo, non amplius millibus passuum XVIII aberat) rei frumentariae prospiciendum existimavit, iter ab Helvetiis avertit ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Aemilii, Decurionis equitum Gallorum, hostibus nunciatur. Helvetii,



vetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie, superioribus locis occupatis, proelium non commisissent; sive eo, quod re frumentaria intercludi posse confiderent, commutato consilio, atque itinere converso, nostros a novissimo agmine insequi ac laceessere coeperunt.

XXIV. Postquam id animum advertit, copias suas Caesar in proximum collem subducit; equitatumque, qui sustineret hostium inpetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quatuor veteranarum, ita, uti supra se in summo jugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia conlocaret; ac totum montem hominibus compleri, et interea farcinas in unum locum conferri, et eum ab his, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit. Helvetii cum omnibus suis carris secuti, impedimenta in unum locum contulerunt: ipsi, confertissima acie rejecto nostro equitatu, phalange facta, sub primam nostram aciem successerunt.

XXV. Caesar, primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut, aequato omnium periculo, spem fugae tolleret, cohortatus suos, proelium commisit. Milites, e loco superiore pilis missis, facile hostium phalangem perfrugerunt: ea disiecta, gladiis destrixis, in eos inpetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod, pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et conligatis, quum ferrum se inflexisset, neque evellere, neque, sinistra inpedita, satis commode pugnare poterant; multi ut, diu jactato brachio, praeoptarent scutum manu emittere, et nudo corpore pugnare. Tandem, vulneribus defessi, et pedem referre, et, quod mons suberat circiter M. passuum, eo se recipere coeperunt. Capto monte, et succedentibus nostris, Boji et Tulingi, qui hominum millibus circiter xv agmen hostium claudebant et novissimis praesidio erant, ex itinere nostros latere aperto adgressi, circum-

circumvenere: et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare et proelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa bipartito intulerunt: prima et secunda acies, ut victis ac submotis resisteret; tertia, ut venientes exciperet.

XXVI. Ita, ancipiti proelio, diu atque acriter pugnatum est. Diutius quum nostrorum inpetus sustinere non possent; alteri se, ut coeperant, in montem receperunt, alteri ad impedimenta et carros suos se contulerunt: nam hoc toto proelio, quum ab hora septima ad vesperum pugnatum sit, aversum hostem videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est: propterea quod pro vallo carros objecerant, et e loco superiore in nostros venientes tela conjiciebant, et nonnulli inter carros rotasque, mataras ac tragulas subiciebant, nostrosque vulnerabant. Diu quum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia, atque unus e filiis captus est. Ex eo proelio circiter hominum millia cxxx superfuerunt: eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso, in fines Lingonum die iv pervenerunt, quum et propter vulnera militum, et propter sepulturam occisorum, nostri triduum morati, eos sequi non potuissent. Caesar ad Lingonas litteras, nunciosque misit, ne eos frumento, neve alia re juvarent: qui si juvissent, se eodem loco, quo Helvetios, habiturum. Ipse, triduo intermisso, cum omnibus copiis eos sequi coepit.

XXVII. Helvetii, omnium rerum inopia adducti, legatos de deditioe ad eum miserunt: qui quum eum in itinere convenissent, seque ad pedes projecissent, subpliciterque locuti, flentes pacem petissent, atque eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum exspectare iussisset, paruerunt. Eo postquam Caesar pervenit, obsides, arma, servos qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea conquiruntur et

con-



conferuntur, nocte intermissa, circiter hominum millia vi ejus pagi, qui Urbigenus adpellatur, sive timore perterriti, ne, armis traditis, subpicio adficerentur, sive spe salutis inducti, quod, in tanta multitudine dedititiorum, suam fugam aut occultari aut omnino ignorari posse existimarent; prima nocte, e castris Helvetiorum egressi, ad Rhenum finesque Germanorum contenderunt.

XXVIII. Quod ubi Caesar rescit, quorum per fines ierant, his, uti conquirerent et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit; reductos in hostium numero habuit: reliquos omnes, obsidibus, armis, perfugis traditis, in deditiorem accepit. Helvetios, Tulingos, Latobrigos in fines suos, unde erant profecti, reverti iussit; et quod, omnibus fructibus amissis, domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit, ut iis frumenti copiam facerent: ipsos oppida vicosque, quos incenderant, restituere iussit. Id ea maxime ratione fecit, quod noluit eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare; ne propter bonitatem agrorum, Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helvetiorum fines transirent, et finitimi Galliae provinciae Allobrogibusque essent. Bojos, petentibus Aeduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis conlocarent, concessit: quibus illi agros dederunt; quosque postea in parem juris libertatisque conditionem, atque ipsi erant, receperunt.

XXIX. In castris Helvetiorum tabulae repertae sunt litteris Graecis confectae, et ad Caesarem relatae; quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent; et item separatim pueri, senes, mulieresque. Quarum omnium rerum summa erat, capitum Helvetiorum millia cclxiii, Tulingorum millia xxxvi, Latobrigorum xiv, Rauracorum xxiii, Bojorum xxxii: ex his, qui arma ferre possent, ad millia xcii. Summa omnium fuerunt ad millia cclxviii.

Eorum,

Forum, qui domum redierunt, censu habito, ut Caesar imperaverat, repertus est numerus millium c et x.

XXX. Bello Helvetiorum confecto, totius fere Galliae legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum convenerunt. Intellegere sese, tametsi pro veteribus Helvetiorum injuriis populi Romani ab iis poenas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terrae Galliae, quam populi Romani accidisse: propterea quod eo consilio, florentissimis rebus, domos suas Helvetii reliquissent, uti toti Galliae bellum inferrent, imperioque potirentur, locumque domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni Gallia obportunissimum ac fructuosissimum judicassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent. Petierunt, uti sibi concilium totius Galliae in diem certam indicere, idque Caesaris voluntate facere liceret; sese habere quasdam res, quas ex communi consensu ab eo petere vellent. Ea re permessa, diem concilio constituerunt, et jurejurando, ne quis enunciaret, nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se sanxerunt.

XXXI. Eo concilio dimisso, iidem principes civitatum, qui ante fuerant ad Caesarem, reverterunt, petieruntque, uti sibi secreto in occulto de sua omniumque salute cum eo agere liceret. Ea re inpetrata, sese omnes flentes Caesari ad pedes proiecērunt; *Non minus se id contendere, et laborare, ne ea, quae dixissent, enunciarentur, quam, uti ea, quae vellent, inpetrarent: propterea quod, si enunciatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent.* Locutus est pro his Divitiacus Aeduus: *Galliae totius factiones esse duas: harum alterius principatum tenere Aeduos, alterius Arvernos. Hi quum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab Arvernis Sequanisque Germani mercede arcesserentur. Horum primo circiter millia xv Rhenum transisse: posteaquam agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac bar-*  
B
bari



bari adamassent, transductos plures : nunc esse in Gallia ad c et xx millium numerum : cum his Aeduos eorumque clientes semel atque iterum armis contendisse, magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem equitatum amisisse. Quibus proeliis calamitatibusque fractos, qui et sua virtute, et populi Romani hospitio atque amicitia plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos civitatis, et jurejurando civitatem obstringere, sese neque obsides repetituros, neque auxilium a populo Romano imploratorios, neque recusatorios, quo minus perpetuo sub illorum ditione atque imperio essent : unum se esse ex omni civitate Aeduorum, qui adduci non potuerit, ut juraret aut liberos suos obsides daret. Ob eam rem se ex civitate profugisse, et Romam ad Senatum venisse, auxilium postulatum, quod solus neque jurejurando neque obsidibus teneatur. Sed pejus victoribus Sequanis, quam Aeduis victis accidisse : propterea quod Ariovistus, rex Germanorum, in eorum finibus consedisset, tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliae, occupavisset, et nunc de altera parte tertia Sequanos decedere juberet ; propterea quod, paucis mensibus ante, Harudum millia hominum xxiv ad eum venissent ; quibus locus ac sedes pararentur. Futurum esse paucis annis, uti omnes ex Galliae finibus pellerentur, atque omnes Germani Rhenum transirent ; neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias proelio vicerit, quod proelium factum sit Admagetobriae, superbe et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cujusque liberos poscere, et in eos omnia exempla cruciatuque edere, si qua res non ad nutum aut ad voluntatem ejus facta sit. Hominem esse barbarum, iracundum, temerarium : non posse ejus imperia diutius sustineri : nisi si quid in Caesare populoque Romano sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerint, ut domo emigrent ; aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant ; fortunamque, quaecumque accadat, experiantur.

Haec

*Haec si enunciata Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum subplicium sumat; Caesarem vel auctoritate sua atque exercitus, vel recenti victoria, vel nomine populi Romani deterrere posse, ne major multitudo Germanorum Rhenum transducatur, Galliamque omnem ab Ariovisti injuria posse defendere.*

XXXII. Hac oratione ab Divitiaco habita, omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere coeperunt. Animadvertit Caesar, unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri facerent; sed tristes, capite demisso, terram intueri. Ejus rei causa quae esset, miratus, ex ipsis quaesivit. Nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. Quum ab iis saepius quaereret, neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Aeduus respondit; *Hoc esse miseriorem graviorumque fortunam Sequanorum, quam reliquorum; quod soli ne in occulto quidem queri, neque auxilium implorare auderent; absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent: propterea quod reliquis tamen fugae facultas daretur; Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate ejus essent, omnes cruciatus essent perferendi.*

XXXIII. His rebus cognitis, Caesar Gallorum animos verbis confirmavit: pollicitusque est, sibi eam rem curae futuram: magnam se habere spem, et beneficio suo et auctoritate adductum Ariovistum finem injuriis facturum. Hac oratione habita, concilium dimisit. Et secundum ea multae res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam et suscipiendam putaret: inprimis, quod Aeduos fratres consanguineosque saepenumero a senatu adpellatos, in servitute atque in ditione videbat Germanorum teneri; eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intellegebat: quod in tanto imperio populi Romani turpissimum sibi et Reipublicae esse arbitrabatur. Paullatim autem Germanos consuescere Rhe-



num transire, et in Galliam magnam eorum multitudinem venire, populo Romano periculosum videbat: neque sibi homines feros ac barbaros temperaturos existimabat, quin, quum omnem Galliam occupassent, ut ante Cimbri Teutonique fecissent, in provinciam exirent, atque inde in Italiam contenderent: praesertim quum Sequanos a provincia nostra Rhodanus divideret: quibus rebus quam maturime occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam adrogantiam sumserat, ut ferendus non videretur.

XXXIV. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, uti aliquem locum medium utriusque conloquio diceret: velle sese de Republica et summis utriusque rebus cum eo agere. Ei legationi Ariovistus respondit; *Si quid ipsi a Caesare opus esset, sese ad eum venturum fuisse: si quid ille se velit, illum ad se venire oportere. Praeterea se neque sine exercitu in eas partes Galliae venire audere, quas Caesar possideret, neque exercitum sine magno comitatu atque emolimento in unum locum contrahere posse: sibi autem mirum videri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut Caesari, aut omnino populo Romano negotii esset.*

XXXV. His responsis ad Caesarem relatis, iterum ad eum Caesar legatos cum his mandatis mittit: *Quoniam tanto suo populiue Romani beneficio adfectus, (quum in consulatu suo rex atque amicus a senatu adpellatus esset) hanc sibi populoque Romano gratiam referret, ut in conloquium venire invitatus gravaretur, neque de communi re dicendum sibi et cognoscendum putaret; haec esse, quae ab eo postularet: primum, ne quam hominum multitudinem amplius trans Rhenum in Galliam transduceret; deinde obsides, quos haberet ab Aeduis, redderet; Sequanisque permetteret, ut, quos illi haberent, voluntate ejus reddere illis liceret; neve Aeduos injuria laceggeret; neve his sociisque eorum bellum inferret. Si id ita fecisset, sibi populoque Romano perpetuam gratiam atque amicitiam*

tiam cum eo futuram : si non inpetraret, sese, (quoniam M. Messala, M. Pisone C<sup>OS</sup>S. Senatus censuisset, uti, quicumque Galliam provinciam obtineret, quod commodo Reipublicae facere posset, Aeduos ceterosque amicos populi Romani defenderet,) se Aeduorum injurias non neglecturum.

XXXVI. Ad haec Ariovistus respondit : Jus esse belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent : item populum Romanum victis non ad alterius praescriptum, sed ad suum arbitrium imperare consueisse. Si ipse populo Romano non praescriberet quemadmodum suo jure uteretur, non oportere sese a populo Romano in suo jure impediri. Aeduos sibi, quoniam belli fortunam tentassent et armis congressi ac superati essent, stipendiarios esse factos. Magnam Caesarem injuriam facere, qui suo adventu vestigalia sibi deteriora faceret. Aeduis se obsides redditurum non esse ; neque iis, neque eorum sociis injuria bellum inlaturum, si in eo manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent : Si id non fecissent, longe iis fraternum nomen populi Romani afuturum. Quod sibi Caesar denunciaret, se Aeduorum injurias non neglecturum, neminem secum sine sua pernicie contendisse. Quum vellet, congregaretur : intellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui inter annos XIV telum non subissent, virtute possent.

XXXVII. Haec eodem tempore Caesari mandata referebantur, et legati ab Aeduis et a Treviris veniebant. Aedui questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur : sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisse. Treviri autem, pagos centum Suevorum ad ripas Rheni confedisse, qui Rhenum transire conarentur : iis praeesse Nasuam et Cimberium fratres. Quibus rebus Caesar vehementer commotus, maturandum sibi existimavit, ne, si nova manus Suevorum cum veteribus copiis Ariovisti sese conjunxisset, minus facile resisti posset. Ita-



que, re frumentaria, quam celerrime potuit, comparata, magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

XXXVIII. Quum tridui viam processisset, nunciatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vefontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere, triduique viam a suis finibus processisse. Id ne accideret, magno opere sibi praecavendum Caesar existimabat. Namque omnium rerum, quae ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas: idque natura loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem: propterea quod flumen Dubis, ut circino circumductum, paene totum oppidum cingit: reliquum spatium, quod est non amplius pedum decem, qua flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita ut radices montis ex utraque parte ripae fluminis contingant. Hunc murus circumdatus arcem efficit, et cum oppido conjungit. Huc Caesar magnis nocturnis diurnisque itineribus contendit; occupatoque oppido, ibi praefidium conlocat.

XXXIX. Dum paucos dies ad Vefontionem rei frumentariae commeatusque causa moratur, ex percunctatione nostrorum, vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse praedicabant, saepenumero sese cum eis congressos ne vultum quidem atque aciem oculorum ferre potuisse; tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus est a tribunis militum, praefectis, reliquisque, qui ex urbe amicitiae causa Caesarem secuti, magnum periculum miserabantur, quod non magnum in re militari usum habebant. Quorum alius, alia causa inlata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret, petebat, ut ejus voluntate discedere liceret; nonnulli, pudore adducti, ut timoris suspensionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere, neque

neque interdum lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. Volgo totis castris testamenta obsignabantur. Horum vocibus ac timore paullatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites centurionesque, quique equitatu praeerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris et magnitudinem silvarum, quae intercederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut satis commodè subportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Caesari renunciabant, quum castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes milites, neque propter timorem signa laturos.

XL. Haec quum animadvertisset, convocato consilio, omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: *Primum, quod aut quam in partem, aut quo consilio ducerentur, sibi quaerendum aut cogitandum putarent. Ariovistum, se consule, cupidissime populi Romani amicitiam adpetisse. Cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum iudicaret? sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulatis, atque aequitate conditionum perspecta, eum neque suam neque populi Romani gratiam repudiaturum. Quod si furore atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute, aut de ipsius diligentia desperarent? Factum ejus hostis periculum patrum nostrorum memoria, quum Cimbris et Teutonis a C. Mario pulsus, non minorem laudem exercitus, quam ipse imperator, meritus videbatur. Factum etiam nuper in Italia, servili tumultu; quos tamen aliquid usus ac disciplina, quam a nobis accepissent, sublevarent: ex quo judicari posset, quantum haberet in se boni constantia: propterea quod, quos aliquamdiu inermes sine causa timuissent, hos postea armatos ac viatores superassent: denique hos esse eosdem, quibuscum saepenumero Helvetii congressi, non solum in suis, sed etiam in illorum finibus plerumque superarint,*



qui tamen pares esse nostro exercitu non potuerint. Si quos adversum proelium, et fuga Gallorum commoveret, hos, si quaerere, reperire posse, diuturnitate belli defatigatis Gallis, Ariovistum, quam multos menses castris se ac paludibus tenuisset neque sui potestatem fecisset, desperantes jam de pugna et dispersos subito adortum, magis ratione et consilio, quam virtute, vicisse. Cui rationi contra homines barbaros atque inperitos locus fuisset, hac, ne ipsum quidem sperare, nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in rei frumentariae simulationem angustiasque itinerum conferrent, facere adroganter: quam aut de officio Imperatoris desperare aut praescribere viderentur. Haec sibi esse curae: frumentum Sequanos, Leucos, Lingonas subministrare: jamque esse in agris frumenta matura: de itinere, ipsos brevi tempore judicatu. Quod non fore dicto audientes milites neque signa latu. dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut, male re gesta, fortunam defuisse, aut, aliquo facinore comperto, avaritiam esse convictam: suam innocentiam perpetua vita, felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se, quod in longiorem diem conlaturus esset, repraesentaturum, et proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quamprimum intelligere posset, utrum apud eos pudor atque officium, an timor valeret. Quod si praeterea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitaret, sibi eam Praetoriam cohortem futuram. Huic legioni Caesar et indusserat praecipue, et propter virtutem confidebat maxime.

XLI. Hac oratione habita, mirum in modum conversae sunt omnium mentes, summaque alacritas et cupiditas belli gerendi innata est: princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum iudicium fecisset, seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. Deinde reliquae legiones per tribunos militum et primorum ordinum centuriones egerunt, uti Caesari satisfacerent: se neque umquam dubitasse, neque timuisse,  
neque

neque de summa belli suum iudicium, sed Imperatoris esse, existimavisse. Eorum satisfactione accepta, et itinere exquisito per Divitiacum, quod ex aliis ei maximam fidem habebat, ut millium amplius quinquaginta circuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, ut dixerat, profectus est. Septimo die, quum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias a nostris millibus passuum IV et XX abesse.

XLII. Cognito Caesaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de conloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset; seque id sine periculo facere posse existimare. Non respuit conditionem Caesar: jamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, quum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur: magnamque in spem veniebat, pro suis tantis populique Romani in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore, uti pertinacia desisteret. Dies conloquio dictus est, ex eo die quintus. Interim, quum saepe ultro citroque legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad conloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque cum equitatu veniret: alia ratione se non esse venturum. Caesar, quod neque conloquium, interposita causa, tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatu committere audebat; commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus deductis, eo legionarios milites legionis decimae, cui quam maxime confidebat, inponere; ut praesidium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. Quod quum fieret, non inridicule quidam ex militibus decimae legionis dixit; *Plus, quam pollicitus esset, Caesarem ei facere: pollicitum se in cohortis praetoriae loco decimam legionem habiturum, nunc ad equum rescribere.*

XLIII. Planicies erat magna, et in ea tumulus terreus satis grandis. Hic locus aequo fere spatio  
ab



ab castris utrisque aberat. Eo, ut erat dictum, ad conloquium venerunt. Legionem Caesar, quam equis devexerat, passibus cc ab eo tumulo constituit: item equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ex equis ut conloquerentur, et praeter se, denos ut ad conloquium adducerent, postulavit. Ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua Senatusque in eum beneficia commemoravit: quod rex adpellatus esset a Senatu, quod amicus, quod munera amplissima missa: quam rem et paucis contigisse, et pro magnis hominum officiis consueisse tribui docebat: illum, quum neque aditum neque causam postulandi justam haberet, beneficio ac liberalitate sua ac Senatus ea praemia consecutum. Docebat etiam, quam veteres, quamque justae causae necessitudinis ipsis cum Aeduis intercederent; quae Senatus consulta, quoties, quamque honorifica, in eos facta essent; ut omni tempore totius Galliae principatum Aedui tenuissent, prius etiam quam nostram amicitiam adpetissent. Populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse. Quod vero ad amicitiam populi Romani adtulissent, id iis eripi quis pati posset? Postulavit deinde eadem, quae legatis in mandatis dederat, ne aut Aeduis aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet; si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at ne quos amplius Rhenum transire pateretur.

XLIV. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respondit: de suis virtutibus multa praedicavit: *Transisse Rhenum sese non sua sponte, sed rogatum et arcessitum a Gallis: non sine magna spe magnisque praemiis domum propinquosque reliquisse: sedes habere in Gallia ab ipsis concessas, obsides ipsorum voluntate datos: stipendium capere jure belli, quod victores victis imponere consuerint: non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse: omnes Galliae civitates ad se obpugnandum venisse, ac contra se*  
*castra*

castra habuisse : eas omnes copias a se uno proelio fusas ac superatas esse : si iterum experiri velint, iterum paratum sese decertare ; si pace uti velint, iniquum esse de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus pependerit. Amicitiam populi Romani sibi ornamento et praesidio, non detrimento, esse oportere : idque se ea spe petisse. Si per populum Romanum stipendium remittatur et dedititii subtrahantur, non minus libenter sese recusaturum populi Romani amicitiam, quam adpetierit. Quod multitudinem Germanorum in Galliam transducatur, id se sui muniendi, non Galliae impugnandae, causa facere ; ejus rei testimonium esse, quod, nisi rogatus, non venerit, et quod bellum non intulerit, sed defenderit. Se prius in Galliam venisse, quam populum Romanum ; numquam ante hoc tempus exercitum populi Romani Galliae provinciae fines egressum. Quid sibi vellet ? cur in suas possessiones veniret ? provinciam suam hanc esse Galliam, sicut illam nostram. Ut ipsi concedi non oporteret, si in nostros fines inpetum faceret, sic iterum nos esse iniquos, qui in suo jure se interpellaremus. Quod fratres a senatu Aeduos appellatos diceret ; non se tam barbarum neque tam inperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo Aeduos Romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentionibus, quas Aedui secum et cum Sequanis habuissent, auxilio populi Romani usos esse. Debere se suspicari, simulata Caesarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui obprimendi causa habere : Qui nisi decedat atque exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed pro hoste habiturum ; quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque populi Romani gratum esse facturum. Id se ab ipsis per eorum nuncios compertum habere ; quorum omnium gratiam atque amicitiam ejus morte redimere posset. Quod si decessisset et liberam possessionem Galliae sibi tradidisset, magno se illum praemio remuneraturum, et quaecunque bella geri vellet, sine ullo ejus labore et periculo confecturum.

XLV. Multa ab Caesare in eam sententiam dicta sunt,



sunt, quare negotio desistere non posset, et neque suam neque populi Romani consuetudinem pati, uti optime meritos socios defereret; neque se judicare, Galliam potius esse Ariovisti, quam populi Romani. Bello superatos esse Arvernos et Rutenos ab Q. Fabio Maximo, quibus populus Romanus ignovisset, neque in provinciam rede-gisset, neque stipendium inposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani iustissimum esse in Gallia imperium: si iudicium Senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset.

XLVI. Dum haec in conloquio geruntur, Caesari nunciatum est, equites Ariovisti propius tumultum accedere, et ad nostros adequitare; lapides telaque in nostros conjicere. Caesar loquendi finem fecit, seque ad suos recepit, suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes rejicerent. Nam, etsi sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu proelium fore videbat, tamen committendum non putabat, ut, pulsus hostibus, dici posset, eos ab se per fidem in conloquio circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua adrogantia in conloquio Ariovistus usus, omni Gallia Romanis interdixisset, inpetumque in nostros ejus equites fecissent, eaque res conloquium ut diremisset; multo major alacritas studiumque pugnandi majus exercitu injectum est.

XLVII. Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos mittit, velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae neque perfectae essent, agere cum eo: uti aut iterum conloquio diem constitueret, aut si id minus vellet, ex suis legatis aliquem ad se mitteret. Conloquendi Caesari causa visa non est, et eo magis quod pridie ejus diei Germani retineri non poterant quin in nostros tela conjicerent. Legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum et hominibus feris obiecturum existimabat. Commodissimum visum est, C. Valerium Procillum, C. Valerii Caburi

Caburi filium, summa virtute et humanitate adolescentem (cujus pater a C. Valerio Flacco civitate donatus erat) et propter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, qua multa jam Ariovistus longinqua consuetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum mittere, et M. Mettium, qui hospitio Ariovisti usus erat. His mandavit, ut, quae diceret Ariovistus, cognoscerent et ad se referrent. Quos quum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo praesente, clamavit: *Quid ad se venirent? an speculandi causa?* conantis dicere prohibuit et in catenas conjecit.

XLVIII. Eodem die castra promovit, et millibus passuum vi a Caesaris castris sub monte confedit. Postridie ejus diei, praeter castra Caesaris suas copias transduxit, et millibus passuum ii ultra eum castra fecit; eo consilio, uti frumento, commeatuque, qui ex Sequanis et Aeduis subportaretur, Caesarem intercluderet. Ex eo die dies continuos v Caesar pro castris suas copias produxit, et aciem instructam habuit; ut, si vellet Ariovistus proelio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit: equestri proelio quotidie contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant. Equitum millia erant vi, totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi, quos ex omni copia singuli singulos, suae salutis causa, delegerant: cum his in proeliis versabantur: ad hos se equites recipiebant: hi, si quid erat durius, concurrabant: si qui, graviore vulnere accepto, equo deciderat, circumstitebant: si quo erat longius prodeundum aut celerius recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas, ut, jubis equorum sublevati, cursum adaequarent.

XLIX. Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani confederant, circiter passus dc ab eis, castris idoneum locum delegit; acieque



acieque triplici instructa, ad eum locum venit. Primam et secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire iussit. Hic locus ab hoste circiter passus sexcentos, uti dictum est, aberat: eo circiter hominum numero XVI millia expedita cum omni equitatu Ariovistus misit; quae copiae nostros perterrerent et munitione prohiberent. Nihilo secius Caesar, ut ante constituerat, duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere iussit. Munitis castris, duas ibi legiones reliquit et partem auxiliorum: quatuor reliquas in castra maiora reduxit.

L. Proximo die, instituto suo Caesar e castris utrisque copias suas eduxit; paullumque a maioribus progressus aciem instruxit; hostibusque pugnandi potestatem fecit: ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quae castra minora obpugnaret, misit. Acriter utrimque usque ad vesperum pugnatum est. Solis occasu suas copias Ariovistus, multis et inlatis et acceptis vulneribus, in castra reduxit. Quum ex captivis quaereret Caesar, quamobrem Ariovistus proelio non decertaret, hanc reperiebat causam: Quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matresfamiliae eorum sortibus et vaticinationibus declararent, utrum proelium committi ex usu esset, nec ne: eas ita dicere, *Non esse fas Germanos superare, si ante novam Lunam proelio contendissent.*

LI. Postridie ejus diei Caesar praesidio utrisque castris, quod satis esse visum est, reliquit: omnis alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit; quod minus multitudine militum legionariorum, pro hostium numero, valebat, ut ad speciem alariis uteretur. Ipse, triplici instructa acie, usque ad castra hostium accessit. Tum demum necessario Germani suas copias castris eduxerunt, generatimque constituerunt, paribusque intervallis, Harudes, Marcomanos, Triboccos, Vangiones, Nemetes, Sedusios,

Sedusios, Suevos: omnemque aciem suam rhedis et carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres inposuerunt, quae in proelium proficiscentes milites passis crinibus flentes inplorabant, ne se in servitutem Romanis traderent.

LII. Caesar singulis legionibus singulos legatos et quaestorem praefecit; uti eos testis suae quisque virtutis haberet. Ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse animum adverterat, proelium commisit. Ita nostri acriter in hostes, signo dato, inpetum fecerunt. Itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes conjiciendi non daretur. Rejectis pilis, comminus gladiis pugnatum est. At Germani celeriter, ex consuetudine sua, phalange facta, inpetus gladiatorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalangas insilirent, et scuta manibus revellerent, et desuper vulnerarent. Quum hostium acies a sinistro cornu pulsa atque in fugam conversa esset, a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. Id quum animadvertisset P. Crassus adolescens, qui equitatu praeerat, quod expeditior erat, quam hi, qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit.

LIII. Ita proelium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt, neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum millia passuum ex eo loco circiter quinquaginta pervenerint. Ibi perpauci, aut viribus confisi transnatare contenderunt, aut, lintribus inventis, sibi salutem repererunt. In his fuit Ariovistus, qui, naviculam deligatam ad ripam nactus, ea profugit: reliquos omnes consecuti equites nostri interfecerunt. Duae fuerunt Ariovisti uxores, una Sueva natione, quam ab domo secum eduxerat; altera Norica, regis Vocionis soror, quam in Gallia duxerat, a fratre missam. Utraeque in ea fuga perierunt. Duae filiae harum, altera occisa, altera capta est. C. Valerius Procillus, quum a custodibus in  
fuga



fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipsum Caesarem hostis equitatu persequentem incidit. Quae quidem res Caesari non minorem, quam ipsa victoria, voluptatem adtulit: quod hominem honestissimum provinciae Galliae, suum familiarem et hospitem, ereptum e manibus hostium, sibi restitutum videbat: neque ejus calamitate de tanta voluptate et gratulatione quidquam fortuna deminuerat. Is, se praesente, de se ter fortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur: fortium beneficio se esse incolumem. Item M. Mettius repertus et ad eum reductus est.

LIV. Hoc proelio trans Rhenum nunciato, Suevi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt; quos Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos infecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Caesar, una aestate duobus maximis bellis confectis, maturius paullo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit: hibernis Labienum praeposuit: ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos profectus est.

C. JULII CAESARIS  
COMMENTARIORUM

DE

BELLO GALLICO

LIBER II.

ARGUMENTUM LIB. II. DE BELLO GALLICO.

I. *Belgae omnes contra P. R. conjurant, III. exceptis Rhemis. V, Caesar contra eos exercitum Axonam flumen transducit: VII. Bibracti oppido, VIII. atque item Q. Titurio Legato a Belgis obpugnatis, subsidia mittit. X. Illi, frustra istis obpugnationibus tentatis, ad tuendos suos quisque fines, copias partiuntur. XII. Caesar discedentes insequutus, Sueffiones, XIII. Bellovacos, XV. et Ambianos in deditionem accipit: XVI. Nervios, fortiter se defendentes, debellat: XXIX. Item Aduatucos.*

I. **Q**UUM esset Caesar in citeriore Gallia in hibernis, ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores adferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus, contra populum Romanum conjurare, obsidesque inter se dare: conjurandi has esse causas: primum, quod  
C vere-



vererentur, ne, omni pacata Gallia, ad eos exercitus noster adduceretur: deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita populi Romani exercitum hiemare, atque inveterascere in Gallia, moleste ferebant: partim qui mobilitate et levitate animi novis imperiis studebant: ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentiōribus, atque his, qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna occupabantur; qui minus facile eam rem in imperio nostro consequi poterant.

II. Iis nunciis litterisque commotus Caesar duas legiones in citeriore Gallia novas conscripsit, et finita aestate, in interiorē Galliam qui deduceret, Q. Pedium legatum misit. Ipse, quum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit. Dat negotium Senonibus, reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quae apud eos gerantur, cognoscant: seque de his rebus certiore faciant. Hi constanter omnes nunciaverunt, manus cogi, exercitum in unum locum conduci. Tum vero dubitandum non existimavit, quin ad eos [xii. die] proficisceretur. Re frumentaria provisa, castra movet, diebusque circiter xv ad fines Belgarum pervenit.

III. Eo quum de improviso, celeriusque omnium opinione venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos Iccium et Antebrogium, primos civitatis, miserunt: qui dicerent, se suaque omnia in fidem atque potestatem populi Romani permittere; neque se cum Belgis reliquis consensisse, neque contra populum Romanum omnino conjurasse; paratosque esse, et obsides dare, et imperata facere, et oppidis recipere, et frumento ceterisque rebus juvare: reliquos omnes Belgas in armis esse: Germanosque, qui cis Rhenum incolunt, sese cum his conjunxisse: tantumque esse eorum omnium furorem, ut, ne Sueffiones quidem fratres consanguineosque suos, qui eodem jure, iisdem legibus utantur, unum imperium

imperium unumque magistratum cum ipsis habeant, detertere potuerint, quin cum his consentirent.

IV. Quum ab his quaereret, quae civitates quantaeque in armis essent, et quid in bello possent, sic reperiebat: plerosque Belgas esse ortos ab Germanis, Rhenumque antiquitus transductos, propter loci fertilitatem ibi consedisse, Gallosque, qui ea loca incoherent, expulisse: solosque esse, qui patrum nostrorum memoria, omni Gallia vexata, Teutonos Cimbroscque intra fines suos ingredi prohibuerint: quae ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem magnosque spiritus in re militari sumerent. De numero eorum omnia se habere explorata, Remi dicebant; propterea quod propinquitatibus adfinitatibusque conjuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint. Plurimum inter eos Bellovacos et virtute, et auctoritate, et hominum numero valere: hos posse conficere armata millia centum, pollicitos ex eo numero electa LX; totiusque belli imperium sibi postulare. Sueffiones suos esse finitimos; latissimos feracissimosque agros possidere: apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Divitiacum, totius Galliae potentissimum; qui quum magnae partis harum regionum, tum etiam Britanniae imperium obtinuerit: nunc esse regem Galbam: ad hunc propter justitiam prudentiamque, totius belli summam omnium voluntate deferri: oppida habere numero XII; polliceri millia armata quinquaginta: totidem Nervios, qui maxime feri inter ipsos habeantur, longissimeque absint: XV millia Atrebates: Ambianos X millia: Morinos XXV millia: Menapios IX millia: Caletos X millia: Velocasses et Veromanduos totidem: Aduatucos XIX millia: Condrusos, Eburones, Caeraesos, Paemanos, qui uno nomine Germani adpellantur, arbitrari ad XL millia.

V. Caesar Remos cohortatus liberaliterque oratione prosecutus, omnem senatum ad se convenire,



principumque liberos obsides ad se adduci iussit. Quae omnia ab his diligenter ad diem facta sunt. Ipse Divitiacum Aeduum magno opere cohortatus docet, quanto opere Reipublicae communisque salutis interfit, manus hostium distineri, ne cum tanta multitudine uno tempore confligendum sit. Id fieri posse, si suas copias Aedui in fines Bellovacorum introduxerint et eorum agros populari coeperint. His mandatis, eum ab se dimittit. Postquam omnes Belgarum copias in unum locum coactas ad se venire vidit, neque jam longe abesse, ab his, quos miserat, exploratoribus, et ab Remis cognovit; flumen Axonam, quod est in extremis Remorum finibus, exercitum transducere maturavit, atque ibi castra posuit. Quae res et latus unum castrorum ripis fluminis muniebat, et, post eum quae essent, tuta ab hostibus reddebat, et commeatus ab Remis reliquisque civitatibus ut sine periculo ad eum portari posset, efficiebat. In eo flumine pons erat. Ibi praesidium ponit; et in altera parte fluminis Q. Titurium Sabinum legatum cum vi cohortibus relinquit. Castra in altitudinem pedum xii vallo, fossaque duodeviginti pedum munire jubet.

VI. Ab his castris oppidum Remorum, nomine Bibrax, aberat millia passuum viii: id ex itinere magno inpetu Belgae obpugnare coeperunt. Aegre eo die sustentatum est. Gallorum eadem atque Belgarum obpugnatio est haec. Ubi circumjecta multitudine hominum totis moenibus, undique lapides in murum jaci coepti sunt, murusque defensoribus nudatus est; testudine facta, portas succedunt, murumque subruunt. Quod tum facile fiebat: nam quum tanta multitudo lapides ac tela conjicerent, in muro consistendi potestas erat nulli. Quum finem obpugnandi nox fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate et gratia inter suos, qui tum oppido praeerat, unus ex iis, qui legati de pace ad Caesarem venerant, nuncios

cios ad eum mittit, *Nisi subsidium sibi submittatur, sese diutius sustinere non posse.*

VII. Eo de media nocte Caesar, iisdem ducibus usus qui nuncii ab Iccio venerant, Numidas, et Cretas sagittarios, et funditores Baleares subsidio oppidanis mittit. Quorum adventu, et Remis cum spe defensionis studium propugnandi accessit; et hostibus eadem de causa spes potiundi oppidi discessit. Itaque paullisper apud oppidum morati, agrosque Remorum depopulati, omnibus vicis, aedificiisque, quos adire poterant, incensis, ad castra Caesaris omnibus copiis contenderunt: et ab millibus passuum minus II castra posuerunt: quae castra, ut fumo atque ignibus significabatur, amplius millibus passuum VIII in latitudinem patebant.

VIII. Caesar primo, et propter multitudinem hostium, et propter eximiam opinionem virtutis, praelio supersedere statuit; quotidie tamen equestribus praeliis, quid hostis virtute posset, et quid nostri audent, periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intellexit, loco pro castris ad aciem instruendam natura obportuno atque idoneo, quod is collis, ubi castra posita erant, paullulum ex planitie editus tantum adversus in latitudinem patebat quantum loci acies instructa occupare poterat, atque ex utraque parte lateris dejectus habebat, et frontem leniter fastigatus paullatim ad planitiem redibat: ab utroque latere ejus collis transversam fossam obduxit circiter passuum CD, et ad extremas fossas castella constituit, ibique tormenta conlocavit: ne, quum aciem instruxisset, hostes (quod tantum multitudine poterant) ab lateribus pugnantes suos circumvenire possent. Hoc facto, duabus legionibus, quas proxime conscripserat, in castris relictis, ut, si qua opus esset, subsidio duci possent: reliquas sex legiones pro castris in acie constituit. Hostes item suas copias ex castris educatas instruxerant.

IX. Palas erat non magna inter nostrum atque  
hostium



hostium exercitum. Hanc si nostri transirent, hostes exspectabant: nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret, ut inpeditos adgrederentur, parati in armis erant. Interim proelio equestri inter duas acies contendebatur. Ubi neutri transeundi initium faciunt, secundiore equitum proelio nostris, Caesar suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post nostra castra demonstratum est. Ibi vadis repertis, partem suarum copiarum transducere conati sunt; eo consilio, ut, si possent, castellum, cui praeerat Q. Titurius legatus, expugnarent, pontemque interscinderent: si minus potuissent, agros Remorum popularentur, qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant, commeatuque nostros prohiberent.

X. Caesar certior factus ab Titurio, omnem equitatum, et levis armaturae Numidas, funditores, sagittariosque pontem transducit, atque ad eos contendit. Acriter in eo loco pugnatum est. Hostes inpeditos nostri in flumine adgressi, magnum eorum numerum occiderunt; per eorum corpora reliquos audacissime transire conantes, multitudine telorum repulerunt; primos, qui transierant, equitatu circumventos interfecerunt. Hostes ubi et de expugnando oppido et de flumine transeundo spem se fessisse intellexerunt, neque nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi causa viderunt, atque ipsos res frumentaria deficere coepit; concilio convocato, constituerunt, optimum esse, domum suam quemque reverti; et quorum in fines primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique convenirent; ut potius in suis, quam in alienis finibus decertarent; et domesticis copiis rei frumentariae uterentur. Ad eam sententiam, cum reliquis causis, haec quoque ratio eos deduxit; quod Divitiacum atque Aeduos finibus Bellovacorum adpropinquare cognoverant. His persuaderi, ut diutius morarentur neque suis auxilium ferrent, non poterat.

XI. Ea

XI. Ea re constituta, secunda vigilia magno cum strepitu ac tumultu castris egressi, nullo certo ordine neque imperio, quum sibi quisque primum itineris locum peteret et domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis fugae profectio videretur. Hac re statim Caesar per speculatores cognita, insidias veritus, quod qua de causa discederent nondum perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit. Prima luce, confirmata re ab exploratoribus, omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur, praemisit. His Q. Pedium et L. Aurunculeium Cottam legatos praefecit. T. Labienum legatum cum legionibus tribus subsequi iussit. Hi novissimos adorti, et multa millia passuum profecuti, magnam multitudinem eorum fugientium conciderunt: quum ab extremo agmine, ad quos ventum erat, consisterent, fortiterque inpetum nostrorum militum sustinerent; priores, quod abesse a periculo viderentur, neque ulla necessitate neque imperio continerentur, exaudito clamore, perturbatis ordinibus, omnes in fuga sibi praesidium ponerent. Ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium: sub occasumque Solis destiterunt, seque in castra, ut erat imperatum, receperunt.

XII. Postridie ejus diei Caesar, prius quam se hostes ex terrore ac fuga reciperent, in fines Sueffionum, qui proximi Remis erant, exercitum duxit; et, magno itinere confecto, ad oppidum Noviodunum contendit. Id ex itinere obpugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter latitudinem fossae muriue altitudinem, paucis defendentibus, expugnare non potuit. Castris munitis, vineas agere, quaeque ad obpugnandum usui erant, comparare coepit. Interim omnis ex fuga Sueffionum multitudo in oppidum proxima nocte convenit. Celeriter vineis ad oppidum actis, aggere jacto, turribusque constitutis, magnitudine operum, quae ne-



que viderant ante Galli neque audierant, et celeritate Romanorum permoti, legatos ad Caesarem de deditioe mittunt, et, petentibus Remis, ut conservarentur, inpetrant.

XIII. Caesar, obsidibus acceptis, primis civitatis, atque ipsius Galbae regis duobus filiis, armisque omnibus ex oppido traditis, in deditioem Sueffiones accepit; exercitumque in Bellovacos ducit. Qui quum se suaque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent, atque ab eo oppido Caesar cum exercitu circiter millia passuum v abesset, omnes maiores natu ex oppido egressi, manus ad Caesarem tendere et voce significare coeperunt, sese in ejus fidem ac potestatem venire, neque contra populum Romanum armis contendere: item, quum ad oppidum accessisset castraque ibi poneret, pueri mulieresque ex muro passis manibus, suo more, pacem ab Romanis petierunt.

XIV. Pro his Divitiacus (nam post discessum Belgarum, dimissis Aeduorum copiis, ad eum revertetur) facit verba. *Bellovacos omni tempore in fide atque amicitia civitatis Aeduae fuisse: impulsos ab suis principibus, qui dicerent Aeduos a Caesare in servitutem redactos omnes indignitates contumeliasque perferre, et ab Aeduis defecisse, et populo Romano bellum intulisse. Qui hujus consilii principes fuissent, quod intellegerent quantum calamitatem civitati intulissent, in Britanniam profugisse. Petere non solum Bellovacos, sed etiam pro his Aeduos, ut sua clementia ac mansuetudine in eos utatur. Quod si fecerit, Aeduorum auctoritatem apud omnes Belgas amplificaturum; quorum auxiliis atque opibus, si qua bella inciderint, sustentare consuerint.*

XV. Caesar honoris Divitiaci atque Aeduorum causa sese eos in fidem recepturum et conservatum dixit: sed, quod erat civitas magna inter Belgas auctoritate, atque hominum multitudine praeestabat, de obsides poposcit. His traditis, omnibusque armis ex oppido conlatis, ab eo loco in fines Ambianorum

norum pervenit, qui se suaque omnia sine mora dediderunt. Eorum fines Nervii adtingebant : quorum de natura moribusque Caesar quum quaereret, sic reperiebat : *Nullum aditum esse ad eos mercatoribus : nihil pati vini reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium inferri : quod iis rebus relanguescere animos eorum, et remitti virtutem existimarent : esse homines feros, magnaeque virtutis : increpitare, atque incusare reliquos Belgas, qui se populo Romano dedidissent, patriamque virtutem projecissent : confirmare, sese neque legatos missuros, neque ullam conditionem pacis accepturos.*

XVI. Quum per eorum fines triduum iter fecisset, inveniebat ex captivis, Sabim flumen ab castris suis non amplius millia passuum x abesse : trans id flumen omnis Nervios consedisse, adventumque ibi Romanorum expectare, una cum Atrebatibus et Veromanduis, finitimis suis ; nam his utrisque persuaserant, uti eandem belli fortunam experirentur : expectari etiam ab his Aduatucorum copias, atque esse in itinere ; mulieres, quique per aetatem ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum coniecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.

XVII. His rebus cognitis, exploratores centurionesque praemittit, qui locum idoneum castris deligant. Quumque ex dedititiis Belgis reliquisque Gallis complures, Caesarem secuti, una iter facerent : quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta, nocte ad Nervios pervenerunt, atque iis demonstrarunt inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum intercedere ; neque esse quidquam negotii, quum prima legio in castra venisset reliquaeque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri : qua pulsa, impedimentisque direptis, futurum, ut reliquae contra consistere non auderent. Adjuvabat etiam eorum consilium qui rem deferebant, quod Nervii antiquitus, quum equitatu nihil possent, (neque enim ad hoc  
tempus



tempus ei rei student, sed, quidquid possunt, pedestribus valent copiis) quo facilius finitimorum equitatum, si praedandi causa ad eos venissent, impedirent, teneris arboribus incis, atque inflexis crebris *que* in latitudinem ramis, (*enatis*) et rubis sentibusque interjectis, effecerant, ut instar muri hae sepes munimenta praeberent: quo non modo intrari, sed ne perspici quidem possit. His rebus quum iter agminis nostri impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii aestimaverunt.

XVIII. Loci natura erat haec, quem locum nostri castris delegerant. Collis ab summo aequaliter declivis ad flumen Sabim, quod supra nominavimus, vergebat: ab eo flumine pari adclivitate collis nascebatur adversus huic, et contrarius, passus circiter cc: infima apertus, ab superiore parte silvestris; ut non facile introrsus perspici posset. Intra eas silvas hostes in occulto sese continebant: in aperto loco, secundum flumen, paucae stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo pedum circiter III.

XIX. Caesar, equitatu praemisso, subsequabatur omnibus copiis: sed ratio, ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgae ad Nervios detulerant. Nam quod ad hostis adpropinquabat, consuetudine sua Caesar VI legiones expeditas ducebat: post eas totius exercitus impedimenta conlocarat: inde duae legiones, quae proxime conscriptae erant, totum agmen claudabant praesidioque impedimentis erant. Equites nostri cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi cum hostium equitatu proelium commiserunt. Quum se illi idemtidem in silvas ad suos reciperent, ac rursus ex silva in nostros inpetum facerent, neque nostri longius, quam quem ad finem porrecta ac loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent; interim legiones sex, quae primae venerant, opere dimenso, castra munire coeperunt. Ubi prima impedimenta nostri exercitus ab his, qui in silvis abditi latebant, visa sunt; quod tempus inter eos committendi

tendi proelii convenerat, ita ut intra silvas aciem ordinisque constituerant atque ipsi sese confirmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt, inpetumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsus ac proturbatis, incredibili celeritate ad flumen decucurrerunt; ut paene uno tempore et ad silvas et in flumine et jam in manibus nostris hostes viderentur. Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

XX. Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum, quod erat insigne, quum ad arma concurrere oporteret: signum tuba dandum: ab opere revocandi milites: qui paullo longius aggeris petendi causa processerant, arcessendi: acies instruenda: milites cohortandi: signum dandum. Quarum rerum magnam partem temporis brevitatis, et successus et incursus hostium inpediebat. His difficultatibus duae res erant subsidio, scientia atque usus militum; quod superioribus proeliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commode ipsi sibi praescribere, quam ab aliis doceri, poterant: et quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Caesar discedere, nisi munitis castris, vetuerat. Hi, propter propinquitatem et celeritatem hostium, nihil jam Caesaris imperium spectabant; sed per se, quae videbantur, administrabant.

XXI Caesar, necessariis rebus imperatis, ad cohortandos milites, quam in partem fors obtulit, decucurrit; et ad legionem decimam devenit. Milites non longiore oratione cohortatus, quam uti suae pristinae virtutis memoriam retinerent, neu perturbarentur animo, hostiumque inpetum fortiter sustinerent; quod non longius hostes aberant, quam quo telum adjici posset, proelii committendi signum dedit. Atque in alteram partem item cohortandi causa profectus, pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas, hostiumque tam paratus ad dimicandum



dum animus, ut, non modo ad insignia adcommo-  
danda, sed etiam ad galeas induendas scutisque  
tegimenta detrahenda, tempus defuerit. Quam quis-  
que in partem ab opere casu devenit, quaeque prima  
signa conspexit, ad haec constitit; ne, in quaerendis  
suis, pugnandi tempus dimitteret.

XXII. Instrueto exercitu, magis, ut loci natura,  
dejectusque collis, et necessitas temporis; quam, ut  
rei militaris ratio, atque ordo postulabat: quum di-  
versis locis legiones aliae alia in parte hostibus re-  
sisterent, sepibusque densissimis, ut ante demonstra-  
vimus, interjectis, prospectus impediretur; neque  
certa subsidia conlocari, neque quid in quaque parte  
opus esset, provideri, neque ab uno omnia imperia  
administrari poterant. Itaque in tanta rerum iniqui-  
tate, fortunae quoque eventus varii sequebantur.

XXIII. Legionis nonae et decimae milites, ut in  
sinistra parte acie constiterant, pilis emissis, cursu ac  
lassitudine exanimatos vulneribusque confectos Atre-  
bates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco  
superiore in flumen compulerunt; et transire conan-  
tes, inscuti gladiis, magnam partem eorum inpedi-  
tam interfecerunt. Ipsi transire flumen non dubita-  
verunt; et in locum iniquum progressi rursus regres-  
sos ac resistentes hostes, redintegrato proelio, in  
fugam dederunt. Item alia in parte diversae duae  
legiones, undecima, et octava, profligatis Veroman-  
duis, quibuscum erant congressi, ex loco superiore  
in ipsis fluminis ripis proeliabantur. At tum totis  
fere a fronte et ab sinistra parte nudatis castris,  
quum in dextro cornu legio duodecima, et non  
magno ab ea intervallo septima constitisset; omnes  
Nervii confertissimo agmine, duce Boduognato qui  
summam imperii tenebat, ad eum locum contende-  
runt: quorum pars aperto latere legiones circumve-  
nire, pars summum castrorum locum petere coepit.

XXIV. Eodem tempore equites nostri, levisque  
armaturae pedites, qui cum iis una fuerant, quos  
primo

primo hostium inpetu pulsos dixeram, quum se in castra reciperent, adversis hostibus occurrebant, ac rursus aliam in partem fugam petebant: et calones, qui ab Decumana porta ac summo jugo collis, nostros victores flumen transisse conspexerant, praedandi causa egressi, quum respexissent, et hostes in nostris castris versari vidissent, praecipites fugae sese mandabant: simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor fremitusque oriebatur; aliique aliam in partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites Treviri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui auxilii causa ab civitate missi ad Caesarem venerant, quum multitudine hostium castra nostra compleri, legiones premi et paene circumventas teneri, calones, equites, funditores, Numidas, diversos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis nostris rebus, domum contenderunt: Romanos pulsos superatosque, castris impedimentisque eorum hostes potitos, civitati renunciaverunt.

XXV. Caesar, ab decimae legionis cohortatione ad dextrum cornu profectus; ubi suos urgueri, signisque in unum locum conlatis duodecimae legionis confertos milites sibi ipsos ad pugnam esse inpedimento; quartae cohortis omnibus centurionibus occisis, signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omnibus fere centurionibus aut vulneratis aut occisis, in his Primopilo, P. Sextio Baculo, fortissimo viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut jam se sustinere non posset; reliquos esse tardiores, et nonnullos ab novissimis desertos proelio excedere ac tela vitare; hostis neque a fronte ex inferiore loco subeuntes intermittere, et ab utroque latere instare, et rem esse in angusto vidit, neque ullum esse subsidium, quod submitti posset; scuto ab novissimis uni militi detracto (quod ipse eo fine scuto venerat,) in primam aciem processit, centurionibusque nominatim adpellatis, reliquos cohortatus milites



milites signa inferre et manipulos laxare iussit, quo facilius gladiis uti possent. Cujus adventu spe inlata militibus ac redintegrato animo, quum pro se quisque in conspectu Imperatoris et jam in extremis suis rebus operam navare cuperent, paullum hostium inpetus tardatus est.

XXVI. Caesar quum septimam legionem, quae juxta constiterat, item urgueri ab hoste vidisset, Tribunos militum monuit, ut paullatim sese legiones conjungerent, et conversa signa in hostes inferrent. Quo facto, quum alius alii subsidium ferrent, neque timerent, ne averfi ab hoste circumvenirentur, audacius resistere ac fortius pugnare coeperunt. Interim milites legionum duarum, quae in novissimo agmine praesidio inpedimentis fuerant, proelio nunciato, cursu incitato, in summo colle ab hostibus conspiciabantur: et T. Labienus, castris hostium potitus, et ex loco superiore, quae res in nostris castris gererentur, conspicatus, decimam legionem subsidio nostris misit. Qui, quum ex equitum et calonum fuga, quo in loco res esset, quantoque in periculo et castra et legiones et Imperator versaretur, cognovissent, nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt.

XXVII. Horum adventu tanta rerum commutatio facta est, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi proelium redintegrarent; tum calones, perterritos hostes conspicati, etiam inermes armatis occurrerent; equites vero, ut turpitudinem fugae virtute deleant, omnibus in locis pugnae se legionariis militibus praeferrent. At hostes, etiam in extrema spe salutis, tantam virtutem praestiterunt, ut, quum primi eorum cecidissent, proximi jacentibus insisterent, atque ex eorum corporibus pugnarent: his dejectis, et coacervatis cadaveribus, qui superessent, ut ex tumulo, tela in nostros conjicerent, et pila intercepta remitterent: ut non nequidquam tantae virtutis homines judicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, adscendere altissimas ripas,

pas, subire iniquissimum locum: quae facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat.

XXVIII. Hoc proelio facto, et prope ad internecionem gente ac nomine Nerviorum redacto, maiores natu, quos una cum pueris mulieribusque in aestuaria ac paludes conlectos dixeramus, hac pugna nunciata, quum victoribus nihil inpeditum, victis nihil tutum arbitrarentur, omnium, qui supererant, consensu legatos ad Caesarem miserunt, seque ei dederunt; et in commemoranda civitatis calamitate, ex dec ad trii senatores, ex hominum millibus LX, vix ad D, qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt: quos Caesar, ut in miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conservavit; suisque finibus atque oppidis uti iussit; et finitimis imperavit, ut ab injuria et maleficio se suosque prohiberent.

XXIX. Aduatuci, de quibus supra scripsimus, quum omnibus copiis auxilio Nervii venirent, hac pugna nunciata, ex itinere domum reverterunt: cunctis oppidis castellisque desertis, sua omnia in unum oppidum, egregie natura munitum, contulerunt. Quod quum ex omnibus in circuitu partibus altissimas rupes despectusque haberet, una ex parte leniter adclivis aditus, in latitudinem non amplius octo pedum, relinquebatur: quem locum duplici altissimo muro munierant: tum magni ponderis saxa, et praeacutas trabes in muro conlocarant. Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque prognati; qui, quum iter in provinciam nostram atque Italiam facerent, iis inpedimentis, quae secum agere ac portare non poterant, citra flumen Rhenum depositis, custodiae ex suis ac praesidio vi millia hominum una reliquerunt. Ibi, post eorum obitum, multos annos a finitimis exagitati, quum alias bellum inferrent, alias inlatum defenderent, consensu eorum omnium pace facta, hunc sibi domicilio locum delegerunt.

XXX. Ac, primo adventu exercitus nostri, crebras



bras ex oppido excursiones faciebant, parvulisque proeliis cum nostris contendebant: postea, vallo pedum XII, in circuitu XV millium, crebrisque castellis circummuniti, oppido sese continebant. Ubi, vineis actis, aggere exstructo, turrim procul constitui viderunt, primum inridere ex muro, atque increpitare vocibus, quo tanta machinatio ab tanto spatio institueretur? quibusnam manibus, aut quibus viribus, praesertim homines tantulae staturae (nam plerumque hominibus Gallis, prae magnitudine corporum suorum, brevitās nostra contemptui est,) tanti oneris turrim in muros sese conlocare confiderent?

XXXI. Ubi vero moveri, et adpropinquare moenibus viderunt, nova atque inusitata specie commoti, legatos ad Caesarem de pace miserunt; qui ad hunc modum locuti: *Non se existimare, Romanos sine ope divina bellum gerere; qui tantae altitudinis machinationes tanta celeritate promovere [et ex propinquitate pugnare] possent: se, suaeque omnia eorum potestati permittere, dixerunt. Unum petere, ac deprecari; si forte pro sua clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset Aduatucos esse conservandos, ne se armis despoliaret. Sibi omnes fere finitimos esse inimicos, ac suae virtuti invidere; a quibus se defendere, traditis armis, non possent. Sibi praestare, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam a populo Romano pati, quam ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari consueissent.*

XXXII. Ad haec Caesar respondit; *Se magis consuetudine sua, quam merito eorum, civitatem conservaturum, si prius, quam murum aries adtigisset, se dedidissent; sed deditionis nullam esse conditionem, nisi armis traditis: se id, quod in Nervii fecisset, facturum, finitimisque imperaturum, ne quam dedititiis populi Romani injuriam inferrent.* Re nunciata ad suos, quae imperarentur, facere dixerunt. Armorum magna multitudo de muro in fossam, quae erat ante oppidum, jacta,

jecta, sic, ut prope summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adaequarent: et tamen circiter parte tertia, ut postea perspectum est, celata, atque in oppido retenta, portis patefactis, eo die pace sunt usi.

XXXIII. Sub vesperum Caesar portas claudi, militesque ex oppido exire iussit, ne quam noctu oppidani ab militibus injuriam acciperent. Illi, ante inito, ut intellectum est, consilio, quod, deditioe facta, nostros praesidia deducturos, aut denique indiligentius servaturos crediderant, partim cum his, quae retinuerant et celaverant, armis; partim, scutis ex cortice factis, aut viminibus intextis, quae subito (ut temporis exiguitas postulabat) pellibus induxerant; tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones adscensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut ante Caesar imperarat, ignibus significatione facta, ex proximis castellis eo concursus est: pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut a viris fortibus, in extrema spe salutis, iniquo loco contra eos, qui ex vallo turribusque tela jacerent, pugnari debuit; quum in una virtute omnis spes salutis consisteret. Occisis ad hominum millibus IV, reliqui in oppidum rejecti sunt. Postridie ejus diei, refractis portis, quum jam defenderet nemo, atque intromissis militibus nostris, sectionem ejus oppidi universam Caesar vendidit. Ab his, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est millium LIII.

XXXIV. Eodem tempore a P. Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Unellos, Osismios, Curiosolitas, Sefuvios, Aulercos, Rhèdones, quae sunt maritimae civitates, Oceanumque adtingunt, certior factus est, omnes eas civitates in ditionem potestatemque populi Romani esse redactas.

XXXV. His rebus gestis omni Gallia pacata, tanta hujus belli ad barbaros opinio perlata est, uti

D

ab



ab his nationibus, quae trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Caesarem, quae se obsides daturas, imperata facturas, pollicerentur. Quas legationes Caesar, quod in Italiam Illyricumque properabat, inita proxima aestate ad se reverti iussit. Ipse in Carnutes, Andes, Turonesque, quae civitates propinquae his locis erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hiberna deductis, in Italiam profectus est. Ob easque res, ex litteris Caesaris, dies xv subplicitio decreta est. Quod ante id tempus accidit nulli.

C. JULII CAESARIS  
COMMENTARIORUM  
DE  
BELLO GALLICO

LIBER III.

ARGUMENTUM LIB. III. DE BELLO GALLICO.

*Ser. Galba Legatus quasdam inter Alpes et Rhodanum  
fitas gentes, secundis aliquot proeliis, subigit. II. Se-  
dunos Veragrosque rebellantes, gravi clade affligit.  
VII. Eodem tempore et rebellant Veneti, Vnelli, Cu-  
riosolitaeque, et alii ad Oceanum in Celtica populi.  
XII. Caesar, diu frustra terrestri bello laceffit Venetis,  
XIV. tandem navali eos superat. XVII. Dum interea  
etiam legati, Q. Titurius cum Vnellis; XX. P. Cras-  
sus cum Aquitaniae compluribus populis, feliciter bellum  
gerunt. XXVIII. Caesar, Morinos Menapiosque ad-  
gressus, ob anni tempus exercitum reducit.*

I. QUUM in Italiam proficisceretur Caesar,  
Serv. Galbam cum legione duodecima, et  
parte equitatus, in Nantuatis, Veragros,  
Sedunosque misit, qui ab finibus Allobrogum, et  
lacu Lemanno, et flumine Rhodano ad fummas  
Alpes



Alpes pertinent. Causa mittendi fuit, *quod iter per Alpis, quo magno cum periculo, magnisque cum portoriis mercatores ire consueverant, patefieri volebat.* Huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in eis locis legionem hiemandi causa conlocaret. Galba, secundis aliquot proeliis factis, castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis, obsidibusque datis, et pace facta, constituit, cohortis duas in Nantuatibus conlocare, et ipse cum reliquis ejus legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui adpellatur Octodurus, hiemare. Qui vicus, positus in valle, non magna adjecta planicie, altissimis montibus undique continetur. Quum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem ejus vici Gallis concessit, alteram, vacuum ab illis relictam, cohortibus ad hiemandum adtribuit. Eam locum vallo fossaque munivit.

II. Quum dies hibernorum complures transissent, frumentumque eo comportari jussisset, subito per exploratores certior factus est, ex ea parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse, montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri. Id aliquot de causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi, legionisque obprimendae consilium caperent. Primum, quod legionem, neque eam plenissimam, detractis cohortibus duabus, et compluribus singillatim, qui commeatus petendi causa missi erant, absentibus, propter paucitatem despiciebant: tum etiam, quod, propter iniquitatem loci, quum ipsi ex montibus in vallem decurrerent et tela conjicerent, ne primum quidem posse inpetum suum sustineri existimabant. Accedebat, quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant; et Romanos, non solum itinerum causa, sed etiam perpetuae possessionis, culmina Alpium occupare conari, et ea loca finitimae provinciae adjungere, sibi persuasum habebant.

III. His nunciis acceptis, Galba quum neque  
opus

opus hibernorum munitionesque plene essent perfectae, neque de frumento reliquoque commeatu satis esset provisum; quod, deditione facta, obsidibusque acceptis, nihil de bello timendum existimaverat; consilio celeriter convocato, sententias exquirere coepit. Quo in consilio, quum tantum repentini periculi praeter opinionem accidisset, ac jam omnia fere superiora loca multitudine armatorum completa conspicerentur, neque subsidio veniri, neque commeatus subportari, interclusis itineribus, possent; prope jam desperata salute, nonnullae hujusmodi sententiae dicebantur, ut, impedimentis relictis, eruptione facta, iisdem itineribus, quibus eo pervenissent, ad salutem contenderent. Majori tamen parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio, interim rei eventum experiri, et castra defendere.

IV. Brevi spatio interjecto vix ut his rebus, quas constituiissent, conlocandis atque administrandis tempus daretur, hostes ex omnibus partibus, signo dato, decurrere, lapides gaesaeque in vallum conijcere. Nostri primo integris viribus fortiter repugnare, neque ullum frustra telum ex loco superiore mittere: ut quaeque pars castrorum nudata defensoribus premi videbatur, eo occurrere et auxilium ferre: sed hoc superari, quod diuturnitate pugnae hostes defessi proelio excedebant, alii integris viribus succedebant: quarum rerum a nostris propter paucitatem fieri nihil poterat; ac non modo defesso ex pugna excedendi, sed ne saucio quidem ejus loci, ubi constiterat, relinquendi, ac sui recipiendi facultas dabatur.

V. Quum jam amplius horis vi continenter pugnaretur, ac non solum vires, sed etiam tela nostris deficerent, atque hostes acrius instarent, languidioribusque nostris, vallum scindere, et fossas complere coepissent, resque esset jam ad extremum perducta casum, P. Sextius Baculus, primipili centurio, quem Nervico proelio compluribus confectum vulneribus



diximus, et item C. Volusenus, tribunus militum, vir et consilii magni et virtutis, ad Galbam accurrunt, atque unam esse spem salutis docent, si, eruptione facta, extremum auxilium experirentur. Itaque, convocatis centurionibus, celeriter milites certiores facit, paullisper intermitterent proelium, ac tantummodo tela missa exciperent, seque ex labore reficerent; post, dato signo, ex castris erumperent, atque omnem spem salutis in virtute ponerent.

VI. Quod iussi sunt, faciunt; ac subito omnibus portis eruptione facta, neque cognoscendi, quid fieret, neque sui conligendi hostibus facultatem relinquunt. Ita commutata fortuna, eos, qui in spem potiundorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt, et ex hominum millibus amplius xxx, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta, reliquos perterritos in fugam conjiciunt, ac, ne in locis quidem superioribus, consistere patiuntur. Sic omnibus hostium copiis fuis, armisque exsutis, se in castra munitionesque suas recipiunt. Quo proelio facto, quod saepius fortunam tentare Galba nolebat, atque alio se in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus viderat; maxime frumenti commeatusque inopia permotus, postero die omnibus ejus vici aedificiis incensis, in provinciam reverti contendit; ac, nullo hoste prohibente, aut iter demorante, incolumem legionem in Nantuatis, inde in Allobrogas perduxit, ibique hiemavit.

VII. His rebus gestis, quum omnibus de causis Caesar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita, inita hieme, in Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire, et regiones cognoscere volebat; subitum bellum in Gallia coortum est. Ejus belli haec fuit causa. P. Crassus adolescens cum legione vii proximus mare Oceanum in Andibus hiemarat. Is, quod in his locis inopia frumenti erat,

erat, praefectos, tribunosque militum complures in finitimas civitates, frumenti commeatusque petendi causa, dimisit. Quo in numero erat T. Terrasidius missus in Esubios; M. Trebius Gallus, in Curiosolitas; Q. Velanius, cum T. Silio, in Venetos.

VII. *Hujus est civitatis longe amplissima auctoritas omnis orae maritimae regionum earum; quod et naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consuerunt; et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt; et in magno impetu maris, atque aperto, paucis portibus interjectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui eo mari uti consuerunt, habent vectigales.* Ab iis fit initium retinendi Silii atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant. Horum auctoritate finitimi adducti (ut sunt Gallorum subita et repentina consilia) eadem de causa Trebium Terrasidiumque retinent: et celeriter missis legatis, per suos principes inter se conjurant, nihil, nisi communi consilio, acturos, eundemque omnis fortunae exitum esse laturos; reliquasque civitates sollicitant, ut in ea libertate, quam a majoribus acceperant, permanere, quam Romanorum servitutem perferre, mallent. Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam perducta, communem legationem ad P. Crassum mittunt, *si velit suos recipere, obsides sibi remittat.*

IX. Quibus de rebus Caesar ab Crasso certior factus, quod ipse aberat longius, naves interim longas aedificari in flumine Ligeri, quod influit in Oceanum, remiges ex provincia institui, nautas gubernatoresque comparari jubet. His rebus celeriter administratis, ipse, quum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti, reliquaeque item civitates, cognito Caesaris adventu, simul quod, quantum in se facinus admisissent, intellegebant, legatos, quod nomen ad omnes nationes sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos ab se, et in vincula coniectos; pro magnitudine periculi bellum pa-



rare, et maxime ea, quae ad usum navium pertinent, providere instituunt, hoc majore spe, quod multum natura loci confidebant. Pedestria esse itinera concisa aestuariis, navigationem inpeditam propter inscientiam locorum, paucitatemque portuum sciebant: neque nostros exercitus, propter frumenti inopiam, diutius apud se morari posse, confidebant. Ac jam, ut omnia contra opinionem acciderent, tamen se plurimum navibus posse. Romanos neque ullam facultatem habere navium, neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulas novisse: ac longe aliam esse navigationem in concluso mari, atque in vastissimo atque apertissimo Oceano, perspiciebant. His initis consiliis, oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant: naves in Venetiam, ubi Caesarem primum bellum gesturum constabat, quam plurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismios, Lexovios, Nannetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintes, Menapios adsciscunt: auxilia ex Britannia, quae contra eas regiones posita est, arcessunt.

X. Erant hae difficultates belli gerendi, quas supra ostendimus. Sed multa Caesarem tamen ad id bellum incitabant; *injuriae retentorum equitum Romanorum, rebellio facta post deditionem, defectio datis obsidibus, tot civitatum conjuratio*: in primis, *ne, hac parte neglecta, reliquae nationes sibi idem licere arbitrantur*. Itaque, quum intellexeret, omnes fere Gallos novis rebus studere, et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere, et conditionem servitutis odisse; prius quam plures civitates conspirarent, partiendum sibi, ac latius distribuendum exercitum putavit.

XI. Itaque T. Labienum legatum in Treviros, qui proximi flumini Rheno sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat, Remos reliquosque Belgas adeat, atque in officio contineat; Germanosque, qui auxilio a Belgis arcessiti dicebantur, si per vim navi-  
bus

bus flumen transire conentur, prohibeat. P. Crassum cum cohortibus legionariis XII, et magno numero equitatus in Aquitaniam proficisci jubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur, ac tantae nationes conjungantur. Q. Titurium Sabinum legatum cum legionibus III in Unellos, Curiosolitas, Lexoviosque mittit, qui eam manum destinendam curet. D. Brutum adolescentem classi, Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus et Santonis reliquisque pacatis regionibus convenire jusserat, praeficit; et, quum primum posset, in Venetos proficisci jubet. Ipse eo pedestribus copiis contendit.

XII. Erant ejusmodi fere situs oppidorum, ut posita in extremis lingulis promontoriisque, neque pedibus aditum haberent, quum ex alto se aestus incitavisset, quod bis accidit semper horarum XII spatio; neque navibus, quod, rursus minuenta aestu, naves in vadis adfluctarentur. Ita utraque re oppidorum obpugnatio inpediebatur: ac, si quando magnitudine operis forte superati, extruso mari aggere ac molibus, atque his ferme oppidi moenibus adaequatis, suis fortunis desperare coeperant; magno numero navium adpulso, cujus rei summam facultatem habebant, sua deportabant omnia, seque in proxima oppida recipiebant: ibi se rursus iisdem obportunitatibus loci defendebant. Haec eo facilius magnam partem aestatis faciebant, quod nostrae naves tempestatibus detinebantur; summaque erat vasto atque aperto mari, magnis aestibus, raris ac prope nullis portibus, difficultas navigandi.

XIII. Namque ipsorum naves ad hunc modum factae, armataeque erant. *Carinae aliquanto planiores, quam nostrarum navium, quo facilius vada, ac decessum aestus excipere possent: prorae admodum erectae, atque item puppes ad magnitudinem fluctuum tempestatumque adcommodatae. Naves totae factae ex robore, ad quamvis vim et contumeliam perferendam. Transstra pedalibus in latitudinem trabibus confixa clavis ferreis, digiti pollicis crassitu-*



*crassitudine ; anchorae, pro funibus, ferreis catenis re-  
vinctae ; pelles pro velis, alutaeque tenuiter confectae.  
Hae sive propter lini inopiam, atque ejus usus inscien-  
tiam ; sive eo, (quod est magis verisimile,) quod tantas  
tempestates Oceani tantosque impetus ventorum sustineri,  
ac tanta onera navium regi velis non satis commode arbi-  
trabantur. Cum his navibus nostrae classi ejusmodi  
congressus erat ; ut una celeritate, et pulsu remorum  
praestaret ; reliqua, pro loci natura, pro vi tempest-  
tatum, illis essent aptiora et adcommodatiora : neque  
enim his nostrae rostro nocere poterant, (tanta in eis  
erat firmitudo ;) neque propter altitudinem facile te-  
lum adjiciebatur ; et eadem de causa minus com-  
mode scopulis continebantur. Accedebat, ut, quum  
faevire ventus coepisset et se vento dedissent, et  
tempestatem ferrent facilius, et in vadis consisterent  
tutius, et ab aestu derelictae nihil saxa et cautes ti-  
merent : quarum rerum omnium nostris navibus  
casus erant extimescendi.*

XIV. Compluribus expugnatis oppidis, Caesar,  
ubi intellexit, frustra tantum laborem sumi, neque  
hostium fugam captis oppidis reprimi, neque his no-  
ceri posse, statuit expectandam classem : quae ubi  
convenit, ac primum ab hostibus visa est, circiter  
ccxx naves eorum paratissimae, atque omni genere  
armorum ornatissimae, profectae ex portu, nostris  
adversae constiterunt : neque satis Bruto, qui classi  
praeerat, vel tribunis militum, centurionibusque,  
quibus singulae naves erant adtributae, constabat,  
quid agerent, aut quam rationem pugnae insisterent :  
rostro enim noceri non posse cognoverant : turribus  
autem excitatis, tamen has altitudo puppium ex bar-  
baris navibus superabat ; ut neque ex inferiore loco  
fatis commode tela adjici possent, et missa ab Gallis  
gravius acciderent. Una erat magno usui res praepa-  
rata a nostris, falces praeacutae, insertae adfixaeque  
longuriis, non absimili forma muralium falcium.  
His quum funes, qui antemnas ad malos destinabant,  
com-

comprehensi, adductique erant, navigio remis incitato, praerumpebantur. Quibus abscisis, antennae necessario concidebant, ut, quum omnis Gallicis navibus spes in velis armamentisque consisteret, his ereptis, omnis usus navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen positum in virtute; qua nostri milites facile superabant; atque eo magis, quod in conspectu Caesaris atque omnis exercitus res gerebatur; ut nullum paullo fortius factum latere posset: omnes enim colles, ac loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

XV. Disiectis, ut diximus, antennis, quum singulas binae ac ternae naves circumsteterant, milites summa vi transcendere in hostium naves contendebant. Quod postquam barbari fieri animadverterunt, expugnatis compluribus navibus, quum ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga salutem petere contenderunt. Ac, jam conversis in eam partem navibus, quo ventus ferebat, tanta subito malacia, ac tranquillitas exstitit, ut se ex loco movere non possent. Quae quidem res ad negotium conficiendum maxime fuit obportuna. Nam singulas nostri confectati expugnaverunt, ut perpaucae ex omni numero, noctis interventu, ad terram pervenerint, quum ab hora fere iv, usque ad Solis occasum, pugnaretur.

XVI. Quo proelio bellum Venetorum, totiusque orae maritimae confectum est. Nam quum omnis juventus, omnes etiam gravioris aetatis, in quibus aliquid consilii aut dignitatis fuit, eo convenerant; tum, navium quod ubique fuerat, in unum locum coegerant: quibus amissis, reliqui neque, quo se reciperent, neque, quemadmodum oppida defenderent, habebant. Itaque se suaque omnia Caesari dediderunt: in quos eo gravius Caesar vindicandum statuit, quo diligentius in reliquum tempus a barbaris jus legatorum conservaretur. Itaque, omni senatu necato, reliquos sub corona vendidit.

XVII. Dum



XVII. Dum haec in Venetis geruntur, Q. Titurius Sabinus cum iis copiis, quas a Caesare acceperat, in fines Unellorum pervenit. His praeerat Viridovix, ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum, quae defecerant; ex quibus exercitum, magnasque copias coëgerat. Atque his paucis diebus Aulerci Eburovices, Lexoviique, senatu suo interfecto, quod auctores belli esse volebant, portas clauferunt, seque cum Viridovice conjunxerunt: magnaue praeterea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum latronumque convenerant, quos spes praedandi studiumque bellandi ab agricultura et quotidiano labore revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat; quum Viridovix contra eum duum millium spatio confedisset, quotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret, ut jam non solum hostibus in contemtionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus nonnihil carperetur: tantamque opinionem timoris praebuit, ut jam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. Id ea de causa faciebat, quod cum tanta multitudine hostium, praesertim eo absente, qui summam imperii teneret, nisi aequo loco, aut obportunitate aliqua data, legato dimicandum non existimabat.

XVIII. Hac confirmata opinione timoris, idoneum quemdam hominem et callidum delegit Gallum ex his, quos auxilii causa secum habebat. Huic magnis praemiis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes transeat: et quid fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfuga ad eos venit, *timorem Romanorum proponit: quibus angustiis ipse Caesar a Venetis prematur, docet: neque longius abesse, quin proxima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat, et ad Caesarem auxilii ferendi causa profiscatur.* Quod ubi auditum est, conclamant omnes, occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse: ad castra iri oportere. Multae res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum

superiorum dierum Sabini cunctatio; perfugae confirmatio; inopia cibariorum, cui rei parum diligenter ab iis erat provisum; spes Venetici belli; et quod fere libenter homines id, quod volunt, credunt. His rebus adducti non prius Viridovicem reliquosque duces ex concilio dimittunt, quam ab his sit concessum, arma uti capiant et ad castra contendant. Qua re concessa, laeti, ut explorata victoria, farmentis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

XIX. Locus erat castrorum editus, et paullatim ab imo adclivis circiter passus m. Huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se conligendos armandosque Romanis daretur; exanimatique pervenerunt. Sabinus suos hortatus, cupientibus signum dat. Inpeditis hostibus, propter ea, quae ferebant, onera, subito duabus portis eruptionem fieri jubet. Factum est obportunitate loci, hostium inscientia ac defatigatione, virtute militum, superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum inpetum ferrent, ac statim terga verterent. Quos inpeditos integris viribus milites nostri consecuti, magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites confectati, paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. Sic, uno tempore, et de navali pugna Sabinus, et de Sabini victoria Caesar certior factus: civitatesque omnes se statim Titurio dederunt. Nam, ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

XX. Eodem fere tempore, P. Crassus, quum in Aquitaniam pervenisset. quae pars, ut ante dictum est, et regionum latitudine, et multitudine hominum, ex tertia parte Galliae est aestimanda, quum intellegeret, in his locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis L. Valerius Praeconinus legatus, exercitu pulso, interfectus esset, atque unde L. Manilius Procos., impedimentis amissis, profugisset, non medio-

crem



crem sibi diligentiam adhibendam intellegebat. Itaque, re frumentaria provisa, auxiliis equitatuque comparato, multis praeterea viris fortibus Tolosa, Carcasone, et Narbone, quae sunt civitates Galliae provinciae finitimae, ex his regionibus nominatim evocatis, in Sotiatum fines exercitum introduxit. Cujus adventu cognito Sotiates, magnis copiis coactis, equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti, primum equestre proelium commiserunt: deinde, equitatu suo pulso, atque insequentibus nostris, subito pedestris copias, quas in convalle in insidiis conlocaverant, ostenderunt. Hi, nostros disiectos adorti, proelium renovarunt.

XXI. Pugnatum est diu, atque acriter; quum Sotiates superioribus victoriis freti, in sua virtute totius Aquitaniae salutem positam putarent; nostri autem, quid sine Imperatore, et sine reliquis legionibus, adolescentulo duce, efficere possent, perspicere cuperent: tamen confecti vulneribus hostes terga vertere: quorum magno numero interfecto, Crassus ex itinere oppidum Sotiatum obpugnare coepit: quibus fortiter resistentibus, vineas turesque egit. Illi, alias eruptione tentata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis, cujus rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos aeraeriae secturae sunt; ubi diligentia nostrorum, nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt; seque in deditionem ut recipiat, petunt. Qua re inpetrata, arma tradere iussi, faciunt.

XXII. Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis, alia ex parte oppidi Adcantuannus, qui summam imperii tenebat, cum de devotis, (quos illi Soldurios adpellant; *quorum haec est conditio, uti omnibus in vita commodis una cum his fruantur, quorum se amicitiae dediderint; si quid iis per vim accadat, aut eundem casum una ferant, aut sibi mortem consciscant: neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui, eo interfecto, cujus se amicitiae devovisset, mori recusaret*)

*cusaret*) cum iis Adcantuannus eruptionem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis sublato, quum ad arma milites concurrissent, vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum, tamen uti eadem deditiois conditione uteretur, ab Crasso inpetravit.

XXIII. Armis, obsidibusque acceptis, Crassus in fines Vocatium et Tarusatum profectus est. Tum vero barbari commoti, quod oppidum et natura loci et manu munitum, paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cognoverant, legatos quoquoque dimittere, conjurare, obsides inter se dare, copias parare coeperunt. Mittuntur etiam ad eas civitates legati, quae sunt citerioris Hispaniae, finitimae Aquitaniae: inde auxilia ducesque arcessuntur. Quorum adventu magna cum auctoritate, et magna cum hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces vero ii deliguntur, qui una cum Q. Sertorio omnis annos fuerant, summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Hi consuetudine populi Romani loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non facile diduci, hostem et vagari, et vias obsidere, et castris satis praesidii relinquere; ob eam causam minus commode frumentum commeatumque sibi subportari; in dies hostium numerum augeri; non cunctandum existimavit, quin pugna decertaret. Hac re ad consilium delata, ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit.

XXIV. Prima luce productis omnibus copiis, duplici acie instituta, auxiliis in mediam aciem coniectis; quid hostes consilii caperent, expectabat. Illi, etsi propter multitudinem, et veterem belli gloriam, paucitatemque nostrorum, se tuto dimicatuos existimabant, tamen tutius esse arbitrabantur, obsessis viis, commeatu intercluso, sine ullo vulnere victoria potiri: et, si propter inopiam rei frumentariae



rae Romani sese recipere coepissent, inpeditos in agmine, et sub farcinis inferiores animo adoriri cogitabant. Hoc consilio probato ab ducibus, productis Romanorum copiis, sese castris tenebant. Hac re perspecta, Crassus, quum sua cunctatione, atque opinione, timidiore hosites nostros milites alacriores ad pugnandum effecissent, atque omnium voces audirentur, exspectari diutius non oportere, quin ad castra iretur; cohortatus suos, omnibus cupientibus, ad hostium castra contendit.

XXV. Ibi, quum alii fossas complerent; alii, multis telis coniectis, defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliareque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis, et ad aggerem cespitibus comportandis, speciem atque opinionem pugnantium praeberent; quum item ab hostibus constanter, ac non timide, pugnaretur, telaque, ex loco superiore missa, non frustra acciderent; equites, circumitis hostium castris, Crasso renunciaverunt, non eadem esse diligentia ab Decumana porta castra munita, facilemque aditum habere.

XXVI. Crassus, equitum praefectos cohortatus, ut magnis praemiis pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit, ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis quatuor cohortibus, quae, praesidio castris relictæ, intritæ ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis, celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt, atque, his prorutis, prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab iis videri, aut, quid rei gereretur, cognosci posset. Tum vero, clamore ab ea parte audito, nostri, redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae accidere consuevit, acrius inpugnare coeperunt. Hostes undique circumventi, desperatis omnibus rebus, se per munitiones dejicere, et fuga salutem petere intenderunt.

runt. Quos equitatus apertissimis campis confectatus, ex millium L numero, quae ex Aquitania Cantabrisque convenisse constabat, vix quarta parte relicta, multa nocte se in castra recepit.

XXVII. Hac audita pugna, maxima pars Aquitaniae sese Crasso dedit, obsidesque ultro misit: quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Preciani, Vocates, Tarufates, Elufates, Garites, Ausci, Garumni, Sibuzates, Cocofates. Paucae ultimae nationes, anni tempore confisae, quod hiems suberat, hoc facere neglexerunt.

XXVIII. Eodem fere tempore Caesar, etsi prope exacta jam aestas erat; tamen, quod omni Gallia pacata, Morini, Menapiique supererant, qui in armis essent, neque ad eum umquam legatos de pace misissent; arbitratus, id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit: qui longe alia ratione, ac reliqui Galli, bellum agere instituerunt. Nam, quod intellegebant, maximas nationes, quae proelio contendissent, pulsas, superatasque esse; continentisque silvas ac paludes habebant; eo se, suaque omnia contulerunt. Ad quarum initium silvarum quum Caesar pervenisset, castraque munire instituisset; neque hostis interim visus esset; dispersis in opere nostris, subito ex omnibus partibus silvae evolaverunt, et in nostros inpetum fecerunt. Nostri celeriter arma ceperunt, eosque in silvas repulerunt; et, compluribus interfectis, longius inpeditionibus locis secuti, paucos ex suis deperdiderunt.

XXIX. Reliquis deinceps diebus Caesar silvas caedere instituit; et, ne quis inermibus imprudentibusque militibus ab latere inpetus fieri posset, omnem eam materiam, quae erat caesa, conversam ad hostem conlocabat, et pro vallo ad utrumque latus extruebat. Incredibili celeritate magno spatio, paucis diebus, confecto, quum jam pecus atque extrema inpedimenta ab nostris tenerentur, ipsi densiores sil-

E

vas



vas peterent; ejusmodi sunt tempestates consecutae, uti opus necessario intermitteretur, et continuatione imbrium diutius sub pellibus milites contineri non possent. Itaque, vastatis omnibus eorum agris, vicis aedificiisque incensis, Caesar exercitum reduxit, et in Aulercis, Lexoviisque, reliquis item civitatibus, quae proxime bellum fecerant, in hibernis collocavit.

C. JULII CAESARIS  
COMMENTARIORUM  
DE  
BELLO GALLICO  
LIBER IV.

ARGUMENTUM LIB. IV. DE BELLO GALLICO.

*Usipetes et Tenctheri Germani, metu Suevorum, novas sibi sedes in Galliis quaerunt : IV. Menapiosque finibus expellunt. VI. Inde ad Eburones et Condrusos translati, a Caesare, XII. quamvis primum equestri pugna superiores, XV. post tamen castris exuuntur : ac reliquiae ad Sigambros trans Rhenum se recipiunt. XVII. Caesar, fabricato ponte, XVIII. Rhenum transit ; Sigambros ulciscitur ; XIX. Ubios liberat. XXI. Inde in Galliam reversus, XXIII. e Morinis in Britanniam trajicit : XXIV. atque aegre in terram exposito exercitu, XXVII. incolas in deditionem accipit. XXX. Qui tamen, quod adflitam tempestate Romanam classem, equitatumque abesse viderent, animati rebellant. XXXV. Sed denuo subacti, XXXVI. obsides tradunt : Caesarque in Galliam redit.*

I. **E**A, quae secuta est, hieme, qui fuit annus Cn. Pompejo, M. Craffo Coss., Usipetes Germani, et item Tenctheri, magna cum multitudine hominum, flumen Rhenum transierunt,



non longe a mari, quo Rhenus influit. Causa transeundi fuit; quod ab Suevis complures annos exagitati, bello premebantur, et agricultura prohibebantur. Suevorum gens est longe maxima, et bellicosissima Germanorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur: ex quibus quotannis singula millia armatorum, bellandi causa, ex finibus educunt. Reliqui, qui domi manserint, se atque illos alunt. Hi rursus in vicem anno post in armis sunt: illi domi remanent. Sic neque agricultura, nec ratio atque usus belli intermittitur: sed privati, ac separati agri apud eos nihil est: neque longius anno remanere uno in loco, incolendi causa, licet: neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt, multumque sunt in venationibus: quae res, et cibi genere, et quotidiana exercitatione, et libertate vitae, (quod a pueris nullo officio aut disciplina adsuesciti nihil omnino contra voluntatem faciant) et vires alit, et inmani corporum magnitudine homines efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis neque vestitus, praeter pellis, habeant quidquam, quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta, et laventur in fluminibus.

II. Mercatoribus est ad eos aditus magis eo, ut quae bello ceperint, quibus vendant, habeant; quem quo ullam rem ad se inportari desiderent. Quin etiam jumentis, quibus maxime Gallia delectatur, quacque inpenso parant pretio, Germani inportatis his non utuntur; sed, quae sunt apud eos nata prava atque deformia, haec quotidiana exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt. Equestribus proeliis saepe ex equis desiliunt, ac pedibus proeliantur; equosque eodem remanere vestigio adsuesciant; ad quos se celeriter, quum usus est, recipiunt. Neque eorum moribus turpius quidquam, aut inertius habetur, quam ephippiis uti. Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum, quamvis pauci, adire audent. Vinum ad se omnino inportari non sinunt, quod ea re ad laborem ferendum remollescere homines, atque effeminari arbitrantur.

III. Publice

III. *Publice maximam putant esse laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros: hac re significari, magnum numerum civitatum suam vim sustinere non posse. Itaque una ex parte a Suevis circiter millia passuum de agri vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt Ubii, quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum, et paullo, quam sunt ejusdem generis, et ceteris humaniores; propterea quod Rhenum adtingunt, multumque ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus adsuesacti.* Hos quum Suevi, multis saepe bellis experti, propter amplitudinem gravitatemque civitatis, finibus expellere non potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt, ac multo humiliores infirmioresque redegerunt.

IV. In eadem caussa fuerunt Usipetes, et Tenchtheri, quos supra diximus, qui complures annos Suevorum vim sustinuerunt: ad extremum tamen agris expulsi, et multis Germaniae locis triennium vagati, ad Rhenum pervenerunt: quas regiones Menapii incolebant, et ad utramque ripam fluminis agros, aedificia, vicosque habebant. Sed tantae multitudinis aditu perterriti, ex his aedificiis, quae trans flumen habuerant, demigraverunt: et cis Rhenum dispositis praesidiis Germanos transire prohibebant. Illi, omnia experti, quum neque vi contendere, propter inopiam navium, neque clam transire, propter custodias Menapiorum, possent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt: et tridui viam progressi rursus reverterunt: atque omni hoc itinere, una nocte, equitatu confecto, inscios inopinantesque Menapios obpresserunt, qui de Germanorum discessu per exploratores certiores facti sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His interfectis, navibusque eorum occupatis, priusquam ea pars Menapiorum, quae citra Rhenum quiescit in suis sedibus erat, certior fieret, flumen transierunt; atque omnibus eorum aedificiis occupatis, reliquam partem hie-  
mis se eorum copiis aluerunt.



V. His de rebus Caesar certior factus, et infirmitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles, et novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. *Est autem hoc Gallicae consuetudinis; uti et viatores etiam invitos consistere cogant; et quod quisque eorum de quaque re audierit, aut cognoverit, quaerant; et mercatores in oppidis vulgus circumstet, quibusque ex regionibus veniant, quasque ibi res cognoverint, pronunciare cogant. His rumoribus atque auditionibus permoti de summis saepe rebus consilia ineunt: quorum eos e vestigio poenitere necesse est; quum incertis rumoribus serviant, et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.*

VI. Qua consuetudine cognita, Caesar ne graviori bello occurreret, maturius, quam consuevit, ad exercitum proficiscitur. Eo quum venisset, ea, quae fore suspicatus erat, facta cognovit; missas legationes ab nonnullis civitatibus ad Germanos; invitatosque eos, uti ab Rheno discederent; omniaque, quae postulassent, ab se fore parata. Qua spe adducti Germani latius jam vagabantur, et in finis Eburo-  
num, et Condrusorum, qui sunt Trevirorum clientes, pervenerant. Principibus Galliae evocatis, Caesar ea, quae cognoverat, dissimulanda sibi existimavit; eorumque animis permulsis et confirmatis, equitatuque imperato, bellum cum Germanis gerere constituit.

VII. Re frumentaria comparata, equitibusque delectis, iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse Germanos audiebat, a quibus quum paucorum dierum iter abesset, legati ab his venerunt: quorum haec fuit oratio. *Germanos neque priores populo Romano bellum inferre; neque tamen recusare, si laceessantur, quin armis contendant: quod Germanorum consuetudo haec sit a majoribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere, neque deprecari: haec tamen dicere, venisse invitos, ejectos domo. Si suam gratiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos: vel sibi agros adtribuant, vel patiantur*

tur eos tenere, quos armis possederint: sese unis Suevis concedere; quibus ne dii quidem immortales pares esse possint: reliquum quidem in terris esse neminem, quem non superare possint.

VIII. Ad haec Caesar, quae visum est, respondit. Sed exitus fuit orationis: sibi nullum cum his amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent. Neque verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare: neque ullos in Gallia vacare agros, qui dari tantae praesertim multitudini sine injuria possint: sed licere, si velint, in Ubiorum finibus consistere; quorum sint legati apud se, et de Suevorum injuriis querantur, et a se auxilium petant. Hoc se Ubiis imperaturum.

IX. Legati haec se ad suos relatueros dixerunt: et, re deliberata, post diem tertium ad Caesarem reversuros: interea, ne propius se castra moveret, petierunt. Ne id quidem Caesar ab se inpetrari posse dixit: cognoverat enim magnam partem equitatus ab iis, aliquot diebus ante, praedandi frumentandique causa, ad Ambivaritos trans Mosam missam. Hos expectari equites, atque ejus rei causa moram interponi, arbitrabatur.

X. Mosa profluit ex monte Vosgo, qui est in finibus Lingonum, et, parte quadam ex Rheno recepta, quae appellatur Vahalis insulamque efficit Batavorum, in Oceanum influit; neque longius ab Oceano millibus passuum LXXX in Rhenum transit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum, Mediomatricorum, Tribucorum, Trevirorum, citatus fertur: et, ubi Oceano adpropinquat, in plures diffluit partes, multis ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur (ex quibus sunt, qui piscibus, atque ovibus avium vivere existimantur) multisque capitibus in Oceanum influit.

XI. Caesar quum ab hoste non amplius passuum XII millibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur: qui in itinere congressi, magnope-



re, ne longius progrediretur, orabant. Quum id non inpetrassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, praemitteret, eosque pugna prohiberet: sibi que uti potestatem faceret in Ubios legatos mittendi: quorum si principes ac senatus sibi jurejurando fidem fecissent, ea conditione, quae a Caesare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. Haec omnia Caesar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut, tridui mora interposita, equites eorum, qui abessent, reverterentur; tamen sese non longius millibus passuum iv aquationis causa processurum eo die dixit: huc postero die quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret. Interim ad praefectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit, qui nunciarent, ne hostes proelio lacefferent: et, si ipsi lacefferentur, sustinerent, quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

XII. At hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt, quorum erat v millium numerus, quum ipsi non amplius dccc equites haberent, quod ii, qui frumentandi causa ierant trans Mosam, nondum redierant; nihil timentibus nostris, quod legati eorum paullo ante a Caesare discefferant, atque is dies induciis erat ab eis petitus, inpetu facto, celeriter nostros perturbaverunt; rursus resistentibus nostris, consuetudine sua, ad pedes desiluerunt; subfossisque equis, compluribusque nostris dejectis, reliquos in fugam conjecerunt; atque ita perterritos egerunt, ut non prius fuga desisterent, quam in conspectum agminis nostri venissent. In eo proelio ex equitibus nostris interficiuntur iv et lxx. In his vir fortissimus Piso Aquitanus, amplissimo genere natus, cujus avus in civitate sua regnum obtinuerat, amicus ab senatu nostro adpellatus. Hic quum fratri intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit; ipse equo vulnerato dejectus, quoad potuit, fortissime restitit. Quum circumventus, multis vulneribus

neribus acceptis, cecidisset, atque id frater, qui jam proelio excefferat, procul animum advertisset; incitato equo, se hostibus obtulit, atque interfectus est.

XIII. Hoc facto proelio, Caesar neque jam sibi legatos audiendos, neque conditiones accipiendas arbitrabatur ab his, qui, per dolum atque insidias, petita pace, ultro bellum intulissent. Expectare vero, dum hostium copiae augerentur, equitatusque reverteretur, summae dementiae esse judicabat: et cognita Gallorum infirmitate, quantum jam apud eos hostes uno proelio auctoritatis essent consecuti, sentiebat: quibue ad consilia capienda nihil spatii dandum existimabat. His constitutis rebus, et consilio cum legatis et quaestore communicato, ne quem diem pugnae praetermitteret; obportunissima res accidit, quod postridie ejus diei mane eadem et perfidia, et simulatione usi Germani frequentes, omnibus principibus, majoribusque natu adhibitis, ad eum in castra venerunt; simul, ut dicebatur, sui purgandi causa, quod, contra atque esset dictum et ipsi petissent, proelium pridie commisissent; simul, ut, si quid possent, de induciis fallendo inpetrarent. Quos sibi Caesar oblatos gavisus, illos retineri jussit: ipse omnes copias castris eduxit; equitatumque, quod recenti proelio perterritum esse existimabat, agmen subsequi jussit.

XIV. Acie triplici instituta, et celeriter iix milium itinere confecto, prius ad hostium castra pervenit, quam, quid ageretur, Germani sentire possent. Qui, omnibus rebus subito perterriti, et celeritate adventus nostri, et discessu suorum, neque consilii habendi, neque arma capiendi spatio dato, perturbantur, copiasne adversus hostem educere, an castra defendere, an fuga salutem petere, praestaret. Quorum timor quum fremitu et concursu significaretur, milites nostri, pristini diei perfidia incitati, in castra inruperunt. Quorum qui celeriter arma capere potuerunt, paullisper nostris restiterunt, atque inter carros impedimentaue proelium commiserunt. At  
reliqua



reliqua multitudo puerorum, mulierumque (nam cum omnibus suis domo excefferant, Rhenumque transierant) passim fugere coepit. Ad quos consecrandos Caesar equitatum misit.

XV. Germani, post tergum clamore audito, quum suos interfici viderent, armis abjectis, signisque militaribus relictis, se ex castris ejecerunt; et quum ad confluentem Mosae et Rheni pervenissent, reliqua fuga desperata, magno numero interfecto, reliqui se in flumen praecipitaverunt; atque ibi timore, lassitudine, vi fluminis obpressi, perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore, quum hostium numerus capitum CDXXX millium fuisset, se in castra receperunt. Caesar his, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit. Illi subplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant, remanere se apud eum velle, dixerunt. His Caesar libertatem concessit.

XVI. Germanico bello confecto, multis de causis Caesar statuit, sibi Rhenum esse transeundum; quarum illa fuit iustissima, quod, quum videret, Germanos tam facile inPELLI, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere, voluit; quum intellegerent, et posse, et audere populi Romani exercitum Rhenum transire. Accessit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum, et Tenchtherorum, quam supra commemoravi, praedandi frumentandique causa, Mosam transisse, neque proelio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sigambrorum receperat, seque cum iis conjunxerat. Ad quos quum Caesar nuncios misisset, qui postularent, eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, sibi dederent; responderunt: *Populi Romani imperium Rhenum finire: si, se invito, Germanos in Galliam transire, non aequum existimaret; cur sui quidquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet?* Ubii autem, qui uni ex Transrhenanis ad Caesarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant,  
*ut*

ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suevis premerentur; vel, si id facere occupationibus Reipubl. prohiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret: id sibi ad auxilium spemque reliqui temporis satis futurum. Tantum esse nomen atque opinionem ejus exercitus, Ariovisto pulso, et hoc novissimo proelio facto, etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opinione et amicitia populi Romani tuti esse possint. Navium magnam copiam ad transportandum exercitum pollicebantur.

XVII. Caesar his de causis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat: sed navibus transire neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suae neque populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque etsi summa difficultas faciundi pontis proponebatur, propter latitudinem, rapiditatem, altitudinemque fluminis; tamen id sibi contendendum, aut aliter non transducendum exercitum existimabat. Rationem pontis hanc instituit. Tigna bina sesquipedalia, paullum ab imo praeacuta, dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum duorum inter se jungebat. Haec quum machinationibus inmissa in flumen defixerat, fistucisque adegerat, non sublicae modo directae ad perpendiculum, sed prona, ac fastigata, ut secundum naturam fluminis procumberent; iis item contraria II ad eundem modum juncta, intervallo pedum quadragenum ab inferiore parte contra vim atque inpetum fluminis conversa statuebat: haec utraque insuper bipedalibus trabibus inmissis, quantum eorum tignorum junctura distabat, binis utrimque fibulis ab extrema parte distinebantur: quibus disclusis, atque in contrariam partem revinctis, tanta erat operis firmitudo, atque ea rerum natura, ut, quo major vis aquae se incitavisset, hoc artius inligata tenerentur. Haec directae materiae injectae contexebantur, et longuriis, cratibusque consternebantur: ac nihilo secius sublicae, et ad inferiorem partem fluminis oblique agebantur, quae, pro pariete subiectae, et cum omni opere conjunctae vim fluminis exciperent: et aliae item supra pontem mediocri spatio: ut, si arborum trunci, sive naves, dejiciendi operis, essent a barbaris



*barbaris missae, his defensoribus earum rerum vis minueretur, neu ponti nocerent.*

XVIII. Diebus x, quibus materia coepta erat comportari, omni opere effecto, exercitus transducitur. Caesar, ad utramque partem pontis firmo praesidio relicto, in fines Sigambrorum contendit. Interim a compluribus civitatibus ad eum legati veniunt, quibus, pacem atque amicitiam petentibus, liberaliter respondit, obsidesque ad se adduci jubet. At Sigambri ex eo tempore, quo pons institui coeptus est, fuga comparata, hortantibus iis, quos ex Tenchtheris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excefferant, suaeque omnia exportaverant, seque in solitudinem ac silvas abdiderant.

XIX. Caesar, paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus vicis aedificiisque incensis, frumentisque succisis, se in fines Ubiorum recepit, atque iis auxilium suum pollicitus, si ab Suevis premerentur, haec ab iis cognovit: Suevos, posteaquam per exploratores pontem fieri comperissent, more suo, concilio habito, nuncios in omnes partes dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores, suaeque omnia in silvas deponerent; atque omnes, qui arma ferre possent, unum in locum convenirent: hunc esse delectum medium fere regionum earum, quas Suevi obtinerent: hic Romanorum adventum expectare atque ibi decertare constituisse. Quod ubi Caesar comperit, omnibus his rebus confectis, quarum rerum causa transducere exercitum constituerat, ut Germanis metum injiceret, ut Sigambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino x et iix trans Rhenum consumtis; satis et ad laudem, et ad utilitatem profectum arbitratus, se in Galliam recepit, pontemque rescidit.

XX. Exigua parte aestatis reliqua, Caesar, etsi in his locis, quod omnis Gallia ad Septentriones vergit, maturae sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod, omnibus fere Gallicis bellis, hostibus

bus nostris inde subministrata auxilia intellegebat: et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret; tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo insulam adisset, genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset: quae omnia fere Gallis erant incognita. Neque enim temere praeter mercatores illo adit quisquam: neque iis ipsis quidquam, praeter oram maritimam, atque eas regiones, quae sunt contra Gallias, notum est. Itaque, evocatis ad se undique mercatoribus, neque, quanta esset insulae magnitudo, neque quae, aut quantae nationes incolerent, neque quem usum belli haberent, aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad majorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat.

XXI. Ad haec cognoscenda, prius quam periculum faceret, idoneum esse arbitratus, C. Volusenum, cum navi longa praemittit. Huic mandat, uti, exploratis omnibus rebus, ad se quam primum revertatur. Ipse, cum omnibus copiis, in Morinos proficiscitur; quod inde erat brevissimus in Britanniam transiectus. Huc naves undique ex finitimis regionibus, et, quam superiore aestate ad Veneticum bellum fecerat, classem jubet convenire. Interim, consilio ejus cognito, et per mercatores perlato ad Britannos, a compluribus ejus insulae civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur, obsides dare, atque imperio populi Romani obtemperare. Quibus auditis, liberaliter pollicitus, hortatusque, ut in ea sententia permanerent, eos domum remittit, et cum his una Commium, quem ipse, Atrebatibus superatis, regem ibi constituerat, cujus et virtutem et consilium probabat, et quem sibi fidelem arbitrabatur, cujusque auctoritas in iis regionibus magni habebatur, mittit. Huic imperat, quas possit, adeat civitates; horteturque, ut populi Romani fidem sequantur; seque celeriter eo venturum nunciet. Volusenus, perspectis regionibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi, ac se barbaris committere



tere non auderet, v die ad Caesarem revertitur; quaeque ibi perspexisset, renunciat.

XXII. Dum in his locis Caesar navium parandarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt; qui se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines barbari, et nostrae consuetudinis inperiti, bellum populo Romano fecissent, seque ea, quae imperasset, facturos pollicerentur. Hoc sibi satis obportune Caesar accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat; neque belli gerendi, propter anni tempus, facultatem habebat; neque has tantularum rerum occupationes sibi Britanniae anteponendas judicabat, magnum is obsidum numerum imperat. Quibus adductis, eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX onerariis coactis, contractisque, quot satis esse ad duas transportandas legiones existimabat: quidquid praeterea navium longarum habebat, quaeestori, legatis, praefectisque distribuit. Huc accedebant XIX onerariae naves, quae ex eo loco ab millibus passuum VIII vento tenebantur, quo minus in eundem portum pervenire possent. Has equitibus distribuit, reliquum exercitum Q. Titurio Sabino, et L. Aurunculeio Cottae, legatis, in Menapios, atque in eos pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. P. Sulpicium Rufum legatum cum eo praesidio, quod satis esse arbitratur, portum tenere iussit.

XXIII. His constitutis rebus, nactus idoneam ad navigandum tempestatem, tertia fere vigilia solvit, equitesque in ulteriorem portum progredi, et naves conscendere, et se sequi, iussit: a quibus quum id paullo tardius esse administratum, ipse hora diei circiter IV cum primis navibus Britanniam adtigit; atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. Cujus loci haec erat natura: adeo montibus angustis mare continebatur, uti ex locis superioribus in litus telum adjici posset. Hunc  
ad

ad egrediendum nequaquam idoneum arbitratus locum, dum reliquae naves eo convenirent, ad horam IX, in anchoris exspectavit. Interim legatis, tribunisque militum convocatis, et quae ex Volufeno cognosset, et quae fieri vellet, ostendit: monuitque, (ut rei militaris ratio, maxime ut maritimae res postularent, ut quae celerem, atque instabilem motum haberent) ad nutum et ad tempus omnes res ab iis administrarentur. His dimissis, et ventum, et aestum uno tempore nactus secundum, dato signo, et sublatiis anchoris, circiter millia passuum VII ab eo loco progressus, aperto ac plano litore naves constituit.

XXIV. At barbari, consilio Romanorum cognito, praemisso equitatu, et essedariis, quo plerumque genere in proeliis uti consueverunt, reliquis copiis subsequuti, nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has causas summa difficultas, quod naves propter magnitudinem, nisi in alto, constitui non poterant. Militibus autem, ignotis locis, impeditis manibus, magno et gravi armorum onere obpressis, simul et de navibus defiliendum, et in fluctibus consistendum, et cum hostibus erat pugnandum; quum illi aut ex arido, aut paullulum in aquam progressi, omnibus membris expediti, notissimis locis, audacter tela conjicerent, et equos infuefactos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti, atque hujus omnino generis pugnae inperiti, non omnes eadem alacritate, ac studio, quo in pedestribus uti proeliis consueverant, utebantur.

XXV. Quod ubi Caesar animum advertit, naves longas, quarum et species erat barbaris inusitatior, et motus ad usum expeditior, paullum removeri ab onerariis navibus, et remis incitari, et ad latus apertum hostium constitui, atque inde fundis, sagittis, tormentis, hostis propelli, ac submoveri iussit: quae res magno usui nostris fuit. Nam et navium figura, et remorum motu, et inusitato genere tormentorum per-  
moti



moti barbari, constiterunt; ac paullum modo pedem retulerunt. Atque nostris militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris; qui x legionis aquilam ferebat, contestatus deos, ut ea res legioni feliciter eveniret: *Desiite*, inquit, *commilitones*, *nisi vultis aquilam hostibus prodere. Ego certe meum Reipub. atque Imperatori officium praestitero.* Hoc quum magna voce dixisset, ex navi se projecit, atque in hostes aquilam ferre coepit. Tum nostri cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, universi ex navi defiluerunt: hos item ex proximis primis navibus quum conspexissent, subsecuti, hostibus adpropinquarunt.

XXVI. Pugnatum est ab utrisque acriter. Nostri tamen, quod neque ordines servare, neque firmiter insistere, neque signa subsequi poterant, atque alius alia ex navi, quibuscumque signis occurrerat, se adgregabat, magno opere perturbabantur. Hostes vero, notis omnibus vadis, ubi ex litore aliquos singulares, ex navi egredientes, conspexerant, incitatis equis, impeditos adoriebantur: plures paucos circumstitebant; alii ab latere aperto in universos tela conjiciebant. Quod quum animum advertisset Caesar, scaphas longarum navium, item speculatoria navigia militibus compleri iussit: et, quos laborantes conspexerat, iis subsidia submittebat. Nostri, simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis, in hostes inpetum fecerunt, atque eos in fugam dederunt; neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum tenere, atque insulam capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam Caesari defuit.

XXVII. Hostes proelio superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de pace miserunt: obsides datuos, quaeque imperasset, sese facturos, polliciti sunt. Una cum his legatis Commius Atrebas venit, quem supra demonstraveram a Caesare in Britanniam praemissum. Hunc illic navi egressum, quum ad eos Imperatoris mandata perferret,

perferret, comprehenderant, atque in vincula coniec-  
cerant: tum, proelio facto, remiserunt; et in pe-  
tenda pace ejus rei culpam in multitudinem contu-  
lerunt, et, propter imprudentiam, ut ignosceretur,  
petiverunt. Caesar questus, quod, quum ultro in  
continentem legatis missis pacem ab se petissent,  
bellum sine causa intulissent, ignoscere imprudentiae  
dixit, obsidesque imperavit: quorum illi partem sta-  
tim dederunt, partem ex longinquioribus locis arces-  
sitam paucis diebus sese daturos dixerunt. Interea  
suos remigrare in agros jusserunt; principesque undi-  
que convenere, et se civitatesque suas Caesari com-  
mendare coeperunt.

XXVIII. His rebus pace confirmata, post diem  
iv, quam est in Britanniam ventum, naves xviii, de  
quibus supra demonstratum est, quae equites sustu-  
lerant, ex superiore portu leni vento solverunt: quae  
quum adpropinquarent Britanniae, et ex castris vide-  
rentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla  
earum cursum tenere posset: sed aliae eodem, unde  
erant profectae, referrentur; aliae ad inferiorem par-  
tem insulae, quae est propius Solis occasum, magno  
sui cum periculo dejicerentur: quae tamen, anchoris  
jactis, quum fluctibus complerentur, necessario, ad-  
versa nocte in altum provectae, continentem pe-  
tierunt.

XXIX. Eadem nocte accidit, ut esset Luna plena:  
qui dies maritimos aestus maximos in Oceano effi-  
cere consuevit; nostrisque id erat incognitum. Ita  
uno tempore et longas naves, quibus Caesar exerci-  
tum transportandum curaverat, quasque in aridum  
subduxerat, aestus complebat: et onerarias, quae ad  
anchors erant deligatae, tempestas afflictabat. Ne-  
que ulla nostris facultas aut administrandi, aut auxi-  
liandi dabatur. Compluribus navibus fractis, reli-  
quae quum essent, funibus, anchoris, reliquisque ar-  
mamentis amissis, ad navigandum inutiles, magna,  
id quod necesse erat accidere, totius exercitus per-

F

turbatio



turbatio facta est: neque enim naves erant aliae, quibus reportari possent; et omnia deerant, quae ad reficiendas eas usui sunt; et, quod omnibus constabat hiemare in Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

XXX. Quibus rebus cognitis, principes Britanniae, qui post proelium factum ad ea, quae jusserat Caesar, facienda convenerant, inter se conlocuti, quum equites et naves et frumentum Romanis deesse intellegerent, et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent, (quae hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis Caesar legiones transportaverat) optimum factu esse duxerunt, rebellionem facta, frumento comneatuque nostros prohibere, et rem in hiemem producere; quod, iis superatis aut reditu interclusis, neminem postea belli inferendi causa in Britanniam transiturum confidebant. Itaque, rursus conjuratione facta, paullatim ex castris discedere, ac suos clam ex agris deducere coeperunt.

XXXI. At Caesar, etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen et ex eventu navium suarum, et ex eo, quod obsides dare intermiserant, fore id, quod accidit, suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia comparabat. Nam et frumentum ex agris quotidie in castra conferebat; et, quae gravissime afflictae erant naves, earum materia atque aere ad reliquas reficiendas utebatur; et, quae ad eas res erant usui, ex continenti comportari jubebat. Itaque, quum id summo studio a militibus administraretur, XII navibus amissis, reliquis ut navigari commode posset, effecit.

XXXII. Dum ea geruntur, legione, ex consuetudine, una frumentatum missa, quae adpellabatur VII, neque ulla ad id tempus belli suspitione interposita, quum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, II, qui pro portis castrorum in statione erant, Caesari renunciaverunt, pulverem

verem majorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter fecisset. Caesar, id quod erat, suspicatus, aliquid novi a barbaris initum consilii, cohortes, quae in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, duas ex reliquis in stationem succedere, reliquas armari, et confestim sese subsequi, iussit. Quum paullo longius a castris processisset, suos ab hostibus premi, atque aegre sustinere, et conferta legione ex omnibus partibus tela conjici, animum advertit. Nam quod, omni ex reliquis partibus demesso frumento, pars una erat reliqua, suspicati hostes, huc nostros esse venturos, noctu in silvis delituerant. Tum disperfos, depositis armis, in metendo occupatos subito adorti, paucis interfectis, reliquos incertis ordinibus perturbaverant: simul equitatu, atque effedis circumdederant.

XXXIII. *Genus hoc est ex effedis pugnae: primo per omnes partes perequitant, et tela conjiciunt, atque ipso terrore equorum, et strepitu rotarum, ordines plerumque perturbant: et quum se inter equitum turmas insinuaverint, ex effedis desiliunt, et pedibus proeliantur. Aurigae interim paullatim ex proelio excedunt, atque ita curru se conlocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in proeliis praestant; ac tantum usu quotidiano et exercitatione efficiunt, uti in declivi ac praecipiti loco incitatos equos sustinere, et brevi moderari ac flectere, et per temonem percurrere, et in iugo insistere, et inde se in currus citissime recipere consuerint.*

XXXIV. Quibus rebus, perturbatis nostris novitate pugnae, tempore opportunissimo, Caesar auxilium tulit: namque ejus adventu hostes constiterunt, nostri se ex timore receperunt. Quo facto, ad lacessendum et ad committendum proelium, alienum esse tempus arbitratus, suo se loco continuit; et, brevi tempore intermisso, in castra legiones reduxit. Dum haec geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant



in agris, reliqui discesserunt. Secutae sunt continuos complures dies tempestates, quae et nostros in castris continerent, et hostem a pugna prohiberent. Interim barbari nuncios in omnes partes dimiserunt; paucitatemque nostrorum militum suis praedicaverunt; et, quanta praedae faciendae atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. His rebus celeriter magna multitudo peditatus equitatusque coacta, ad castra venerunt.

XXXV. Caesar, etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent; tamen nactus equites circiter xxx, quos Commius Atrebas, de quo ante dictum est, secum transportaverat, legiones in acie pro castris constituit. Commisso proelio, diutius nostrorum militum inpetum hostes ferre non potuerunt, ac terga verterunt: quos tanto spatio secuti, quantum cursu et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt; deinde, omnibus longe lateque adflctis incensisque, se in castra receperunt.

XXXVI. Eodem die legati ab hostibus missi ad Caesarem de pace venerunt. His Caesar numerum obsidum, quem antea imperaverat, duplicavi eosque in continentem adduci iussit; quod propinqua die aequinoctii, infirmis navibus hiemi navigationem subjiciendam non existimabat. Ipse idoneam tempestatem nactus, paullo post mediam noctem naves solvit: quae omnes incolumes ad continentem pervenerunt; sed ex his onerariae ii eosdem, quos reliquae, portus capere non potuerunt, et paullo infra delatae sunt.

XXXVII. Quibus ex navibus, quum essent expositi milites circiter ccc, atque in castra contenderent; Morini, quos Caesar, in Britanniam proficiscens, pacatos reliquerat, spe praedae adducti, primo non ita magno suorum numero circumsteterunt; ac, si sese interfici nollent, arma ponere iusserunt. Quam illi,

illi, orbe facto, sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter millia VI convenerunt. Quare nunciata, Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites inpetum hostium sustinuerunt; atque amplius horis IV fortissime pugnauerunt; et, paucis vulneribus acceptis, complures ex iis occiderunt. Postea vero quam equitatus noster in conspectum venit, hostes, abjectis armis, terga verterunt, magnusque eorum numerus est occisus.

XXXVIII. Caesar postero die T. Labienum legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reducerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. Qui quum propter siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent, (quo perfugio superiore anno fuerant usi) omnes fere in potestatem Labieni venerunt. At Q. Titurius et L. Cotta, legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiis incensis, quod Menapii se omnes in densissimas silvas abdiderant, se ad Caesarem receperunt. Caesar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. Eo duae omnino civitates ex Britannia obsides miserunt: reliquae neglexerunt. His rebus gestis, ex litteris Caesaris dierum XX subpublicatio a senatu decreta est.



C. JULII CAESARIS  
COMMENTARIORUM  
DE  
BELLO GALLICO  
LIBER V.

ARGUMENTUM LIB. V. DE BELLO GALLICO.

*I. Caesar grandem in Gallis per Legatos instrui classem jubet. Ipse in Illyricum profectus, Pirustas cohibet. II. In Galliam reversus, turbisque Trevirorum compositis, VIII. in Britanniam trajicit. IX. Cum insularis citra ultraque Thamesim bella gerit. XXIII. Quibus confectis, in Galliam reductas legiones, in varias partes distribuit. XXVI. Plerique Galli deficiunt : primique Eburones, duce Ambiorige, castra Titurii Legati adoriuntur : ac desperata expugnatione, XXXII. dolo ipsum cum omnibus copiis circumveniunt. XXXVIII. Victor Ambiorix, junctis Nerviiis, castra Q. Ciceronis obsidet. XLIX. Obsidione, ob adventum Caesaris, soluta, totus ejus exercitus profligatur. LIV. Senones nihilominus et Treviri, res novas moliantur. LVIII. Sed, interfecto Induciomaro, res paullum pacatae.*

**I.** **L**UCIO Domitio, Ap. Claudio Coff., discedens ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consuevit, legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti, quamplurimas possent, hieme

hieme naves aedificandas, veteresque reficiendas curarent. Earum modum, formamque demonstrat. Ad celeritatem onerandi subductionesque, paullo facit humiliores, quam quibus in nostro mari uti consuevimus; atque id eo magis, quod propter crebras commutationes aestuum minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat; ad onera, et ad multitudinem jumentorum transportandam paullo latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias imperat fieri: quam ad rem multum humilitas adjuvat. Ea, quae sunt usui ad armandas naves, ex Hispania adportari jubet. Ipse, conventibus Galliae citerioris peractis, in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem provinciae incursionibus vastari audiebat. Eo quum venisset, civitatibus milites imperat; certumque in locum convenire jubet. Quare nunciata, Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant, *nihil earum rerum publico factum consilio: seseque paratos esse* demonstrant, *omnibus rationibus de iniuriis satisfacere*. Accepta oratione eorum, Caesar obfides imperat, eosque ad certam diem adduci jubet: nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat. His ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat, qui litem aestiment, poenamque constituent.

II. His confectis rebus, conventibusque peractis, in citeriorem Galliam revertitur, atque inde ad exercitum proficiscitur. Eo quum venisset, circuitis omnibus hibernis, singulari militum studio, in summa omnium rerum inopia, circiter de ejus generis, cujus supra demonstravimus, naves, et longas **xxiix** invenit instructas, neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci possent. Conlaudatis militibus, atque iis, qui negotio praefuerant, quid fieri velit, ostendit, atque omnis ad portum Itium convenire jubet: quo ex portu commodissimum in Britanniam transiectum esse cognoverat, circiter millium passuum **xxx** transmissum a continenti. Huic rei



quod fatis esse visum est militum, reliquit: ipse cum legionibus expeditis IV et equitibus DCCC in fines Trevirorum proficiscitur: quod hi neque ad concilia veniebant, neque imperio parebant, Germanosque Transrhenanos sollicitare dicebantur.

III. Haec civitas longe plurimum totius Galliae equitatu valet, magnasque habet copias peditum, Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit. In ea civitate duo de principatu inter se contendebant, Induciomarus, et Cingetorix: ex quibus alter, simul atque de Caesaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit; se suosque omnes in officio futuros, neque ab amicitia populi Romani defecturos, confirmavit; quaeque in Treviris gererentur, ostendit. At Induciomarus equitatum peditatumque cogere; iisque, qui per aetatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quae ingenti magnitudine per medios fines Trevirorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit. Sed postea quam nonnulli principes ex ea civitate, et familiaritate Cingetorigis adducti, et adventu nostri exercitus perterriti ad Caesarem venerunt, et de suis privatim rebus ab eo petere coeperunt, quoniam civitati consulere non possent; Induciomarus veritus, ne ab omnibus defereretur, legatos ad Caesarem mittit; sese idcirco ab suis discedere, atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu plebs propter imprudentiam laberetur: itaque esse civitatem in sua potestate: seque, si Caesar permetteret, ad eum in castra venturum, et suas, civitatisque fortunas ejus fidei permissurum.

IV. Caesar, etsi intellegebat, qua de causa ea dicerentur, quaeque eum res ab instituto consilio deterreret; tamen, ne aestatem in Treviris consumere cogere, omnibus ad Britannicum bellum rebus comparatis, Induciomarum ad se cum CC obsidibus venire iussit. His adductis, in iis filio, propinquisque

que ejus omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus Induciomarum, hortatusque est, uti in officio permaneret: nihilo tamen secius principibus Trevirorum ad se convocatis, hos singillatim Cingetorigi conciliavit. Quod quum merito ejus ab se fieri intellegebat; tum magni interesse arbitrabatur, ejus auctoritatem inter suos quam plurimum valere, cujus tam egregiam in se voluntatem perspexisset. Id factum graviter tulit Induciomarus, suam gratiam inter suos minui: et, qui jam ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc dolore exarsit.

V. His rebus constitutis, Caesar ad portum Itium cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit LX naves, quae in Meldis factae erant, tempestate rejectas cursum tenere non potuisse, atque eodem, unde erant profectae, revertisse: reliquas paratas ad navigandum, atque omnibus rebus instructas invenit. Eodem totius Galliae equitatus convenit, numero milium IV, principesque omnibus ex civitatibus: ex quibus perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreverat: quod, quum ipse abesset, motum Galliae verebatur.

VI. Erat una cum ceteris Dumnorix Aeduus, de quo ab nobis antea dictum est. Hunc secum habere in primis constituerat, quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnae inter Gallos auctoritatis, cognoverat. Accedebat huc, quod jam in concilio Aeduorum Dumnorix dixerat, *Sibi a Caesare regnum civitatis deferri*: quod dictum Aedui graviter ferebant: neque recusandi aut deprecandi causa legatos ad Caesarem mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus Caesar cognoverat. Ille omnibus primo precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur; partim, quod infuetus navigandi mare timeret; partim quod religionibus sese diceret inpediri. Posteaquam id obstinate sibi negari vidit, omni spe inpetrandi adempta, principes



cipes Galliae sollicitare, sevocare singulos, hortarique coepit, uti in continenti remanerent; metu territare, non sine causa fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur: id esse consilium Caesaris, ut, quos in conspectu Galliae interficere vereretur, hos omnes in Britanniam transductos necaret: fidem reliquis interponere; jusjurandum poscere; ut, quod esse ex usu Galliae intellexissent, communi consilio administrarent.

VII. Haec a compluribus ad Caesarem deferebantur. Qua re cognita, Caesar, quod tantum civitati Aeduae dignitatis tribuerat, coercendum, atque deterrendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem statuebat: quod longius ejus amentiam progredi videbat, prospiciendum, ne quid sibi ac Reipublicae nocere posset. Itaque dies circiter xxv in eo loco commoratus, quod Corus ventus navigationem impediebat, qui magnam partem omnis temporis in his locis flare consuevit; dabat operam, ut in officio Dumnorigem contineret, nihilo tamen secius omnia ejus consilia cognosceret; tandem idoneam nactus tempestatem, milites equitesque conscendere in naves jubet. At omnium inpeditis animis, Dumnorix cum equitibus Aeduorum a castris, insciente Caesare, domum discedere coepit. Qua re nunciata, Caesar, intermissa profectio, atque omnibus rebus postpositis, magnam partem equitatus ad eum insequendum mittit, retrahique imperat; si vim faciat, neque pareat, interfici jubet: nihil hunc, se absente, pro sano facturum arbitratus, qui praesentis imperium neglexisset. Ille enim revocatus resistere, ac se manu defendere, suorumque fidem inplorare coepit, saepe clamitans, *Liberum se, liberaeque civitatis esse*. Illi, ut erat imperatum, circumstant hominem, atque interficiunt: at Aedui equites ad Caesarem omnes revertuntur.

VIII. His rebus gestis, Labieno in continente cum iii legionibus et equitum millibus ii relicto,  
ut

ut portus tueretur, et rem frumentariam provideret, quaeque in Gallia gererentur, cognosceret, consiliumque pro tempore et pro re caperet; ipse cum v legionibus et pari numero equitum, quem in continenti relinquebat, Solis occasu naves solvit: et leni Africo provectus, media circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit; et longius delatus aestu, orta luce, sub sinistra Britanniam relictam conspexit. Tum rursus aestus commutationem secutus, remis contendit, ut eam partem insulae caperet, qua optimum esse egressum superiore aestate cognoverat. Qua in re admodum fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis, gravibusque navigiis, non intermisso remigandi labore, longarum navium cursum adaequarunt. Accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano fere tempore: neque in eo loco hostis est visus, sed, ut postea Caesar ex captivis comperit, quum magnae manus eo convenissent, multitudine navium perterritae, quae cum annotinis, privatisque, quas sui quisque commodi fecerat, amplius Dccc uno erant visae tempore, a litore discesserant, ac se in superiora loca abdiderant.

IX. Caesar, exposito exercitu, et loco castris idoneo capto, ubi ex captivis cognovit, quo in loco hostium copiae consedissent, cohortibus x ad mare relictis et equitibus ccc, qui praesidio navibus essent, de iii vigilia ad hostes contendit, eo minus veritus navibus, quod in litore molli atque aperto deligatas ad anchoram relinquebat; et praesidio navibus Q. Atrium praefecit. Ipse noctu progressus millia passuum circiter xii, hostium copias conspicatus est. Illi equitatu atque essedis ad flumen progressi ex loco superiore nostros prohibere et proelium committere coeperunt. Repulsi ab equitatu se in silvas abdiderunt, locum nacti egregie et natura et opere munitum; quem, domestici belli, ut videbatur, caussa, jam ante praeparaverant: nam crebris arboribus succisis omnes introitus erant praecclusi.

Ipsi



Ipsi ex silvis rari propugnabant, nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant. At milites legionis VII, testudine facta, et aggere ad munitiones adjecto, locum ceperunt, eosque ex silvis expulerunt, paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes longius Caesar prosequi vetuit, et quod loci naturam ignorabat, et quod, magna parte diei consumpta, munitioni castrorum tempus relinqui volebat.

X. Postridie ejus diei, mane, tripartito milites equitesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, persequerentur. His aliquantum itineris progressis, quum jam extremi essent in prospectu, equites a Q. Atrio ad Caesarem venerunt, qui nunciarent, superiore nocte maxima coorta tempestate, prope omnes naves adflatas atque in litore ejectas esse; quod neque anchorae funesque subsisterent, neque nautae gubernatoresque vim pati tempestatis possent. Itaque ex eo concursu navium magnum esse incommodum acceptum.

XI. His rebus cognitis, Caesar legiones equitatumque revocari, atque itinere desistere jubet: ipse ad naves revertitur: eadem fere, quae ex nunciis literisque cognoverat, coram perspicit, sic ut, amissis circiter XL navibus, reliquae tamen refici posse magno negotio viderentur. Itaque ex legionibus fabros delegit, et ex continenti alios arcessiri jubet; Labieno scribit, ut, quam plurimas posset, iis legionibus, quae sunt apud eum, naves instituat. Ipse, etsi res erat multae operae ac laboris, tamen commodissimum esse statuit, omnes naves subduci, et cum castris una munitione conjungi. In his rebus circiter dies x consumit, ne nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. Subductis navibus, castrisque egregie munitis, easdem copias, quas ante, praesidio navibus reliquit: ipse eodem, unde redierat, profiscitur. Eo quum venisset, majores jam undique in eum locum copiae Britannorum convenerant; summa imperii bellicae administrandi, communi consilio, permissa

permissa Cassivellauno, cujus fines a maritimis civitatibus flumen dividit, quod adpellatur Tamesis, a mari circiter millia passuum LXXX. Huic superiore tempore cum reliquis civitatibus continentia bella intercesserant. Sed, nostro adventu permoti Britanni, hunc toti bello imperioque praefecerant.

XII. *Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa, memoria proditum dicunt. Maritima pars ab iis, qui, praedae ac belli inferendi causa, ex Belgis transferant, qui omnes fere iis nominibus civitatum adpellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt, et bello inlato ibi remanserunt, atque agros colere coeperunt. Hominum est infinita multitudo, creberrimaeque aedificia, fere Gallicis consimilia; pecorum magnus numerus. Utuntur aut aere, aut taleis ferreis ad certum pondus examinatis, pro nummo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum: sed ejus exigua est copia: aere utuntur inportato. Materia cujusque generis, ut in Gallia est, praeter fagum atque abietem. Leporem, et gallinam, et anserem gustare, fas non putant. Haec tamen alunt, animi voluptatisque causa. Loca sunt temperatiora, quam in Gallia, remissioribus frigoribus.*

XIII. *Insula natura triquetra, cujus unum latus est contra Galliam: hujus lateris alter angulus, qui est ad Cantium, quo fere omnes ex Gallia naves adpelluntur, ad orientem Solem; inferior ad Meridiem spectat. Hoc latus tenet circiter millia passuum D. Alterum vergit ad Hispaniam, atque occidentem Solem: qua ex parte est Hibernia, dimidio minor, ut aestimatur, quam Britannia: sed pari spatio transmissus, atque ex Gallia est in Britanniam. In hoc medio cursu est insula, quae adpellatur Mona; complures praeterea minores obiectae insulae existimantur. De quibus insulis nonnulli scripserunt, dies continuos xxx sub bruma esse noctem. Nos nihil de eo percunctationibus reperiebamus, nisi certis ex aqua mensuris, breviores esse, quam in continenti, noctes videbamus. Hujus est longitudo lateris, ut fert illorum opinio, DCC millium.*



millium. Tertium est contra septentriones. Cui parit nulla est objecta terra: sed ejus angulus lateris maxime ad Germaniam spectat. Huic millia passuum dccc in longitudinem esse, existimatur. Ita omnis insula est in circuitu vicies centum millium passuum.

XIV. Ex his omnibus longe sunt humanissimi, qui Cantium incolunt: quae regio est maritima omnis; neque multum a Gallica differunt consuetudine. Interiores plerique frumenta non serunt: sed lacte et carne vivunt; pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se Britanni vitro insciunt, quod caeruleum efficit colorem: atque hoc horridiore sunt in pugna adspectu: capilloque sunt promisso; atque omni parte corporis rasa, praeter caput et labrum superius. Uxores habent deni duodenique inter se communes, et maxime fratres cum fratribus, parentesque cum liberis: sed, si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quaeque deducta est.

XV. Equites hostium effedariiue acriter proelio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt; tamen, ut nostri omnibus partibus superiores fuerint, atque eos in silvas collesque compulerint: sed, compluribus interfectis, cupidius insecuti nonnullos ex suis amiserunt. At illi, intermisso spatio, imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum, subito se ex silvis ejecerunt; inpetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris conlocati, acriter pugnaverunt: duabusque missis subsidio cohortibus a Caesare, atque his primis legionum duarum; quum hae, perexiguo intermisso loci spatio inter se, constitissent, novo genere pugnae perterritis nostris, per medios audacissime proruperunt, seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus tribunus militum interficitur. Illi, pluribus submissis cohortibus, repelluntur.

XVI. Toto hoc in genere pugnae quum sub oculis omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est, nostros, propter gravitatem armorum, quod neque insequi cedentes possent, neque ab signis discedere auderent,

auderent, minus aptos esse ad hujus generis hostem; equites autem magno cum periculo proelio dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent; et, quum paullum ab legionibus nostros removissent, exessedis defilirent, et pedibus dispari proelio contenderent. Equestris autem proelii ratio, et cedentibus et insequentibus, par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut numquam conferti, sed rari, magnisque intervallis proeliarentur, stationesque dispositas haberent, atque alios alii deinceps exciperent, integrique et recentes defatigatis succederent.

XVII. Postero die procul a castris hostes in collibus constiterunt, rarique se ostendere, et lenius, quam pridie, nostros equites proelio laceffere coeperunt. Sed meridie, quum Caesar pabulandi causa III legiones atque omnem equitatum cum C. Trebonio legato misisset, repente ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, sic, uti ab signis legionibusque non abisterent. Nostri, acriter in eos inpetu facto, repulerunt: neque finem sequendi fecerunt, quoad subsidio confisi equites, quum post se legiones viderent, praecipites hostes egerunt: magnoque eorum numero interfecto, neque sui conligendi, neque consistendi, aut exessedis defiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga protinus, quae undique conveniant, auxilia discesserunt; neque post id tempus umquam summis nobiscum copiis hostes contenderunt.

XVIII. Caesar, cognito consilio eorum, ad flumen Tamesin, in fines Cassivellauni exercitum duxit. Quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc aegre, transiri potest. Eo quum venisset, animum advertit, ad alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium instructas. Ripa autem erat acutis sudibus praefixis munita; ejusdemque generis sub aqua defixae fudes flumine tegebantur. His rebus cognitis a captivis perfugisque, Caesar, praemisso equitatu, confestim



confestim legiones subsequi iussit. Sed ea celeritate, atque eo inpetu milites ierunt, quum capite solo ex aqua exstarent, ut hostes inpetum legionum atque equitum sustinere non possent, ripasque dimitterent, ac se fugae mandarent.

XIX. Cassivellaunus, ut supra demonstravimus, omni deposita spe contentionis; dimissis amplioribus copiis, millibus circiter *iv*essedariorum relictis, itinera nostra servabat; paullulumque ex via excedebat, locisque inpeditis, ac silvestribus sese occultabat; atque iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque homines ex agris in silvas compellebat: et, quum equitatus noster liberius, praedandi vastandique causa, se in agros effunderet, omnibus viis notis semitisqueessedarios ex silvis emittebat; et, magno cum periculo nostrorum equitum, cum iis confligebat; atque hoc metu latius vagari prohibebat. Relinquebatur, ut neque longius ab agmine legionum discedi Caesar pateretur, et tantum in agris vastandis, incendiisque faciendis hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legionarii milites efficere poterant.

XX. Interim Trinobantes, prope firmissima earum regionum civitas, ex qua Mandubratius adolescens, Caesaris fidem secutus, ad eum in continentem Galliam venerat, cujus pater Imanuentius in ea civitate regnum obtinuerat interfectusque erat a Cassivellauno, ipse fuga mortem vitaverat, legatos ad Caesarem mittunt: pollicenturque, sese ei dedituros, atque imperata facturos: petunt, ut Mandubratium ab injuria Cassivellauni defendat; atque in civitatem mittat, qui praesit imperiumque obtineat. His Caesar imperat obsides *xl*, frumentumque exercitui; Mandubratiumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter fecerunt: obsides ad numerum, frumentaque miserunt.

XXI. Trinobantibus defensis, atque ab omni militum injuria prohibitis, Cenimagi, Segontiaci, Ancalites,

calites, Bibroci, Cassi, legationibus missis sese Caesari dedunt. Ab his cognoscit, non longe ex eo loco oppidum Cassivellauni abesse, silvis paludibusque munitum, quo satis magnus hominum pecorisque numerus convenerit. Oppidum autem Britanni vocant, quum silvas inpeditas vallo atque fossa munierunt, quo, incursionis hostium vitandae causa, convenire consueverunt. Eo proficiscitur cum legionibus: locum reperit egregie natura atque opere munitum: tamen hunc duabus ex partibus obpugnare contendit. Hostes paullisper morati, militum nostrorum inpetum non tulerunt; seseque alia ex parte oppidi eiecerunt. Magnus ibi numerus pecoris repertus; multique in fuga sunt comprehensi, atque interfecti.

XXII. Dum haec in his locis geruntur, Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus IV reges praeerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segonax, nuncios mittit: atque his imperat, uti, coactis omnibus copiis, castra navalia de improviso adoriantur, atque obpugnent. Ii quum ad castra venissent, nostri eruptione facta, multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige, suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus, hoc proelio nunciato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione civitatum, legatos per Atrebatem Commium de deditioe ad Caesarem mittit. Caesar, quum statuisset hiemem in continenti propter repentinis Galliae motus agere, neque multum aestatis superesset, atque id facile extrahi posse intellegeret, obsides imperat; et, quid in annos singulos vectigalis populo Romano Britannia penderet, constituit. Interdicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandubratio, neu Trinobantibus bellum faciat.

XXIII. Obsidibus acceptis, exercitum reducit ad mare, naves invenit refectiones. His deductis, quod et captivorum magnum numerum habebat, et nonnullae tempestate deperierant naves, duobus comitatibus



exercitum reportare instituit. Ac sic accidit, uti, ex tanto navium numero, tot navigationibus, neque hoc, neque superiore anno, ulla omnino navis, quae milites portaret, desideraretur: at ex iis, quae inanes ex continenti ad eum remitterentur, et prioris com-  
meatus expositis militibus, et quas postea Labienus faciendas curaverat numero LX, perpaucae locum caperent, reliquae fere omnes rejicerentur. Quas quum aliquamdiu Caesar frustra exspectasset, ne anni tempore a navigatione excluderetur, quod aequinoc-  
tium suberat, necessario angustius milites conlocavit: ac, summa tranquillitate consecuta, secunda inita quum solvisset vigilia, prima luce terram adtigit, omnesque incolumes naves perduxit.

XXIV. Subductis navibus, concilioque Gallorum Samarobriuae peracto; quod eo anno frumentum in Gallia, propter siccitates, angustius provenerat, coactus est aliter, ac superioribus annis, exercitum in hibernis conlocare, legionesque in plures civitates distribuere: ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio legato dedit; alteram in Nervios Q. Ciceroni; tertiam in Eburones L. Roscio; quartam in Remis cum T. Labieno in confinio Trevirorum hiemare iussit; tres in Belgio conlocavit. His M. Crassum quaestorem, et L. Munatium Plancum, et C. Trebonium legatos praefecit. Unam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat, et cohortes v in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Cativolci erant, misit. His militibus Q. Titurium Sabinum, et L. Aurunculeium Cottam, legatos, praeesse iussit. Ad hunc modum distributis legionibus, facillime inopiae frumentariae sese mederi posse existimavit. Atque harum tamen omnium legionum hiberna (praeter eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendam dederat) millibus passuum c continebantur. Ipse interea, quoad legiones conlo-

conlocatas, munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit.

XXV. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius; cuius maiores in sua civitate regnum obtinuerant. Huic Caesar, pro ejus virtute, atque in se benivolentia, quod in omnibus bellis singulari ejus opera fuerat usus, majorum locum restituerat. Tertium jam hunc annum regnantem inimici, jam multis palam ex civitate auctoribus, eum interfecerunt. Defertur ea res ad Caesarem. Ille, veritus, quod ad plures pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret, L. Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci jubet, ibique hiemare; quorumque opera cognoverit Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interim ab omnibus legatis, quaestoribusque, quibus legiones transfuderat, certior factus est, in hiberna perventum, locumque hibernis esse munitum.

XXVI. Diebus circiter xv, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Cativolco: qui, quum ad fines regni sui Sabino Cottaeque praesto fuissent, frumentumque in hiberna comportavissent, Induciomari Treviri nunciis impulsus, suos concitaverunt; subitoque obpressis lignatoribus, magna manu castra obpugnatum venerunt. Quum celeriter nostri arma cepissent, vallumque adscendissent, atque una ex parte Hispanis equitibus emissis, equestri proelio superiores fuissent; desperata re, hostes ab obpugnatione suos reduxerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodirent: habere sese, quae de re communi dicere vellet, quibus rebus controversias minui posse sperarent.

XXVII. Mittitur ad eos colloquendi causa C. Arpinejus, eques Romanus, familiaris Q. Titurii, et Q. Junius ex Hispania quidam, qui jam ante, missu Caesaris, ad Ambiorigem ventitare consueverat: apud



quos Ambiorix in hunc modum locutus est: *Sese, pro Caesaris in se beneficiis, plurimum ei confiteri debere, quod ejus opera stipendio liberatus esset, quod Aduatucis, finitimis suis, pendere consuesset; quodque ei et filius et fratris filius ab Caesare remissi essent, quos Aduatuci obsidum numero missos apud se in servitute et catenis tenuissent: neque id quod fecerit de obpugnatione castrorum, aut judicio aut voluntate sua fecisse, sed coactu civitatis: suaque esse ejusmodi imperia, ut non minus haberet juris in se multitudo, quam ipse in multitudinem. Civitati porro hanc fuisse belli causam, quod repentinae Gallorum conjurationi resistere non potuerit; id se facile ex humilitate sua probare posse; quod non adeo sit inperitus rerum, ut suis copiis populum Romanum se superare posse confidat; sed esse Galliae commune consilium: omnibus hibernis Caesaris obpugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alterae legioni subsidio venire posset. Non facile Gallos Gallis negare potuisse: praesertim quum de recuperanda communi libertate consilium initum videretur. Quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere nunc se rationem officii pro beneficiis Caesaris; monere, orare Titurium pro hospitio, ut suae ac militum saluti consulat; magnam manum Germanorum conductam Rhenum transisse: hanc adfore biduo: ipsorum esse consilium, velintne prius, quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem, aut ad Labienum deducere; quorum alter millia passuum circiter I., alter paullo amplius ab his absit. Illud se polliceri, et jurejurando confirmare, tutum iter per fines suos daturum. Quod quum faciat, et civitati sese consulere, quod hibernis levetur, et Caesari pro ejus meritis gratiam referre. Hac oratione habita discedit Ambiorix.*

XXVIII. Arpinejus, et Junius, quae audierint, ad legatos deferunt. Illi repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, non tamen negligenda existimabant; maximeque hac re permovebantur, quod, civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte populo Romano bellum facere ausam, vix erat

erat credendum. Itaque ad consilium rem deferunt : magnaue inter eos existit controversia. L. Aurunculejus, compluresque tribuni militum et primorum ordinum centuriones, *nihil temere agendum, neque ex hibernis injussu Caesaris discedendum* existimabant. *Quantavis, magnas etiam copias, Germanorum sustineri posse, munitis hibernis,* docebant : *rem esse testimonio, quod primum hostium inpetum, multis ultro vulneribus inlatis, fortissime sustinuerint : re frumentaria non premi : interea et ex proximis hibernis, et a Caesare conventura subsidia : postremo quid esse levius aut turpius, quam auctore hoste de summis rebus capere consilium ?*

XXIX. Contra ea Titurius, *sero facturos* clamitabat, *quum majores hostium manus, adjunctis Germanis, convenissent ; aut quum aliquid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum. Brevem consulendi esse occasionem. Caesarem arbitrari profectum in Italiam : neque aliter Carnutes interficiundi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Eburones, si ille adesset, tanta cum contemtionem nostri ad castra venturos esse : non hostem auctorem, sed rem spectare : subesse Rhenum : magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem, et superiores nostras victorias : ardere Galliam, tot contumeliis acceptis sub populi Romani imperium redactam, superiore gloria rei militaris extincta. Postremo, quis hoc sibi persuaderet, sine certa re Ambiorigem ad ejusmodi consilium descendisse ? suam sententiam in utramque partem esse tutam : si nil sit durius, nullo periculo ad proximam legionem perventuros : si Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse in celeritate positam salutem. Cottae quidem, atque eorum, qui dissentirent, consilium quem haberet exitum ? In quo si non praesens periculum, at certe longinqua obsidione fames esset pertimescenda.*

XXX. Hac in utramque partem disputatione habita, quum a Cotta primisque ordinibus acriter resisteretur, *Vincite, inquit, si ita vultis, Sabinus ; et id clariore voce, ut magna pars militum exaudiret : neque is sum, inquit, qui gravissime ex vobis mortis periculo*



*terrear : hi sapient, et, si gravius quid acciderit, abs te rationem reposcent : qui, si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis conjuncti, communem cum reliquis belli casum sustineant : nec rejeſti et relegati longe ab ceteris aut ferro, aut fame intereant.*

XXXI. Confurgitur ex consilio : comprehendunt utrumque, et orant, *ne sua diffensione et pertinacia rem in summum periculum deducant : facilem esse rem, seu maneant, seu proficiſcantur ; si modo unum omnes sentiant, ac probent : contra in diffensione nullam se salutem perspicere.* Res disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem dat Cotta permotus manus : superat sententia Sabini. Pronunciatur, prima luce ituros. Consumitur vigiliis reliqua pars noctis ; quum sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur, et languore militum, et vigiliis periculum augeatur. Prima luce sic ex castris proficiſcuntur, ut, quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine, maximisque impedimentis.

XXXII. At hostes, postea quam ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, conlocatis insidiis bipartito in silvis, obportuno atque occulto loco, a millibus passuum circiter ii Romanorum adventum expectabant : et, quum se major pars agminis in magnam convallem demisisset, ex utraque parte ejus vallis subito se ostenderunt : novissimosque premere, et primos prohibere adſcensu, atque iniquissimo nostris loco proelium committere coeperunt.

XXXIII. Tum demum Titurius, ut qui nihil ante providisset, trepidare, concurrare, cohortesque disponere : haec tamen ipsa timide, atque ut eum omnia deficere viderentur : quod plerumque iis accidere consuevit, qui in ipſo negotio consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset haec posse in itinere

nere accidere, atque ob eam causam protectionis auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat; et, in adpellandis cohortandisque militibus, imperatoris, et, in pugna, militis officia praestabat. Quumque propter longitudinem agminis minus facile per se omnia obire, et quid quoque loco faciendum esset, providere possent; jusserunt pronunciare, ut impedimenta relinquerent, atque in orbem consisterent: quod consilium, etsi in ejusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommode accidit: nam et nostris militibus spem minuit, et hostes ad pugnam alacriores effecit; quod non sine summo timore et desperatione id factum videbatur. Praeterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab signis discederent; quae quisque eorum carissima haberet, ab impedimentis petere, atque abripere properaret; clamore ac fletu omnia complerentur.

XXXIV. At barbaris consilium non defuit. Nam duces eorum tota acie pronunciare jusserunt, *nequis ab loco discederet; illorum esse praedam, atque illis reservari, quaecumque Romani reliquissent: proinde omnia in victoria posita existimarent.* Erant et virtute, et numero pugnando pares: nostri tamen, etsi ab duce et a fortuna deserebantur, tamen omnem spem salutis in virtute ponebant; et quoties quaeque cohors procurreret, ab ea parte magnus hostium numerus cadebat. Qua re animadversa, Ambiorix pronunciari jubet, ut procul tela conjiciant, neu propius accedant: et, quam in partem Romani inpetum fecerint, cedant: (levitate armorum, et quotidiana exercitatione nihil iis noceri posse:) rursus se ad signa recipientes insequantur.

XXXV. Quo praecepto ab iis diligentissime observato, quum quaequam cohors ex orbe excefferat, atque inpetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. Interim eam partem nudari, necesse erat, et ab latere aperto tela recipi. Rursus, quum in eum locum, unde erant egressi, reverti coeperant, et ab iis, qui



cesserant, et ab iis, qui proximi steterant, circumveniebantur: sin autem locum tenere vellent, nec virtuti locus relinquebatur, neque ab tanta multitudine coniecta tela conferti vitare poterant. Tamen tot incommodis conflictati, multis vulneribus acceptis, resistebant; et magna parte diei consumpta, quum a prima luce ad horam viii pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committebant. Tum T. Balventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti, et magnae auctoritatis, utrumque femur tragula transjicitur. Q. Lucanius ejusdem ordinis, fortissime pugnans, dum circumvento filio subvenit, interficitur. L. Cotta legatus omnes cohortes ordinesque adhortans in adversum os funda vulneratur.

XXXVI. His rebus permotus Q. Titurius, quum procul Ambiorigem, suos cohortantem, conspexisset, interpretem suum Cn. Pompeium ad eum mittit, rogatum, ut sibi, militibusque parcat. Ille adpellatus respondit: *si velit secum conloqui, licere; sperare, a multitudine inpetrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri; inque eam rem se suam fidem interponere.* Ille cum Cotta faucio communicat, *si videatur, pugna ut excedant, et cum Ambiorige una conloquantur, sperare, ab eo de sua ac militum salute inpetrare posse.* Cotta se ad armatum hostem iturum negat, atque in eo constitit.

XXXVII. Sabinus, quos in praesentia tribunos militum circum se habebat, et primorum ordinum centuriones, se sequi jubet: et quum propius Ambiorigem accessisset, jussus arma abjicere, imperatum facit: suisque, ut idem faciant, imperat. Interim, dum de conditionibus inter se agunt, longiorque consulto ab Ambiorige instituitur sermo, paullatim circumventus, interficitur. Tum vero, suo more, victoriam conclamant, atque ululatum tollunt; inpetuque in nostros facto, ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum.

litum. Reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi. Ex quibus L. Petrosidius aquilifer, quum magna multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum projecit: ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. Illi aegre ad noctem obpugnationem sustinent: noctu ad unum omnes, desperata salute, se ipsi interficiunt. Pauci ex proelio elapsi incertis itineribus per silvas ad T. Labienum legatum in hiberna perveniunt; atque eum de rebus gestis certiorum faciunt.

XXXVIII. Hac victoria sublatu Ambiorix, statim cum equitatu in Aduatucos, qui erant ejus regno finitimi, proficiscitur; neque noctem, neque diem intermittit; peditatumque se subsequi jubet. Re demonstrata, Aduatucisque concitatis, postero die in Nervios pervenit: *hortaturque, ne sui in perpetuum liberandi, atque ulciscendi Romanos, pro iis, quas acceperint, injuriis, occasionem dimittant: interfectos esse legatos duo, magnamque partem exercitus interisse demonstrat: nihil esse negotii, subito oppressam legionem, quae cum Cicerone hiemet, interfici: se ad eam rem profecturum adiutorem.* Facile hac oratione Nervii persuadet.

XXXIX. Itaque, confestim dimissis nunciis ad Ceutrones, Grudios, Levacos, Pleumoxios, Geidunos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas manus possunt, cogunt; et de improviso ad Ciceronis hiberna advolant, nondum ad eum fama de Titurii morte perlata. Huic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causa in silvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur. His circumventis, magna manu Eburones, Nervii, Aduatuci, atque horum omnium socii et clientes legionem obpugnare incipiunt. Nostri celeriter ad arma concurrunt; vallum conscendunt. Aegre is dies sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate ponebant, atque hanc adepti victoriam, in perpetuum se fore victores, confidebant.

XL. Mit-



XL. Mittuntur ad Caesarem confestim ab Cicero-  
ne litterae, magnis propositis praemiis, si pertulif-  
sent. Obsessis omnibus viis, missi intercipiuntur.  
Noctu ex ea materia, quam munitionis causa com-  
portaverant, turres admodum cxx excitantur incre-  
dibili celeritate; quae deesse operi videbantur, perfi-  
ciuntur. Hostes postero die, multo majoribus copiis  
coactis, castra obpugnant, fossam complent. Ab  
nostris eadem ratione, qua pridie, resistitur: hoc  
idem deinceps reliquis fit diebus. Nulla pars noc-  
turni temporis ad laborem intermittitur: non aegris,  
non vulneratis facultas quietis datur. Quaecumque  
ad proximi diei obpugnationem opus sunt, noctu  
comparantur: multae praeusta fudes, magnus mu-  
ralium pilorum numerus instituitur; turres contabu-  
lantur; pinnae, loricaeque ex cratibus adtexuntur.  
Ipse Cicero, quum tenuissima valitudine esset, ne  
nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinque-  
bat: ut ultro militum concursu ac vocibus sibi par-  
cere cogeretur.

XLI. Tunc duces, principesque Nerviorum, qui  
aliquem sermonis aditum, causamque amicitiae cum  
Cicerone habebant, conloqui sese velle dicunt. Facta  
potestate, eadem, quae Ambiorix cum Titurio ege-  
rat, commemorant: *omnem esse in armis Galliam;  
Germanos Rhenum transisse; Caesaris, reliquorumque hi-  
berna obpugnari. Addunt etiam de Sabini morte. Am-  
borigem ostentant, fidei faciundae causa. Errare eos  
dicunt, si quidquam ab his praesidii sperent, qui suis  
rebus diffidant: sese tamen hoc esse in Ciceronem populum-  
que Romanum animo, ut nihil, nisi hiberna, recusent, at-  
que hanc inveterascere consuetudinem nolint: licere illis  
incolumibus per se ex hibernis discedere, et quascumque in  
partes velint, sine metu proficisci.* Cicero ad haec unum  
modo respondit. *Non esse consuetudinem populi Romani,  
ullam accipere ab hoste armato conditionem. Si ab armis  
discedere velint, se adiutore utantur, legatosque ad Cae-  
sarem*

*sarem mittant : sperare, pro ejus justitia, quae petierint, impetraturos.*

XLII. Ab hac spe repulsi Nervii, vallo pedum xi, et fossa pedum xv, hiberna cingunt. Haec, et superiorum annorum consuetudine a nostris cognoverant; et quosdam de exercitu nacti captivos, ab his docebantur. Sed, nulla ferramentorum copia, quae sunt ad hunc usum idonea, gladiis cespitem circumcidere, manibus, sagulisque terram exhaurire cogebantur. Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: nam minus horis tribus, millium x in circuitu munitionem perfecerunt: reliquisque diebus turres ad altitudinem valli, falces testudinesque, quas iidem captivi docuerant, parare ac facere coeperunt.

XLIII. Septimo obpugnationis die, maximo orto vento, ferventes fusili ex argilla glandes fundis, et fervefacta jacula in casas, quae more Gallico stramentis erant tectae, jacere coeperunt. Hae celeriter ignem comprehenderunt, et, venti magnitudine, in omnem castrorum locum distulerunt. Hostes, maximo clamore insecuti, quasi parta jam atque explorata victoria, turres, testudinesque agere, et scalis vallum adscendere coeperunt. At tanta militum virtus, atque ea praesentia animi fuit, ut, quum undique flamma torrerentur, maximaque telorum multitudine premerentur, suaeque omnia impedimenta atque omnes fortunas conflagrare intellegerent; non modo demigrandi causa de vallo decederet nemo, sed paene ne respiceret quidem quisquam; ac tum omnes acerrime fortissimeque pugnarent. Hic dies nostris longe gravissimus fuit: sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus hostium numerus vulneraretur, atque interficeretur; ut se sub ipso vallo constipaverant, recessumque primis ultimi non dabant. Paulum quidem intermissa flamma, et quodam loco turri adacta, et contingente vallum, tertiae cohortis centuriones ex eo, quo stabant, loco recesserunt, suosque



que omnes removerunt; nutu vocibusque hostes, *si introire vellent*, vocare coeperunt: quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapidibus coniectis deturbati, turrisque succensa est.

XLIV. Erant in ea legione fortissimi viri centuriones, qui jam primis ordinibus adpropinquarent, T. Pulpio, et L. Varenus. Hi perpetuas inter se controversias habebant, quinam anteferretur; omnibusque annis de loco summis simultatibus contendebant. Ex iis Pulpio, quum acerrime ad munitiones pugnaretur, *Quid dubitas*, inquit, *Varene? aut quem locum probandae virtutis tuae spectas? hic dies, hic dies de nostris controversiis judicabit*. Haec quum dixisset, procedit extra munitiones; quaque pars hostium confertissima visa est, in eam inrumpit. Ne Varenus quidem tum sese vallo continet, sed omnium veritus existimationem subsequitur. Mediocri spatio relicto, Pulpio pilum in hostes mittit, atque unum ex multitudine procurrentem transjicit; quo percusso et exanimato, hunc scutis protegunt hostes, in illum tela universi conjiciunt; neque dant regrediundi facultatem. Transfigitur scutum Pulpioni, et verutum in balteo defigitur. Avertit hic casus vaginam, et gladium educere conanti dextram moratur manum. Impeditum hostes circumstant. Succurrit inimicus illi Varenus, et laboranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulpione omnis multitudo convertit. Illum veruto transfixum arbitrantur. Occursat ocus gladio, comminusque rem gerit Varenus; atque, uno interfecto, reliquos paullum propellit: dum cupidius instat, in locum dejectus inferiorem concidit. Huic rursus circumvento fert subsidium Pulpio; atque ambo incolumes, compluribus interfectis, summa cum laude sese intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione et certamine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset; neque dijudicari posset, uter utri virtute antefendus videretur.

XLV. Quanto

XLV. Quanto erat in dies gravior atque asperior obpugnatio, et maxime quod, magna parte militum confecta vulneribus, res ad paucitatem defensorum pervenerat; tanto crebriores literae nunciique ad Caesarem mittebantur: quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabatur. Erat unus intus Nervius, nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat, suamque ei fidem praestiterat. Hic sermo, spe libertatis magnisque persuadet praemiis, ut litteras ad Caesarem deferat. Has ille in jaculo inligatas effert; et Gallus inter Gallos sine ulla suspicione versatus, ad Caesarem pervenit. Ab eo de periculis Ciceronis legionisque cognoscitur.

XLVI. Caesar, acceptis litteris hora circiter xi diei, statim nuncium in Bellovacos ad M. Crassum quaestorem mittit, cujus hiberna aberant ab eo millia passuum xxv. Jubet media nocte legionem proficisci, celeriterque ad se venire. Exiit cum nuncio Crassus. Alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi iter faciendum sciebat. Scribit Labieno, si Reipublicae commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat: reliquam partem exercitus, quod paullo aberat longius, non putat exspectandam: equites circiter eo ex proximis hibernis cogit.

XLVII. Hora circiter iii ab antecursoribus de Crassi adventu certior factus, eo die millia passuum xx progreditur. Crassum Samarobrivae praeficit, legionemque ei adtribuit; quod ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum, litteras publicas, frumentumque omne, quod eo tolerandae hiemis causa devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus, in itinere cum legione occurrit. Labienus, interitu Sabini, et caede cohortium cognita, quum omnes ad eum Trevirorum copiae venissent, veritus, ne, si ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, hostium inpetum sustinere



tinere non posset, praesertim quos recenti victoria efferri sciret, litteras Caesari remittit; quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset; rem gestam in Eburonibus perscribit; docet omnes equitatus peditatusque copias Trevirorum III millia passuum longe ab suis castris confedissee.

XLVIII. Caesar, consilio ejus probato, etsi, opinione III legionum dejectus, ad II redierat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur, quantoque in periculo res sit. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Graecis conscriptam litteris mittit; ne, intercepta epistola, nostra ab hostibus consilia cognoscantur: si adire non possit, monet, ut tragulam, cum epistola ad amentum deligata, intra munitiones castrorum abjiciat. In litteris scribit, se cum legionibus profectum celeriter adfore: hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus periculum veritus, ut erat praeceptum, tragulam mittit. Haec casu ad turrim adhaesit, neque ab nostris biduo animadversa, tertio die a quodam milite conspicitur; demta ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu militum recitat, maximaque omnes laetitia adficit. Tum fumi incendiorum procul videbantur: quae res omnem dubitationem adventus legionum expulit.

XLIX. Galli re cognita per exploratores, obsidionem relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt. Eae erant armatorum circiter millia LX. Cicero, data facultate, Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit, qui litteras ad Caesarem referat; hunc admonet, iter caute diligenterque faciat; perscribit in litteris, hostes ab se discessisse, omnemque ad eum multitudinem convertisse. Quibus litteris circiter media nocte Caesar adlatis suos facit certiores; eosque ad dimicandum animo con-

confirmat. Postero die, luce prima, movet castra; et circiter millia passuum *iv* progressus, trans vallem magnam et rivum multitudinem hostium conspicatur. Erat magni periculi res, cum tantis copiis iniquo loco dimicare. Tum, quoniam obsidione liberatum Ciceronem sciebat, eoque omnino remittendum de celeritate existimabat, confedit, et quem aequissimo potest loco, castra communit: atque haec, etsi erant exigua per se, vix hominum millium *vii*, praesertim nullis cum impedimentis, tamen angustiis viarum, quam maxime potest, contrahit, eo consilio, ut in summam contemtionem hostibus veniat. Interim speculatoribus in omnes partes dimissis, explorat, quo commodissime itinere vallem transire possit.

L. Eo die parvulis equestribus proeliis ad aquam factis, utrique sese suo loco continent; Galli, quod ampliores copias, quae nondum convenerant, expectabant; Caesar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset, ut citra vallem pro castris proelio contenderet; si id efficere non posset, ut, exploratis itineribus, minore cum periculo vallem rivumque transiret. Prima luce hostium equitatus ad castra accedit, proeliumque cum nostris equitibus committit. Caesar consulto equites cedere, seque in castra recipere jubet; simul, ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri, portasque obstrui, atque in his administrandis rebus quam maxime concurrari, et cum simulatione timoris agi jubet.

LI. Quibus omnibus rebus hostes invitati, copias transducunt, aciemque iniquo loco constituunt: nostris vero etiam de vallo deductis, propius accedunt; et tela intra munitionem ex omnibus partibus conjiciunt; praeconibusque circummissis, pronunciari jubent, *seu quis Gallus, seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere: post id tempus non fore potestatem.* Ac sic nostros contemserunt, ut, obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur,

alii



alii vallum manu scindere, alii fossas complere inciperent. Tum Caesar, omnibus portis eruptione facta, equitatuque emissio, celeriter hostes dat in fugam: sic, uti omnino pugnandi causa resisteret nemo: magnumque ex eis numerum occidit, atque omnes armis exsui.

LII. Longius profectui veritus, quod silvae paludesque intercedebant, neque etiam parvulo detrimento illorum, locum relinqui videbat; omnibus suis incolumibus copiis, eodem die ad Ciceronem pervenit. Institutas turres, testudines, munitionesque hostium admiratur. Producta legione, cognoscit non decimum quemque esse relictum militem sine vulnere. Ex his omnibus judicat rebus, quanto cum periculo, et quanta cum virtute, res sint administratae: Ciceronem pro ejus merito, legionemque conlaudat: centuriones singillatim, tribunosque militum adpellat, quorum egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini et Cottae certius ex captivis cognoscit. Postero die, concione habita, rem gestam proponit; milites consolatur, et confirmat; quod detrimentum culpa et temeritate legati sit acceptum, hoc aequiore animo ferendum docet, quod beneficio deorum immortalium, et virtute eorum expiato incommodo, neque hostibus diutina laetatio, neque ipsis longior dolor relinquatur.

LIII. Interim ad Labienum per Remos incredibili celeritate de victoria Caesaris fama perfertur; ut, quum ab hibernis Ciceronis millia passuum abesset circiter LX, eoque post horam IX diei Caesar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oriretur; quo clamore significatio victoriae, gratulatioque ab Remis Labieno fieret. Hac fama ad Treviros perlata, Induciomarus, qui postero die castra Labieni obpugnare decreverat, noctu profugit, copiasque omnes in Treviros reducit. Caesar Fabium cum legione in sua remittit hiberna: ipse cum III legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis hiemare

hiemare constituit; et, quod tanti motus Galliae exstiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. Nam, illo incommodo de Sabini morte perlato, omnes fere Galliae civitates de bello consulabant, nuncios legationesque in omnes partes dimittebant; et, quid reliqui consilii caperent, atque unde initium belli fieret, explorabant; nocturnaue in locis desertis concilia habebant: neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris intercessit, quin aliquem de conciliis ac motu Gallorum nuncium acciperet. In his ab L. Roscio legato, quem legioni XIII praefecerat, certior est factus, magnas Gallorum copias earum civitatum, quae Armoricae adpellantur, obpugnandi sui causa, convenisse; neque longius millia passuum VIII ab hibernis suis afuisse; sed, nuncio adlato de victoria Caesaris, discessisse, adeo ut fugae similis discessus videretur.

LIV. At Caesar, principibus cujusque civitatis ad se evocatis, alias territando, quum se scire, quae fierent, denunciaret, alias cohortando, magnam partem Galliae in officio tenuit: tamen Senones, quae est civitas inprimis firma, et magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem constituerat, (cujus frater Moritasgus adventu in Galliam Caesaris, cujusque majores regnum obtinuerant,) interficere publico consilio conati; quum ille praesensisset, ac profugisset, usque ad fines insecuti, regno domoque expulerunt; et, missis ad Caesarem satisfaciundi causa legatis, quum is omnem ad se senatum venire jussisset, dicto audientes non fuerunt. Tantum apud homines barbaros valuit, esse repertos aliquos principes belli inferendi, tantamque omnibus voluntatum commutationem adtulit; ut, praeter Aeduos, et Remos, quos praecipuo semper honore Caesar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta nobis:

H

bis:



bis : idque adeo, haud scio, mirandumne sit, quum compluribus aliis de causis, tum maxime, quod, qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur, tantum se ejus opinionis deperdidisse, ut a populo Romano imperia perferrent, gravissime dolebant.

LV. Treviri vero, atque Induciomarus, totius hiemis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent; civitates sollicitarent; pecunias pollicerentur; magna parte exercitus nostri interfecta, multo minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transfret: *quum se bis expertos dicerent, Ariovisti bello, et Tenchtherorum transitu; non esse amplius fortunam tentandam.* Hac spe lapsus Induciomarus, nihilo minus copias cogere, exercere, a finitimis equos parare, exsules damnatosque tota Gallia magnis praemiis ad se adlicere coepit; ac tantam sibi jam iis rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam publice privatimque peterent.

LVI. Ubi intellexit, ultro ad se veniri, altera ex parte Senones Carnutesque conscientia facinoris instigare, altera Nervios Aduatucosque bellum Romanis parare; neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi coepisset; armatum concilium indicit: (hoc more Gallorum est initium belli:) quo, lege communi, omnes puberes armati convenire consueverunt: qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus adfectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, quem supra demonstravimus, Caesaris secutum fidem, ab eo non discessisse, hostem judicat, bonaque ejus publicat. His rebus confectis, in concilio pronunciat, arcessitum se a Senonibus, et Carnutibus, aliisque compluribus Galliae civitatibus, huc iter facturum per fines Remorum, eorumque agros populaturum; ac prius, quam

quam id faciat, Labieni castra obpugnaturum. Quae fieri velit, praecipit.

LVII. Labienus, quum et loci natura et manu munitissimis castris sese teneret, de suo ac legionis periculo nihil timebat: ne quam occasionem rei bene gerendae dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige atque ejus propinquis oratione Induciomari cognita, quam in concilio habuerat, nuncios mittit ad finitimas civitates, equitesque undique evocat: iis certum diem conveniendi dicit. Interim prope quotidie cum omni equitatu Induciomarus sub castris vagabatur, alias ut situm castrorum cognosceret, alias conloquendi aut territandi causa: equites plerumque omnes tela intra vallum conjiciebant. Labienus suos intra munitiones continebat; timorisque opinionem, quibuscumque poterat rebus, augebat.

LVIII. Quum majore in dies contemtione Induciomarus ad castra accederet, nocte una intromissis equitibus omnium finitimarum civitatum, quos arcessendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nulla ratione ea res enunciari, aut ad Treviros perferri posset. Interim, ex consuetudine quotidiana, Induciomarus ad castra accedit, atque ibi magnam partem diei consumit; equites tela conjiciunt, et magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo ab nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum, dispersi ac dissipati discedunt. Subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit; praecipit atque interdicat, proterritis hostibus atque in fugam conjectis, (quod fore, sicut accidit, videbat) unum omnes petant Induciomarum; neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit: quod, mora reliquorum spatium nactum, illum effugere nolebat; magna proponit iis, qui occiderint, praemia: submittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat hominis consilium fortuna, et, quum unum



omnes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Induciomarus interficitur; caputque ejus refertur in castra: redeuntes equites, quos possunt, confectantur atque occidunt. Hac re cognita, omnes Eburonum, et Nerviorum, quae convenerant, copiae discedunt; paulloque habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

C. JULII CAESARIS  
COMMENTARIORUM  
DE  
BELLO GALLICO

LIBER VI.

ARGUMENTUM LIB. VI. DE BELLO GALLICO.

I. Caesar majorem Galliae motum praevidens, copias ad-  
auget. II. Subitoque subactis Nervii, IV. et Senoni-  
bus ac Carnutibus in deditionem acceptis, VI. Mena-  
pios debellat : VIII. atque interea Treviros T. Labie-  
nus. IX. Caesar secundum Rhenum transit. XI. In-  
stituta per occasionem Germanorum cum Gallis colla-  
tione, primo descripti horum mores consuetudinesque.  
XXIX. Caesar ad Eburones, frustra tentatis Suevis,  
convertitur. XXXV. At dum per eorum agros late-  
vagatur, Sigambri, non sine caede Romanorum, castra  
adoriuntur : XLI. Iis tamen non expugnatis, domum  
revertuntur. XLIV. et Caesar, vastatis Eburonum  
agris, concilioque peracto, in Italiam, ad agendos con-  
ventus, profiscitur.

I. **M**ULTIS de causis Caesar majorem Gal-  
liae motum expectans, per M. Silanum,  
C. Antistium Reginum, T. Sextium, le-  
gatos, dilectum habere instituit : simul ab Cn. Pom-



pejo proconsule petit, quoniam ipse ad urbem cum imperio Reipublicae causa remaneret, quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset, ad signa convenire, et ad se proficisci juberet: magni interesse etiam in reliquum tempus, ad opinionem Galliae, existimans, tantas videri Italiae facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id brevi tempore sarciri, sed etiam majoribus adaugeri copiis posset. Quod quum Pompejus et Reipublicae et amicitiae tribuisset, celeriter confecto per suos dilectu, tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis legionibus, duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate et copiis docuit, quid populi Romani disciplina atque opes possent.

II. Interfecto Induciomaro, ut docuimus, ad ejus propinquos a Treviris imperium defertur. Illi finitimos Germanos sollicitare, et pecuniam polliceri non desistunt. Quum ab proximis inpetrare non possent, ultiores tentant: inventis nonnullis civitatibus, jurejurando inter se confirmant, obsidibusque de pecunia cavent: Ambiorigem sibi societate et foedere adjungunt. Quibus rebus cognitis, Caesar, quum undique bellum parari videret, Nervios, Aduatucos, Menapios, adjunctis Cifrhenganis omnibus Germanis, esse in armis, Senones ad imperatum non venire, et cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare, a Treviris Germanos crebris legationibus sollicitari; maturius sibi de bello cogitandum putavit.

III. Itaque, nondum hieme confecta, proximis iv coactis legionibus, de improvviso in fines Nerviorum contendit; et, prius, quam illi aut convenire, aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto, atque ea praeda militibus concessa, vastatisque agris, in deditionem venire, atque obsides sibi dare coëgit. Eo celeriter confecto negotio, rursus in hiberna legiones reduxit. Concilio Galliae  
primo

primo vere, uti instituerat, indicto; quum reliqui, praeter Senones, Carnutes, Trevirosque, venissent; initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus, civitatemque patrum memoria conjunxerant: sed ab hoc consilio afuisse existimabantur. Hac re pro suggestu pronunciata, eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur, magnisque itineribus eo pervenit.

IV. Cognito ejus adventu, Acco, qui princeps ejus consilii fuerat, jubet, in oppida multitudinem convenire: conantibus, priusquam id effici posset, adesse Romanos, nuntiatur. Necessario sententia desistunt, legatosque, deprecandi causa, ad Caesarem mittunt; adeunt per Aeduos, quorum antiquitus erat in fide civitas. Libenter Caesar, petentibus Aeduis, dat veniam; excusationemque accipit: quod aestivum tempus instantis belli, non quaestionis, esse arbitrabatur. Obsidibus imperatis centum, hos Aeduis custodiendos tradit. Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt, usi deprecatoribus Remis, quorum erant in clientela; eadem ferunt responsa. Peragit concilium Caesar, equitesque imperat civitatibus.

V. Hac parte Galliae pacata, totus et mente et animo in bellum Trevirorum et Ambiorigis insistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci jubet, ne quis aut ex hujus iracundia, aut ex eo, quod meruerat, odio civitatis, motus existat. His rebus constitutis, quod pro explorato habebat, Ambiorigem proelio non esse concertaturum, reliqua ejus consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti, qui uni ex Gallia, de pace, ad Caesarem legatos numquam miserant. Cum iis esse hospitium Ambiorigi sciebat: item per Treviros venisse Germanis in amicitiam, cognoverat. Haec prius illi detrahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello la-



cesseret; ne, desperata salute, aut se in Menapios abderet, aut cum Transrhenanis congredi cogeretur. Hoc inito consilio, totius exercitus impedimenta ad Labienum in Treviros mittit, duasque legiones ad eum proficisci jubet: ipse cum legionibus expeditis v in Menapios proficiscitur. Illi, nulla coacta manu, loci praesidio freti, in silvas paludesque confugiunt, suaeque eodem conferunt.

VI. Caesar, partitis copiis cum C. Fabio legato, et M. Crasso quaestore, celeriterque effectis pontibus, adit tripartito, aedificia vicisque incendit; magno pecoris atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti Menapii, legatos ad eum, pacis petendae causa, mittunt. Ille, obsidibus acceptis, hostium se habiturum numero confirmat, si aut Amborigem, aut ejus legatos, finibus suis recepissent. His confirmatis rebus, Commium Atrebatem cum equitatu, custodis loco, in Menapiis relinquit; ipse in Treviros proficiscitur.

VII. Dum haec a Caesare geruntur, Treviri, magnis coactis peditatus equitatusque copiis, Labienum cum una legione, quae in eorum finibus hiemabat, adoriri parabant: jamque ab eo non longius bidui via aberant, quum duas venisse legiones missu Caesaris cognoscunt. Positis castris a millibus passuum xv, auxilia Germanorum expectare constituunt. Labienus, hostium cognito consilio, sperans, temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem, praesidio cohortium v impedimentis relicto, cum xxv cohortibus, magnoque equitatu, contra hostem proficiscitur; et, M. passuum intermisso spatio, castra communit. Erat inter Labienum, atque hostem, difficili transitu flumen, ripisque praeruptis. Hoc neque ipse transire in animo habebat, neque hostes transitorios existimabat. Augebatur auxiliorum quotidie spes. Loquitur in consilio palam; *quoniam Germani adpropinquare dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum, et postero die prima luce castra moturum.*

*moturum.* Celeriter haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitatus numero nonnullos Gallicis rebus favere natura cogeat. Labienus, noctu tribunis militum primisque ordinibus coactis, quid sui sit consilii, proponit; et, quo facilius hostibus timoris det suspicionem, majore strepitu et tumultu, quam populi Romani fert consuetudo, castra moveri jubet. His rebus fugae similem profectionem efficit. Haec quoque per exploratores ante lucem in tanta propinquitate castrorum ad hostes deferuntur.

VIII. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat; quum Galli, cohortati inter se, *ne speratam praedam ex manibus dimitterent; longum esse, perterritis Romanis, Germanorum auxilium expectare; neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, praesertim fugientem, atque inpeditam, adoriri non audeant;* flumen transire, et iniquo loco proelium committere non dubitant. Quae fore suspicatus Labienus, ut omnes citra flumen eliceret, eadem usus simulatione itineris, placide progrediebatur. Tum praemissis paullum inpedimentis, atque in tumulto quodam conlocatis; *Habetis, inquit, milites, quam petistis, facultatem: hostem inpedito atque iniquo loco tenetis: praestate eandem nobis ducibus virtutem, quam saepenumero Imperatori praestitistis: adesse eum, et haec coram cernere, existimate.* Simul signa ad hostem converti, aciemque dirigi jubet; et, paucis turmis praesidio ad inpedimenta dimissis, reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri, clamore sublato, pila in hostes inmittunt. Illi, ubi praeter spem, quos fugere credebant, infestis signis, ad se ire viderunt, inpetum modo ferre non potuerunt; ac primo concursu in fugam coniecti, proximas silvas petierunt; quos Labienus equitatu consecutus, magno numero interfecto, compluribus captis, paucis post diebus civitatem recepit. Nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta Trevirorum fuga, sese domum contulerunt. Cum iis propinqui Induciomari, qui de-

fectionis



fectionis auctores fuerant, comitati eos, ex civitate excessere. Cingetorigi, quem ab initio permanisse in officio demonstravimus, principatus atque imperium est traditum.

IX. Caesar, postquam ex Menapiis in Treviros venit, duabus de causis Rhenum transire constituit: quarum erat altera, quod auxilia contra se Treviris miserant; altera, ne Ambiorix ad eos receptum haberet. His constitutis rebus, paullum supra eum locum, quo ante exercitum transduxerat, facere pontem instituit. Nota atque instituta ratione, magnò militum studio, paucis diebus, opus efficitur. Firmo in Treviris praesidio ad pontem relicto, ne quis ab iis subito motus oriretur; reliquas copias, equitatumque transducit. Ubii, qui ante obsides dederant, atque in deditionem venerant, purgandi sui causa, ad eum legatos mittunt: qui doceant, *neque ex sua civitate auxilia in Treviros missa, neque ab se fidem laesam*: petunt, atque orant, *ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum, innocentes pro nocentibus poenas pendant, si amplius obsidum velit, dare pollicentur*. Cognita Caesar causa, reperit ab Suevis auxilia missa esse; Ubiorum satisfactionem accepit; aditus viasque in Suevos perquirat.

X. Interim, paucis post diebus fit ab Ubiis certior, Suevos omnes unum in locum copias cogere; atque iis nationibus, quae sub eorum sint imperio, denunciare, uti auxilia peditatus equitatusque mittant. His cognitis rebus, rem frumentariam providet; castris idoneum locum deligit; Ubiis imperat, ut pecora deducant, suaeque omnia ex agris in oppida conferant: sperans, barbaros, atque inperitos homines, inopia cibariorum adductos, ad iniquam pugnandi conditionem posse deduci: mandat, ut crebros exploratores in Suevos mittant, quaeque apud eos gerantur, cognoscant. Illi imperata faciunt: et, paucis diebus intermissis, referunt, *Suevos omnes, posteaquam certiores nuncii de exercitu Romanorum venerint,*  
cum

*cum omnibus suis sociorumque copiis, quas coegissent, penitus ad extremos fines sese recepisse: silvam esse ibi infinita magnitudine, quae adpellatur Bacenis: hanc longe introrsus pertinere, et pro nativo muro objectam, Cheruscos ab Suevis, Suevosque ab Cheruscis injuriis incursionibusque prohibere: ad ejus initium silvae Suevos adventum Romanorum exspectare constituisse.*

XI. Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum esse videtur de Galliae Germaniaeque moribus, et quo differant hae nationes inter sese, proponere. In GALLIA non solum in omnibus civitatibus, atque in omnibus pagis, partibusque, sed paene etiam in singulis domibus, factiones sunt: earumque factionum principes sunt, qui summam auctoritatem eorum judicio habere existimantur: quorum ad arbitrium judiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat. Idque ejus rei causa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiorum auxilium egeret: suos enim quisque obprimi et circumveniri non patitur; neque, aliter si faciant, ullam inter suos habent auctoritatem. Haec eadem ratio est in summa totius Galliae: namque omnes civitates in partes divisae sunt duas.

XII. Quum Caesar in Galliam venit, alterius factionis principes erant Aedui, alterius Sequani. Hi quum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erant in Aeduis, magnaeque eorum erant clientelae, Germanos atque Ariovistum sibi adjunxerant, eosque ad se magnis jacturis pollicitationibusque perduxerant. Proeliis vero compluribus factis secundis, atque omni nobilitate Aeduorum interfecta, tantum potentia antecesserant, ut magnam partem clientium ab Aeduis ad se transducerent; obfidesque ab iis principum filios acciperent; et publice jurare cogerent, nihil se contra Sequanos consilii inituros; et partem finitimi agri per vim occupatam possiderent; Galliaeque totius principatum obtinerent. Qua necessitate adductus Divitiacus, auxilii petendi causa Romam ad Senatum profectus, infecta re,



re, redierat. Adventu Caesaris facta commutatione rerum, obsidibus Aeduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Caesarem comparatis; quod hi, qui se ad eorum amicitiam adgregaverant, meliore conditione, atque aequiore imperio se uti videbant, reliquis rebus eorum, gratia, dignitate amplificata, Sequani principatum dimiserant. In eorum locum Remi successerant; quos quod adaequare apud Caesarem gratia intellegebatur; ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Aeduis conjungi poterant, se Remis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter tuebantur. Ita et novam, et repente conlectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu res erat; ut longe principes haberentur Aedui, secundum locum dignitatis Remi obtinerent.

XIII. *In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo. Nam plebes paene servorum habetur loco, quae per se nihil audet, et nullo adhibetur consilio. Plerique, quum aut aere alieno, aut magnitudine tributorum, aut injuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus. In hos eadem omnia sunt jura, quae dominis in servos. Sed de his duobus generibus alterum est Druidum, alterum Equitum. Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur: ad hos magnus adolescentium numerus disciplinae causa concurrat; magnoque ii sunt apud eos honore. Nam fere de omnibus controversiis, publicis privatisque, constituunt; et, si quod est admissum facinus, si caedes facta, si de hereditate, si de finibus controversia est, iidem decernunt; praemia poenasque constituunt: si qui aut privatus aut publicus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Haec poena apud eos est gravissima. Quibus ita est interdictum, ii numero in-piorum ac sceleratorum habentur; iis omnes decedunt, adi-tum eorum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant: neque iis petentibus jus redditur, neque bonos ullus communicatur. His autem omnibus Druidibus praest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem.*

toritatem. Hoc mortuo, si qui ex reliquis excellit dignitate, succedit. At, si sunt plures pares, suffragio Druidum adlegitur; nonnumquam etiam armis de principatu contendunt. Hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae media habetur, confidunt, in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversas habent, conveniunt; eorumque decretis iudiciisque parent. Disciplina in Britannia reperta, atque inde in Galliam translata esse, existimatur, et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo, discendi causa, profisciscuntur.

XIV. Druides a bello abesse consuerunt, neque tributa una cum reliquis pendunt; militiae vacationem, omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati praemiis, et sua sponte multi in disciplinam conveniunt, et a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur. Itaque annos nonnulli vicanos in disciplina permanent; neque fas esse existimant, ea litteris mandare, quum in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus, Graecis utantur litteris. Id mihi duabus de causis instituisse videntur; quod neque, in vulgum disciplinam efferrī, velint, neque eos, qui discant, litteris confisos, minus memoriae studere, quod fere plerisque accidit, ut praesidio litterarum, diligentiam in perdiscendo, ac memoriam remittant. In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios; atque hoc maxime ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa praeterea de sideribus, atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant, et juventuti transdunt.

XV. Alterum genus est Equitum. Hi, quum est usus, atque aliquod bellum incidit (quod ante Caesaris adventum fere quotannis accidere solebat, uti aut ipsi injurias inferrent, aut inlatas propulsarent,) omnes in bello versantur; atque, eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambaētos clientesque habent. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

XVI. Natio



XVI. Natio est omnis Gallorum admodum dedita religionibus; atque ob eam causam, qui sunt adfecti gravioribus morbis, quique in proeliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant, aut se immolatuos vovent, administrisque ad ea sacrificia Druidibus utuntur; quod, pro vita hominis, nisi hominis vita reddatur, non posse aliter deorum immortalium numen placari arbitrantur, publiceque ejusdem generis habent instituta sacrificia. Alii inmani magnitudine simulacra habent; quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent: quibus succensis, circumventi flamma exanimantur homines. Subplicia eorum, qui in furto, aut in latrocinio, aut aliqua noxa sint comprehensi, gratiora diis immortalibus esse arbitrantur: sed, quum ejus generis copia deficit, etiam ad innocentium subplicia descendunt.

XVII. Deum maxime Mercurium colunt: hujus sunt plurima simulacra: hunc omnium inventorem artium ferunt: hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam, arbitrantur. Post hunc, Apollinem, et Martem, et Jovem, et Minervam. De his eandem fere, quam reliquae gentes, habent opinionem; Apollinem, morbos depellere; Minervam, operum atque artificiorum initia transfere; Jovem, imperium coelestium tenere; Martem, bella regere. Huic, quum proelio dimicare constituerunt, ea, quae bello ceperint, plerumque devovent. Quae superaverint, animalia capta immolant: reliquas res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus harum rerum exstructos tumulos locis consecratis conspici licet. Neque saepe accidit, ut, neglecta quispiam religione, aut capta apud se occultare, aut posita tollere auderet; gravissimumque ei rei subplicium cum cruciatu constitutum est.

XVIII. Galli se omnes ab Dite patre prognatos praedicant: idque ab Druidibus proditum dicunt. Ob eam causam spatia omnis temporis, non numero dierum, sed noctium, finiunt: dies natales, et mensum, et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitae institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod  
suos

suos liberos, nisi quum adoleverint, ut munus militiae sustinere possint, palam ad se adire non patiuntur; filiumque puerili aetate in publico, in conspectu patris adfistere, turpe ducunt.

XIX. Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis, aestimatione facta, cum dotibus communicant. Hujus omnis pecuniae conjunctim ratio habetur, fructusque servantur. Uter eorum vita superarit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit. Viri in uxores, sicuti in liberos, vitae necisque habent potestatem; et quum paterfamiliae inlustriore loco natus decessit, ejus propinqui conveniunt; et, de morte si res in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum quaestionem habent; et, si compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica, et sumptuosa; omniaque, quae vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia; ac paullo supra hanc memoriam servi, et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, justis funeribus confectis, una cremabantur.

XX. Quae civitates commodius suam Rempublicam administrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis quid de Republica a finitimis rumore ac fama acceperit, uti ad magistratum deferat, neve cum quo alio communit: quod saepe homines temerarios atque inperitos falsis rumoribus terreri, et ad facinus impelli, et de summis rebus consilium capere, cognitum est. Magistratus, quae visa sunt, occultant; quaeque esse ex usu judicaverint, multitudini produnt. De Republica, nisi per concilium, loqui non conceditur.

XXI. GERMANI multum ab hac consuetudine differunt. Nam neque Druides habent, qui rebus divinis praesint; neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt, et quorum aperte opibus juvantur, Solem, et Vulcanus, et Lunam: reliquos ne fama quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus, atque in studiis rei militaris consistit: ab parvulis labori ac duritiae student. Qui diutissime inpuberes permanse-

runt,



runt, maximam inter suos ferunt laudem: hoc ali staturam, ali hoc vires, nervosque confirmari putant. Intra annum vero vicesimum feminae notitiam habuisse, in turpissimis habent rebus: cujus rei nulla est occultatio; quod et promiscue in fluminibus perluuntur, et pellibus, aut parvis rhenonum tegimentis utuntur, magna corporis parte nuda.

XXII. Agriculturae non student; majorque pars victus eorum in lacte, caseo, carne consistit: neque quisquam agri modum certum, aut fines habet proprios; sed magistratus, ac principes in annos singulos gentibus, cognationibusque hominum, qui una coierint, quantum, et quo loco visum est, agri adtribuunt, atque anno post alio transire cogunt. Ejus rei multas adferunt causas, ne adsidua consuetudine capti studium belli gerundi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne adcuratius, ad frigora atque aestus vitandos, aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas; qua ex re factiones dissensionesque nascuntur: ut animi aequitate plebem contineant, quum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat.

XXIII. Civitatibus maxima laus est, quam latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere, neque quemquam prope audere consistere: simul hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinae incursionis timore sublato. Quum bellum civitas aut inlatum defendit, aut infert; magistratus, qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace, nullus est communis magistratus; sed principes regionum atque pagorum inter suos jus dicunt, controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quae extra fines cujusque civitatis sunt; atque ea juventutis exercendae, ac desidia minuendae causa fieri praedicant. Atque, ubi quis ex principibus in concilio dixit se ducem fore; qui sequi velint, profiteantur; consurgunt ii, qui et causam, et hominem probant, suumque auxilium pollicentur; atque ab multitudine conlaudantur: qui ex iis secuti non sunt, in deserto-  
rum

*rum ac proditorum numero ducuntur; omniumque iis rerum postea fides derogatur. Hospites violare, fas non putant: qui, quaque de causa, ad eos venerint, ab injuria prohibent, sanctosque habent: iis omnium domus patent, victusque communicatur.*

XXIV. At fuit antea tempus, quum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem, agrique inopiam, trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quae fertilissima sunt, Germaniae loca circum Hercyniam silvam, quam Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam esse video, (quam illi Orcyniam adpellant,) Volcae Tectosages occupaverunt, atque ibi confederunt. Quae gens ad hoc tempus iis sedibus sese continet, summamque habet justitiae et bellicae laudis opinionem: nunc quoque in eadem inopia, egestate, patientia, qua Germani, permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur. Gallis autem provinciae propinquitas, et transmarinarum rerum notitia, multa ad copiam atque usus largitur. Paullatim adsuefacti superari, multisque victi proeliis, ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

XXV. Hujus Hercyniae silvae, quae supra demonstrata est, latitudo ix dierum iter expedito patet. Non enim aliter finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum, et Nemetum, et Rauracorum finibus, rectaque fluminis Danubii regione pertinet ad fines Dacorum, et Anartium: hinc se flectit sinistrorsus, diversis ab flumine regionibus, multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit. Neque quisquam est hujus Germaniae, qui se aut adisse ad initium ejus silvae dicat, quum dierum iter lx processerit, aut, quo ex loco oriatur, acceperit. Multa in ea genera ferarum nasci constat, quae reliquis in locis visa non sint: ex quibus, quae maxime differant ab ceteris, et memoriae prodenda videantur, haec sunt.

XXVI. *Est bos cervi figura: cujus a media fronte in-*



*ter aures unum cornu existit excelsius, magisque directum his, quae nobis nota sunt, cornibus. Ab ejus summo, sicut palmae, rami quam late diffunduntur. Eadem est feminae marisque natura, eadem forma, magnitudoque cornuum.*

XXVII. *Sunt item, quae adpellantur Alces. Harum est consimilis capris figura, et varietas pellium; sed magnitudine paullo antecedunt; mutilaeque sunt cornibus, et crura sine nodis articulisque habent; neque quietis causa procumbunt: neque, si quo adfligendae casu conciderint, erigere sese, aut sublevare possunt. His sunt arbores procubilibus: ad eas se adplicant, atque ita paululum modo reclinatae quietem capiunt: quarum ex vestigiis quum est animadversum a venatoribus, quo se recipere consuerint, omnes eo loco, aut ab radicibus subruunt, aut accidunt arbores tantum, ut summa species earum stantium relinquatur. Huc quum se consuetudine reclinaverint, infirmas arbores pondere adfligunt, atque una ipsae concidunt.*

XXVIII. *Tertium est genus eorum, qui Uri adpellantur. Hi sunt magnitudine paullo infra elephantos; specie, et colore, et figura tauri. Magna vis eorum, et magna velocitas: neque homini, neque ferae, quam conspexerint, parcent. Hos studiose foveis captos interficiunt. Hoc se labore durant homines adolescentes, atque hoc genere venationis exercent; et, qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quae sint testimonio, magnam ferunt laudem: sed adsuescere ad homines, et mansuescere, ne parvuli quidem excepti possunt. Amplitudo cornuum, et figura, et species multum a nostrorum boum cornibus differt. Haec studiose conquesta ab labris argento circumcludunt, atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.*

XXIX. *Caesar, postquam per Ubios exploratores comperit, Suevos sese in silvas recepisse; inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime omnes Germani agriculturae student, constituit non progredi longius: sed, ne omnino metum*  
reditus

reditus sui barbaris tolleret, atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu, partem ultimam pontis, quae ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum cc, rescindit; atque in extremo ponte turrim tabulatorum iv constituit, praesidiumque cohortium xii, pontis tuendi causa, ponit; magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco, praesidioque C. Volcatium Tullum adolescentem praefecit: ipse, quum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, per Arduennam silvam, *quae est totius Galliae maxima, atque ab ripis Rheni finibusque Trevirorum ad Nervios pertinet, millibusque amplius d in longitudinem patet,* L. Minucium Basilum cum omni equitatu praemittit, si quid celeritate itineris, atque obportunitate temporis proficere possit; monet, ut ignes fieri in castris prohibeat; ne qua ejus adventus procul significatio fiat: sese confestim subsequi dicit.

XXX. Basilus, ut imperatum est, facit; celeriter, contraque omnium opinionem, confecto itinere, multos in agris inopinantes deprehendit: eorum indicio ad ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur. Multum quum in omnibus rebus, tum in re militari potest fortuna. Nam sicut magno accidit casu, ut in ipsum incautum atque etiam inparatum incideret, priusque ejus adventus ab hominibus videretur, quam fama ac nunciis adferretur: sic magnae fuit fortunae, omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto, rhedis equisque comprehensis, ipsum effugere mortem. Sed hoc eo factum est, quod, aedificio circumdato silva (*ut sunt fere domicilia Gallorum, qui, vitandi aestus causa, plerumque silvarum ac fluminum petunt propinquitates,*) comites familiaresque ejus angusto in loco paullisper equitum nostrorum vim sustinuerunt. His pugnantibus, illum in equum quidam ex suis intulit: fugientem silvae texerunt. Sic et ad subeundum periculum, et ad vitandum, multum fortuna valuit.



XXXI. Ambiorix copias suas judicione non conduxerit, quod proelio dimicandum non existimarit, an tempore exclusus, et repentino equitum adventu prohibitus, quum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est. Sed certe, clam dimissis per agros nunciis, sibi quemque consulere jussit: quorum pars in Arduennam silvam, pars in continentes paludes profugit: qui proximi Oceanum fuerunt, his insulis sese occultaverunt, quas aestus efficere consueverunt: multi, ex suis finibus egressi, se suaque omnia alienissimis crediderunt. Cativolcus, rex dimidiae partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, aetate jam confectus, quum laborem aut belli aut fugae ferre non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui ejus consilii auctor fuisset, taxo, cujus magna in Gallia Germaniaque copia est, se exanimavit.

XXXII. Segni, Condrusique, ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Trevirosque, legatos ad Caesarem miserunt, oratum, ne se in hostium numero duceret, neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, unam esse causam judicaret: nihil se de bello cogitavisse, nulla Ambiorigi auxilia misisse. Caesar, explorata re quaestione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit: si ita fecissent, fines eorum se violaturum, negavit. Tum copiis in tris partes distributis impedimenta omnium legionum Aduatucam contulit. Id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius, atque Aurunculejus, hiemandi causa, confederant. Hunc quum reliquis rebus locum probabat, tum, quod superioris anni munitiones integrae manebant, ut militum laborem sublevaret; praesidio impedimentis legionem XIV reliquit, unam ex iis III, quas proxime conscriptas ex Italia transduxerat. Ei legioni castrisque Q. Tullium Ciceronem praeficit, ducentosque equites adtribuit.

XXXIII.

XXXIII. Partito exercitu, T. Labienum cum legionibus III ad Oceanum versus in eas partes, quae Menapios adtingunt, proficisci jubet. C. Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quae Aduatucis adjacet, depopulandam mittit: ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldem, quod influit in Mosam, extremasque Arduennae partis, ire constituit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. Discedens post diem VII sese reversurum confirmat: quam ad diem ei legioni, quae in praesidio relinquebatur, frumentum deberi sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si Reipublicae commodo facere possint, ad eam diem revertantur; ut, rursus communicato consilio, exploratisque hostium rationibus, aliud belli initium capere possent.

XXXIV. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla, non oppidum, non praesidium, quod se armis defenderet, sed omnis in partis dispersa multitudo. Ubi cuique aut vallis abdita, aut locus silvestris, aut palus impedita spem praesidii aut salutis aliquam obferebat, confederat. Haec loca vicinitatibus erant nota, magnamque res diligentiam requirebat, non in summa exercitus tuenda (nullum enim poterat universis, ab perterritis ac dispersis, periculum accidere,) sed in singulis militibus conservandis; quae tamen ex parte res ad salutem exercitus pertinebat. Nam et praedae cupiditas multos longius evocabat, et silvae incertis occultisque itineribus, confertos adire prohibebant. Si negotium confici, stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendae plures manus, diducendique erant milites: si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat praesidio barbaris; neque ex occulto insidiandi, et dispersos circumveniendi singulis deerat audacia. At, in ejusmodi difficultatibus quantum diligentia provideri poterat, providebatur: ut potius in nocendo aliquid omitteretur, etsi omnium animi



ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo militum detrimento noceretur. Cæsar ad finitimas civitates nuncios dimittit; omnes ad se evocat spe prædæ, ad diripiendos Eburones; ut potius in silvis Gallorum vita, quam legionarius miles, periclitetur; simul ut, magna multitudine circumfusa, pro tali facinore, stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

XXXV. Haec in omnibus Eburonum partibus gerebantur; diesque adpetebat VII, quem ad diem Cæsar ad impedimenta legionemque reverti constituerat. Hic, quantum in bello fortuna possit, et quantos adferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quæ parvam modo causam timoris adferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama diripi Eburones, atque ultro omnes ad prædam evocari. Cogunt equitum II millia Sigambri, qui sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tenchtheros atque Usipetes supra docuimus. Transeunt Rhenum navibus ratibusque, xxx millibus passuum infra eum locum, ubi pons erat imperfectus, præsidiumque ab Cæsare relictum: primos Eburonum fines adeunt: multos ex fuga dispersos excipiunt: magno pecoris numero, cujus sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Invitati præda longius procedunt. Non hos palus, in bello latrociniisque natos, non silvæ morantur: quibus in locis sit Cæsar, ex captivis quaerunt: profectum longius reperiunt, omnemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus ex captivis: *Quid vos, induit, hanc miseram ac tenuem sectamini prædam, quibus licet jam esse fortunatissimis? III horis Aduatucam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit. Praesidii tantum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam egredi extra munitiones audeat.* Oblata spe, Germani, quam nacti erant prædam, in occulto relinquunt: ipsi Aduatucam

cam contendunt, usi eodem duce, cujus haec indicio cognoverant.

XXXVI. Cicero, qui per omnes superiores dies praeceptis Caesaris summa diligentia milites in castris continuisset, ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset, vii die diffidens, de numero dierum Caesarem fidem servaturum, quod longius eum progressum audiebat, neque ulla de re-ditu ejus fama adferebatur; simul eorum permotus vocibus, qui, illius patientiam, paene obsessionem adpellabant; siquidem ex castris egredi non liceret; nullum ejusmodi casum exspectans, quo, ix obpositis legionibus, maximoque equitatu, dispersis ac paene deletis hostibus, in millibus passuum iii obfendi posset; v cohortes frumentatum in proximas segetes misit, quas inter et castra unus omnino collis intererat. Complures erant in castris ex legionibus aegri relictī, ex quibus qui hoc spatio dierum convaluerant, circiter ccc sub vexillo una mittuntur: magna praeterea multitudo calonum, magna vis jumentorum, quae in castris subsederat, facta potestate, sequitur.

XXXVII. Hoc ipso tempore et casu Germani equites interveniunt, protinusque eodem illo, quo venerant, cursu ab Decumana porta in castra inrum-pere conantur: nec prius sunt visi, objectis ab ea parte silvis, quam castris adpropinquarent, usque eo, ut, qui sub vallo tenderent mercatores, recipiendi sui facultatem non haberent. Inopinantes nostri re nova perturbantur; ac vix primum inpetum cohors in statione sustinet. Circumfunduntur ex reliquis hostes partibus, si quem aditum reperire possent. Aegre portas nostri tuentur, reliquos aditus locus ipse per se, munitioque defendit. Totis trepidatur castris, atque alius ex alio causam tumultus quaerit: neque quo signa ferantur, neque quam in partem quisque conveniat, provident. Alius capta jam castra pronūnciat: alius deletō exercitu atque Imperatore, vic-



tores barbaros venisse contendit : plerique novas sibi ex loco religiones fingunt : Cottaeque et Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis, confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus praesidium. Perrumpere nituntur, seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

XXXVIII. Erat aeger in praesidio relictus P. Sextius Baculus, qui primum pilum ad Caesarem duxerat, cujus mentionem superioribus proeliis fecimus, ac diem jam v cibo caruerat. Hic, diffusus suae, atque omnium saluti, inermis ex tabernaculo prodit : videt imminere hostes, atque in summo rem esse discrimine : capit arma a proximis, atque in porta consistit. Consequuntur hunc centuriones ejus cohortis, quae in statione erat : paullisper una proelium sustinent. Relinquit animus Sextium, gravibus acceptis vulneribus : aegre per manus tractus, servatur. Hoc spatium interposito, reliqui sese confirmant, tantum ut in munitionibus consistere audeant, speciemque defensorum praebeant.

XXXIX. Interim, confecta frumentatione, milites nostri clamorem exaudiunt ; praecurrunt equites ; quanto sit res in periculo, cognoscunt. Hic vero nulla munitio est, quae perterritos recipiat : modo conscripti, atque usus militaris inperiti, ad tribunum militum centurionesque ora convertunt : quid ab his praeciatur, expectant. Nemo est tam fortis, quin rei novitate perturbetur. Barbari, signa procul conspicati, obpugnatione desistunt ; redisse primo legiones credunt, quas longius discessisse, ex captivis cognoverant. Postea, despecta paucitate, ex omnibus partibus inpetum faciunt.

XL. Calones in proximum tumultum procurrunt : hinc celeriter dejecti se in signa manipulosque conjiciunt : eo magis timidos perterrent milites. Alii, cuneo facto, ut celeriter perrumpant, censent ; quoniam

niam tam propinqua sint castra: et, si pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos servari posse, confidunt; alii, ut in jugo consistant, atque eundem omnes ferant casum. Hoc veteres non probant milites, quos sub vexillo una profectos docuimus: Itaque inter se cohortati, duce C. Trebonio, equite Romano, qui eis erat praepositus, per medios hostes perrumpunt, incolumesque ad unum omnes in castra perveniunt. Hos subsequuti calones, equitesque, eodem impetu, militum virtute servantur. At ii, qui in jugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei militaris percepto, neque in eo, quod probaverant, consilio permanere, ut se loco superiore defenderent, neque eam, quam profuisse aliis vim, celeritatemque viderant, imitari potuerunt; sed se in castra recipere conati, iniquum in locum demiserant. Centuriones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum, virtutis causa, in superiores erant ordines hujus legionis transducti, ne ante partem rei militaris laudem amitterent, fortissime pugnantes conciderunt. Militum pars, horum virtute submotis hostibus, praeter spem incolumis in castra pervenit: pars, a barbaris circumventa, periit.

XLII. Germani, desperata expugnatione castrorum, quod nostros jam constitisse in munitionibus videbant, cum ea praeda, quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese receperunt. Ac tantus fuit etiam post discessum hostium terror, ut ea nocte, quum C. Volusenus missus cum equitatu ad castra venisset, fidem non faceret, adesse cum incolumi Caesarem exercitu. Sic omnium animos timor praeoccupaverat, ut, paene alienata mente, deletis omnibus copiis, equitatum tantum se ex fuga recepisse dicerent: neque, incolumi exercitu, Germanos castra obpugnatos fuisse contenderent. Quem timorem Caesaris adventus sustulit.

XLIII. Reversus ille, eventus belli non ignorans, unum, quod cohortes ex statione et praesidio essent emissae,



emissae, questus, ne minimo quidem casu locum relinquere debuisset, multum fortunam in repentino hostium adventu potuisse, indicavit; multo etiam amplius, quod paene ab ipso vallo portisque castrorum barbaros avertisset. Quarum omnium rerum maxime admirandum videbatur, quod Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum delati, optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerint.

XLIII. Caesar, rursus ad vexandos hostes profectus, magno coacto numero ex finitimis civitatibus, in omnes partes dimittit. Omnes vici, atque omnia aedificia, quae quisque conspexerat, incendebantur: praeda ex omnibus locis agebatur: frumenta non solum a tanta multitudine jumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore, atque imbribus procubuerant: ut, si qui etiam in praesentia se occultassent, tamen iis, deducto exercitu, rerum omnium inopia pereundum videretur. Ac saepe in eum locum ventum est, tanto in omnis partis diviso equitatu, ut modo visum ab se Ambiorigem in fuga captivi, nec plane etiam abesse ex conspectu contenderent, ut, spe consequendi inlata, atque infinito labore suscepto, qui se summam ab Caesare gratiam inituros putarent, paene naturam studio vincerent; semperque paullum ad summam felicitatem defuisse videretur; atque ille latebris ac silvis, aut saltibus se eriperet; et noctu occultatus, alias regiones partesque peteret, non majore equitum praesidio, quam IV, quibus solis vitam suam committere audebat.

XLIV. Tali modo vastatis regionibus, exercitum Caesar, duarum cohortium damno, Durocortorum Remorum reducit; concilioque in eum locum Galliae indicto, de conjuratione Senonum et Carnutum quaestionem habere instituit, et de Accone, qui princeps ejus consilii fuerat, graviore sententia pronuntiata,

nunciata, more majorum subplicium fumsit. Nonnulli, iudicium veriti, profugerunt: quibus quum aqua atque igni interdixisset, II legiones ad fines Trevirorum, II in Lingonibus, VI reliquas in Senonum finibus Agendici in hibernis conlocavit; frumentoque exercitu proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.



C. JULII CAESARIS  
COMMENTARIORUM  
DE  
BELLO GALLICO  
LIBER VII.

ARGUMENTUM LIB. VII. DE BELLO GALLICO.

- I. *Multae Gallorum gentes de recuperanda libertate conspirant* : IV. *ducemque eligunt Vercingetorigem Aeduum*. VIII. *Caesar de improvviso Arvernos invadit* : X. *Bojis subsidio adest* : XI. *Vellaunodunum, Genabum, XII. et Noviodunum oppida occupat*. XV. *Galli firmis minus Biturigum oppidis incensis, Avarico, quod obsidebat Caesar, praesidium injiciunt*. XX. *Interea Vercingetorix, proditionis apud suos insimulatus, se purgat* : XXII. *Avaricum, aliquamdiu probe defensum, XXVIII. vi expugnatur* : XXXII. *Aeduum turbae Caesarem a bello avocant*. XXXIV. *lis compositis, ad Gergoviam cum exercitu proficiscitur*. XXXVII. *Dum ad eam bellum gerit, iterum in Aeduis turbae*. XLVI. *Romani, trinis ad Gergoviam hostium castris occupatis, XLVII. avidius oppidum invadentes, LI. magna cum clade repelluntur*. LIII. *Desperata expugnatione, in Aeduos castra movet Caesar*. LVIII. *Labienus, re prospere apud Parisios gesta, LXII. se ipsi conjungit*. LXIII. *Omnes Galli,*  
(per.

(perpaucis exceptis) exemplo Aeduorum deficiunt.

LXVI. In Sequanos iter facientem Caesarem, duce Vercingetorige, adgressi caeduntur. LXVIII. Ille ad

Alesiam usque insequutus, oppidum ipsosque circumvallat.

LXXV. Galli, convocatis auxiliis, socios obsidione liberare conati, LXXXVIII. prorsus profligantur:

LXXXIX. Alesia et Vercingetorix deduntur: item Aedui, et plures alii.

I. **Q**UIETA Gallia, Caesar, ut constituerat, in Italiam ad conventus agendos proficiscitur. Ibi cognoscit de Clodii caede: de Senatusque consulto certior factus, ut omnes juniores Italiae conjurarent, dilectum tota provincia habere instituit. Eae res in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur. Addunt ipsi et adfingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur; *retineri urbano motu Caesarem, neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse.* Hac impulsione, qui jam ante se populi Romani imperio subiectos dolerent, liberius atque audacius de bello consilia inire incipiunt. Indictis inter se principes Galliae conciliis, silvestribus ac remotis locis, queruntur de Acconis morte: hunc casum ad ipsos recidere posse, demonstrant: miserantur communem Galliae fortunam: omnibus pollicitationibus ac praemiis deposcunt, qui belli initium faciant, et sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. Ejus in primis rationem habendam dicunt, prius quam eorum clandestina consilia efferantur, ut Caesar ab exercitu intercludatur: id esse facile, quod neque legiones, absente Imperatore, audeant ex hibernis egredi; neque Imperator sine praesidio ad legiones pervenire possit: postremo in acie praestare interfici, quam non veterem belli gloriam libertatemque, quam a majoribus acceperint, recuperare.

II. His rebus agitatiss, profitentur Carnutes, *se nullum periculum, communis salutis causa, recusare; principesque ex omnibus bellum facturos pollicentur; et, quoniam*



*niam in praesentia obsidibus inter se cavere non possint, ne res efferatur, ut jurejurando ac fide sanciantur, petunt, conlatis militaribus signis, quo more eorum gravissimae caerimoniae continentur, ne facto initio belli ab reliquis deserantur. Tum, conlaudatis Carnutibus, dato jurejurando ab omnibus, qui aderant, tempore ejus rei constituto, ab concilio disceditur.*

III. Ubi ea dies venit, Carnutes, Cotuato et Conetoduno ducibus, desperatis hominibus, Genabum dato signo concurrunt; civesque Romanos, qui negotiandi causa ibi constiterant, (in his C. Fusium Citam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariae, jussu Caesaris, praeerat) interficiunt; bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliae civitates fama perfertur. *Nam, ubi major atque inlustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant. Hunc alii deinceps excipiant, et proximis tradunt; ut tum accidit.* Nam, quae Genabi oriente Sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt: quod spatium est millium circiter CLX.

IV. Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius, Arvernus, summae potentiae adolescens, cujus pater principatum Galliae totius obtinuerat, et ob eam causam, quod regnum adpetebat, ab civitate erat interfectus, convocatis suis clientibus, facile incendit. Cognito ejus consilio, ad arma concurritur: ab Gobanitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tentandam fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergovia. Non destitit tamen, atque in agris habet dilectum egentium ac perditorum. Hac coacta manu, quoscumque adit ex civitate, ad suam sententiam perducit: hortatur, ut, communis libertatis causa, arma capiant: magnisque coactis copiis, adversarios suos, a quibus paullo ante erat ejectus, expellit ex civitate. Rex ab suis adpellatur: dimittit quoque versus legationes: obtestatur, ut in fide maneat: celeriter sibi Senones, Parisios,

Parifios, Pictones, Cadurcos, Turones, Aulercos, Lemovices, Andes, reliquosque omnes, qui Oceanum adtingunt, adjungit : omnium consensu ad eum defertur imperium. Qua oblata potestate, omnibus his civitatibus obsides imperat, certum numerum militum ad se celeriter adduci jubet : armorum quantum quaeque civitas domi, quodque ante tempus efficiat, constituit. In primis equitatu studet : summae diligentiae summam imperii severitatem addit : magnitudine subplicii dubitantes cogit. Nam, majore commisso delicto, igni atque omnibus tormentis necat : leviori de causa, auribus defectis, aut singulis effossis oculis, domum remittit ; ut sint reliquis documento, et magnitudine poenae perterreant alios.

V. His subpliciis celeriter coacto exercitu, Lucterium Cadurcum, summae hominem audaciae, cum parte copiarum in Rutenos mittit ; ipse in Bituriges proficiscitur. Ejus adventu Bituriges ad Aeduos, quorum erant in fide, legatos mittunt, subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Aedui de consilio legatorum, quos Caesar ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt : qui quum ad flumen Ligirim venissent, quod Bituriges ab Aeduis dividit ; paucos dies ibi morati, neque flumen transire ausi, domum revertuntur : legatisque nostris renunciunt, se Biturigum perfidiam veritos revertisse : quibus id consilii fuisse cognoverint, ut, si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera Arverni se circumstiterent. Id, eane de causa, quam legatis pronunciarunt, an perfidia adducti, fecerint, quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse ponendum. Bituriges eorum discessu statim se cum Arvernibus conjungunt.

VI. His rebus in Italiam Caesari nunciatis, quum jam ille urbanas res virtute Cn. Pompeji commodiorem in statum pervenisse intellegeret, in Transalpinam Galliam profectus est. Eo quum venisset,  
magna,



magna difficultate adiciebatur, qua ratione ad exercitum pervenire posset. Nam, si legiones in provinciam arcesseret, se absente in itinere proelio dimicaturas intellegebat: si ipse ad exercitum contenderet, ne iis quidem, qui eo tempore pacati viderentur, suam salutem recte committi videbat.

VII. Interim Lucterius Cadurcus in Rutenos missus eam civitatem Arvernīs conciliat. Progressus in Nitiobriges, et Gabalos, ab utrisque obfides accipit; et, magna coacta manu, in provinciam, Narbonem versus, eruptionem facere contendit. Qua re nuntiata, Caesar omnibus consiliis antevertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eo quum venisset, timentes confirmat, praesidia in Rutenis Provincialibus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus, circumque Narbonem, quae loca hostibus erant finitima, constituit; partem copiarum ex provincia, subplementumque, quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, convenire jubet.

VIII. His rebus comparatis, represso jam Lucterio et remoto, quod intrare intra praesidia periculosum putabat, in Helvios proficiscitur. Etsi mons Cevenna, qui Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni, altissima nive iter inpediebat: tamen discussa nive vi in altitudinem pedum, atque ita viis patefactis, summo militum labore ad fines Arvernorum pervenit. Quibus obpressis inopinantibus, quod se Cevenna, ut muro, munitos existimabant, ac ne singulari quidem umquam homini eo tempore anni semitae patuerant; equitibus imperat, ut, quam latissime possint, vagentur, et quam maximum hostibus terrorem inferant. Celeriter haec fama ac nunciis ad Vercingetorigem perferuntur: quem perterriti omnes Arverni circumstant, atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, neu se ab hostibus diripi patiatur; praesertim quum videat omne ad se bellum translatum. Quorum ille precibus permotus castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.

IX.

IX. At Caesar biduum in iis locis moratus, quod haec de Vercingetorige usu ventura, opinione praecerat, per causam subplemendi, equitatusque cogendi, ab exercitu discedit: Brutum adolescentem iis copiis praeficit: hunc monet, ut in omnes partes equites quam latissime pervagentur; daturum se operam, ne longius triduo ab castris absit. His constitutis rebus, suis inopinantibus, quam maximis potest itineribus Viennam pervenit. Ibi nactus recentem equitatum, quem multis ante diebus eo praemiserat, neque diurno, neque nocturno itinere intermisso, per fines Aeduorum in Lingones contendit; ubi II legiones hiemabant; ut, si quid etiam de sua salute ab Aeduis iniretur consilii, celeritate praecurreret. Eo quum pervenisset, ad reliquas legiones mittit, priusque omnes in unum locum cogit, quam de ejus adventu Arvernensium nunciari posset. Hac re cognita, Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum reducit, atque inde profectus Gergoviam, Bojorum oppidum, quos ibi Helvetico proelio victos Caesar conlocaverat, Aeduisque adtribuerat, obpugnare instituit.

X. Magnam haec res Caesari difficultatem ad consilium capiendum adferebat: si reliquam partem hiemis uno in loco legiones contineret, ne, stipendiariis Aeduorum expugnatis, cuncta Gallia deficeret, quod nullum amicis in eo praesidium videret positum esse: sin maturius ex hibernis educeret, ne ab re frumentaria duris subvectionibus laboraret. Praestare visum est tamen, omnes difficultates perpeti, quam, tanta contumelia accepta, omnium suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus Aeduos de subportando commeatu, praemittit ad Bojos, qui de suo adventu doceant, hortenturque, ut in fide maneant, atque hostium inpetum magno animo sustineant. Duabus Agendici legionibus, atque impedimentis totius exercitus relictis, ad Bojos proficiscitur.

XI. Altero die quum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset, ne quem post se hostem relinqueret,



queret, quo expeditiore re frumentaria uteretur, obpugnare instituit: idque biduo circumvallavit: tertio die missis ex oppido legatis de deditioe, arma proferri, jumenta produci, de obsides dari jubet. Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit. Ipse, ut quamprimum iter faceret, Genabum Carnutum proficiscitur: qui tum primum, adlato nuncio de obpugnatione Vellaunoduni, quum longius eam rem ductum iri existimarent, praesidium Genabi tuendi causa, quod eo mitterent, comparabant. Huc biduo pervenit: castris ante oppidum positis, diei tempore exclusus, in posterum obpugnationem differt; quaeque ad eam rem usui sint, militibus imperat; et, quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris continebat, veritus, ne noctu ex oppido profugerent, ii legiones in armis excubare jubet. Genabenses, paullo ante mediam noctem silentio ex oppido egressi, flumen transire coeperunt. Qua re per exploratores nunciata, Caesar legiones, quas expeditas esse jusserat, portis incensis, intromittit; atque oppido potitur, perpaucis ex hostium numero desideratis, quin cuncti vivi caperentur; quod pontis atque itinerum angustiae multitudini fugam intercluserant. Oppidum diripit, atque incendit, praedam militibus donat: exercitum Ligerim transducit, atque in Biturigum fines pervenit.

XII. Vercingetorix, ubi de Caesaris adventu cognovit, obpugnatione destitit, atque obviam Caesari proficiscitur. Ille oppidum (Biturigum, positum in via,) Noviodunum obpugnare instituerat. Quo ex oppido quum legati ad eum venissent, oratum, ut sibi ignosceret, suaeque vitae consuleret, ut celeritate reliquas res conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma proferri, equos produci, obsides dari jubet. Parte jam obsidum transdita, quum reliqua administrarentur, centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma jumentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis ante-

antecefferat : quem simulatque oppidani conspexerunt, atque in spem auxilii venerunt, clamore sublato, arma capere, portas claudere, murum complere coeperunt. Centuriones in oppido, quum ex significatione Gallorum novi aliquid ab his iniri consilii intellexissent ; gladiis destictis, portas occupaverunt, suosque omnes incolumes receperunt.

XIII. Caesar ex castris equitatum educi jubet, proeliumque equestre committit : laborantibus jam suis Germanos equites circiter eo submittit, quos ab initio secum habere instituerat. Eorum inpetum Galli sustinere non potuerunt, atque in fugam coniecti, multis amissis, se ad agmen receperunt : quibus profligatis, rursus oppidani perterriti, comprehensos eos, quorum opera plebem concitatam existimabant, ad Caesarem perduxerunt, seseque ei dederunt. Quibus rebus confectis, Caesar ad oppidum Avaricum, quod erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum, atque agri fertilissima regione, profectus est : quod, eo oppido recepto, civitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

XIV. Vercingetorix, tot continuis incommodis Vellaunoduni, Genabi, Novioduni acceptis, suos ad concilium convocat. Docet *longe alia ratione esse bellum gerendum, atque antea fit gestum : omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu Romani prohibeantur. Id esse facile, quod equitatu ipsi abundant : et quod anni tempore subleventur, pabulum secari non posse, necessario dispersos hostes ex aedificiis petere : hoc omnes quotidie ab equitibus deleri posse. Praeterea, salutis causa, rei familiaris commoda negligenda : vicos atque aedificia incendi oportere, hoc spatium a Boja quoque versus, quo pabulandi causa adire posse videantur : harum ipsis rerum copiam subpetere, quod quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus subleventur : Romanos aut inopiam non laturos, aut magno cum periculo longius ab castris progressuros : neque interesse, ipsosne interficiant, impedimentisne exuant, quibus amissis bellum geri non possit :*



*possit : praeterea, oppida incendi oportere, quae non munitione, et loci natura, ab omni sint periculo tuta : neu suis sint ad detrahendam militiam receptacula, neu Romanis proposita ad copiam commeatus, praedamque tollendam. Haec si gravia, aut acerba videantur, multo illa gravius aestimare debere, liberos, conjuges in servitutem abstrahi, ipsos interfici ; quae sit necesse accidere victis.*

XV. Omnium consensu hac sententia probata, uno die amplius xx urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem fit in reliquis civitatibus. In omnibus partibus incendia conspiciuntur : quae etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solatii proponebant, quod se, prope explorata victoria, celeriter amissa recuperaturos confidebant. Deliberatur de Avarico in communi concilio, incendi placeret, an defendi. Procumbunt omnibus Gallis ad pedes Bituriges, *ne pulcherrimam prope totius Galliae urbem, quae et praesidio et ornamento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur : facile se loci natura defensuros*, dicunt, *quod prope ex omnibus partibus flumine et palude circumdata, unum habeat et perangustum aditum.* Datur petentibus venia, dissuadente primo Vercingetorige, post concedente, et precibus ipsorum, et misericordia volgi. Defensores oppido idonei deliguntur.

XVI. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus subsequitur, et locum castris deligit, paludibus silvisque munitum, ab Avarico longe millia passuum xvi. Ibi per certos exploratores in singula diei tempora, quae ad Avaricum agerentur, cognoscebat ; et, quid fieri vellet, imperabat. Omnes nostras pabulationes frumentationesque observabat, dispersosque, quum longius necessario procederent, adoriebatur, magnoque incommodo adficiebat ; etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus, diversisque itineribus iretur.

XVII. Castris ad eam partem oppidi positis, Caesar, quae intermissa a flumine et a palude aditum. ut supra diximus, angustum habebat, aggerem adparare,

re, vineas agere, turres duas constituere coepit: nam circumvallare loci natura prohibebat. De re frumentaria Bojos atque Aeduos adhortari non destitit: quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multum adjuvabant; alteri non magnis facultatibus, quod civitas erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt, consumserunt. Summa difficultate rei frumentariae adfecto exercitu, tenuitate Bojorum, indiligentia Aeduorum, incendiis aedificiorum, usque eo, ut complures dies milites frumento caruerint, et, pecore e longinquiore vicis adacto, extremam famem sustentarent: nulla tamen vox est ab iis audita, populi Romani maiestate et superioribus victoriis indigna. Quin etiam Caesar, quum in opere singulas legiones adpellaret, et, si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum obpugnationem diceret; universi ab eo, *ne id faceret*, petebant: *sic se compluris annos, illo imperante, meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, nunquam infecta re discederent: hoc se ignominiae laturos loco, si inceptam obpugnationem reliquissent: praestare, omnes perferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui Genabi perfidia Gallorum interissent, parentarent.* Haec eadem centurionibus tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Caesarem deferrentur.

XVIII. Quum jam muro turres adpropinquassent, ex captivis Caesar cognovit, Vercingetorigem, consumto pabulo, castra movisse propius Avaricum, atque ipsum, cum equitatu, expeditisque, qui inter equites proeliari consueissent, insidiarum causa eo profectum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbitraretur. Quibus rebus cognitis, media nocte silentio profectus, ad hostium castra mane pervenit. Illi, celeriter per exploratores adventu Caesaris cognito, carros impedimentaue sua in artiores silvas abdiderunt, copias omnis in loco edito atque aperto instruxerunt. Qua re nunciata, Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediri iussit.

K 3

XIX.



XIX. Collis erat leniter ab infimo adclivis. Hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque inpedita cingebat, non latior pedibus L. Hoc se colle, interruptis pontibus, Galli fiducia loci continebant, generatimque distributi in civitates, omnia vada ac saltus ejus paludis certis custodiis obtinebant, sic animo parati, ut, si eam paludem Romani percurrere conarentur, haesitantes premerent ex loco superiore: ut, qui propinquitatem loci videret, paratos prope aequo Marte ad dimicandum existimaret: qui iniquitatem conditionis perspiceret, inani simulatione sese ostentare cognosceret. Indignantibus milites Caesar, quod conspectum suum hostes ferre possent, tantulo spatio interjecto, et signum proelii exposcentes, edocet, *quanto detrimento, et quot virorum fortium morte necesse sit constare victoriam: quos quum sic animo paratos videat, ut nullum pro sua laude periculum recensent, summae se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam sua salute habeat cariorem.* Sic milites consolatus eodem die reducit in castra: reliquaque, quae ad obpugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

XX. Vercingetorix, quum ad suos redisset, prodicionis insimulatus, quod castra propius Romanos movisset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod ejus discessu Romani tanta obportunitate et celeritate venissent: non haec omnia fortuito, aut sine consilio accidere potuisse: regnum illum Galliae malle Caesaris concessu, quam ipsorum habere beneficio. Tali modo accusatus ad haec respondit: *Quod castra movisset, factum inopia pabuli, etiam ipsis hortantibus: quod propius Romanos accessisset, persuasum loci obportunitate, qui se ipsum munitione defenderet: equitum vero operam neque in loco palustri desiderari debuisse, et illic fuisse utilem, quo sint profecti: summam imperii se consulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur: cui rei, propter animi mollietatem, studere*  
*omnes*

omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent : Romani si casu intervenerint, fortunae ; si alicujus indicio vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere, et virtutem despicere potuerint ; qui dimicare non ausi turpiter se in castra receperint. Imperium se ab Caesare per prodicionem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quae jam esset sibi atque omnibus Gallis explorata : quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tribuere, quam ab se salutem accipere videantur. Haec ut intellegatis, inquit, a me sincere pronunciari, audite Romanos milites. Producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat, et fame vinctisque excruciaverat. Hi jam ante edocti, quae interrogati pronunciarent, milites se esse legionarios, dicunt ; fame et inopia adductos, clam ex castris exisse, si quid frumenti, aut pecoris in agris reperire possent : simili omnem exercitum inopia premi, nec jam vires sufficere cuiquam, nec ferre operis laborem posse : itaque statuisse Imperatorem, si nihil in obpugnatione oppidi profecisset, triduo exercitum deducere. Haec, inquit, a me, Vercingetorix, beneficia habetis, quem prodicionis insimulatis : cujus opera, sine vestro sanguine, tantum exercitum victorem fame paene consumptum videtis : quem turpiter se ex hac fuga recipientem, ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est.

XXI. Conclamat omnis multitudo, et suo more armis concrepat : quod facere in eo consueverunt, cujus orationem adprobant : summum esse Vercingetorigem ducem, nec de ejus fide dubitandum, nec majore ratione bellum administrari posse. Statuunt, ut decem millia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum submittantur : nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent ; quod penes eos, si id oppidum retinuissent, summam victoriae constare, intellegebant.

XXII. Singulari militum nostrorum virtute confilia cujusque modi Gallorum occurrebant, ut est summae genus sollertiae, atque ad omnia imitanda, et efficienda,



*enda, quae ab quoque tradantur, aptissimum.* Nam et laqueis falces avertabant, quas quum destinaverant, tormentis introrsus reducebant, et aggerem cuniculis subtrahebant, eo scientius, quod apud eos magnae sunt ferrariae, atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus contabulaverant, atque has coriis intexerant. Tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus aut aggeri ignem inferebant, aut milites, occupatos in opere, adoriebantur; et nostrarum turrium altitudinem, quantum has quotidianus agger expresserat, commissis suarum turrium malis, adaequabant, et apertos cuniculos praeusta et praecuta materia, et pice fervefacta, et maximi ponderis saxi morabantur, moenibusque adpropinquare prohibebant.

XXIII. *Muris autem omnibus Gallicis haec fere forma est. Trabes directae perpetuae in longitudinem, paribus intervallis, distantes inter se binos pedes, in solo collocantur: hae revinciuntur introrsus, et multo aggere vestiuntur. Ea autem, quae diximus, intervalla grandibus in fronte saxi effarciuntur; his conlocatis et coagmentatis, alius insuper ordo adjicitur, ut idem illud intervallum servetur, neque inter se contingant trabes, sed paribus intermissae spatiis, singulae singulis saxi interjedis, arte contineantur. Sic deinceps omne opus contextitur, dum justa muri altitudo expleatur. Hoc cum in speciem varietatemque opus deforme non est, alternis trabibus, ac saxi, quae rectis lineis suos ordines servant: tum, ad utilitatem, et defensionem urbium, summam habet opportunitatem, quod et ab incendio lapis, et ab ariete materia defendit, quae, perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta, neque perrumpi, neque distrahi potest.*

XXIV. *Iis tot rebus inpedita obpugnatione, milites quum toto tempore luto, frigore, et adsiduus imbribus tardarentur, tamen continenti labore omnia haec superaverunt, et diebus xxv aggerem, latum pedes*

pedes cccxxx, altum pedes lxxx, exstruxerunt. Quum is murum hostium paene contingeret, et Caesar ad opus consuetudine excubaret, militesque cohortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur; paulo ante iii vigiliam est animadversum, fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant; eodemque tempore toto muro clamore sublato, duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii faces, atque aridam materiem de muro in aggerem eminus jaciebant; picem, reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant; ut, quo primum occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Caesaris duae semper legiones pro castris excubabant, pluresque partitis temporibus erant in opere, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent, aggeremque interscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad restringendum concurreret.

XXV. Quum in omnibus locis, consumpta jam reliqua parte noctis, pugnaretur, semperque hostibus spes victoriae redintegraretur, eo magis, quod densos pluteos turrium videbant, nec facile adire apertos ad auxiliandum animum advertabant, semperque ipsi recentes defessis succederent, omnemque Galliae salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur; accidit, inspectantibus nobis, quod, dignum memoria visum, praetermittendum non existimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus, qui per manus sevi ac picis transditas glebas in ignem e regione turris projiciebat, scorpione ab latere dextro transiectus, exanimatusque concidit: hunc ex proximis unus jacentem transgressus, eodem illo munere fungebatur: eadem ratione ictu scorpionis exanimato altero, successit tertius, et tertio quartus; nec prius ille est a propugnatoribus vacuus relictus locus, quam, restincto aggere, atque omni parte submotis hostibus, finis est pugnandi factus.

XXVI.



XXVI. Omnia experti Galli, quod res nulla successerat, postero die consilium ceperunt ex oppido profugere, hortante et jubente Vercingetorige. Id silentio noctis conati, non magna jactura suorum sese effecturos sperabant: propterea quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant; et palus, perpetua quae intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Jamque hoc facere noctu adparabant, quum matresfamiliae repente in publicum procurreunt, flentesque projectae ad pedes suorum, omnibus precibus petierunt, ne se, et communes liberos hostibus ad subplicium dederent, quos ad capiendam fugam naturae et virium infirmitas impediret. Ubi eos in sententia perstare viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit, conclamare, et significare de fuga Romanis coeperunt. Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viae praeoccuparentur, consilio destiterunt.

XXVII. Postero die Caesar, promota turri, directisque operibus, quae facere instituerat, magno cohorto imbri, non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus, quod paullo incautius custodias in muro dispositas videbat, suos quoque languidius in opere versari jussit, et, quid fieri vellet, ostendit. Legiones intra vineas in occulto expeditas cohortatur, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriae perciperent: his, qui primi murum adscendissent, praemia proposuit, militibusque signum dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt, murumque celeriter compleverunt.

XXVIII. Hostes re nova perterriti, muro turribusque dejecti, in foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt, hoc animo, ut, si qua ex parte obviam contraveniretur, acie instructa depugnarent. Ubi neminem in aequum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti, ne omnino spes fugae tolleretur, abjectis armis, ultimas oppidi

oppidi partes continenti inpetu petiverunt; parique ibi, quum angusto portarum exitu se ipsi premerent, a militibus; pars jam egressa portis ab equitibus est interfecta: nec fuit quisquam, qui praedae studeret. Sic, et Genabensi caede, et labore operis incitati, non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter XL millium, vix DCCC, qui, primo clamore audito, se ex oppido ejecerant, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt. Quos ille, multa jam nocte, silentio ex fuga excepit, (veritus, ne qua in castris ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio oriretur) ut procul in via dispositis familiaribus suis, principibusque civitatum, disparandos, deducendosque ad suos curaret, quae cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

XXIX. Postero die concilio convocato, consolatus cohortatusque est, *ne se admodum animo demitterent, neve perturbarentur incommodo; non virtute, neque in acie vicisse Romanos, sed artificio quodam et scientia obpugnationis; cujus rei fuerint ipsi inperiti: errare, si qui in bello omnis secundos rerum proventus expectent: sibi numquam placuisse, Avaricum defendi, cujus rei testes ipsos haberet; sed factum imprudentia Biturigum, et nimia obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur: id tamen se celeriter majoribus commodis sanaturum. Nam quae ab reliquis Gallis civitates dissentirent, has sua diligentia adiuncturum; atque unum consilium totius Galliae effecturum; cujus consensu ne orbis quidem terrarum possit obsistere: idque se prope jam effectum habere. Interea aequum esse, ab iis communis salutis causa inpetrari, ut castra munire instituerent, quo facilius repentinos hostium inpetus sustinere possent.*

XXX. Fuit haec oratio non ingrata Gallis; maxime, quod ipse animo non defecerat, tanto accepto incommodo, neque se in occultum abdiderat, et conspectum multitudinis fugerat: plusque animo providere et praesentire existimabatur, quod, re integra,



tegra, primo incendendum Avaricum, post deferendum censuerat. Itaque ut reliquorum imperatorum res adversae auctoritatem minuunt, sic hujus ex contrario dignitas, incommodo accepto, in dies augebatur. Simul in spem veniebant, ejus adfirmatione, de reliquis adjungendis civitatibus: primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt; et sic sunt animo consternati, homines insueti laboris, ut omnia, quae imperarentur, sibi patienda et perferenda existimarent.

XXXI. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adjungeret, atque earum principes donis pollicitationibusque adliciebat. Huic rei idoneos homines deligebat: quorum quisque aut oratione subdola, aut amicitia facillime capi posset. Qui, Avarico expugnato, refugerant, armandos vestiendosque curat; simul, ut deminutae copiae redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus; quem, et quam ante diem in castra adduci velit; sagittariosque omnes, quorum erat permagnus in Gallia numerus, conquiri, et ad se mitti, jubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur. Interim Teutomatus, Olloviconis filius, rex Nitiobrigum, cujus pater ab senatu nostro amicus erat adpellatus, cum magno equitum suorum numero, et quos ex Aquitania conduxerat, ad eum pervenit.

XXXII. Caesar Avarici complures dies commoratus, summamque ibi copiam frumenti, et reliqui commeatus nactus, exercitum ex labore atque inopia refecit. Jam prope hieme confecta, quum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur, et ad hostem proficisci constituisset; sive eum ex paludibus silvisque elicere, sive obsidione premere posset; legati ad eum principes Aeduorum veniunt, oratum, *ut maxime necessario tempore civitati subveniat: summo esse in periculo rem; quod, quum singuli magistratus antiquitus creari, atque regiam potestatem annum obtinere consueissent,*

*sueſſent, duo magistratum gerant ; et se uterque eorum legibus creatum esse dicat. Horum esse alterum Convictolitanem, florentem et inlustrem adolescentem ; alterum Cottom, antiquissima familia natum, atque ipsum hominem summae potentiae, et magnae cognationis, cujus frater Valetiacus proximo anno eundem magistratum gesserit : civitatem omnem esse in armis, divisum senatum, divisum populum in suas cujusque eorum clientelas : quod si diutius alatur controversia, fore, uti pars cum parte civitatis confligat : id ne accidat, positum in ejus diligentia atque auctoritate.*

XXXIII. Caesar, etsi a bello atque hoste discedere, detrimentosum esse existimabat : tamen non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consueſſent ; ne tanta, et tam conjuncta populo Romano civitas, quam ipse semper aluisset, omnibusque rebus ornasset, ad vim, atque ad arma descenderet ; atque ea pars, quae minus sibi confideret, auxilia a Vercingetorige arceſſeret, huic rei praeventendum existimavit : et, quod, legibus Aeduorum, his, qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de jure aut de legibus eorum deminuisse videretur, ipse in Aeduos proficisci statuit, senatumque omnem, et quos inter controversia esset, ad se Decetiam evocavit. Quum prope omnis civitas eo convenisset, docereturque, paucis clam convocatis, alio loco, alio tempore, atque oportuerit, fratrem a fratre renunciatum ; quum leges, duo ex una familia, vivo utroque, non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent ; Cottom imperium deponere coegit ; Convictolitanem, qui per sacerdotes, more civitatis, intermissis magistratibus, esset creatus, potestatem obtinere jussit.

XXXIV. Hoc decreto interposito, cohortatus Aeduos, ut controversiarum ac dissensionum obliviscentur, atque, omnibus omiſſis his rebus, huic bello servirent, eaque, quae meruissent, praemia ab se, devicta Gallia, expectarent, equitatumque omnem,  
et



et peditum millia x sibi celeriter mitterent, quae in praefidiis rei frumentariae causa disposeret; exercitum in duas partes divisit: iv legiones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit: vi ipse in Arvernos, ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver, duxit. Equitatus partem illi adtribuit, partem sibi reliquit. Qua re cognita, Vercingetorix, omnibus interruptis ejus fluminis pontibus, ab altera Elaveris parte iter facere coepit.

XXXV. Quum uterque utrique esset exercitus in conspectu, fereque e regione castris castra poneret; dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias transducerent; erat in magnis Caesari difficultatibus res, ne majorem aestatis partem flumine inpediretur; quod non fere ante autumnum Elaver vado transiri solet. Itaque, ne id accideret, silvestri loco castris positus, e regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum ii legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit, captis (quartis) quibusque cohortibus, uti numerus legionum constare videretur. His, quam longissime possent, progredi jussis; quum jam ex diei tempore conjecturam caperet, in castra perventum; iisdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere coepit. Celeriter effecto opere, legionibusque transductis, et loco castris idoneo delecto, reliquas copias revocavit. Vercingetorix, re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

XXXVI. Caesar ex eo loco quintis castris Gergoviam pervenit; equestrique proelio eo die levi facto, perspecto urbis situ, quae posita in altissimo monte omnis aditus difficiles habebat, de expugnatione desperavit: de obsessione non prius agendum constituit, quam rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix, castris prope oppidum in monte positus, mediocribus circum se intervallis, separatim singularum civita-

civitatum copias conlocaverat; atque omnibus ejus jugi collibus occupatis, qua despici poterat, horribilem speciem praebebat; principesque earum civitatum, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce quotidie ad se jubebat convenire; seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur: neque ullum fere diem intermittebat, quin, equestri proelio, interjectis sagittariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur. Erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis egregie munitus, atque ex omni parte circumcissus: (quem si tenerent nostri, et aquae magna parte, et pabulatione libera prohibitori hostes videbantur) sed is locus praesidio ab iis non nimis firmo tenebatur. Tamen silentio noctis Caesar ex castris egressus, prius quam subsidio ex oppido venire posset, dejecto praesidio, potitus loco, duas ibi legiones conlocavit; fossamque duplicem duodenum pedum a majoribus castris ad minora perduxit: ut tuto ab repentino hostium incursum etiam singuli commeari possent.

XXXVII. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Convictolitanis Aeduus, cui magistratum adjudicatum a Caesare demonstravimus, sollicitatus ab Avernis pecunia, cum quibusdam adolescentibus conloquitur: quorum erat princeps Litavicus, atque ejus fratres, amplissima familia nati adolescentes. Cum iis praemium communicat, hortaturque, *ut se liberos, et imperio natos, meminerint: unam esse Aeduorum civitatem, quae certissimam Galliae victoriam distineat: ejus auctoritate reliquas contineri; qua transducta, locum consistendi Romanis in Gallia non fore: esse nonnullo se Caesaris beneficio adfectum, sic tamen, ut justissimam apud eum causam obtinuerit; sed plus communi libertati tribuere. Cur enim potius Aedui de suo jure, et de legibus ad Caesarem disceptatorem, quam Romani ad Aeduos, veniunt? Celeriter adolescentibus, et oratione magistratus, et praemio deductis, quum se vel principes ejus consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quaerebatur;*



rebatur; quod civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit, uti Litavicus decem illis millibus, quae Caesari ad bellum mitterentur, praeficeretur, atque ea ducenda curaret, fratresque ejus ad Caesarem praecurrerent: reliqua, qua ratione agi placeat, constituunt.

XXXVIII. Litavicus, accepto exercitu, quum millia passuum circiter xxx ab Gergovia abesset, convocatis subito militibus, lacrimans: *Quo proficiscimur, inquit, milites? Omnis noster equitatus, omnis nobilitas interiit; principes civitatis Eporedorix et Viridomarus, insimulati proditoris ab Romanis, indicta caussa, interfecti sunt. Haec ab iis cognoscite, qui ex ipsa caede fugerunt. Nam ego, fratribus atque omnibus meis propinquis interfectis, dolore prohibeor, quae gesta sunt, pronunciare. Producentur ii, quos ille edocuerat, quae dici vellet: atque eadem, quae Litavicus pronuntiaverat, multitudini exponunt: omnes equites Aeduum interfectos, quod conlocuti cum Arvernīs dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse, atque ex media caede profugisse. Conclamant Aedui, et Litavicum, ut sibi consulat, obsecrant. Quasi vero, inquit ille, consilii sit res, ac non necesse sit nobis, Gergoviam contendere, et cum Arvernīs nosmet conjungere. An dubitamus, quin, nefario facinore admissō, Romani jam ad nos interficiendos concurrant? Proinde, si quid est in nobis animi, persequamur eorum mortem, qui indignissime interierunt; atque hos latrones interficiamus. Ostendit cives Romanos, qui ejus praesidii fiducia una erant. Continuo magnum numerum frumenti, com meatusque diripit; ipsos crudeliter excruciatos interficit: nuncios tota civitate Aeduorum dimittit; eodem mendacio, de caede equitum, et principum, permovet: hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas injurias persequantur.*

XXXIX. Eporedorix Aeduus, summo loco natus adolescens, et summae domi potentiae, et una Viridomarus, pari aetate et gratia, sed genere dispari, quem

quem Caesar sibi ab Divitiaco transditum ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat, in equitum numero convenerant, nominatim ab eo evocati. His erat inter se de principatu contentio: et in illa magistratuum controversia alter pro Convictolitane, alter pro Coto summis opibus pugnaverant. Ex iis Eporedorix, cognito Litavici consilio, media fere nocte rem ad Caesarem desert; orat, *ne patiat, civitatem pravis adolescentium consiliis ab amicitia populi Romani deficere: quod futurum provideat, si se tot hominum millia cum hostibus conjunxerint, quorum salutem neque propinqui negligere, neque civitas levi momento aestimare posset.*

XL. Magna adfectus sollicitudine hoc nuncio Caesar, quod semper Aeduorum civitati praeipue indulserat, nulla interposita dubitatione, legiones expeditas IV equitatumque omnem ex castris educit: nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra; quod res posita in celeritate videbatur. C. Fabium legatum cum legionibus II castris praesidio relinquit. Fratres Litavici, quum comprehendi jussisset, paullo ante reperit ad hostes profugisse. Adhortatus milites, *ne necessario tempore itineris labere permoveantur*, cupi dissimis omnibus, progressus millia passuum XXV, agmen Aeduorum conspicatus, inmisso equitatu, iter eorum moratur, atque impedit: interdicitque omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedorigem, et Viridomarum, quos illi interfectos existimabant, inter equites versari, suosque adpellare, jubet. His cognitis, et Litavici fraude perspecta, Aedui manus tendere, deditionem significare, et, projectis armis, mortem deprecari incipiunt. Litavicus cum suis clientibus, *quibus, more Gallorum, nefas est, etiam in extrema fortuna deserere patronos*, Gergoviam profugit.

XLI. Caesar nunciis ad civitatem Aeduorum missis, qui suo beneficio conservatos docerent, quos jure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis, castra ad Gergoviam movit.

L

Medio



Medio fere itinere, equites ab Fabio missi, quanto res in periculo fuerit, exponunt : summis copiis castra obpugnata demonstrant : quum crebro integri defessis succederent, nostrosque adsiduo labore defatigarent ; quibus, propter magnitudinem castrorum, perpetuo esset eisdem in vallo permanendum : multitudine sagittarum, atque omnis generis telorum multos vulneratos : ad haec sustinenda magno usui fuisse tormenta : Fabium discessu eorum duabus relictis portis, obstruere ceteras, pluteosque vallo addere, et se in posterum diem similem ad casum parare. His rebus cognitis, Caesar, summo studio militum, ante ortum solis in castra pervenit.

XLII. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Aedui, primis nunciis ab Litavico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. Inpellit alios avaritia, alios iracundia et temeritas, quae maxime illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeant pro re comperta. Bona civium Romanorum diripiunt, caedes faciunt, in servitutem abstrahunt. Adjuvat rem proclinatam Convictolitanis, plebemque ad furorem inpellit, ut, facinore admisso, ad sanitatem pudeat reverti. M. Aristium, tribunum militum, iter ad legionem facientem, data fide, ex oppido Cabillono educunt. Idem facere cogunt eos, qui negotiandi causa ibi constiterant. Hos continuo in itinere adorti, omnibus impedimentis exuunt ; repugnantes diem noctemque obsident : multis utrimque interfectis, maiorem multitudinem ad arma concitant.

XLIII. Interim, nuncio adlato, omnes eorum milites in potestate Caesaris teneri, concurrunt ad Aristium : nihil publico factum consilio demonstrant : quaestionem de bonis direptis decernunt : Litavici fratrumque bona publicant : legatos ad Caesarem, sui purgandi gratia, mittunt : haec faciunt, recuperandorum suorum causa : sed contaminati facinore, et capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad  
multos

multos pertinebat, et timore poenae exterriti, consilia clam de bello inire incipiunt, civitatesque reliquas legationibus sollicitant. Quae tametsi Caesar intellegebat, tamen, quam mitissime potest, legatos adpellat: *nihil se, propter inscientiam levitatemque vulgi, gravius de civitate judicare, neque de sua in Aeduos benevolentia deminuere.* Ipse majorem Galliae motum expectans, ne ab omnibus civitatibus circumfisteretur, consilia inibat, quemadmodum ab Gergovia discederet, ac rursus omnem exercitum contraheret; ne profectio, nata ab timore defectionis, similis fugae videretur.

XLIV. Haec cogitanti accidere visa est facultas bene gerendae rei. Nam quum minora in castra operis perspiciendi causa venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix prae multitudine cerni poterat. Admiratus, quaerit ex perfugis causam, quorum magnus ad eum quotidie numerus confluebat. Constabat inter omnes, quod jam ipse Caesar per exploratores cognoverat, dorsum esse ejus jugi prope aequum, sed silvestre, et angustum, qua esset aditus ad alteram oppidi partem: huic loco vehementer illos timere, nec jam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent, quin paene circumvallati, atque omni exitu et pabulatione interclusi viderentur: ad hunc muniendum locum omnes a Vercingetorige evocatos.

XLV. Hac re cognita, Caesar mittit complures equitum turmas eo de media nocte; iis imperat, ut paullo tumultuosius omnibus in locis pervagarentur. Prima luce magnum numerum impedimentorum ex castris mulorumque produci, eque iis stramenta detrahi, mulionesque cum cassidibus, equitum specie ac simulatione, collibus circumvehi jubet. His paucos addit equites, qui latius ostentationis causa vagarentur: longo circuitu easdem omnes jubet petere regiones. Haec procul ex oppido videbantur; ut



erat a Gergovia despectus in castra: neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem jugo mittit, et paullo progressam inferiore constituit loco, silvisque occultat. Augetur Gallis suspicio, atque omnes illo ad munitionem copiae transducuntur. Vacua castra hostium Caesar conspicatus, tectis insignibus suorum, occultatisque signis militaribus, raros milites, ne ex oppido animadverterentur, ex majoribus castris in minora transducit: legatisque, quos singulis legionibus praefecit, quid fieri vellet, ostendit: in primis monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi, aut spe praeda longius progrediantur: quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit: hoc una celeritate posse vitari: occasionis esse rem, non proelii. His rebus expositis, signum dat, et ab dextera parte alio adscensu eodem tempore Aeduos mittit.

XLVI. Oppidi murus ab planitie, atque initio adscensus, recta regione, si nullus amfractus intercederet, MCC passus aberat: quidquid huic circuitus ad molliendum clivum accesserat, id spatium itineris augebat. At medio fere colle in longitudinem, ut natura montis ferebat, ex grandibus saxis VI pedum murum, qui nostrorum inpetum tardaret, praeduxerant Galli; atque, inferiore omni spatio vacuo relicto, superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleverant. Milites, dato signo, celeriter ad munitionem perveniunt, eamque transgressi, trinis castris potiuntur. Ac tanta fuit in castris capiendis celeritas, ut Teutomatus, rex Nitobrigum, subito in tabernaculo obpressus, ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nudata, vulnerato equo, vix se ex manibus praedantium militum eriperet.

XLVII. Consecutus id, quod animo proposuerat, Caesar receptui cani iussit: legionisque decimae, quaecumque erat concionatus, signa constitere. At reliquorum milites legionum, non exaudito tubae sono, quod

quod satis magna valles intercedebat, tamen ab tribunis militum legatisque, ut erat a Caesare praeceptum, retinebantur. Sed elati spe celeris victoriae, et hostium fuga, superiorumque temporum secundis proeliis, nihil adeo arduum sibi existimabant, quod non virtute consequi possent: neque prius finem sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque adpropinquarent. Tum vero ex omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius aberant, repentino tumultu perterriti, quum hostem intra portas esse existimarent, sese ex oppido ejecerunt. Matresfamiliae de muro vestem argentumque jactabant; et pectoris sine prominentes, passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent; neu, sicut Avarici fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus abstinere: nonnullae, de muris per manus demissae, sese militibus transdebant. L Fabius, centurio legionis VIII, quem inter suos eo die dixisse constabat, excitari se Avaricensibus praemiis, neque commissurum, ut prius quisquam murum adscenderet, tres suos nactus manipulares, atque ab iis sublevatus, murum adscendit: eos ipse rursus singulos exceptans, in murum extulit.

XLVIII. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis causa, convenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nunciis incitati, oppidum ab Romanis teneri, praemissis equitibus, magno concursu eo contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat, suorumque pugnantium numerum augebat. Quorum quum magna multitudo convenisset, matresfamiliae, quae paullo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari, et, more Gallico, passum capillum ostentare, liberosque in conspectum proferre coeperunt. Erat Romanis nec loco, nec numero aequa contentio: simul et cursu, et spatio pugnae defatigati non facile recentes atque integros sustinebant.



XLIX. Caesar, quum iniquo loco pugnari, hostiumque augeri copias videret, praemetuens suis, ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris praesidio reliquerat, mittit, ut cohortes ex castris celeriter educeret, et sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret : ut, si nostros loco depulsos vidisset, quo minus libere hostes insequerentur, terreret. Ipse paullum ex eo loco cum legione progressus, ubi constitit, eventum pugnae expectabat.

L. Quum accerrime comminus pugnaretur ; hostes loco, et numero, nostri virtute confiderent ; subito sunt Aedui visi, ab latere nostris aperto ; quos Caesar ab dextra parte alio adscensu, manus destinandae causa, miserat. Hi similitudine armorum vehementer nostros perterruerunt : ac, tametsi dextris humeris exsertis animadvertabantur, quod insigne pacatis esse consuevit, tamen id ipsum sui fallendi causa milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. Fabius centurio, quique una murum adscenderant, circumventi atque interfecti, de muro praecipitantur. M. Petrejus, ejusdem legionis centurio, quum portas excidere conatus esset, a multitudine obpressus, ac sibi desperans, multis jam vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti erant, *Quoniam, inquit, me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe vitae prospiciam, quos cupiditate gloriae adductus in periculum deduxi. Vos, data facultate, vobis consulite.* Simul in medios hostis irupit ; duobusque interfectis, reliquos a porta paullum submovit. Conantibus auxiliari suis, *Frustra, inquit, meae vitae subvenire conamini, quem jam sanguis viresque deficiunt. Proinde hinc abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite.* Ita pugnans post paullulum concidit, ac suis saluti fuit.

LI. Nostri, quum undique premerentur, XLVI centurionibus amissis, dejecti sunt loco. Sed intolerantius Gallos insequentes legio x tardavit, quae pro subsidio paullo aequiore loco constitit. Hanc  
rursus

rursus XIII legionis cohortes exceperunt; quae ex castris minoribus eductae, cum T. Sextio legato locum ceperant superiorem. Legiones, ubi primum planitiem adtigerunt, infestis contra hostes signis constiterunt. Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit. Eo die milites sunt paullo minus DCC desiderati.

LII. Postero die Caesar, concione advocata, temeritatem cupiditatemque militum reprehendit, quod sibi ipsi iudicavissent, quo procedendum, aut quid agendum videretur, neque, signo recipiendi dato, constitissent, neque ab tribunis militum legatisque retineri potuissent, exposito, quid iniquitas loci posset, quid ipse ad Avaricum sensisset, quum, sine duce, et sine equitatu deprehensis hostibus, exploratam victoriam dimisisset, ne parvum modo detrimentum in contentione propter iniquitatem loci accideret; quanto opere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset; tanto opere licentiam adrogantiamque reprehendere, quod plus se, quam imperatorem, de victoria atque exitu rerum sentire existimarent: nec minus se in milite modestiam, et continentiam, quam virtutem, atque animi magnitudinem, desiderare.

LIII. Hac habita concione, et ad extremum oratione confirmatis militibus, ne ob hanc causam animo permoverentur, neu, quod iniquitas loci adtulisset, id virtuti hostium tribuerent: eadem de profectione cogitans, quae ante fenserat, legiones ex castris eduxit: aciemque idoneo loco constituit. Quum Vercingetorix nihilo magis in aequum locum descenderet, levi facto equestri proelio, atque eo secundo, in castra exercitum reduxit. Quum hoc idem postero die fecisset, fatis ad Gallicam ostentationem minuendam, militumque animos confirmandos factum existimans, in Aeduos castra movit. Ne tum quidem infecutis hostibus, III die ad flumen Elaver pontem refecit, atque exercitum transduxit.

LIV. Ibi a Viridomaro atque Eporedorige Aeduis



adpellatus, discit, cum omni equitatu Litavicum ad sollicitandos Aeduos profectum: opus esse et ipsos praecedere ad confirmandam civitatem. Etsi multis jam rebus perfidiam Aeduorum perspectam habebat, atque horum discessu admaturari defectionem civitatis existimabat; tamen eos retinendos non censuit; ne aut inferre injuriam videretur, aut dare timoris aliquam suspicionem. Discedentibus his, breviter sua in Aeduos merita exponit; *quos, et quam humiles accepisset, compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis copiis, inposito stipendio, obsidibus summa cum contumelia extortis, et quam in fortunam, quamque in amplitudinem deduxisset; ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur.* His datis mandatis, eos ab se dimittit.

LV. Noviodunum erat oppidum Aeduorum, ad ripas Ligeris obportuno loco positum. Huc Caesar omnes obsides Galliae, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus impedimentorum magnam partem contulerat: huc magnum numerum equorum, hujus belli causa in Italia atque Hispania coemptum, miserat. Eo quum Eporedorix Viridomarusque venissent, et de statu civitatis cognovissent, Litavicum Bibracte ab Aeduis receptum, quod est oppidum apud eos maximae auctoritatis, Convictolitaneum magistratum, magnamque partem senatus ad eum convenisse, legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia concilianda publice missos; non praetermittendum tantum commodum existimaverunt. Itaque, interfectis Novioduni custodibus, quique eo negotiandi, aut itineris causa, convenerant, pecuniam atque equos inter se partiti sunt; obsides civitatum Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quod ab se teneri non posse judicabant, ne cui esset usui Romanis, incenderunt; frumenti quod subito potuerunt, navibus avexerunt; reliquum flumine, atque incendio corruperunt; ipsi ex finitimis regionibus copias cogere, praesidia, custodiasque

todiasque ad ripas Ligeris disponere, equitatumque omnibus locis, injiciendi timoris causa, ostentare coeperunt; si ab re frumentaria Romanos excludere, aut adductos inopia ex Provincia excludere possent. Quam ad spem multum eos adjuvabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado non posse transiri videretur.

LVI. Quibus rebus cognitis, Cæsar maturandum sibi censuit, si esset in perficiendis pontibus periclitandum, ut prius, quam essent majores eo coactae copiae, dimicaret. Nam, ut commutato consilio iter in Provinciam converteret, (ut nemo non tum quidem necessario faciendum existimabat,) quum infamia atque indignitas rei, et obpositus mons Cevenna, viarumque difficultas inpediebat; tum maxime, quod Agendico, Labieno, atque iis legionibus, quas una miserat, vehementer timebat. Itaque, admodum magnis, diurnis atque nocturnis, itineribus confectis, contra omnium opinionem ad Ligerim pervenit; vadoque per equites invento, pro rei necessitate, opportuno; ut brachia modo, atque humeri ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo adspectu perturbatis, incolumem exercitum transduxit: frumentumque in agris, et pecoris copiam nactus, repleto iis rebus exercitu, iter in Senonas facere instituit.

LVII. Dum haec apud Caesarem geruntur, Labienus eo subplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agendici, ut esset inpedimentis praesidio, cum iv legionibus Lutetiam proficiscitur; (id est oppidum Parisiorum, positum in insula fluminis Sequanae) cujus adventu ab hostibus cognito, magnae ex finitimis civitatibus copiae convenerunt. Summa imperii transditur Camulogeno Aulerco; qui prope confectus aetate, tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evocatus. Is, quum animum advertisset, perpetuam esse paludem, quae influe-



influeret in Sequanam, atque illum omnem locum magnopere impediret, hic confedit; nostrosque transitu prohibere instituit.

LVIII. Labienus primo vineas agere, cratibus atque aggere paludem explere, atque iter munire conabatur. Postquam id difficiliter confieri animadvertit, silentio e castris tertia vigilia egressus, eodem, quo venerat, itinere Melodunum pervenit. Id est oppidum Senonum in insula Sequanae positum, ut paullo ante Lutetiam diximus. Deprehensis navibus circiter L, celeriterque conjunctis, atque eo militibus impositis, et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars ad bellum erat evocata, sine contentione oppido potitur. Refecto ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant, exercitum transducit, et secundo flumine ad Lutetiam iter facere coepit. Hostes, re cognita ab iis, qui a Meloduno profugerant, Lutetiam incendi, pontesque ejus oppidi rescindi jubent: ipsi profecti a palude, in ripis Sequanae, e regione Lutetiae, contra Labieni castra confidunt.

LIX. Jam Caesar a Gergovia discessisse audiebatur: jam de Aeduorum defectione, et secundo Galliae motu rumores adferebantur, Gallique in conloquiis, interclusum itinere et Ligeri Caesarem, inopia frumenti coactum, in Provinciam contendisse, confirmabant. Bellovaci autem, defectione Aeduorum cognita, qui ante erant per se infideles, manus coge-  
re, atque aperte bellum parare coeperunt. Tum Labienus, tanta rerum commutatione, longe aliud sibi capiendum consilium, atque antea senserat, intellegebat. Neque jam, ut aliquid acquireret, proelioque hostes lacefferet, sed ut incolumem exercitum Agendicum reduceret, cogitabat. Namque altera ex parte Bellovaci, quae civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant: alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat: tum legiones a praesidio atque impedimentis interclusas maximum flumen distinebat. Tantis subito difficul-  
tatibus

tatibus objectis, ab animi virtute auxilium petendum videbat.

LX. Itaque sub vesperum consilio convocato, cohortatus, ut ea, quae imperasset, diligenter industrieque administrarent, naves, quas a Meloduno deduxerat, singulas equitibus Romanis adtribuit; et, prima confecta vigilia, iv millia passuum secundo flumine silentio progredi, ibique se exspectari, jubet: v cohortes, quas minime firmas d dimicandum esse existimabat, castris praesidio relinquit: v ejusdem legionis reliquas de media nocte cum omnibus impedimentis adverso flumine magno tumultu proficisci imperat. Conquirat etiam lintres: has magno sonitu remorum incitatas, in eandem partem mittit. Ipse post paullo, silentio egressus cum iii legionibus, eum locum petit, quo naves adpelli jusserat.

LXI. Eo quum esset ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod magna subito erat coorta tempestas, ab nostris obprimuntur: exercitus equitatusque, equitibus Romanis administrantibus, quos ei negotio praefecerat, celeriter transmittitur. Uno fere tempore sub lucem hostibus nunciatur, in castris Romanorum praeter consuetudinem tumultuari, et magnum ire agmen adverso flumine, sonitumque remorum in eadem parte exaudiri, et paullo infra milites navibus transportari. Quibus rebus auditis, quod existimabant, tribus locis transire legiones, atque omnes perturbatos defectione Aeduorum fugam parare, suas quoque copias in tris partes distribuerunt. Nam et praesidio e regione castrorum relicto, et parva manu Metiosedum versus missa, quae tantum progrediretur, quantum naves processissent, reliquas copias contra Labienum duxerunt.

LXII. Prima luce et nostri omnes erant transportati, et hostium acies cernebatur. Labienus, milites cohortatus, *ut suae pristinae virtutis, et tot secundissimorum proeliorum memoriam retinerent: atque ipsum*  
Caesarem,



*Caesarem, cujus ductu saepenumero hostes superassent, praesentem adesse existimarent, dat signum proelii.* Primo concursu, ab dextro cornu, ubi VII legio constiterat, hostes pelluntur, atque in fugam conjiciuntur: ab sinistro, quem locum XII legio tenebat, quum primi ordines hostium transfixi pilis concidissent; tamen acerrime reliqui resistebant, nec dabat suspicionem fugae quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus suis aderat, atque eos cohortabatur. At, incerto etiam nunc exitu victoriae, quum VII legionis Tribunis esset nunciatum, quae in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium legionem ostenderunt, signaque intulerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit, sed circumventi omnes, interfectique sunt. Eandem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui praesidio contra castra Labieni erant relictī, quum proelium commissum audissent, subsidio suis ierunt, collemque ceperunt, neque nostrorum militum victorum inpetum sustinere potuerunt. Sic, cum suis fugientibus permixti, quos non silvae montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto Labienus revertitur Agendicum; ubi inpedimenta totius exercitus relictā erant. Inde, cum omnibus copiis, ad Caesarem pervenit.

LXIII. Defectione Aeduorum cognita, bellum augetur: legationes in omnes partes circummittuntur: quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas civitates, nituntur. Nacti obsides, quos Caesar apud eos deposuerat, horum subplicio dubitantes territant. Petunt a Vercingetorige Aedui, ad se veniat, rationesque belli gerendi communicet. Re inpetrata, contendunt, ut ipsis summa imperii transfatur; et re in controversiam deducta, totius Galliae concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes. Multitudinis suffragiis res permittitur: ad unum omnes Vercingetorigem probant Imperatorem. Ab hoc concilio Remi, Lingones, Treviri

Treviri afuerunt : illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur : Treviri, quod aberant longius, et ab Germanis premebantur : quae fuit causa, quare toto abessent bello, et neutris auxilia mitterent. Magno dolore Aedui ferunt, se dejectos principatu; queruntur fortunae commutationem; et Caesaris in se indulgentiam requirunt : neque tamen, suscepto bello, suum consilium ab reliquis separare audent. Inviti summae spei adolescentes, Eporedorix et Viridomarus, Vercingetorigi parent.

LXIV. Ille imperat reliquis civitatibus obsides. Denique ei rei constituit diem : huc omnes equites, xv millia numero, celeriter convenire jubet. Peditatu, quem ante habuerit, se fore contentum, dicit ; neque fortunam tentaturum, aut in acie dimicaturum ; sed quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu, frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere : aequo modo animo sua ipsi frumenta conrumpant, aedificiaque incendant ; qua rei familiaris jactura, perpetuum imperium libertatemque se consequi videant. His constitutis rebus, Aeduis, Segusianisque, qui sunt finitimi Provinciae, x millia peditum imperat : huc addit equites dccc. His praeficit fratrem Eporedorigis, bellumque inferre Allobrogibus, jubet. Altera ex parte Gabalos, proximisque pagos Arvernorum in Helvios, item Rutenos, Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos mittit. Nihilo minus clandestinis nunciis legationibusque Allobrogas sollicitat, quorum mentes nondum ab superiore bello resedisse sperabat. Horum principibus pecunias, civitati autem imperium totius provinciae pollicetur.

LXV. Ad hos omnes casus provisa erant praesidia cohortium duarum et viginti, quae ex ipsa coacta provincia ab L. Caesare legato ad omnes partes obponebantur. Helvii sua sponte cum finitimis proelio congressi pelluntur, et C. Valerio Donotauro, Cabi filio, principe civitatis, compluribusque aliis interfectis



interfectis, intra oppida murosque compelluntur. Allobroges, crebris ad Rhodanum dispositis praefidiis, magna cum cura [et diligentia, suos tuentur. Caesar, quod hostes equitatu superiores esse intellegebat, et, interclusis omnibus itineribus, nulla re ex Provincia atque Italia sublevare poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat; equitesque ab his arcescit; et levis armaturae pedites, qui inter eos proeliari consueverant. Eorum adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a tribunis militum, reliquisque, sed et equitibus Romanis atque evocatis, equos sumit, Germanisque distribuit.

LXVI. Interea, dum haec geruntur, hostium copiae ex Arvernīs, equitesque, qui toti Galliae erant imperati, conveniunt. Magno horum coacto numero, quum Caesar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius subsidium Provinciae ferri posset, circiter millia passuum x ab Romanis, trinis castris Vercingetorix confedit; convocatisque ad concilium praefectis equitum, *venisse tempus victoriae, demonstrat: fugere in Provinciam Romanos, Galliaque excedere: id sibi ad praesentem obtinendam libertatem satis esse: ad reliqui temporis pacem atque otium, parum profici. Majoribus enim coactis copiis reversuros, neque finem belli facturos. Proinde agmine impeditos adoriantur. Si pedites suis auxilium ferant, atque in eo morentur, iter confici non posse: si (id quod magis futurum confidat) relictis impedimentis, suae salutis consulant, et usu rerum necessariarum et dignitate spoliatum iri. Nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, ne ipsos quidem debere dubitare. Id quo majore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum, et terrori hostibus futurum. Conclamant equites, sanctissimo jurejurando confirmari oportere, ne telum recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per agmen hostium perequitarit.*

LXVII.

LXVII. Probata re, atque omnibus ad iurandum adactis, postero die in tris partes distributo equitatu, duae se acies ab duobus lateribus ostendunt: una a primo agmine iter impedire coepit. Qua re nunciata, Caesar suum quoque equitatum, tripartito divisum, contra hostem ire iubet. Pugnatur una tunc omnibus in partibus. Consistit agmen. Inpedimenta inter legiones recipiuntur. Si qua in parte nostri laborare, aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Caesar, aciemque converti jubebat: quae res et hostes ad insequendum tardabat, et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere, summum jugum nacti, hostes loco depellunt: fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis confederat, persequuntur, compluresque interficiunt. Qua re animadversa, reliqui, ne circumvenirentur, veriti, se fugae mandant. Omnibus locis fit caedes. Tres nobilissimi Aedui capti ad Caesarem perducuntur; Cotus, praefectus equitum, qui controversiam cum Convictolitane proximis comitiis habuerat; et Cavarillus, qui post defectionem Litavici pedestribus copiis praefuerat; et Eporedorix, quo duce ante adventum Caesaris Aedui cum Sequanis bello contenderant.

LXVIII. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias suas, ut pro castris conlocaverat, reduxit, protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit; celeriterque inpedimenta ex castris educi, et se subsequi iussit. Caesar, inpedimentis in proximum collem deductis, duabusque legionibus praesidio relictis, sequutus, quantum diei tempus est passum, circiter III millibus hostium ex novissimo agmine interfectis, altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ, perterritisque hostibus, quod equitatu, qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsi; adhortatus ad laborem milites, Alesiam circumvallare instituit.

LXIX. *Ipsam erat oppidum in colle summo, admodum edito*



*edito loco, ut, nisi obsidione, expugnari posse non videretur. Cujus collis radices duo duabus ex partibus flumina subluabant. Ante id oppidum planities circiter millia passuum III in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus colles, mediocri interjecto spatio, pari altitudinis fastigio oppidum cingebant. Sub muro, quae pars collis ad orientem solem spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum compleverant; fossamque, et maceriam vi in altitudinem pedum praeduxerant. Ejus munitionis, quae ab Romanis instituebatur, circuitus XI millium passuum tenebat. Castra obportunis locis erant posita; ibique castella XXIII facta; quibus in castellis interdiu stationes disponebantur, ne qua subito eruptio fieret; haec eadem noctu excubitoribus, ac firmis praesidiis tenebantur.*

LXX. Opere instituto, fit equestre proelium in ea planitie, quam, intermissam collibus, III millia passuum in longitudinem patere supra demonstravimus. Summa vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris Caesar Germanos submittit, legionesque pro castris constituit, ne qua subito inruptio ab hostium peditatu fiat. Praesidio legionum addito, nostris animus augetur: hostes in fugam coniecti se ipsi multitudine inpediunt; atque angustioribus portis relictis coartantur. Tum Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit magna caedes: nonnulli, relictis equis, fossam transire et maceriam transcendere conantur. Paullum legiones Caesar, quas pro vallo constituerat, promoveri jubet. Non minus, qui intra munitiones erant, Galli perturbantur: venire ad se confestim existimantes, ad arma conclamant: nonnulli perterriti in oppidum inrumpunt. Vercingetorix portas jubet claudi, ne castra nudentur. Multis interfectis, compluribus equis captis, Germani sese recipiunt.

LXXI. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit, omnem ab se equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat,

*ut*

ut suam quisque eorum civitatem adeat, omnesque, qui per aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant. Sua in illos merita proponit; obtestaturque, ut suae salutis rationem habeant, neu se de communi libertate optime meritum hostibus in cruciatum dedant: quod si indiligentiores fuerint, millia hominum deleta LXXX una secum interitura, demonstrat: ratione inita, frumentum se exigue dierum xxx habere; sed paullo etiam longius tolerare posse parcendo. His datis mandatis, qua erat nostrum opus intermissum, secunda vigilia silentio equitatum dimittit; frumentum omne ad se referri jubet: capitis poenam iis, qui non paruerint, constituit: pecus, cujus magna erat ab Mandubiis compulsa copia, viritim distribuit: frumentum parce, et paullatim metiri instituit: copias omnes, quas pro oppido conlocaverat, in oppidum recipit. His rationibus auxilia Galliae exspectare, et bellum administrare parat.

LXXII. Quibus rebus ex perfugis et captivis cognitis, Caesar haec genera munitionis instituit. Fossam pedum xx directis lateribus duxit; ut ejus solum tantumdem pateret, quantum summa labra distabant: reliquas omnes munitiones ab ea fossa pedes CD reduxit: id hoc consilio, (quoniam tantum esset necessario spatium complexus, nec facile totum corpus corona militum cingetur;) ne de improvviso, aut noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret, aut interdiu tela in nostros operi destinatos conjicere possent. Hoc intermisso spatio, duas fossas, xv pedes latas, eadem altitudine, perduxit: quarum interiorem campestribus, ac demissis locis, aqua, ex flumine derivata, complevit. Post eas aggerem, ac vallum XII pedum exstruxit. Huic loricam pinnaeque adjecit, grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum, atque aggeris, qui adscensum hostium tardarent: et turres toto opere circumdedit, quae pedes LXXX inter se distarent.

LXXIII. Erat eodem tempore et materiari, et frumentari, et tantas munitiones fieri necesse, deminutis nostris copiis, quae longius ab castris progrediebantur:



diebantur: ac nonnumquam opera nostra Galli tentare, atque eruptionem ex oppido pluribus portis summa vi facere conabantur. Quare ad haec rursus opera addendum Caesar putavit, quo minore numero militum munitiones defendi possent. Itaque truncis arborum, aut admodum firmis ramis abscisis, atque horum dolabratis, ac praeacutis cacuminibus, perpetuae fossae, quinos pedes altae, ducebantur. Huc illi stipites demissi, et ab infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis eminebant. Quini erant ordines conjuncti inter se, atque implicati; quo qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis induebant: hos Cippos adpellabant. Ante hos, obliquis ordinibus in quincuncem dispositis, scrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur, paullatim angustiore ad infimum festigio. Huc teretes stipites feminis crassitudine, ab summo praeacuti et praeusti, demittebantur; ita ut non amplius digitis IV ex terra emerent: simul confirmandi et stabilendi causa singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur: reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus ac virgultis integebatur. Hujus generis octoni ordines ducti, ternos inter se pedes distabant. Id ex similitudine floris Liliū adpellabant. Ante haec taleae pedem longae, ferreis hamis infixis, totae in terram infodiebantur; mediocribusque intermissis spatiis, omnibus locis differebantur, quos Stimulos nominabant.

LXXIV. His rebus perfectis, regiones secutus, quam potuit, aequissimas pro loci natura, XIV millia passuum complexus, pares ejusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorē hostem perfecit, ut, ne magna quidem multitudine, si ita accadat, ejus discessu, munitionum praesidia circumfundi possent: neū cum periculo ex castris egredi cogantur, dierum xxx pabulum frumentumque habere omnes convectum jubet.

LXXV. Dum haec ad Alesiam geruntur, Galli, concilio principum indicto, non omnes, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique civitati imperandum;

randum; ne, tanta multitudine confusa, nec moderari, nec discernere suos, nec frumentandi rationem habere possent. Imperant Aeduis, atque eorum clientibus, Segusianis, Ambivaretis, Aulercis Brannovicibus, Brannoviis millia xxxv; parem numerum Arvernus, adjunctis Eleutheris Cadurcis, Gabalis, Velaunis, qui sub imperio Arvernorum esse consueverunt; Senonibus, Sequanis, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena millia; Bellovacis x; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus, et Turonis, et Parisiis, et Helviis. Sueffonibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nervii, Morinis, Nitiobrigibus quina millia; Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus iv; Bellocassis, Lexoviis, Aulercis Eburonibus terna; Rauracis, et Bojis xxx; universis civitatibus, quae Oceanum adtingunt, quaeque eorum consuetudine Armoricae adpellantur, (quo sunt in numero Curiosolites, Rhedones, Ambibari, Caletes, Osismii, Lemovices, Veneti, Unelli,) vi. Ex his Bellovaci suum numerum non contulerunt; quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent, neque cujusquam imperio obtemperaturos: rogati tamen ab Commio, pro ejus hospitio bina millia miserunt.

LXXVI. Hujus opera Commii, ita ut antea demonstravimus, fideli atque utili, superioribus annis erat usus in Britannia Caesar: quibus ille pro meritis civitatem ejus in munem esse jusserat; jura legesque reddiderat: atque ipsi Morinos adtribuerat. Tanta tamen universae Galliae consensio fuit libertatis vindicandae, et pristinae belli laudis recuperandae, ut neque beneficiis neque amicitiae memoria moverentur; omnesque et animo, et opibus in id bellum incumberent; coactis equitum viii millibus, et pedum circiter ccxl. Haec in Aeduorum finibus recenscebantur; numerusque inibatur: praefecti constituebantur: Commio Atrebatum, Viridomaro, et Eporedorigi Aeduis, Vergasillauno Arverno, consobrino



Vercingetorigis, summa imperii transditur. His delecti ex civitatibus adtribuuntur, quorum consilio bellum administraretur. Omnes alacres, et fiduciae pleni ad Alesiam proficiscuntur. Neque erat omnium quisquam, qui adspectum modo tantae multitudinis sustineri posse arbitraretur, praesertim anticipi proelio; quum ex oppido eruptione pugnaretur, foris tantae copiae equitatus peditatusque cererentur.

LXXVII. At ii, qui Alesiae obsidebantur, praeterita die, qua suorum auxilia exspectaverant, consumto omni frumento, inscii, quid in Aeduis gereretur, concilio coacto, de exitu fortunarum suarum consultabant. Apud quos variis dictis sententiis, quarum pars deditiorem, pars, dum vires subpeterent, eruptionem censebant, non praetereunda videtur oratio Critognati, propter ejus singularem ac nefariam crudelitatem. Hic summo in Arvernīs ortus loco, et magnae habitus auctoritatis, *Nihil, inquit, de eorum sententia dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditiōis nomine adpellant; neque hos habendos civium loco, neque ad concilium adhibendos censeo. Cum iis mihi res sit, qui eruptionem probant: quorum in consilio, omnium vestrum consensu, pristinae residere virtutis memoria videtur. Animi est ista mollities, non virtus, inopiam paullisper ferre non posse. Qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam probarem; nam apud me tantum dignitas potest: si nullam, praeterquam vitae nostrae, jaēturam fieri viderem: sed in consilio capiēdo omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavimus. Quid, hominum millibus LXXX uno loco interfectis, propinquis consanguineisque nostris animi fore existimatis, si paene in ipsis cadaveribus proelio decertare cogentur? Nolite hos vestro auxilio exspoliare, qui vestrae salutis causa suum periculum neglexerint, nec stultitia ac temeritate vestra, aut inbecillitate animi omnem Galliam prosternere, et perpetuae servituti addicere. An, quod*

quod ad diem non venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis? Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus animine causa quotidie exerceri putatis? Si illorum nunciis confirmari non potestis, omni aditu praesepto, iis utimini testibus, adpropinquare eorum adventum; cuius rei timore exterriti, diem noctemque in opere versantur. Quid ergo mei consilii est? Facere, quod nostri majores nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque fecerunt; qui in oppida compulsi, ac simili inopia subacti, eorum corporibus, qui aetate inutiles ad bellum videbantur, vitam toleraverunt, neque se hostibus transdiderunt. Cujus rei si exemplum non haberemus, tamen libertatis causa institui et posteris prodi, pulcherrimum judicarem. Nam quid illi simile bello fuit? Depopulata Gallia, Cimbri, magnaue inlata calamitate, finibus quidem nostris aliquando excefferunt, atque alias terras petierunt: jura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt. Romani vero quid petunt aliud, aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles, potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque consistere, atque his aeternam injungere servitutem? neque enim unquam alia conditione bella gesserunt. Quod si ea, quae in longinquis nationibus geruntur, ignoratis; respicite finitimam Galliam, quae in provinciam redacta, jure, et legibus commutatis, securibus subiecta, perpetua premitur servitute.

LXXVIII. Sententiis dictis, constituunt, ut, qui valitudine, aut aetate inutiles sunt bello, oppido excedant, atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat, atque auxilia morentur, quam aut deditionis aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Hi, quum ad munitiones Romanorum accessissent, flentes, omnibus precibus orabant, ut se, in servitutem receptos, cibo juvarent: at Caesar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat.

LXXIX. Interea Commius, et reliqui duces, qui-



bus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt, et colle exteriori occupato, non longius o passibus ab nostris munitionibus confidunt. Postero die equitatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in longitudinem iii millia passuum patere demonstravimus, complent; pedestresque copias, paullum ab eo loco abditas, in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum. Concurritur, his auxiliis visis; fit gratulatio inter eos, atque omnium animi ad laetitiam excitantur. Itaque, productis copiis, ante oppidum confidunt; et proximam fossam cratibus integunt, atque aggere explent; seque ad eruptionem, atque omnes casus comparant.

LXXX. Caesar, omni exercitu ad utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque locum teneat, et noverit; equitatum ex castris educi, et proelium committi jubet. Erat ex omnibus castris, quae summum undique jugum tenebant, despectus: atque omnium militum intenti animi pugnae proventum expectabant. Galli inter equites, raros sagittarios, expeditosque levis armaturae interjecerant, qui suis cedentibus auxilio succurrerent, et nostrorum equitum inpetus sustinerent. Ab his complures de improvviso vulnerati, proelio excedebant. Quum suos pugna superiores esse Galli confiderent, et nostros multitudine premi viderent; ex omnibus partibus, et ii, qui munitionibus continebantur; et ii, qui ad auxilium convenerant, clamore et ululatu suorum animos confirmabant. Quod in conspectu omnium res gerebatur, neque recte, ac turpiter factum celari poterat; utrosque et laudis cupiditas, et timor ignominiae ad virtutem excitabant. Quum a meridie prope ad Solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes inpetum fecerunt, eosque propulerunt. Quibus in fugam coniectis, sagittarii circumventi interfectique sunt. Item ex reliquis partibus

tibus nostri, cedentes usque ad castra infecuti, sui conligendi facultatem non dederunt. At ii, qui ab Alesia processerant, moesti, prope victoria desperata, se in oppidum receperunt.

LXXXI. Uno die intermisso, Galli, atque hoc spatio, magno cratium, scalarum, harpagonum numero effecto, media nocte silentio ex castris egressi, ad campestres munitiones accedunt. Subito clamore sublato; qua significatione, qui in oppido obsidebantur, de suo adventu cognoscere possent, crates projicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo deturbare, reliquaque, quae ad obpugnationem pertinent, administrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tuba signum suis Vercingetorix, atque ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suis cuique locus erat definitus, ad munitiones accedunt; fundis, librilibus, sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos perterrent. Prospectu tenebris adempto, multa utrimque vulnera accipiuntur, complura tormentis tela conjiciuntur. At M. Antonius, et C. Trebonius, legati, quibus eae partes ad defendendum obvenerant, qua ex parte nostros premi intellexerant, iis auxilio ex ulterioribus castellis deductos submittebant.

LXXXII. Dum longius ab munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant: postea quam propius successerunt, aut se ipsi stimulis inopinantes induebant; aut in scrobes delapsi transfordiebantur; aut ex vallo, ac turribus transjecti pilis muralibus interibant. Multis undique vulneribus acceptis, nulla munitione perrupta, quum lux adpeteret; veriti, ne ab latere aperto ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. At interiores, dum ea, quae a Vercingetorige ad eruptionem praeparata erant, proferunt, priores fossas explent; diutius in iis rebus administrandis morati, prius suos discessisse cognoverunt,



quam munitionibus adpropinquarent. Ita re infecta in oppidum reverterunt.

LXXXIII. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, quid agant, consulunt; locorum peritos adhibent: ab his superiorum castrorum situs, munitionesque cognoscunt. Erat a Septemtrionibus collis, quem, propter magnitudinem circuitus, opere circumplecti non potuerant nostri, necessarioque paene iniquo loco, et leniter declivi, castra fecerant. Haec C. Antistius Reginus, et C. Caninius Rebilus, legati, cum II legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus, duces hostium LX millia ex omni numero delegunt earum civitatum, quae maximam virtutis opinionem habebant: quid, quoque pacto, agi placeat, occulte inter se constituunt: adeundi tempus definiunt, quum meridies esse videatur. Iis copiis Vergasillaunum Arvernum, unum ex IV ducibus, propinquum Vercingetorigis, praeficiunt. Ille ex castris prima vigilia egressus, prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit, militesque ex nocturno labore sese reficere iussit. Quum jam meridies adpropinquare videretur, ad ea castra, quae supra demonstravimus, contendit; eodemque tempore equitatus ad campestres munitiones accedere, et reliquae copiae pro castris sese ostendere coeperunt.

LXXXIV. Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspicatus, ex oppido egreditur, a castris longurios, musculos, falces, reliquaque, quae eruptionis causa paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis acriter, atque omnia tentantur: qua minime visa pars firma est, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinetur, nec facile pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit, quod suum periculum in aliena vident virtute consistere: omnia enim plerumque, quae absunt, vehementius hominum mentes perturbant.

LXXXV.

LXXXV. Caesar idoneum locum nactus, quid quaque in parte geratur, cognoscit, laborantibus auxilium submittit. Utrisque ad animum occurrit, unum illud esse tempus, quo maxime contendere conveniat. Galli nisi perfregerint munitiones, de omni salute desperant: Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium exspectant. Maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Vergasillaunum missum demonstravimus. Exiguum loci ad declivitatem fastigium, magnum habet momentum. Alii tela conjungunt, alii testudine facta subeunt, defatigatis in vicem integri succedunt. Agger ab universis in munitionem coniectus, et adscensum dat Gallis, et ea, quae in terram occultaverant Romani, contegit: nec jam arma nostris, nec vires subpetunt.

LXXXVI. His rebus cognitis, Caesar Labienum cum cohortibus vi subsidio laborantibus mittit. Imperat, si sustinere non possit, deductis cohortibus, eruptione pugnet: id, nisi necessario, ne faciat. Ipse adit reliquos; cohortatur, ne labori succumbant; omnium superiorum dimicationum fructum in eo die, atque hora docet consistere. Interiores, desperatis campestribus locis, propter magnitudinem munitionum, loca praerupta ex adscensu tentant. Huc ea, quae paraverant, conferunt: multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant: aggere, et cratibus fossas expleant, aditus expediunt, falcibus vallum, ac loricam rescindunt.

LXXXVII. Caesar mittit primo Brutum adolescentem cum cohortibus vi, post cum aliis vii C. Fabium legatum: postremo ipse, quum vehementius pugnarent, integros subsidio adducit. Restituto proelio, ac repulsis hostibus, eo, quo Labienum miserat, contendit: cohortes iv ex proximo castello deducit, equitum se partem sequi, partem circumire exteriores munitiones, et ab tergo hostes adoriri jubet. Labienus, postquam neque aggeres, neque fossae vim hostium sustinere poterant, coactis una de  
quadraginta



quadraginta cohortibus, quas ex proximis praesidiis deductas fors obtulit, Caesarem per nuncios facit certiozem, quid faciundum existimet. Adcelerat Caesar, ut proelio intersit.

LXXXVIII. Ejus adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in proeliis uti consueverat, turmisque equitum, et cohortibus visis, quas se sequi jusserat, ut de locis superioribus haec declivia et devexa cernebantur, hostes proelium committunt. Utrisque clamore sublato, excipit rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Nostri, omis-  
sis pilis, gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur: cohortes aliae adpropinquant: hostes terga vertunt: fugientibus equites occurrunt: fit magna caedes: Sedulius, dux et princeps Lemovicum, occiditur: Vergasillaunus Arvernus vivus in fuga comprehenditur: signa militaria LXXIV ad Caesarem referuntur: pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido caedem et fugam suorum, desperata salute, copias a munitionibus reducant. Fit protinus, hac re audita, ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis, ac totius diei labore milites essent defessi, omnes hostium copiae deleri potuissent. De media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur: magnus numerus capitur, atque interficitur: reliqui ex fuga in civitates discedunt.

LXXXIX. Postero die Vercingetorix, concilio convocato, *id se bellum suscepisse non suarum necessitatum, sed communis libertatis causa*, demonstrat; et, *quoniam sit fortunae cedendum, ad utramque rem se illis obferre, seu morte sua Romanis satisfacere, seu vivum transdere velint*. Mittuntur de his rebus ad Caesarem legati. Jubet arma transdi, principes produci. Ipse in munitione pro castris confedit: eo duces producuntur. Vercingetorix deditur, arma projiciuntur. Reservatis Aeduis, atque Arvernīs, si per eos civitates

tates recuperare posset, ex reliquis captivis toto exercitu capita singula, praedae nomine, distribuit.

XC. His rebus confectis, in Aeduos proficiscitur; civitatem recipit. Eo legati ab Arvernīs missi, quae imperaret, se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit, captivorum circiter **xx** millia Aeduis Arvernisque reddit. **T. Labienum** **ii** cum legionibus et equitatu in Sequanos proficisci jubet. Huic **M. Sempronium Rutilum** adtribuit. **C. Fabium**, et **L. Minucium Basilum** cum **ii** legionibus in Remis conlocat, ne quam ab finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. **C. Antistium Reginum** in Ambivaretos, **T. Sextium** in Bituriges, **C. Caninium Rebilum** in Rutenos cum singulis legionibus mittit. **Q. Tullium Ciceronem**, et **P. Sulpicium Cabillonem** et **Matiscone** in Aeduis ad Ararim, rei frumentariae causa, conlocat. Ipse Bibracte hiemare constituit. His rebus litteris Caesaris cognitis, Romae dierum **xx** subplicatio indicitur.



C. JULII CAESARIS  
COMMENTARIORUM  
DE  
BELLO GALLICO

SCRIPTORE

AULO HIRTIO (*PANSA*)

LIBER VIII.

ARGUMENTUM LIB. VIII. DE BELLO GALLICO.

*Hirtii de continuandis Caesaris Commentariis institutum.*  
I. Galli bella renovant. II. Caesar, vastatis Biturigum, V. et Carnutum agris, VI. Bellovacos ac plerisque alios aliquot proeliis subigit. XXVI. Novum interea a Pictonibus, XXXI. Carnutibus et Armoricis motum bellum, a C. Fabio Legato conficitur. XXXII. Caninius Legatus Lucetii Cadurci et Drappetis Senonis copias profligat : XXXVII. atque hunc capit. XXXIX. Caesar, Caninio junctus, XLIII. Uxellodunum occupat. XLVIII. Commio Atrebatii, equestri pugna victo, venia data. XLIX. Sequenti anno, pacata universa Gallia, Caesar, ultro citroque com-  
means,

*means, res singulis disponit. LIII. Inimici ipsius Romae interea contra eum conspirant.*

## A. HIRTIUS (PANSÆ) BALBO S.

**C**OACTUS adfideis tuis vocibus, Balbe, quum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere, difficillimam rem suscepi. Caesaris nostri Commentarios rerum gestarum Galliae, non comparandos superioribus atque insequentibus ejus scriptis, contexui, novissimumque imperfectum, ab rebus gestis Alexandriae, confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cujus finem nullum videmus, sed vitae Caesaris. Quos utinam qui legent, scire possint, quam invitus susceperim scribendos, quo facilius caream stultitiae atque adrogantiae crimine, qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis: constat enim inter omnes, nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia Commentariorum superetur: qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset: adeoque probantur omnium judicio, ut praerepta, non praebita facultas scriptoribus videatur. Cujus tamen rei major nostra, quam reliquorum est admiratio: ceteri enim quam bene, atque emendate; nos etiam, quam facile atque celeriter eos perfecit, scimus. Erat autem in Caesare quum facultas, atque elegantia summa scribendi, tum verissima scientia suorum consiliorum explicandorum. Mibi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interesserem: quae bella quamquam ex parte nobis Caesaris sermone sint nota; tamen aliter audimus ea, quae rerum novitate, aut admiratione nos capiunt; aliter, quae pro testimonio sumus dicturi. Sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas conligo, ne cum Caesare conferar, hoc ipso crimen adrogantiae subeo, quod me iudicio cujusquam existimem posse cum Caesare comparari. Vale.

## I. OMNI



I. **O**MNI Gallia devicta, Caesar quum a superiore aestate nullum bellandi tempus intermisset, militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet; complures eodem tempore civitates renovare belli consilia, nunciabantur, conjurationesque facere. Cujus rei verisimilis causa adferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset, neque ulla multitudine, in unum locum coacta, resisti posse Romanis; nec, si diversa bella complures eodem tempore inissent civitates, satis auxilii, aut spatii, aut copiarum habiturum exercitum populi Romani ad omnia persequenda: non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali mora reliquae possent se vindicare in libertatem.

II. Quae ne opinio Gallorum confirmaretur, Caesar M. Antonium quaestorem suis praefecit hibernis: ipse, cum equitatus praesidio, pridie Kal. Januarias ab oppido Bibracte profiscitur ad legionem XIII, quam non longe a finibus Aeduorum conlocaverat in finibus Biturigum, eique adjungit legionem XI, quae proxima fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta tuenda relictis, reliquum exercitum in copiosissimos agros Biturigum inducit: qui, quum latos fines, et complura oppida haberent, unius legionis hibernis non potuerint contineri, quin bellum pararent, conjurationesque facerent.

III. Repentino adventu Caesaris accidit, quod inparatis disiectisque accidere fuit necesse, ut sine timore ullo rura colentes prius ab equitatu obprimerentur, quam confugere in oppida possent: namque etiam illud vulgare incursionis signum hostium, quod incendiis aedificiorum intellegi consuevit, Caesaris id erat interdicto sublatum: ne aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, deficeretur; aut hostes incendiis terrerentur. Multis hominum millibus captis, perterriti Bituriges, qui primum adventum effugere potuerant Romanorum, in finitimas civitates, aut privatis hospitiiis confisi, aut societate consiliorum,

consiliorum, confugerant. Frustra: nam Caesar magnis itineribus omnibus locis occurrit; nec dat ulli civitati spatium de aliena potius, quam de domestica salute cogitandi. Qua celeritate, et fideles amicos retinebat, et dubitantes terrore ad conditiones pacis adducebat. Tali conditione proposita, Bituriges, quum sibi viderent clementia Caesaris reditum patere in ejus amicitiam, finitimasque civitates sine ulla poena dedisse obsides, atque in fidem receptas esse, idem fecerunt.

IV. Caesar militibus pro tanto labore ac patientia, qui brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intolerandis studiosissime permanserant in labore, ducenos sestertios, centurionibus II millia nummum, praedae nomine, condonanda pollicetur: legionibusque in hiberna remissis, ipse se recipit die XL Bibracte. Ibi quum jus diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt, auxilium petatum contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. Quare cognita, quum non amplius X et XIX dies in hibernis esset commoratus, legiones XIV, et VI, ex hibernis ab Arare educit: quas ibi conlocatas, explicandae rei frumentariae causa, superiore Commentario demonstratum est. Ita cum II legionibus ad persequendos Carnutes profiscitur.

V. Quum fama exercitus ad hostes esset perlata, calamitate ceterorum ducti Carnutes, desertis vicis oppidisque, quae, tolerandae hiemis causa, constitutis repente exiguis ad necessitatem aedificiis, incolebant, (nuper enim devicti complura oppida dimiserant,) dispersi profugiunt. Caesar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates quum subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra ponit, atque in tecta partim Gallorum, partim quae coniectis celeriter stramentis, tentoriorum integendorum gratia, erant inaedificata, milites contegit. Equites tamen, et auxiliosos pedites in omnes partes mittit, quascumque petisse dicebantur hostes: nec frustra.



frustra. Nam plerumque magna praeda potiti nostri revertuntur. Obpressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, quum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent, nec silvarum praesidio tempestatibus durissimis tegi possent; dispersi, magna parte amissa suorum, dissipantur in finitimas civitates.

VI. Caesar, tempore anni difficillimo, quum satis haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur; quantumque in ratione esset, exploratum haberet, sub tempus aestivorum nullum summum bellum posse conflare; C. Trebonium cum II legionibus, quas secum habebat, in hibernis Genabi conlocavit: ipse, quum crebris legationibus Remorum certior fieret, Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes Belgasque praestabant, finitimasque his civitates, duce Correo Bellovaco, et Commio Atrebate, exercitus comparare, atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Sueffionum, qui Remis erant adtributi, facerent inpressionem; pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam judicaret, nullam calamitatem socios optime de republica meritos accipere; legionem ex hibernis evocat rursus XI; litteras autem ad C. Fabium mittit, uti in fines Sueffionum legiones II, quas habebat, adduceret; alteramque ex duabus ab T. Labieno arcescit. Ita, quantum hibernorum obportunitas, bellicae ratio postulabat, perpetuo suo labore, in vicem legionibus expeditionum onus injungebat.

VII. His copiis coactis, ad Bellovacos proficiscitur; castrisque in eorum finibus positis, equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendo, ex quibus hostium consilia cognosceret. Equites, officio functi, renunciant paucos in aedificiis esse inventos; atque hos, non qui agrorum colendorum causa remansissent, (namque esse undique diligenter demigratum) sed qui speculandi gratia essent remissi.

A quibus

A quibus quum quaereret Caesar, quo loco multitudo esset Bellovacorum, quodve esset consilium eorum, inveniebat, *Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse: itemque Ambianos, Aulercos, Caletos, Velliocasses, Atrebatas locum castris, excelsum in silva, inpedita circumdatum palude, delegisse; omnia inpedimenta in ulteriores silvas contulisse; complures esse principes belli auctores, sed multitudinem maxime Correo obtemperare, quod ei summo esse odio nomen populi Romani intellexissent: paucis ante diebus ex his castris Atrebatem Commium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda, quorum et vicinitas propinqua, et multitudo esset infinita: constituisse autem Bellovacos, omnium principum consensu, summa plebis cupiditate, si, (ut dicebatur,) Caesar cum III legionibus veniret, obferre se ad dimicandum; ne miseriore ac duriori postea conditione cum toto exercitu decertare cogerentur: si majores copias adduceret, in eo loco permanere, quem delegissent; pabulatione autem, quae propter anni tempus quum exigua, tum disjecta esset, et frumentatione, et reliquo commeatu, ex insidiis prohibere Romanos.*

VIII. Quae Caesar, consentientibus pluribus, quum cognovisset; atque ea, quae proponerentur, consilia plena prudentiae, longeque a temeritate barbarorum remota esse judicaret; omnibus rebus inserviendum statuit, quo celerius hostis, contempta suorum paucitate, prodiret in aciem: singularis enim virtutis vetterrimas legiones VII, VIII, et IX habebat, summae spei, delectaeque juventutis XI, quae octavo jam stipendio functa, tamen, conlatione reliquarum, nondum eandem vetustatis, ac virtutis ceperat opinionem. Itaque consilio advocato, rebus iis, quae ad se essent delatae, omnibus expositis, animos multitudinis confirmat. Si forte hostes III legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit; ut legio VII, VIII, IX ante omnia irent inpedimenta; deinde omnium inpedimentorum agmen (quod tamen erat mediocre, ut in expeditioni-

N

bus



bus esse consuevit) cogeret **x**i, ne maioris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi deposcissent. Hac ratione paene quadrato agmine instructo, in conspectum hostium, celerius opinione eorum, exercitum adducit.

**IX.** Quum repente instructas velut in acie certo gradu legiones accedere Galli viderent, quorum erant ad Caesarem plena fiduciaē consilia perlata, sive certaminis periculo, sive subito adventu, seu expectatione nostri consilii, copias instruunt pro castris, nec loco superiore decedunt. Caesar, etsi dimicare optaverat, tamen admiratus tantam multitudinem hostium, valle intermissa, magis in altitudinem depressa, quam late patente, castra castris hostium confert. Haec imperat vallo pedum **xii** muniri, coronisque loriculam pro ratione ejus altitudinis inaedificari; fossam duplicem, pedum quinum denum, lateribus directis, deprimi, turris crebras excitari, in altitudinem **iii** tabulorum, pontibus transiectis, constratisque conjungi; quorum frontes viminea lorica munirentur, ut hostis a duplici fossa, duplici propugnatorum ordine, defenderetur; quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc audacius longiusque tela permetteret; alter, qui propior hostem in ipso vallo conlocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur. Portis fores, altioresque turres inposuit.

**X.** Hujus munitionis duplex erat consilium: namque et operum magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam barbaris adlaturum; et, quum pabulatum frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. Interim, crebro paucis utrimque procurrentibus, inter bina castra palude interjecta, contendebatur: quam tamen paludem nonnumquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant, acriusque hostes insequabantur, aut vicissim hostes, eandem transgressi, nostros longius submovebant.

Accidebat

Accidebat autem quotidianis pabulationibus, ( id quod accidere erat necesse, quum raris disiectisque ex aedificiis pabulum conquireretur) ut in peditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur: quae res etsi mediocre detrimentum jumentorum, ac fervorum nostris adferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum: atque eo magis, quod Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum arcessenda docui, cum equitibus venerat: qui tamen etsi numero non amplius erant quingenti; tamen Germanorum adventu barbari inflabantur.

XI. Caesar, quum animum adverteret, hostem complures dies castris, palude et loci natura munitis, se tenere; neque obpugnari castra eorum sine dimicatione perniciofa, nec locum munitionibus claudi, nisi a majore exercitu posse; litteras ad Trebonium mittit, ut, quam celerrime posset, legionem XIII, quae cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat, arcesseret; atque ita cum III legionibus magnis itineribus ad se veniret: ipse equites in vicem Remorum, ac Lingonum, reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, praesidio pabulationibus mittit, qui subitas hostium incursiones sustinerent.

XII. Quod quum quotidie fieret, ac jam consuetudine diligentia minueretur, (quod plerumque accidit diuturnitate,) Bellovaci delecta manu peditum, cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum, silvestribus locis insidias disponunt; eodemque equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros insidiis, deinde circumventos adgrederentur. Cujus mali fors incidit Remis, quibus ille dies fungendi muneris obvenerat: namque ii, quum repente hostium equites animum advertissent, ac numero superiores paucitatem contempsissent, cupidius insecuti, a peditibus undique sunt circumdati. Quo facto perturbati celerius, quam consuetudo fert equestris proelii, se receperunt, amisso Vertisco, principe civitatis,



praefecto equitum; qui quum vix equo propter aetatem posset uti, tamen consuetudine Gallorum, neque aetatis excusatione in suscipienda praefectura usus erat, neque dimicari sine se voluerat. Inflantur atque incitantur hostium animi secundo proelio, principe et praefecto Remorum interfecto; nostrique detrimento admonentur, diligentius exploratis locis stationes disponere, ac moderatius cedentem insequi hostem.

XIII. Non intermittuntur interim quotidiana proelia in conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada transitusque fiebant paludis. Qua contentione Germani (quos propterea Caesar transduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi proeliarentur) quum constantius universi paludem transissent, paucisque resistentibus interfectis, pertinacius reliquam multitudinem essent insecuti, perterriti non solum ii, qui aut comminus obprimebantur, aut eminus vulnerabantur, sed etiam, qui longius subsidiari consueverant, turpiter refugerunt; nec prius finem fugae fecerunt, saepe amissis superioribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent, aut nonnulli pavore coacti longius profugerent. Quorum periculo sic omnes copiae sunt perturbatae, ut vix judicari posset, utrum secundis parvulis rebus insolentiores; an adversis mediocribus timidiores essent.

XIV. Compluribus diebus iisdem in castris consumtis, quum proprius accessisse legiones, et C. Trebonium legatum, cognovissent; duces Bellovacorum, veriti similem obsessionem Alesiae, noctu dimittunt eos, quos aut aetate, aut viribus inferiores, aut inermes habebant, unaque reliqua impedimenta: quorum perturbatum, et confusum dum explicant agmen (magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit) obpressi luce copias armatorum pro suis instruunt castris; ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impedimentorum suorum processisset. At Caesar neque

que resistentes adgrediundos, neque cedentes tanto collis adscensu laceffendos judicabat; neque non usque eo legiones admovendas, ut discedere ex loco sine periculo barbari, militibus instantibus, non possent: ita quum paludem inpeditam a castris castra dividere, (quae transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset;) atque id jugum, quod trans paludem paene ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris eorum intercisum animum adverteret; pontibus palude constrata, legiones transducit, celeriterque in summam planitiem jugi pervenit; quae declivi fastigio duobus ab lateribus munebatur. Ibi legionibus instructis ad ultimum jugum pervenit: aciemque eo loco constituit; unde tormento missa tela in hostium cuneos conjici possent.

XV. Barbari confisi loci natura, quum dimicare non recusarent, si forte Romani subire collem conarentur, paullatimque copias distributas dimittere non auderent, ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt: quorum pertinacia cognita, Caesar, xx cohortibus instructis, castrisque eo loco metatis, muniri jubet castra. Absolutis operibus, legiones pro vallo instructas conlocat; equites frenatis equis in stationibus disponit. Bellovaci, quum Romanos ad insequendum paratos viderent, neque pernoctare, aut diutius permanere sine cibariis eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi inierunt, *Fasces, uti confederant*, (namque in acie federe Gallos consueffe, superioribus commentariis declaratum est) *stramentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, per manus inter se transditos, ante aciem conlocaverunt; extremoque tempore diei, signo pronunciato, uno tempore incenderunt.* Ita continens flamma copias omnes repente a conspectu texit Romanorum. Quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu refugerunt.

XVI. Caesar, etsi discessum hostium animum advertere non poterat, incendiis obpositis; tamen id



consilium quum fugae caussa initum suspicaretur, legiones promovet, turmas mittit ad insequendum: ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco subsistere hostis, atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius procedit. Equites, quum intrare fumum, et flammam densissimam timerent; ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes adverterent equorum, insidias veriti, liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis dederunt. Ita, fuga timoris simul calliditatisque plena, sine ullo detrimento, millia non amplius x progressi hostes, loco munitissimo castra posuerunt. Inde, quum saepe in insidiis equites peditesque disponderent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant.

XVII. Quod quum crebrius accideret, ex captivo quodam comperit Caesar, Correum, Bellovacorum ducem, fortissimorum millia vi peditum delegisse, equitesque ex omni numero m, quos in insidiis eo loco conlocarat, quem in locum, propter copiam frumenti ac pabuli, Romanos pabulatum missuros suspicaretur. Quo cognito consilio, Caesar, legiones plures, quam solebat, educit; equitatumque, qua consuetudine pabulatoribus mittere praesidia consuebat, praemittit. Huic interponit auxilia levis armaturae: ipse cum legionibus, quam potest maxime, adpropinquat.

XVIII. Hostes in insidiis dispositi, quum sibi delegissent campum ad rem gerendam non amplius patentem in omnes partes passibus m, silvis undique inpeditissimis, aut altissimo flumine munitum, velut indagine hunc insidiis circumdederunt. Nostri, explorato hostium consilio, ad proeliandum animo atque armis parati, quum, subsequenter legionibus, nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum devenerunt. Quorum adventu quum sibi Correuus oblatam occasionem rei gerendae existimaret, primum cum paucis se ostendit; atque in proximas turmas inpetum fecit. Nostri constanter incursum sustinent

sustinent insidiatorum; neque plures in unum locum conveniunt; quod plerumque equestribus proeliis quum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

XIX. Quum, dispositis turmis, in vicem rari proeliarentur; neque ab lateribus circumveniri suos paterentur, erumpunt ceteri, Correo proeliante ex silvis. Fit magna contentione diversum proelium: quod quum diutius pari Marte iniretur, paullatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum, quae nostros coegit cedere equites: quibus celeriter subveniunt levis armaturae pedites, quos ante legiones missos docui; turmisque nostrorum interpositi, constanter proeliantur. Pugnatur aliquamdiu pari contentione: deinde, ut ratio postulabat proelii, qui sustinuerant primos inpetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum. Accedunt propius interim legiones: crebrique eodem tempore et nostris, et hostibus nuncii adferuntur, imperatorem instructis copiis adesse. Qua re cognita, praesidio cohortium confisi nostri, acerrime proeliantur: ne, si tardius rem gessissent, victoriae gloriam communicasse cum legionibus viderentur. Hostes concidunt animis; atque itineribus diversis fugam quaerunt. Nequidquam: nam quibus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur. Victi tamen, perculsi, maiore parte amissa, quo fors tulerat, consternati profugiunt, partim silvis petitis, partim flumine; qui tamen in fuga a nostris acriter insequentibus conficiuntur: quum interim nulla calamitate victus Correo, excedere proelio, silvasque petere, aut invitantibus nostris ad deditio-nem, potuit adduci, quin, fortissime proeliando, compluresque vulnerando, cogeret, elatos iracundia, victores in se tela conjicere.

XX. Tali modo re gesta, recentibus proelii vestigiis ingressus Caesar, quum victos tanta calamitate



existimaret hostes, nuncio accepto, locum castrorum relicturos, quae non longius ab ea caede abesse plus minus *xxx* millibus dicebantur; tametsi flumine impeditum transitum videbat; tamen exercitu transducto progreditur. At Bellovaci, reliquaeque civitates, repente ex fuga paucis, atque his vulneratis, receptis, qui silvarum beneficio casum evitaverant, omnibus adversis, cognita calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu, et fortissimis peditibus, quum adventare Romanos existimarent, concilio repente cantu tubarum convocato, conclamant, legati obsidesque ad Caesarem mittantur.

XXI. Hoc omnibus probato consilio, Commius Atrebas ad eos profugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat. Ceteri e vestigio mittunt ad Caesarem legatos: petuntque, *ut ea poena sit contentus hostium, quam si sine dimicatione inferre integris posset, pro sua clementia atque humanitate, numquam profecto esset inlaturus: afflictas opes equestri proelio Bellovacorum esse: deletorum peditum multa millia interisse: vix refugisse nuncios caedis: tamen magnum, ut in tanta calamitate, Bellovacos eo proelio commodum esse consecutos; quod Correo, auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus. Numquam enim senatum tantum in civitate, illo vivo, quantum inperitam plebem, potuisse.*

XXII. Haec orantibus legatis, commemorat Caesar, eodem tempore superiore anno Bellovacos, ceterasque Galliae civitates suscepisse bellum: pertinacissime hos ex omnibus in sententia permansisse, neque ad sanitatem reliquorum deditione esse perductos: scire atque intellegere se, causam peccati facillime mortuis delegari: neminem vero tantum pollere, ut, invitis principibus, resistente senatu, omnibus repugnantibus, infirma manu plebis bellum concitare et gerere posset; sed tamen se contentum fore ea poena, quam sibi ipsi contraxissent.

XXIII. Nocte insequenti, legati responsa ad suos referunt, obsides conficiunt. Concurrunt reliquarum civitatum legati, quae Bellovacorum speculabantur eventum,

eventum. Obsides dant : imperata faciunt, excepto Commio, quem timor prohibebat cujusquam fidei suam committere salutem : nam superiore anno T. Labienus, Caesare in Gallia citeriore jus dicente, quum Commium comperisset sollicitare civitates, et conjurationem contra Caesarem facere, infidelitatem ejus sine ulla perfidia judicavit comprimi posse : quem quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret, C. Volusenum Quadratum misit, qui eum, per simulationem conloquii, curaret interficiendum. Ad eam rem delectos idoneos ei tradit centuriones. Quum in conloquium ventum esset, et, ut convenerat, manum Commii Volusenus adripuisset ; et centurio, velut insueta re permotus, vellet Commium interficere, celeriter a familiaribus prohibitus (Commii) conficere hominem non potuit : graviter tamen primo ictu gladio caput percussit. Quum utrimque gladii districti essent, non tam pugnandi, quam diffugiendi fuit utrorumque consilium ; nostrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant adfectum ; Gallorum, quod, insidiis cognitis, plura, quam videbant, extimescebant. Quo facto statuisset Commius dicebatur, numquam in conspectum cujusquam Romani venire.

XXIV. Bellicosissimis gentibus devictis, Caesar quum videret, nullam jam esse civitatem, quae bellum pararet, quo sibi resisteret ; sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere, ad praesens imperium evitandum, plures in partes exercitum dimittere constituit. M. Antonium, quaestorem, cum legione XI sibi conjungit : C. Fabium, legatum, cum cohortibus XXV mittit in diversissimam Galliae partem ; quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat, neque C. Caninium Rebilum, legatum, qui in illis regionibus praeerat, satis firmas II legiones habere existimabat. T. Labienum ad se evocat : legionemque XII, quae cum eo fuerat in hibernis, in Togatam



gatam Galliam mittit, ad colonias civium Romanorum tuendas; ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore aestate Tergestinis accidisset; qui repentino latrocinio atque impetu eorum erant obpressi. Ipse ad vastandos depulandosque fines Ambiorigis proficiscitur: quem perterritum ac fugientem quum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suae dignitatis esse ducebat, adeo fines ejus vastare civibus, aedificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna fecisset reliquos, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

XXV. Quum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimisisset, atque omnia caedibus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto; Labienum cum ii legionibus in Treviros mittit; quorum civitas, propter Germaniae vicinitatem, quotidianis exercitata bellis, cultu et feritate, non multum a Germanis differebat: neque imperata umquam, nisi exercitu coacta, faciebat.

XXVI. Interim C. Caninius legatus, quum, magnam multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum, litteris nunciisque Duratii cognosceret, qui perpetuo in amicitia Romanorum permanerat, quum pars quaedam civitatis ejus defecisset; ad oppidum Lemonum contendit. Quo quum adventaret, atque ex captivis certius cognosceret, multis hominum milibus a Dumnaco, duce Andium, Duratium clausum Lemoni obpugnari; neque infirmas legiones hostibus committere auderet; castra munito loco posuit. Dumnacus, quum adpropinquare Caninium cognovisset, copiis omnibus ad legiones conversis, castra Romanorum obpugnare instituit. Quum complures dies in obpugnatione consumsisset; et, magno suorum detrimento, nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Lemonum redit.

XXVII.

XXVII. Eodem tempore C. Fabius, legatus, complures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat, litterisque C. Caninii Rebili fit certior, quae in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis, proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum. At Dumnaeus, adventu Fabii cognito, desperata salute, si eodem tempore coactus esset, et Romanum externum sustinere hostem, et respicere ac timere oppidanos, repente eo ex loco cum copiis recedit: nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias transduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hostibus, neque se cum Caninio conjunxerat; tamen doctus ab iis, qui locorum noverrant naturam, potissimum credidit, hostes perterritos eum locum, quem petebat, petituros. Itaque cum copiis ad eundem pontem contendit, equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum quum processisset, sine defatigatione equorum in eadem se reciperet castra. Consequuntur equites nostri, ut erat praeceptum, invaduntque Dumnaci agmen: et fugientes perterritosque sub sarcinis in itinere adgressi, magna praeda, multis interfectis, potiuntur. Ita, re bene gesta, se recipiunt in castra.

XXVIII. Insequenti nocte Fabius equites praemit, sic paratos, ut confligerent, atque omne agmen morarentur, dum sequeretur ipse. Cujus praeceptis ut res gereretur, Q. Atius Varus, praefectus equitum, singularis et animi et prudentiae vir, suos hortatur, agmenque hostium consecutus, turmas partim idoneis locis disponit, partim equitum proelium committit. Consistit audacius equitatus hostium, succedentibus sibi peditibus, qui toto agmine subsistentes, equitibus suis contra nostros ferunt auxilium. Fit proelium acri certamine. Namque nostri, contemptis pridie superatis hostibus, quum subsequi legiones meminissent, et pudore cedendi, et cupiditate



tate per se conficiendi proelii, fortissime contra pedites proeliantur: hostesque, nihil amplius copiarum accessurum, credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem videbantur.

XXIX. Quum aliquamdiu summa contentione dimicaretur, Dumnacus instruit aciem, quae suis esset equitibus in vicem praesidio. Tum repente confertae legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis perculsae barbarorum turmae, perterritae acies hostium, perturbato impedimentorum agmine, magno clamore discursuque passim fugae se mandant. At nostri equites, qui paullo ante cum resistentibus fortissime conflixerant, laetitia victoriae elati, magno undique clamore sublato, cedentibus circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum, dextraeque ad caedendum valent, tantum eo proelio interficiunt. Itaque amplius millibus XII aut armatorum, aut eorum, qui timore arma projecerant, interfectis, omnis multitudo capitur impedimentorum.

XXX. Qua ex fuga, quum constaret, Drappeten Senonem (qui, ut primum defecerat Gallia, conlectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exsulibus omnium civitatum adscitis, receptis latronibus, impedimenta et commeatus Romanorum interceperat,) non amplius hominum II millibus ex fuga conlectis, provinciam petere, unaque consilium cum eo Lucterium Cadurcum cepisse, quem superiore Commentario, prima defectione Galliae facere in provinciam inpetum voluisse, cognitum est; Caninius legatus, cum legionibus II ad eos persequendos contendit, ne de detrimento aut timore provinciae magna infamia, perditorum hominum latrocinii, caperetur.

XXXI. C. Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes, ceterasque proficiscitur civitates, quarum eo proelio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas, sciebat. Non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futurae; dato vero spatio

ac tempore, eodem instante Dumnaco, possent concitari. Qua in re summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur: nam Carnutes, qui saepe vexati numquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus, veniunt in deditionem; ceteraeque civitates positae in ultimis Galliae finibus, Oceano conjunctae, quae Armoricae adpellantur, auctoritate adductae Carnutum, adventu Fabii legionumque, imperata sine mora faciunt. Dumnacus suis finibus expulsus, errans, latitansque, solus extremas Galliae regiones petere est coactus.

XXXII. At Drappes, unaque Lucterius, quum legiones Caniniumque adesse cognoscerent, nec se sine certa pernicie, persequente exercitu, putarent Provinciae fines intrare posse; nec jam liberam vagandi latrociniorumque faciendorum facultatem haberent, consistunt in agris Cadurcorum. Ibi quum Lucterius apud suos cives quondam, integris rebus, multum potuisset, semperque auctor novorum consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet, oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat ejus, natura loci egregie munitum, occupat suis et Drappetis copiis, oppidanosque sibi conjungit.

XXXIII. Quo quum confestim C. Caninius venisset, animadverteretque, omnes oppidi partes praeruptissimis faxis esse munitas, quo, defendente nullo, tamen armatis adscendere esset difficile; magna autem impedimenta oppidanorum videret: quae si clandestina fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent: tripartito cohortibus divisus, trina excelsissimo loco castra fecit, a quibus paullatim, quantum copiae patiebantur, vallum in oppidi circuitum ducere instituit.

XXXIV. Quod quum animum adverterent oppidani, miserrimaque Alesiae memoria solliciti, similem casum obsessionis vererentur, maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunae illius periculum fecerat, moneret,



moneret, frumenti rationem esse habendam: constituunt omnium consensu, parte ibi relicta copiarum, ipsi cum expeditis ad inportandum frumentum proficisci. Eo consilio probato, proxima nocte, ii millibus armatorum relictis, reliquos ex oppido Drappes et Lucretius educunt: ii, paucos dies morati, ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quo minus fumerent, non poterant; magnum numerum frumenti comparant: nonnumquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoriuntur. Quam ob causam C. Caninius toto oppido munitiones circumdare moratur; ne aut opus effectum tueri non possit, aut plurimis locis infirma disponat praesidia.

XXXV. Magna copia frumenti comparata, confidunt Drappes et Lucretius non longius ab oppido x millibus, unde paullatim frumentum in oppidum subportarent. Ipsi inter se provincias partiuntur, Drappes castris praesidio cum parte copiarum restitit: Lucretius agmen iumentorum ad oppidum adducit. Dispositis ibi praesidiis, hora noctis circiter x silvestribus angustisque itineribus frumentum inportare in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles castrorum quum sensissent, exploratoresque missi, quae agerentur, renunciaissent, Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem inpetum fecit. Ii, repentino malo perterriti, diffugiunt ad sua praesidia: quae nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati, neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Lucretius, nec se recipit in castra.

XXXVI. Re bene gesta, Caninius ex captivis comperit, partem copiarum cum Drappete esse in castris a millibus non amplius xii. Qua re ex compluribus cognita, quum intellexeret, fugato duce altero, perterritos reliquos facile obprimi posse; magnae felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex caede refugisse

refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuncium Drappeti perferret. Sed, in experiundo quum periculum nullum videret, equitatum omnem, Germanosque pedites summae velocitatis homines, ad castra hostium praemittit: ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum expeditam ducit. Quum propius hostis accessisset, ab exploratoribus, quos praemiserat, cognoscit, castra eorum, ut barbarorum fert consuetudo, relictis locis superioribus ad ripas fluminis esse demissa; at Germanos, equitesque imprudentibus omnibus de improviso advolasse, et proelium commisisse. Qua re cognita, legionem armatam instructamque adducit. Ita, repente omnibus ex partibus signo dato, loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equitesque, signis legionis visis, vehementissime proeliantur. Confestim cohortes undique inpetum faciunt; omnibusque aut interfectis, aut captis, magna praeda potiuntur. Capitur ipse eo proelio Drappes.

XXXVII. Caninius, felicissime re gesta, sine ullo paene militis vulnere, ad obsidendos oppidanos revertitur. Externoque hoste deleta, cujus timore antea augere praesidia, et munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. Venit eodem cum suis copiis postero die C. Fabius, partemque oppidi sumit ad obsidendum.

XXXVIII. Caesar interim M. Antonium quaestorem cum cohortibus xv in Bellovacis reliquit; ne qua rursus novorum consiliorum capiendorum Belgis facultas daretur. Ipse reliquas civitates adit: obsides plures imperat: timentes omnium animos consolatione sanat. Quum in Carnutes venisset, quorum consilio in civitate, superiore Commentario Caesar exposuit, initium belli esse ortum, quod praecipue eos propter conscientiam facti timere animum advertebat, quo celerius civitatem metu liberaret principem sceleris illius, et concitorem belli Gutruatum



tum ad subplicium deposcit : qui etsi ne civibus quidem suis se committebat ; tamen celeriter, omnium cura quaesitus, in castra perducitur. Cogitur in ejus subplicium Caesar contra naturam suam, maximo militum concursu ; qui ei, omnia pericula et detrimenta belli a Gutruato accepta, referebant ; adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

XXXIX. Ibi crebris litteris Caninii fit certior, quae de Drappete et Lucterio gesta essent, quoque in consilio permanerent oppidani : quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna poena esse adficiendam judicabat ; ne universa Gallia non defuisse vires sibi ad resistendum Romanis, sed constantiam, putaret ; neve hoc exemplo ceterae civitates, locorum obportunitate fretae, se vindicarent in libertatem. Quum, omnibus Gallis notum, sciret, reliquam esse unam aetatem suae provinciae ; quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus II relinquit, qui justis itineribus se subsequeretur : ipse cum omni equitatu, quam potest celerrime, ad Caninium contendit.

XL. Quum, contra expectationem omnium Caesar Uxellodunum venisset, oppidumque operibus clausum animum adverteret ; neque ab obpugnatione recedi videret ulla conditione posse ; magna autem copia frumenti abundare oppidanos, ex perfugis cognosset ; aqua prohibere hostem tentare coepit. Flumen infimam vallem dividebat, quae totum paene montem cingebat, in quo positum erat praeruptum undique oppidum Uxellodunum. Hoc averti loci natura prohibebat : sic enim in imis radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem, depressis fossis, derivari posset. Erat autem oppidanis difficilis, et praeruptus eo descensus ; ut, prohibentibus nostris, sine vulneribus, ac periculo vitae, neque adire flumen, neque arduo se recipere possent adscensu. Qua difficultate eorum cognita, Caesar, sagittariis funditoribusque

toribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus conlocatis, aqua fluminis prohibebat oppidanos; quorum omnis postea multitudo aquatum unum in locum conveniebat.

XLI. Sub ipsum enim oppidi murum magnus fons aquae prorumpebat ab ea parte, quae fere pedum ccc intervallo fluminis circuitu vacabat. Hoc fonte prohiberi posse oppidanos, quum optarent reliqui, Caesar unus videret; (*non sine magno periculo*) e regione ejus vineas agere adversus montem, et aggeres instruere coepit, magno cum labore et continua dimicatione. Oppidani enim, loco superiore decurrentes, eminus sine periculo proeliabantur, multosque, pertinaciter succedentes, vulnerabant; ut tamen non deterrerentur milites nostri vineas proferre (et labore) atque operibus vincere locorum difficultates. Eodem tempore tectos cuniculos ab vineis agunt ad caput fontis. Quod genus operis sine ullo periculo, et sine suspitione hostium facere licebat. Exstruitur agger in altitudinem pedum ix: conlocatur in eo turris x tabulatorum, non quidem, quae moenibus adaequaret, (id enim nullis operibus effici poterat,) sed quae superaret fontis fastigium. Ex ea quum tela tormentis jacerentur ad fontis aditus; nec sine periculo possent adaquari oppidani; non tantum pecora, atque jumenta, sed etiam magna hominum multitudo siti consumebatur.

XLII. Quo malo perterriti oppidani *cupas sevo, pice, scindulis complent: eas ardentes in opera provolvunt. Eodem tempore acerrime proeliantur, ut ab incendio restinguendo dimicatione et periculo deterreant Romanos. Magna repente in ipsis operibus flamma exstitit: quaecumque enim per locum praecipitem missa erant, ea vineis et aggere subpressa comprehendebant id ipsum, quod morabatur. Milites contra nostri, quamquam periculoso genere proelii, locoque iniquo premebantur, tamen omnia paratissimo sustinebant animo. Res enim gerebatur et excelso loco, et in conspectu exercitus*



citius nostri; magnusque utrimque clamor oriebatur: ita quam quisque poterat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus ejus esset, telis hostium flammæque se obferebant.

XLIII. Caesar, quum complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem adscendere, et, simulatione moenium occupandorum, clamorem undique jubet tollere. Quo facto perterriti oppidani, quum, quid ageretur in locis reliquis, essent ignari, suspensi revocant ab inpugnandis operibus armatos, murisque disponunt. Ita nostri, sine proelii facto, celeriter opera flamma comprehensa partim restinguunt, partim interfcindunt. Quum pertinaciter resisterent oppidani, et, jam magna parte suorum siti amissa, in sententia permanerent; ad postremum cuniculis venae fontis intercisae sunt, atque averſae. Quo facto exhaustus repente perennis exaruit fons, tantamque adtulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed Deorum voluntate factum putarent. Itaque necessitate coacti se transdiderunt.

XLIV. Caesar, quum suam lenitatem cognitam omnibus sciret; neque vereretur, ne quid crudelitate naturae videretur asperius fecisse, neque exitum consiliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures rebellare consilia inissent, exemplo subplicii deterrendos reliquos existimavit. Itaque omnibus, qui arma tulerant, manus praecidit. Vitam concessit; quo testatior esset poena improborum. Drappes, quem captum esse a Caninio docui, sive indignatione, et dolore vinculorum, sive timore gravioris subplicii, paucis diebus se cibo abstinuit, atque ita interiit. Eodem tempore Luſterius, quem profugisse ex proelio scripsi, quum in potestatem venisset Epasnaſti Arverni, (crebro enim mutandis locis, multorum fidei se committebat, quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, quum sibi conscius esset, quam inimicum deberet Caesarem habere.)

habere,) hunc Epasnaetus Arvernus, amicissimus populi Romani, sine dubitatione ulla vinctum ad Caesarem deduxit.

XLV. Labienus interim in Treviris equestre proelium secundum facit; compluribusque Treviris interfectis, et Germanis, qui nulli adversus Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos in suam redegit potestatem; atque in iis Surum Aeduum, qui et virtutis et generis summam nobilitatem habebat, solusque ex Aeduis ad id tempus permanerat in armis.

XLVI. Ea re cognita, Caesar, quum in omnibus Galliae partibus bene res gestas videret, iudicaretque, superioribus aestivis Galliam devictam et subactam esse, Aquitaniam numquam ipse adisset, sed per P. Crassum quadam ex parte devicisset, cum ii legionibus in eam partem est profectus; ut ibi extremum tempus consumeret aestivorum: quam rem, sicut cetera, celeriter feliciterque confecit: namque omnes Aquitaniae civitates legatos ad eum miserunt, obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis, ipse cum equitum praesidio Narbonem profectus est; exercitum per legatos in hiberna deduxit; iv legiones in Belgio conlocavit cum M. Antonio, et C. Trebonio, et P. Vatinio, et Q. Tullio legatis: ii in Aeduos misit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem sciebat: ii in Turonis ad fines Carnutum posuit, quae omnem regionem conjunctam Oceano continerent: ii reliquas in Lemovicum finis non longe ab Arvernibus, ne qua pars Galliae vacua ab exercitu esset. Paucos dies ipse in provincia moratus, quum celeriter omnes conventus percucurrisset; publicas controversias cognovisset; bene meritis praemia tribuisset: (cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque animo in Rempublicam fuisset, totius Galliae defectione, quam sustinuerat fidelitate atque auxiliis provinciae illius :) his rebus confectis,



ad legiones in Belgium se recipit, hibernatque Nemetocennae.

XLVII. Ibi cognoscit, Commium Atrebatem proelio cum equitatu suo contendisse. Nam, quum Antonius in hiberna venisset, civitasque Atrebatum in officio maneret, Commius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemoravi, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consueffet, ne consilia belli quaerentibus auctor armorum duxque deeffet, parente Romanis civitate, cum suis equitibus se suosque latrociniis alebat, infestisque itineribus commeatus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat.

XLVIII. Erat adtributus Antonio, praefectus equitum, C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hie-maret. Hunc Antonius ad persequendum hostium equitatum mittit. Volusenus autem ad eam virtutem, quae singularis in eo erat, magnum odium Commii adjungebat, quo libentius id faceret, quod imperabatur. Itaque, dispositis insidiis, saepius ejus equites adgressus, secunda proelia faciebat. Novissime, quum vehementius contenderetur, ac Volusenus ipsius intercipiendi Commii cupiditate pertinacius eum cum paucis insecutus effet; ille autem fuga vehementi Volusenum longius produxisset, repente omnium suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera, perfidia interposita, paterentur inulta: converfoque equo, se a ceteris incautius permittit in praefectum. Faciunt idem omnes ejus equites, paucosque nostros convertunt, atque insequuntur. Commius incensum calcaribus equum jungit equo Quadrati, lanceaque infesta medium femur ejus magnis viribus transjicit. Praefecto vulnerato, non dubitant nostri resistere, et conversi hostem pellere. Quod ubi accidit, complures hostium, magno nostrorum inpetu perculsi, vulnerantur, et partim in fuga proteruntur, partim intercipiuntur. Quod ubi malum dux, equi velocitate, evitavit; graviter vulneratus praefectus,

praefectus, ut vitae periculum aditurus videretur, refertur in castra. Commius autem, five expiato suo dolore, five magna parte amissa suorum, legatos ad Antonium mittit, seque et ibi futurum, ubi praescripserit: et ea facturum, quae imperarit, obsidibus datis firmat: unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cujusquam Romani. Quam postulationem Antonius quum judicaret ab justo nasci timore, veniam petenti dedit; obsides accepit.

*SCIO, Caesarem singulorum annorum singulos Commentarios confecisse: quod ego non existimavi mihi esse faciendum: propterea quod insequens annus, L. Paullo, C. Marcello, COSS. nullas res Galliae habet magno opere gestas. Ne quis tamen ignoraret, quibus in locis, Caesar, exercitusque eo tempore fuissent, pauca scribenda, conjungendaque huic Commentario statui.*

XLIX. CAESAR, in Belgio quum hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitia civitates, nulli spem aut causam dare armorum. Nihil enim minus volebat, quam sub decessu suo necessitatem sibi aliquam inponi belli gerendi; ne, quum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine praesenti periculo susciperet. Itaque, honorifice civitates adpellando, principes maximis praemiis adficiendo, nulla onera nova inponendo, detestam tot adversis proeliis Galliam, conditione parendi meliore, facile in pace continuit.

L. Ipse, hibernis peractis, contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut municipia et colonias adpellaret, quibus M. Antonii, quaestoris sui, commendaret sacerdotii petitionem. Contendebat enim gratia quum libenter pro homine sibi conjunctissimo, quem paullo ante praemiserat ad petitionem; tum acriter contra factionem, et potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsa, Caesaris decedentis convellere gratiam cupiebant. Hunc et si



augurem prius factum, quam Italiam adtingeret, in itinere audierat; tamen non minus iustam sibi causam municipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque officium suum Antonio praestitissent: simulque se, et honorem suum in sequentis anni commendaret petitione; propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur, L. Lentulum et C. Marcellum Coss. creatos, qui omnem honorem et dignitatem Caesaris exspoliarent, ereptum Sergio Galbae consulatum, quum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi conjunctus et familiaritate, et necessitudine legationis esset.

LI. Exceptus est Caesaris adventus ab omnibus municipiis et coloniis, incredibili honore atque amore: (tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae bello.) Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorum omnium, qua Caesar iturus erat, excogitari posset. Cum liberis omnis multitudo obviam procedebat; hostiae omnibus locis immolabantur; tricliniis stratis fora templaque occupabantur, ut vel expectatissimi triumphi laetitia praecipere posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores.

LII. Quum omnes regiones Galliae Togatae Caesar percucurrisset, summa cum celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit; legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Trevirorum evocatis, eo profectus est, ibique exercitum lustravit. T. Labienum Galliae Togatae praefecit, quo majore commendatione conciliaretur ad consulatus petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum propter salubritatem existimabat. Ibi quamquam crebro audiebat, Labienum ab inimicis suis sollicitari; certiorque fiebat, id agi paucorum consiliis, ut, interposita senatus auctoritate, aliqua parte exercitus spoliaretur; tamen neque de Labieno credidit quidquam, neque contra senatus auctoritatem, ut aliquid faceret, potuit adduci. Judi-  
cabat

cabat enim, liberis sententiis patrum conscriptorum causam suam facile obtineri. Nam C. Curio, Tribunus plebis, quum Caesaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Caesaris laederet, et quoniam Pompeji dominatio, atque arma, non minimum terrorem foro inferrent; discederet uterque ab armis, exercitusque dimitteret: fore eo facto liberam, et sui juris civitatem. Neque hoc tantum pollicitus est; sed etiam per se discessionem facere coepit: quod ne fieret, consules amique Pompeji iusserunt, atque, ita rem moderando, discesserunt.

LIII. Magnum hoc testimonium senatus erat universi, conveniensque superiori facto: nam Marcellus proximo anno, quum inpugnaret Caesaris dignitatem, contra legem Pompeji et Crassi, retulerat ante tempus ad senatum, de Caesaris provinciis; sententiisque dictis, discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Caesaris invidia quaerebat, senatus frequens in alia omnia transiit. Quibus non frangebantur animi inimicorum Caesaris, sed admonebantur, quo maiores pararent necessitudines, quibus cogi posset senatus id probare, quod ipsi constitissent.

LIV. Fit deinde senatus consultum, ut ad bellum Parthicum legio una a Cn. Pompejo, altera a C. Caesare mitterentur: neque obscure hae duae legiones uni Caesari detrahuntur. Nam Cn. Pompejus legionem primam, quam ad Caesarem miserat, confectam ex dilectu provinciae Caesaris, eam tamquam ex suo numero dedit. Caesar tamen, quum de voluntate adversariorum suorum se exspoliari nemini dubium esset, Cn. Pompejo legionem remisit, et suo nomine xv, quam in Gallia citeriore habuerat, ex senatusconsulto jubet transdi. In ejus locum xiii legionem in Italiam mittit, quae praesidia tueatur, ex quibus praesidiis xv deducebatur: ipse exercitui distribuit hiberna; C. Trebonium cum legionibus



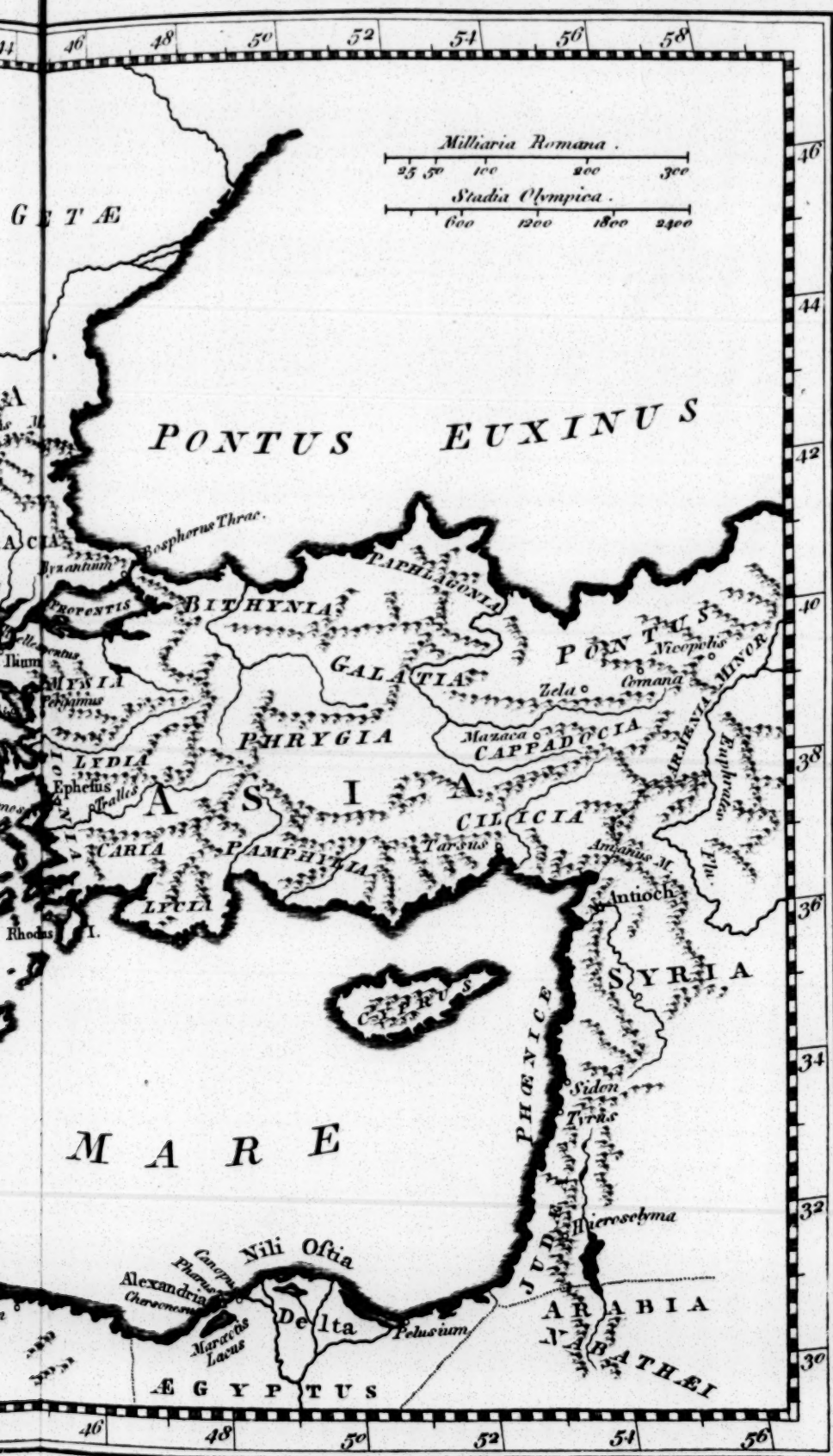
IV in Belgio conlocat; C. Fabium cum totidem in Aeduos deducit. Sic enim existimabat tutissimam fore Galliam; si Belgae, quorum maxima virtus, et Aedui, quorum auctoritas summa esset, exercitibus continerentur.

LV. Ipse in Italiam profectus est. Quo quum venisset, cognoscit, per C. Marcellum consulem legiones II, ab se remissas, quae ex senatusconsulto deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompejo transditas, atque in Italia retentas esse. Hoc facto, quamquam nulli erat dubium, quidnam contra Caesarem pararetur; tamen Caesar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur jure potius disceptandi, quam belli gerundi. Contendit.









T. Conder Sculp.

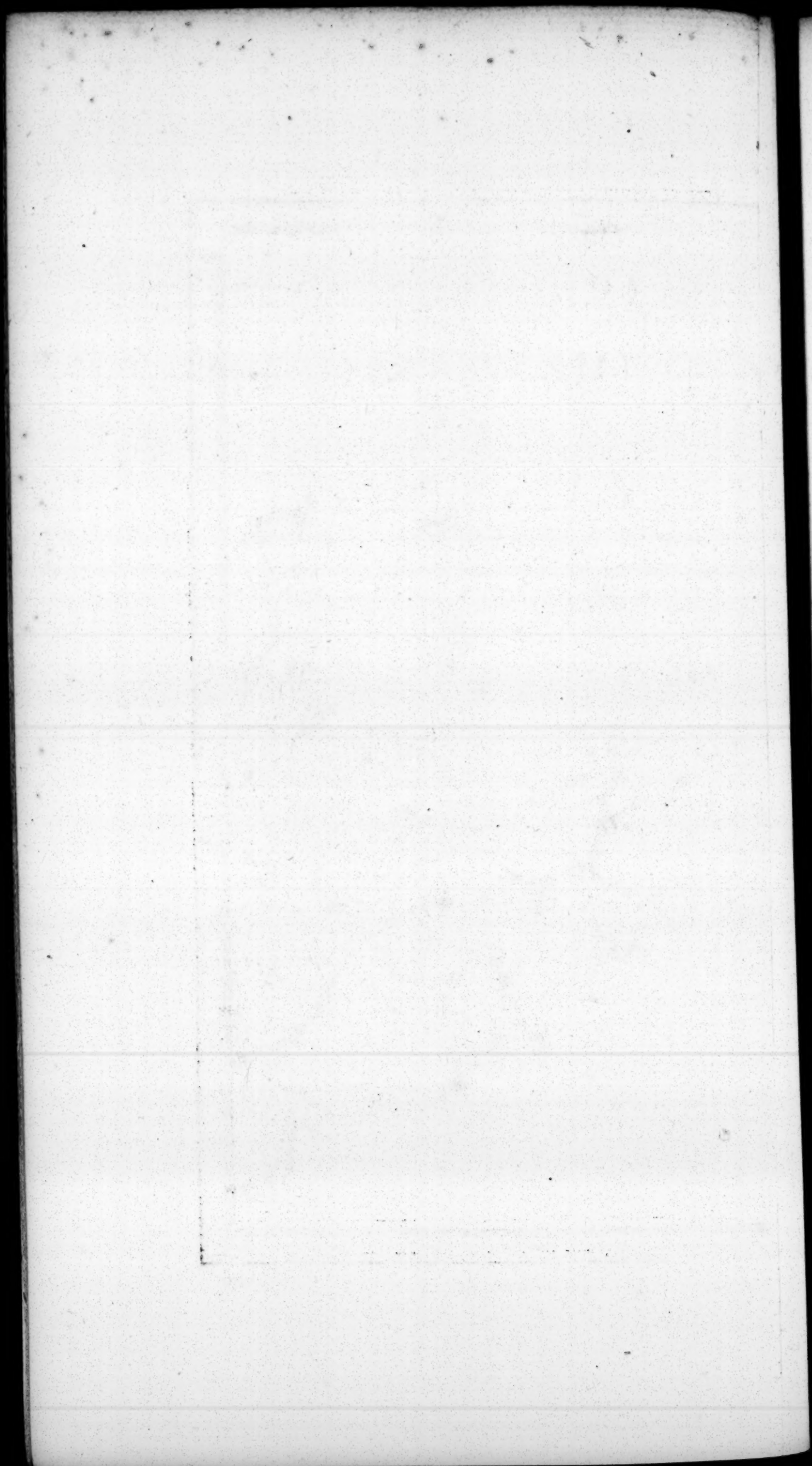






T. Conder Sculp.





C. JULII CAESARIS  
COMMENTARIORUM

DE

BELLO CIVILI

LIBER I.

ARGUMENTUM LIB. I. DE BELLO CIVILI.

I. *Caussae et origo civilis belli.* VIII. *Caesar totam Italiam, favore municipiorum celeriter occupat.* XXV. *Pompejum Brundisii obsidet.* XXVIII. *Ille tamen elabatur. Oppidum deditur.* XXX. *Ejecti a Caesarianis, e Sardinia Cotta, e Sicilia Cato.* XXXII. *Caesar ad Urbem proficiscitur.* XXXIII. *Sed, infectis iis, quae agere destinaverat, in Galliam ulteriorem contendit.* XXXVI. *Massiliam terra marique obsesurus,* XXXVII. *Fabium legatum in Hispaniam praemittit.* XXXIX. *Mox, relictis ad Massiliam C. Trebonio et D. Bruto, ipse subsequitur;* XLI. *ac cum Afranio et Petrejo bellum ad Ilerdam gerit,* XLVIII. *Subita coorta tempestate fractis pontibus inter duo flumina coartatur.* LIV. *Omnes nihilominus angustias perrumpit.* LVI. *Interea proelio navali vincuntur Massilienses.* LIX. *Caesar ex eo tempore rem prospere in Hispania gerit.* LXIII. *Euntes et redeuntes hostes*  
*passim*



*passim insequitur, et equitatu a pabulatione prohibet.*  
 LXXXI. *Tandem interceptos ad deditionem cogit.*

I. **L**ITTERIS a Fabio C. Caesaris consulibus redditis, aegre ab iis inpetratum est, summa tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur: ut vero ex litteris ad senatum referretur, inpetratri non potuit. Referunt consules de republica (in civitate.) L. Lentulus consul senatu rei publicae se non defuturum pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint: sin Caesarem respiciant, atque ejus gratiam sequantur, ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium capturum, neque senatus auctoritati obtemperaturum: habere se quoque ad Caesaris gratiam, atque amicitiam receptum. In eandem sententiam loquitur Scipio; Pompejo esse in animo, reipublicae non deesse, si senatus sequatur: sin cunctetur, atque agat lenius, nequidquam ejus auxilium, si postea velit, senatum inploraturum.

II. Haec Scipionis oratio, quod senatus in urbe habebatur, Pompejusque aderat, ex ipsius ore Pompeji mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non oportere ante de ea re ad senatum referri, quam delectus tota Italia habiti, et exercitus conscripti essent: quo praesidio, tuto et libere senatus, quae vellet, discernere auderet: ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompejus in suas provincias proficisceretur, ne qua esset armorum causa: timere Caesarem, abreptis ab eo 11 legionibus, ne ad ejus periculum reservare, et retinere eas ad urbem Pompejus videretur: ut M. Rufus, qui sententiam Calidii, paucis fere mutatis rebus, sequebatur. Hi omnes convicio L. Lentuli consulis correpti exagitantur. Lentulus sententiam Calidii pronunciaturum se omnino negavit. Marcellus perterritus conviciis a sua sententia discessit. Sic vocibus consulis, terrore praesentis

praesentis exercitus, minis amicorum Pompeji, plerique compulsi, inviti et coacti, Scipionis sententiam sequuntur; *Uti ante certam diem Caesar exercitum dimittat: si non faciat, eum adversus rempublicam facturum videri.* Intercedit M. Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. Refertur confestim de intercessione tribunorum: dicuntur sententiae graves: ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit, ita quam maxime ab inimicis Caesaris conlaudatur.

III. Misso ad vesperum senatu, omnes, qui sunt ejus ordinis, a Pompejo evocantur. Laudat Pompejus, atque in posterum confirmat; segniores castigat, atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompeji exercitibus, spe praemiorum atque ordinum, evocantur: multi ex duabus legionibus, quae sunt transditae a Caesare, arcessuntur. Completur urbs. Ad jus comitiorum Tribunos plebis C. Curio evocat. Omnes amici consulum, necessarii Pompeji, atque eorum, qui veteres inimicitias cum Caesare gerebant, in senatum coguntur: quorum vocibus et concursu terrentur infirmiores, dubii confirmantur; plerisque vero libere decernendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso Censor, sese iturum ad Caesarem; item L. Roscius praetor, qui de his rebus eum doceant: vi dies ad eam rem conficiendam spatii postulant. Dicuntur etiam a nonnullis sententiae, ut legati ad Caesarem mittantur, qui voluntatem senatus ei proponant.

IV. Omnibus his resistitur, omnibusque oratio consulis, Scipionis, Catonis obponitur. Catonem veteres inimicitiae Caesaris incitant, et dolor repulsa. Lentulus aeris alieni magnitudine, et spe exercitus, ac provinciarum, et regum adpellandorum largitionibus movetur: seque alterum fore Sullam, inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes provinciae atque exercituum impellit; quos se pro necessitudine partituros cum Pompejo arbitratur; simul judiciorum metus, adulatio, atque



atque ostentatio sui, et potentium, qui in republica iudiciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pompejus ab inimicis Caesaris incitatus, et quod neminem secum dignitate exaequari volebat, totum se ab ejus amicitia averterat, et cum communibus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo adfinitatis tempore injunxerat Caesari: simul infamia II legionum permotus, quas ab itinere Asiae Syriaeque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

V. His de causis aguntur omnia raptim, atque turbate; nec docendi Caesaris propinquis ejus spatium datur; nec tribunis plebis sui periculi deprecandi, neque etiam extremi juris intercessione retinendi, quod L. Sulla reliquerat, facultas tribuitur; sed de sua salute VII die cogitare coguntur; quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis IX denique mense suarum actionum respicere ac timere consueverant. Decurritur ad illud extremum atque ultimum SC. quo, nisi paene in ipso urbis incendio, atque in desperatione omnium salutis, latiorum audacia numquam ante discessum est, *Dent operam consules, praetores, tribuni plebis, quique consulares sunt ad urbem, ne quid respublica detrimenti capiat.* Haec S. C. perscribuntur a. d. VIII Idus Januarias. Itaque V primis diebus, quibus haberi senatus potuit, quae ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto comitali, et de imperio Caesaris, et de amplissimis viris, tribunis plebis, gravissime acerbissimeque decernitur. Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis, seseque ad Caesarem conferunt. Is eo tempore erat Ravennae, expectabatque suis lenissimis postulatis responsa; si qua hominum aequitate res ad otium deduci posset.

VI. Proximis diebus habetur senatus extra urbem. Pompejus eadem illa, quae per Scipionem ostendebat, agit; senatus virtutem constantiamque conlaudat; copias suas exponit; legiones habere sese paratas

tas x : praeterea cognitum compertumque sibi, alieno esse animo in Caesarem milites, neque iis posse persuaderi, uti eum defendant, aut sequantur. Saltem de reliquis rebus ad senatum refertur, tota Italia dilectus habeantur ; Faustus Sulla Propraetor in Mauritaniam mittatur ; pecunia uti ex aerario Pompejo detur. Refertur etiam de rege Juba, ut socius sit atque amicus. Marcellus vero passurum se in praesentia negat. De Fausto impedit Philippus, tribunus plebis. De reliquis rebus SC. perscribuntur. Provinciae privatis decernuntur ; duae consulares, reliquae praetoriae. Scipioni obvenit Syria, L. Domitio Gallia : Philippus et Marcellus privato consilio praetereuntur, neque eorum sortes dejiciuntur. In reliquis provincias praetores mittuntur, neque exspectant, quod superioribus annis acciderat, ut de eorum imperio ad populum feratur ; paludatique, votis nuncupatis, exeant. Consules, quod ante id tempus acciderat numquam, ex urbe proficiscuntur : lictoresque habent in urbe et Capitolio privati, contra omnia vestutatis exempla. Tota Italia dilectus habentur, arma imperantur, pecuniae a municipiis exiguntur, e fanis tolluntur ; omnia divina humanaque jura permiscuntur.

VII. Quibus rebus cognitis, Caesar apud milites concionatur : *omnium temporum injurias inimicorum in se commemorat, a quibus seductum ac depravatum Pompejum queritur, invidia atque obtreptione laudis suae, cujus ipse honori et dignitati semper faverit, adjutorque fuerit. Novum in Republica introductum exemplum queritur, ut tribunitia intercessio armis notaretur, atque obprimeretur, quae superioribus annis armis esset restituta. Sullam, nudata omnibus rebus tribunitia potestate, tamen intercessionem liberam reliquisse : Pompejum, qui amissa restituisse videatur, dona etiam, quae ante habuerit, ademisse : quotiescumque sit decretum, Darent magistratus operam, ne quid respublica detrimenti caperet ; qua voce, et quo SC. populus Romanus ad arma sit*



*sit vocatus; factum in perniciosis legibus, in vi Tribunitia, in secessione populi, templis locisque editioribus occupatis; (atque haec superioris aetatis exempla expiata Saturnini atque Gracchorum casibus docet:) quarum rerum illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem; nulla lex promulgata, non cum populo agi coeptum, nulla secessio facta. Hortatur, cujus Imperatoris duetu 1x annis rempublicam felicissime gesserint, plurimaeque proelia secunda fecerint, omnem Galliam, Germaniamque pacaverint, ut ejus existimationem, dignitatemque ab inimicis defendant. Conclamant legionis XIII, quae aderat, milites, (hanc enim initio tumultus evocaverat: reliquae nondum convenerant,) sese paratos esse Imperatoris sui, Tribunorumque plebis injurias defendere.*

VIII. Cognita militum voluntate, Ariminum cum ea legione proficiscitur, ibique Tribunos plebis, qui ad eum confugerant, convenit: reliquas legiones ex hibernis evocat, et subsequi jubet. Eo L. Caesar adolescens venit: cujus pater Caesaris erat legatus. Is, reliquo sermone confecto, cujus rei causa venerat, habere se a Pompejo ad eum privati officii mandata demonstrat: *velle Pompejum se Caesari purgatum, ne ea, quae reipublicae causa egerit, in suam contumeliam vertat: semper se reipublicae commoda privatis necessitatibus habuisse potiora: Caesarem quoque pro sua dignitate debere et studium et iracundiam suam reipublicae dimittere, neque adeo graviter irasci inimicis, ne, quum illis nocere se speret, reipublicae noceat.* Pauca ejusdem generis addit cum excusatione Pompeji conjuncta. Eadem fere, atque eisdem rebus praetor Roscius agit cum Caesare, sibi quoque Pompejum commemorasse, demonstrat.

IX. Quae res etsi nihil ad levandas injurias pertinere videbantur; tamen idoneos nactus homines, per quos ea, quae vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam Pompeji mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre; si parvo labore magnas controversias tollere, atque omnem Italiam metu liberare possint: *sibi semper rei-*  
publicae

publicae primam fuisse dignitatem, vitaeque potiore; doluisse se, quod populi Romani beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur; ereptoque semestri imperio, in urbem retraheretur, cujus absentis rationem haberi proximis comitiis populus jussisset; tamen hanc jacturam honoris sui, reipublicae causa, aequo animo tulisse: quum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem inpetravisse: tota Italia dilectus haberi, retineri legiones II, quae ab se simulatione Partici belli sunt abductae: civitatem esse in armis. Quoniam haec omnia, nisi ad suam perniciem, pertinere? sed tamen ad omnia se descendere paratum, atque omnia pati reipublicae causa. Proficiscatur Pompejus in suas provincias; ipsi exercitus dimittant: discedant in Italia omnes ab armis: metus e civitate tollatur: libera comitia, atque omnis respublica Senatui populoque Romano permittatur. Haec quo facilius, certisque conditionibus fiant, et jurejurando sanciantur; aut ipse propius accedat, aut se patiatur accedere: fore, uti per colloquia omnes controversiae componantur.

X. Acceptis mandatis Roscius cum L. Caesare Capuam pervenit, ibique consules Pompejumque invenit. Postulata Caesaris renunciat. Illi deliberata respondet, scriptaque ad eum mandata per eos remittunt: quorum haec erat summa: Caesar in Galliam reverteretur, Arimino excederet, exercitus dimitteret. Quae si fecisset, Pompejum in Hispanias iturum. Interea, quoad fides esset data, Caesarem facturum, quae polliceretur, non intermissuros Consules Pompejumque dilectus.

XI. Erat iniqua conditio, postulare, ut Caesar Arimino excederet, atque in provinciam reverteretur; ipsum et provincias, et legiones alienas tenere: exercitum Caesaris velle dimitti; dilectus habere: polliceri, se in provinciam iturum; neque ante quem diem iturus sit, definire: ut si, peracto Caesaris consulatu, Pompejus profectus non esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur. Tempus vero colloquio non dare, neque accessurum polliceri, magnam



magnam pacis desperationem adferebat. Itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus v Arretium mittit: ipse Arimini cum ii legionibus subsistit, ibique dilectum habere instituit. Pisaurum, Fanum, Anconam singulis cohortibus occupat.

XII. Interea certior factus, Iguvium Thermum praetorem cohortibus v tenere, oppidum munire, omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem: Curionem cum iii cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat, mittit. Cujus adventu cognito, diffusus municipii voluntate Thermus cohortes ex urbe educit, et profugit: milites in itinere ab eo discedunt, ac domum revertuntur: Curio, omnium summa voluntate, Iguvium recipit. Quibus rebus cognitis, confusus municipiorum voluntatibus Caesar, cohortes legionis xiii ex praefidiis deducit, Auximumque proficiscitur; quod oppidum Attius, cohortibus introductis, tenebat, dilectumque toto Piceno, circummissis senatoribus, habebat.

XIII. Adventu Caesaris cognito, Decuriones Auximi ad Attium Varum frequentes conveniunt: docent *sui iudicii rem non esse; neque se, neque reliquos municipes pati posse, C. Caesarem, Imperatorem bene de Republica meritum, tantis rebus gestis, oppido moenibusque prohiberi: proinde habeat rationem posteritatis, et periculi sui.* Quorum oratione permotus Varus, praefidium, quod introduxerat, ex oppido educit, ac profugit. Hunc ex primo ordine pauci Caesaris consecuti milites, consistere cogunt: commisso proelio deferitur a suis Varus: nonnulla pars militum domum discedit: reliqui ad Caesarem perveniunt: atque una cum iis deprehensus L. Pupius primipili centurio adducitur, qui hunc eundem ordinem in exercitu Cn. Pompeji antea duxerat. At Caesar milites Attianos conlaudat, Pupium dimittit, Auximatibus agit gratias, seque eorum facti memorem fore pollicetur.

XIV. Quibus rebus Romam nunciatis, tantus repente

pente terror invasit, ut, quum Lentulus consul ad aperiendum aerarium venisset, ad pecuniam Pompejo ex SC. proferendam, protinus, aperto sanctiore aerario, ex urbe profugeret. Caesar enim adventare, jamjamque et adesse ejus equites falso nunciabantur. Hunc Marcellus conlega, et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompejus pridie ejus diei ex urbe profectus iter ad legiones habebat, quas a Caesare acceptas in Apulia hibernorum caussa disposuerat. Dilectus intra urbem intermittuntur: nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuae primum sese confirmant, et conligunt, dilectumque colonorum, qui lege Julia Capuam deducti erant, habere instituunt, gladiatoresque, quos ibi Caesar in ludo habebat, ad forum productos Lentulus libertati confirmat, atque iis equos adtribuit, et se sequi iussit: quos postea, monitus ab suis, quod ea res omnium iudicio reprehendebatur, circum familiares conventus Campaniae, custodiae caussa, distribuit.

XV. Auximo Caesar progressus omnem agrum Picenum percurrit. Cunctae earum regionum praefecturae libentissimis animis eum recipiunt, exercitumque ejus omnibus rebus juvant. Etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat, suaque pecunia exaedificaverat, ad eum legati veniunt; quaeque imperaverit, se cupidissime facturos pollicentur. Milites imperat: mittunt. Interea legio XII Caesarem consequitur. Cum his II Asculum Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther X cohortibus tenebat: qui, Caesaris adventu cognito, profugit ex oppido, cohortesque secum abducere conatus, a magna parte militum deseritur. Relictus in itinere cum paucis incidit in Vibullium Rufum, missum a Pompeio in agrum Picenum, confirmandorum hominum caussa: a quo factus Vibullius certior, quae res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit, ipsum dimittit. Item ex finitimis regionibus, quas potest, contrahit cohortes ex dilectibus

P Pompejanis:



Pompejanis: in iis Camerino fugientem Ulcillem Hirrum, cum VI cohortibus, quas ibi in praesidio habuerat, excipit: quibus coactis, XIII efficit. Cum iis ad Domitium Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit; Caesaremque adesse cum legionibus II nunciat. Domitius per se circiter XX cohortes Alba, ex Marfis et Pelignis, et finitimis ab regionibus coëgerat.

XVI. Recepto Asculo, expulsoque Lentulo, Caesar conquiri milites, qui ab eo discesserant, dilectumque institui jubet: ipse unum diem ibi rei frumentariae causa moratus, Corfinium contendit. Eo quum venisset, cohortes V, praemissae a Domitio ex oppido, pontem fluminis interrompebant, qui erat ab oppido millia passuum circiter III. Ibi cum antecursoribus Caesaris proelio commisso, celeriter Domitiani a ponte repulsi se in oppidum receperunt. Caesar, legionibus transductis, ad oppidum constitit, juxtaque murum castra posuit.

XVII. Re cognita, Domitius ad Pompejum in Apuliam peritos regionum, magno proposito praemio, cum litteris mittit; qui petant atque orent, ut sibi subveniat: *Caesarem duobus exercitibus, et locorum angustiis facile intercludi posse, frumentoque prohiberi. Quod nisi fecerit, se, cohortesque amplius XXX, magnumque numerum senatorum, atque equitum Romanorum in periculum esse venturum.* Interim suos cohortatus, tormenta in muris disponit: certasque cuique partes ad custodiam urbis adtribuit; militibus in concione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos jugera, et pro rata parte centurionibus evocatisque.

XVIII. Interim Caesari nunciatur, Sulmonenses, quod oppidum a Corfinio VII millium intervallo abest, cupere ea facere, quae vellet, sed a Q. Lucretio senatore et Attio Peligno prohiberi; qui id oppidum VII cohortium praesidio tenebant. Mittit eo M. Antonium cum legionis VIII cohortibus V. Sulmonenses,

monenses, simul atque nostra signa viderunt, portas aperuerunt, universique et oppidani et milites obviam gratulantes Antonio exierunt. Lucretius et Attius de muro se dejecerunt. Attius, ad Antonium deductus, petit, ut ad Caesarem mitteretur. Antonius cum cohortibus, et Attio, eodem die, quo profectus erat, revertitur. Caesar eas cohortes cum exercitu suo conjunxit, Attiumque incolumem dimisit. Caesar tribus primis diebus castra magnis operibus munire, et ex finitimis municipiis frumentum comportare, reliquasque copias expectare instituit. Eo triduo legio VIII ad eum venit, cohortesque ex novis Galliae dilectibus XXII, equitesque ab rege Norico circiter CCC: quorum adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit. His castris Curionem praefecit: reliquis diebus oppidum vallo, castellisque circumvenire instituit. Cujus operis maxima parte effecta, eodem fere tempore missi ad Pompejum revertuntur.

XIX. Litteris perlectis, Domitius dissimulans in consilio pronunciat, Pompejum celeriter subsidio venturum; hortaturque eos, ne animo deficient, quaeque usui ad defendendum oppidum sint, parent. Ipse arcano cum paucis familiaribus suis conloquitur, consiliumque fugae capere, constituit. Quum vultus Domitii cum oratione non consentiret, atque omnia trepidantius timidiusque ageret, quam superioribus diebus consueffet, multumque cum suis consiliandi causa, secreto, praeter consuetudinem, conlonqueretur; concilia conventusque hominum fugeret; res diutius tegi, dissimularique non potuit. Pompejus enim rescripserat, *se se rem in summum periculum deducturum non esse; neque suo consilio, aut voluntate Domitium se in oppidum Corfinium contulisse. proinde, si qua facultas fuisset, ad se cum omnibus copiis veniret.* Id ne fieri posset, obsidione, atque oppidi circummunitione fiebat.

XX. Divulgato Domitii consilio, milites, qui e-



rant Corfinii, prima vesperi secessionem faciunt; atque ita inter se per tribunos militum centurionesque, atque honestissimos sui generis conloquuntur; *obsideri se a Caesare; opera munitionesque prope esse perfectas; ducem suum Domitium, cujus spe atque fiducia permanserint, projectis omnibus, fugae consilium capere: debere se suae salutis rationem habere.* Ab his primo Marfi dissentire incipiunt, eamque oppidi partem, quae munitissima videretur, occupant: tantaque inter eos dissensio existit, ut manum conferere, atque armis dimicare conentur: post paullo tamen, internunciis ultro citroque missis, quae ignorabant, de L. Domitii fuga, cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium, productum in publicum, circumfistunt, et custodiunt; legatosque ex suo numero ad Caesarem mittunt; sese paratos esse portas aperire, quaeque imperaverit, facere, et L. Domitium vivum in ejus potestatem transfere.

XXI. Quibus rebus cognitis, Caesar, etsi magni interesse arbitrabatur, quam primum oppido potiri, cohortesque ad se in castra transducere, ne qua aut largitionibus, aut animi confirmatione, aut falsis nunciis commutatio fieret voluntatis: quod saepe in bello parvis momentis magni casus intercederent; tamen veritus, ne militum introitu, et nocturni temporis licentia oppidum diriperetur, eos, qui venerant, conlaudat, atque in oppidum dimittit; portas murosque adservari jubet. Ipse iis operibus, quae facere instituerat, milites disponit, non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis, stationibusque, ut contingant inter se, atque omnem munitionem expleant: tribunos militum et praefectos circummittit; atque hortatur, non solum ab eruptionibus caveant; sed etiam singulorum hominum occultos exitus adservent. Neque vero tam remisso ac languido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquieverit. Tanta erat summa rerum expectatio, ut alius in aliam partem

partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent.

XXII. Quarta circiter vigilia Lentulus Spinther de muro cum vigiliis, custodibusque nostris conloquitur, velle, si sibi fiat potestas, Caesarem convenire. Facta potestate, ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Caesaris deducatur. *Cum eo de salute sua orat, atque obsecrat, sibi ut parcat; veteremque amicitiam commemorat; Caesarisque in se beneficia exponit, quae erant maxima: quod per eum in conlegium pontificum venerat; quod provinciam Hispaniam ex praetura habuerat; quod in petitione consulatus ab eo erat sublevatus.* Cujus orationem Caesar interpellat: *se non maleficii causa ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimicorum defenderet; ut tribunos plebis, ea re ex civitate expulsos, in suam dignitatem restitueret; ut se, et populum Romanum, paucorum factione oppressum, in libertatem vindicaret.* Cujus oratione confirmatus Lentulus, uti in oppidum reverti liceat, petit: quod de sua salute inpetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solatio: adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae durius consulere cogantur. Facta potestate, discedit.

XXIII. Caesar, ubi inluxit, omnes senatores, senatorumque liberos, tribunos militum, equitesque Romanos ad se produci jubet. Erant senatorii ordinis L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Vibullius Rufus, Sex. Quinctilius Varus Quaestor, L. Rubrius; praeterea filius Domitii, aliique complures adolescentes, et magnus numerus equitum Romanorum, et Decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos a contumeliis militum, conviciisque prohibet: pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis. Dimittit omnes incolumes. Sestertium sexagies, quod advexerat



Domitius, atque in publicum deposuerat, adlatum ad se ab Duumviris Corfiniensibus Domitio reddit; ne continentior in vita hominum, quam in pecunia fuisse videatur; etsi, eam pecuniam publicam esse, constabat, datamque a Pompejo in stipendium. Milites Domitianos sacramentum apud se dicere jubet: atque eo die castra movet, justumque iter conficit: vii omnino dies ad Corfinium commoratus, et per fines Marrucinorum, Frentanorum, Larinatum in Apuliam pervenit.

XXIV. Pompejus, iis rebus cognitis, quae erant ad Corfinium gestae, Luceria profiscitur Canusium, atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis dilectibus ad se cogi jubet: servos, pastores armat, atque his equos adtribuit: ex iis circiter ccc equites conficit. L. Manlius praetor Alba cum cohortibus vi profugit: Rutilius Lupus praetor Taracina cum iii, quae procul equitatum Caesaris conspicatae, cui praeerat Bivius Curius, relicto praetore, signa ad Curium transferunt, atque ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullae cohortes in agmen Caesaris, aliae in equites incidunt. Reducitur ad eum deprehensus ex itinere Cn. Magius Cremona praefectus fabrū Cn. Pompeji: quem Caesar ad eum remittit cum mandatis: *quoniam ad id tempus facultas conloquendi non fuerit, atque ad se Brundisium sit venturus, interesse Reipublicae et communis salutis, se cum Pompejo conloqui: neque vero idem perfici longo itineris spatio, quum per alios conditiones ferantur, ac si coram de omnibus conditionibus disceptetur.*

XXV. His datis mandatis, Brundisium cum legionibus vi pervenit, veteranis iii; reliquis, quas ex novo dilectu confecerat, atque in itinere compleverat. Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. Reperit consules Dyrachium profectos cum magna parte exercitus, Pompejum remanere Brundisii cum cohortibus xx. Neque certum

tum inveniri poterat, obtinendine Brundisii caussa ibi remansisset, quo facilius omne Hadriaticum mare, extremis Italiae partibus regionibusque Graeciae, in potestatem haberet, atque ex utraque parte bellum administrare posset, an inopia navium ibi restitisset; veritusque, ne Italiam ille dimittendam non existimaret, exitus administrationesque Brundisini portus impedire instituit: quorum operum haec erat ratio. *Qua fauces erant angustissimae portus, moles atque aggerem ab utraque parte litoris jaciebat, quod his locis erat vadofum mare. Longius progressus, quum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices, quoquo versus pedum xxx, e regione molis conlocabat. Has quaternis anchoris ex quatuor angulis destinabat, ne fluctibus moverentur. His perfectis, conlocatisque, alias deinceps pari magnitudine rates jungebat: has terra atque aggere integebat, ne aditus, atque incursus ad defendendum impediretur: a fronte, atque ab utroque latere cratibus ac pluteis protegebat; in quarta quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat, quo commodius ab inpetu navium, incendiisque defenderet.*

XXVI. Contra haec Pompejus naves magnas onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat, easque multis tormentis, et omni genere telorum completas, ad opera Caesaris adpellebat, ut rates perrumperet, atque opera disturbaret. Sic quotidie utrimque eminus fundis, sagittis, reliquisque telis, pugnabatur. Atque haec ita Caesar administrabat, ut conditiones pacis dimittendas non existimaret: ac, tamen magnopere admirabatur, Magium, quem ad Pompejum cum mandatis miserat, ad se non remitti; atque ea res saepe tentata etsi inpetus ejus consiliaque tardabat; tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem necessariumque Scribonii Libonis, mittit ad eum colloquii caussa. Mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur; in primis, ut ipse



cum Pompejo conloqueretur, postulat: magnopere sese confidere, demonstrat, si ejus rei sit potestas facta, fore, ut aequis conditionibus ab armis discedatur: cujus rei magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem perventuram, si, illo auctore, atque agente, ab armis sit discessum. Libo a conloquio Caninii digressus, ad Pompejum proficiscitur. Paulo post renunciat, *quod consules absint, sine illis de compositione agi non posse.* Ita saepius rem frustra tentatam Caesar aliquando dimittendam sibi judicat, et de bello agendum.

XXVII. Prope dimidia parte operis a Caesare effecta, diebusque in ea re consumtis ix, naves a consulibus Dyrrhachio remissae, quae priorem partem exercitus eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompejus, sive operibus Caesaris permotus, sive etiam quod ab initio Italia excedere constituerat, adventu navium profectionem parare incipit: et, quo facilius inpetum Caesaris tardaret, ne sub ipsa profectione milites oppidum inrumperent, portas obstruit, vicos plateasque inaedificat, fossas transversas viis praeducit, atque ibi fudes, stipitesque praeacutos defigit. Haec levibus cratibus, terraque inaequat: aditus autem, atque itinera duo, quae extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabibus, atque eis praeacutis, praesepit. His paratis rebus, milites silentio naves conscendere jubet; expeditos autem ex evocatis sagittariis funditoribusque, raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo revocare constituit, quum omnes milites naves conscendissent; atque iis expedito loco actuaria navigia relinquit.

XXVIII. Brundisini Pompejanorum militum injuriis, atque ipsius Pompeji contumeliis permoti, Caesaris rebus favebant. Itaque, cognita Pompeji profectione, concursantibus illis, atque in ea re occupatis, vulgo ex tectis significabant: per quos re cognita, Caesar scalas parari, militesque armari jubet,  
ne

ne quam rei gerendae facultatem dimittat. Pompejus sub noctem naves solvit. Qui erant in muro custodiae caussa conlocati, eo signo, quod convenerat, revocantur, notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites, positis scalis, muros adscendunt: sed moniti a Brundisinis, ut vallum caecum fossasque caveant, subsistunt, et longo itinere ab his circumducti ad portum perveniunt, duasque naves cum militibus, quae ad moles Caesaris adhaeserant, scaphis linctibusqueprehendunt, deprehensas excipiunt.

XXIX. Caesar, etsi ad spem conficiendi negotii maxime probabat, coactis navibus mare transire, et Pompejum sequi, prius quam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret; tamen ejus rei moram, temporisque longinquitatem timebat: quod, omnibus coactis navibus, Pompejus praesentem facultatem insequendi sui ademerat. Relinquebatur, ut ex longinquioribus regionibus Galliae, Picenique, et a Freto naves essent exspectandae. Id, propter anni tempus, longum atque inpeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias confirmari; quarum altera erat maximis beneficiis Pompejo devincta; auxilia, equitatum parari, Galliam, Italiamque tentari, se absente, nolebat.

XXX. Itaque in praesentia Pompeji insequendi rationem omittit: in Hispaniam proficisci constituit: Duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves conquirant, Brundisiumque deducendas curent. Mittit in Sardiniam cum legione una Valerium legatum, in Siciliam Curionem propraetorem cum legionibus III. Eundem, quum Siciliam recepisset, protinus in Africam transducere exercitum jubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta; Siciliam M. Cato; Africam forte Tubero obtinere debebat. Caralitani simul ad se Valerium mitti audierunt; nondum profecto ex Italia, sua sponte ex oppido Cottam ejiciunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam consentire intellegeret, ex Sardinia in Africam profugit. Cato  
in



in Sicilia naves longas veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat: haec magno studio agebat: in Lucanis, Brutiisque, per legatos suos civium Romanorum dilectus habebat: equitum peditumque certum numerum a civitatibus Siciliae exigebat. Quibus rebus paene perfectis, adventu Curionis cognito, queritur in concione, *se se projectum ac proditum a Cn. Pompejo; qui, omnibus rebus inparatissimus, non necessarium bellum suscepisset; et ab se, reliquisque in Senatu interrogatus, omnia sibi esse ad bellum apta ac parata confirmavisset.* Haec in concione questus, ex provincia fugit.

XXXI. Nacti vacuas ab imperiis, Sardiniam Valerius, Curio Siciliam, cum exercitibus eo perveniunt. Tubero quum in Africam venisset, invenit in provincia cum imperio Attium Varum, qui ad Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus, protinus ex fuga in Africam pervenerat; atque eam sua sponte vacuam occupaverat; dilectuque habito, II legiones effecerat, hominum et locorum notitia, et usu ejus provinciae nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex praetura eam provinciam obtinuerat. Hic, venientem Uticam navibus, Tuberone portu atque oppido prohibet, neque adfectum valetudine filium exponere in terram patitur, sed sublatiis anchoris excedere eo loco cogit.

XXXII. His rebus confectis Caesar, ut reliquum tempus a labore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit: ipse ad Urbem proficiscitur. Coacto Senatu, injurias inimicorum commemorat: docet, *se nullum extraordinarium honorem adpetisse, sed expectato legitimo tempore consulatus, eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret: latum ab X Tribunis plebis (contradicientibus inimicis, Catone vero acerrime repugnante, et pristina consuetudine dicendi mora dies extrahente) ut sui ratio absentis haberetur, ipso consule Pompejo: qui si inprobasset, cur ferri passus esset? sin probasset, cur se uti populi beneficio prohibuisset? Patientiam proponit*

proponit suam, quum de exercitibus dimittendis ultro postulavisset; in quo *jaeturam* dignitatis atque honoris ipse *facturus* esset. *Acerbitatem* inimicorum docet; qui, quod ab altero postularent, in se recusarent, atque omnia permisceri mallent, quam imperium exercitusque dimittere. *Injuriam* in eripiendis legionibus praedicat; *crudelitatem* et insolentiam in circumscribendis Tribunis plebis, conditiones a se latas, et expetita conloquia, et denegata, commemorat. Pro quibus rebus orat ac postulat, Rempublicam suscipiant, atque una secum administrarent. Sin timore defugiant, illis se oneri non futurum, et per se Rempublicam administraturum. Legatos ad Pompejum de compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod in senatu paullo ante Pompejus dixisset, ad quos legati mitterentur, iis auctoritatem adtribui; timoremque eorum, qui mitterent, significari: tenuis, atque infirmi haec animi videri: se vero, ut operibus antea studuerit, sic iustitia et aequitate velle superare.

XXXIII. Probat rem Senatus de mittendis legatis: sed qui mitterentur, non reperiiebantur: maximeque timoris causa pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompejus enim discedens ab urbe in Senatu dixerat, eodem se habiturum loco, qui Romae remansissent, et qui in castris Caesaris fuissent. Sic triduum disputationibus excusationibusque extrahitur. Subjicitur etiam L. Metellus, Tribunus plebis, ab inimicis Caesaris, qui hanc rem distrahat; reliquasque res, quas cumque agere instituerit, impediat. Cujus cognito consilio, Caesar, frustra diebus aliquot consumtis, ne reliquum tempus omittat, infectis iis, quae agere destinaverat, ab urbe proficiscitur, atque in ulteriorem Galliam pervenit.

XXXIV. Quo quum venisset, cognoscit missum in Hispaniam a Pompejo Vibullium Rufum, quem paucis ante diebus Corfinio captum ipse dimiserat: profectum item Domitium ad occupandum Massiliam navibus actuariis VII, quas Igilii, et in Cosano a privatis coactas, servis, libertis, colonis suis compleverat:



verat : praemissos etiam legatos Massilienses domum nobiles adolescentes ; quos ab Urbe discedens Pompejus erat adhortatus, ne nova Caesaris officia veterum suorum beneficiorum in eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis Massilienses portas Caesari clauferant : Albicos, barbaros homines, qui in eorum fide antiquitus erant, montesque supra Massiliam incolebant, ad se vocaverant : frumentum ex finitimis regionibus, atque ex omnibus castellis in urbem convexerant ; armorum officinas in urbe instituerant : muros, classem, portas reficiebant.

XXXV. Evocat ad se Caesar Massiliensium xv primos : cum his agit, ne initium inferendi belli ab Massiliensibus oriatur : *debere eos Italiae totius auctoritatem sequi potius, quam unius hominis voluntati obtemperare.* Reliqua, quae ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabatur, commemorat. Cujus orationem legati domum referunt, atque ex auctoritate haec Caesari renunciant : *intelligere se, divisum esse populum Romanum in partes duas : neque sui judicii, neque suarum esse virium, decernere, utra pars justiore habeat causam : principes vero esse earum partium Cn. Pompejum, et C. Caesarem, patronos civitatis ; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum publice iis concesserit : alter bello victas Gallias adtribuerit, vestigiaque auxerit. Quare, paribus eorum beneficiis, parem se quoque voluntatem tribuere debere, et neutrum eorum contra alterum juvare, aut urbe, aut portibus recipere.*

XXXVI. Haec dum inter eos aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit ; atque ab iis receptus urbi praeficitur. Summa ei belli administrandi permittitur. Ejus imperio classem quoquo versus dimittunt : onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt, atque in portum deducunt : parum clavis, aut materia, atque armamentis instructis, ad reliquas armandas reficiendasque, utuntur : frumenti quod inventum est, in publicum conferunt : reliquas merces commeatusque ad obsidionem urbis, si acci-

dat,

dat, reservant. Quibus injuriis permotus Caesar, legiones III Massiliam adducit: turres, vineasque ad obpugnationem urbis agere, naves longas Arelate, numero XII, facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus XXX, a qua die materia caesa est, adductisque Massiliam, his D. Brutum praeficit: C. Trebonium legatum ad obpugnationem Massiliae relinquit.

XXXVII. Dum haec parat atque administrat, C. Fabium legatum cum legionibus III, quas Narbone, circumque ea loca, hiemandi causa, disposuerat, in Hispaniam praemittit; celeriterque Pyrenaeos saltus occupari jubet; qui eo tempore ab L. Afranio legato praesidiis tenebantur. Reliquas legiones, quae longius hiemabant, subsequi jubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita celeritate, praesidium ex saltu deiecit, magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

XXXVIII. Adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pompejo missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius, et Petrejus, et Varro, legati Pompeji, quorum unus III legionibus Hispaniam citeriorem; alter a saltu Castulonensi, ad Anam, II legionibus; tertius ab Ana, Vettonum agrum, Lusitaniamque pari numero legionum obtinebat, officia inter se partiuntur; uti Petrejus ex Lusitania per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur; Varro cum iis, quas habebat, legionibus, omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis, equites, auxiliaque toti Lusitaniae a Petrejo; Celtiberis, Cantabris, barbarisque omnibus, qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio imperantur: quibus coactis, celeriter Petrejus per Vettones ad Afranium pervenit. Constituunt communi consilio bellum ad Ilerdam, propter ipsius loci obportunitatem, gerere.

XXXIX. Erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii III, Petreji II, praeterea scutatae citerioris provinciae, et cetratae ulterioris Hispaniae cohortes circiter XXC, equitum utriusque provinciae circiter



citer v millia. Caesar legiones in Hispaniam praemisera, ad vi millia auxilia peditum, equitum iii millia quae omnibus superioribus bellis habuerat, et parem ex Gallia numerum, quem ipse paraverat, nominatim ex omnibus civitatibus, nobilissimo, et fortissimo quoque evocato: hinc optimi generis hominum ex Aquitanis, montanisque, qui Galliam provinciam adtingunt. Audierat, Pompejum per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam facere, confestimque esse venturum. Simul a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias sumsit: has exercitui distribuit. Quo facto duas res consecutus est, quod pignore animos centurionum devinxit, et largitione redemit militum voluntates.

XL. Fabius finitimarum civitatum animos litteris nunciisque tentabat. In Sicore flumine pontes effecerat duos, inter se distantes millia passuum iv. His pontibus pabulatum mittebat; quod ea, quae citra flumen fuerant, superioribus diebus consumserat. Hoc idem fere, atque eadem de causa Pompejani exercitus duces faciebant; crebroque inter se equestribus proeliis contendebant. Huc quum quotidiana consuetudine congressae, pabulatoribus praesidio proprio, legiones Fabianae ii flumen transissent, impedimenta, et omnis equitatus sequeretur; subito vi ventorum, et aquae magnitudine pons est interruptus, et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petrejo et Afranio ex aggere atque cratibus, quae flumine ferebantur, celeriter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque conjunctum habebat, legiones iv equitatumque omnem transjecit, duabusque Fabianis occurrit legionibus. Cujus adventu nunciato, L. Plancus, qui legionibus praeerat, necessaria re coactus, locum capit superiorem, diversamque aciem in duas partes constituit; ne ab equitatu circumveniri posset. Ita, congressus inpari numero, magnos inpetus legionum equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus proelio, signa ii legionum

num procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat, suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversariorum occasione, et beneficio fortunae ad nostros obprimendos uterentur: quarum adventu proelium dirimitur, ac suas uterque legiones reducit in castra.

XLII. Eo biduo Caesar cum equitibus decem, quos sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. Pons, qui fuerat tempestate interruptus, paene erat restructus: hunc noctu perfici iussit. Ipse, cognita locorum natura, ponti castrisque praesidio vi cohortis relinquit, atque omnia impedimenta: et postero die omnibus copiis, triplici instructa acie, ad Ilerdam proficiscitur, et sub castris Afranii constitit: et ibi paulisper sub armis moratus, facit aequo loco pugnandi potestatem. Potestate facta, Afranius copias educit, et in medio colle sub castris constituit. Caesar, ubi cognovit, per Afranium stare, quoque minus proelio dimicaretur, ab infimis radicibus montis, intermissis circiter passibus eo, castra facere constituit, et, ne in opere faciundo milites repentino hostium incursu exterrerentur, atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere, et procul videri necesse erat: sed a fronte contra hostem pedum xv fossam fieri iussit. Prima, et secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat: post hos opus in occulto a tertia acie fiebat. Sic omne prius est perfectum, quam intellexeretur ab Afranio, castra muniri.

XLIII. Sub vespere Caesar intra hanc fossam legiones reducit, atque ibi sub armis proxima nocte conquiescit. Postero die omnem exercitum intra fossam continet: et, quod longius erat agger petendus, in praesentia similem rationem operis instituit; singulaque latera castrorum singulis adtribuit legionibus munienda; fossasque ad eandem magnitudinem perfici jubet: reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius, Petrejusque,  
terrendi



terrendi causa, atque operis impediendi, copias suas ad infimas montis radices producunt, et proelio lacesunt. Neque idcirco Caesar opus intermittit, confusus praesidio legionum III, et munitione fossae. Illi non diu commorati, nec longius ab infimo colle progressi copias in castra reducunt. III die Caesar vallo castra communit: reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat, impedimenta quoque ad se transfundi jubet.

XLIII. Erat inter oppidum Ilerdam, et proximum collem, ubi castra Petrejus atque Afranius habebant, planities circiter passuum ccc: atque in hoc fere medio spatio tumulus erat paullo editior: quem si occupasset Caesar, et communisset, ab oppido, et ponte, et comiteatu omni, quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios, confidebat. Hoc sperans, legiones III ex castris educit: acieque in locis idoneis instructa, unius legionis antesignanos procurrere, atque occupare eum tumulum jubet. Qua re cognita, celeriter, quae in statione pro castris erant Afranii cohortes, breviori itinere ad eundem occupandum locum mittuntur. Contenditur proelio, et, quod prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repelluntur, atque, aliis submissis subsidiis, terga vertere, seque ad signa legionum recipere coguntur.

XLIV. Genus erat pugnae militum illorum, ut magno impetu primo procurrere, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari disperisque pugnarent; si premerentur, pedem referre, et loco excedere, non turpe existimarent, cum Lusitanis, reliquisque barbaris genere quodam pugnae adsueta: quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteravit, uti multum earum regionum consuetudine moveatur. Haec tamen ratio nostros perturbat, insuetos hujus generis pugnae: circumiri enim sese ab aperto latere, procurrentibus singulis, arbitrabantur: ipsi autem suos ordines servare, neque ab signis discedere, neque sine gravi causa eum  
locum,

locum, quem ceperant, dimitti, censuerant oportere. Itaque, perturbatis antesignanis, legio, quae in eo cornu constiterat, locum non tenuit, atque in proximum collem sese recepit.

XLV. Caesar, paene omni acie perterrita, quod praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos, legionem ix subsidio ducit: hostem, insolenter atque acriter nostros insequentem, subprimit, rursusque terga vertere, seque ad oppidum Ilerdam recipere, et sub muro consistere cogit. Sed ix legionis milites, elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti fugientes, in locum iniquum progrediuntur, et sub montem, in quo erat oppidum positum Ilerda, succedunt. Hinc se recipere quum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. Praeruptus locus erat, utraque ex parte directus; ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructae cohortes eum locum explerent, et neque subsidia a lateribus submitti, neque equites laborantibus usui esse possent: ab oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat, in longitudinem passuum circiter cd. Hac nostris erat receptus; quod eo, incitati studio, inconsultius processerant. Hoc pugnabatur loco, et propter angustias iniquo, et quod sub ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur: tamen virtute, et patientia nitebantur, atque omnia vulnera sustinebant. Augebantur illis copiae; atque ex castris cohortes per oppidum crebro submittebantur; ut integri defessis succederent. Hoc idem Caesar facere cogeatur; ut, submissis in eundem locum cohortibus, defessos reciperet.

XLVI. Hoc quum esset modo pugnatum continenter horis v, nostrique gravius a multitudine premerentur; consumtis omnibus telis, gladiis destrictis, inpetum adversus montem in cohortis faciunt; paucisque dejectis, reliquos sese convertere cogunt. Submotis sub murum cohortibus, ac nonnulla parte

Q

propter



propter terrorem in oppidum compulsis, facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etsi dejectis atque inferioribus locis constiterat, tamen summum in jugum virtute connititur, atque inter duas acies perequitans commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est. Nostri in primo congressu circiter LXX ceciderunt, in his Q. Fulginius, ex primo hastato legionis XIV, qui, propter eximiam virtutem, ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenerat. Vulnerantur amplius DC. Ex Afranianis interficiuntur T. Caecilius, primipili centurio, et, praeter eum, centuriones IV, milites amplius CC.

XLVII. Sed haec ejus diei praefertur opinio, ut se utrique superiores discessisse existimarent; Afraniani, quod, quum esse omnium judicio inferiores viderentur, comminus tamen diu stetissent, et nostrorum impetum sustinuissem, et initio locum tumulumque tenuissent, quae causa pugnandi fuerat; et nostros primo congressu terga vertere coegissent: nostri autem, quod iniquo loco, atque inpari congressi numero, v horis proelium sustinuissem, quod montem, gladiis destituti, ascendissent, quod ex loco superiore terga vertere adversarios coegissent, atque in oppidum compulissent. Illi eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operibus munierunt, praesidiumque ibi posuerunt.

XLVIII. Accidit etiam repentinum incommodum biduo, quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas cooritur, ut, numquam illis locis majores aquas fuisse, constaret: tum autem ex omnibus montibus nives proluit, ac summas ripas fluminis superavit, pontisque ambo, quos C. Fabius fecerat, uno die interruptit. Quae res magnas difficultates exercitui Caesaris adtulit. Castra enim, ut supra demonstratum est, quum essent inter flumina duo Sicorim, et Cingam, spatio millium xxx, neutrum horum transiri poterat, necessarioque omnes his angustiis contineban-

tur:

tur : neque civitates, quae ad Caesaris amicitiam accesserant, frumentum subportare ; neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, interclusi fluminibus, reverti ; neque maximi comitatus, qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus autem erat anni difficillimum, quo neque frumenta in hibernis erant, neque multum a maturitate aberant : ac civitates exinanitae, quod Afranius paene omne frumentum ante Caesaris adventum Ilerdam convexerat ; reliqui si quid fuerat, Caesar superioribus diebus consumserat : pecora, quod secundum poterat esse inopiae subsidium, propter bellum, finitimae civitates longius removerant : qui erant pabulandi aut frumentandi causa progressi, hos levis armaturae Lusitani, peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniae confectabantur, quibus erat proclive, transire flumen ; quod consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant.

XLIX. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat copia. Multum erat frumentum provisum, et convectum superioribus temporibus : multum ex omni provincia comportabatur : magna copia pabuli subpetebat. Harum rerum omnium facultates sine ullo periculo pons Ilerdae praebebat, et loca trans flumen integra, quo omnino Caesar adire non poterat.

L. Hae permanserunt aquae dies complures. Conatus est Caesar reficere pontes. Sed nec magnitudo fluminis permittebat, neque ad ripam dispositae cohortes adversariorum perfici patiebantur : quod illis prohibere erat facile, tum ipsius fluminis natura, atque aquae magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum locum tela jaciebantur : atque erat difficile, eodem tempore, rapidissimo flumine, opera perficere, et tela vitare.

LI. Nunciatur Afranio, magnos comitatus, qui iter habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. Venerant eo sagittarii ex Rutenis ; equites ex Gallia cum



multis carris magnisque inpedimentis, ut fert Gallica consuetudo. Erant praeterea cujusque generis hominum millia circiter VI cum servis, liberisque; sed nullus ordo, nullum imperium certum, quum suus quisque consilio uteretur, atque omnes sine timore iter facerent, usi superiorum temporum atque itinerum licentia. Erant complures honesti adolescentes, senatorum filii, et ordinis equestris; erant legationes civitatum; erant legati Caesaris: hos omnes flumina continebant. Ad hos obprimendos cum omni equitatu, IIIque legionibus Afranius de nocte proficiscitur, imprudentisque ante missis equitibus adgreditur. Celeriter tamen sese Galli equites expediunt, proeliumque committunt. Hi, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinere; sed, ubi signa legionum adpropinquare coeperunt, paucis amissis, sese in montes proximos conferunt. Hoc pugnae tempus magnum adtulit nostris ad salutem momentum: nacti enim spatium, se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eo die sagittarii circiter CC, equites pauci, calorum atque inpedimentorum non magnus numerus.

LII. His tamen omnibus annona crevit: quae fere res non solum inopia praesentis, sed etiam futuri temporis timore ingravescere consuevit. Jamque ad denarios L in singulos modios annona pervenerat, et militum vires inopia frumenti diminuerat: atque incommoda in dies augebantur; et tam paucis diebus magna erat rerum facta commutatio, ac se fortuna inclinaverat; ut nostri magna inopia necessariorum rerum conflictarentur; illi omnibus abundarent rebus, superioresque haberentur. Caesar iis civitatibus, quae ad ejus amicitiam accesserant, quo minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates dimittebat. Ipse praesentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.

LIII. Haec Afranius, Petrejusque, et eorum amici, pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscri-

perscribebant. Multa rumor fingeat; ut paene bellum confectum videretur. Quibus litteris nunciisque Romam perlatis, magni domum concursus ad Afranium, magnae gratulationes fiebant; multi ex Italia ad Cn. Pompejum proficiscebantur; alii, ut principes talem nuncium adtulisse; alii ne eventum belli expectasse, aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

LIV. Quum in his angustiis res esset; atque omnes viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur, nec pontes perfici possent; imperat militibus Caesar, ut naves faciant, cujus generis eum superioribus annis usus Britanniae docuerat. Carinae primum ac statumina ex levi materia fiebant; reliquum corpus navium, viminibus contextum, coriis integebatur. Has perfectas carris junctis devehit noctu millia passuum a castris xxii, militesque his navibus flumen transportat; continentemque ripae collem inprovise occupat. Hunc celeriter, priusquam ab adversariis sentiat, communit. Huc legionem postea transjicit; atque ex utraque parte pontem institutum biduo perficit. Ita comitatus, et qui frumenti causa processerant, tuto ad se recipit; et rem frumentariam expedire incipit.

LV. Eodem die equitum magnam partem flumen transjecit: qui inopinantis pabulatores, et sine ullo dissipatos timore adgressi, quam magnum numerum jumentorum, atque hominum intercipiunt: cohortibusque cetratis subsidio missis, scienter in duas partes sese distribuunt; alii, ut praedae praesidio sint; alii, ut venientibus resistent, atque eos propellant: unamque cohortem, quae temere ante ceteras extra aciem procurrerat, seclusam ab reliquis circumveniunt, atque interficiunt; incolumesque cum magna praeda eodem ponte in castra revertuntur.

LVI. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses usi L. Domitii consilio, navis longas expediunt, numero xvii, quarum erant xi tectae. Multa huc mi-



nora navigia addunt: ut ipsa multitudine nostra classis terreatur: magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum est, inponunt: atque hos praemiis, pollicitationibusque incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius, atque has colonis, pastoribusque, quos secum adduxerat, complet. Sic omnibus rebus instructa classe, magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus praeerat D. Brutus. Hae ad insulam, quae est contra Massiliam, stationes obtinebant.

LVII. Erat multo inferior navium numero Brutus: sed delectos ex omnibus legionibus fortissimos viros antesignanos, centuriones Caesar ei classi adtribuerat, qui sibi id muneris depoposcerant. Ii manus ferreas, atque harpagones paraverant; magnoque numero pilorum, tragularum, reliquorumque telorum se instruxerant. Ita, cognito hostium adventu, suas naves ex portu educunt, cum Massiliensibus configunt. Pugnatum utrimque est fortissime, atque acerrime: neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi et montani, exercitati in armis: atque ii modo digressi a Massiliensibus recentem eorum pollicitationem animis continebant; pastoresque indomiti, spe libertatis excitati, sub oculis domini suam probare operam studebant.

LVIII. Ipsi Massilienses, et celeritate navium, et scientia gubernatorum confisi, nostros eludebant, impetusque eorum excipiebant: et, quoad licebat latiore spatio, producta longius acie, circumvenire nostros, aut pluribus navibus adoriri singulas, aut remos transcurrentes detergere, si possent, contendebant: quum propius erat necessario ventum, ab scientia gubernatorum atque artificiis, ad virtutem montanorum confugiebant. Nostri, quod minus exercitatis remigibus, minusque peritis gubernatoribus utebantur; qui repente ex onerariis navibus erant producti, neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis, tum etiam gravitate et tarditate navium

navium inpediebantur: factae enim subito ex humida materia, non eundem usum celeritatis habebant. Itaque, dum locus comminus pugnandi daretur, aequo animo singulas binis navibus objiciebant; atque, injecta manu ferrea, et retenta utraque nave, diversi pugnabant; atque in hostium naves transcendebant; et magno numero Albicorum et pastorum interfecto, partem navium deprimunt; nonnullas cum hominibus capiunt; reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massiliensium, cum iis, quae sunt captae, intereunt ix.

LIX. Hoc primum Caesari ad Ilerdam nunciatur; simul perfecto ponte, celeriter fortuna mutatur. Illi perterriti virtute equitum, minus audacter vagabantur: alias non longo ab castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur: alias, longiore circuitu, custodias, stationesque equitum vitabant; aut, aliquo accepto detrimento, aut procul equitatu viso, ex medio itinere, projectis sarcinis, fugiebant. Postremo et plures intermittere dies, et, praeter consuetudinem omnium, noctu constituerant pabulari.

LX. Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos, seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarracoeneses, et Jacetani, et Ausetani, et paucis post diebus Illurgavonenses, qui flumen Iberum adtingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento juvent; pollicentur: atque, omnibus undique conquisitis jumentis, in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum, cognito civitatis consilio, et signa ex statione transfert. Magna celeriter commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis v civitatibus ad amicitiam adjunctis, expedita re frumentaria, extinctis rumoribus de auxiliis legionum, quae cum Pompejo per Mauritaniam venire dicebantur, multae longinquiores civitates ab Afranio desciscunt, et Caesaris amicitiam sequuntur.



LXI. Quibus rebus perterritis animis adversariorum, Caesar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum xxx in latitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret, vadumque in eo flumine efficeret. His paene effectis, magnum in timorem Afranius Petrejusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur; quod multum Caesar equitatu valebat: itaque constituunt ipsi iis locis excedere, et in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio subfragabatur etiam illa res, quod ex duobus contrariis generibus, quae superiore bello cum L. Sertorio steterant civitates, victae nomen atque imperium absentis timebant: quae in amicitia manserant, Pompeji magnis adfectae beneficiis eum diligebant: Caesaris autem in barbaris erat nomen obscurius. Hinc magnos equitatus, magnaeque auxilia expectabant; et suis locis bellum in hiemem ducere, cogitabant. Hoc inito consilio, toto flumine Ibero navis conquirere, et Octogesam adduci jubent. Id erat oppidum positum ad Iberum, milliaque passuum a castris aberat xx. Ad eum locum fluminis, navibus junctis, pontem imperant fieri: legionesque ii flumen Sicorim transducunt, castraque muniunt vallo pedum xii.

LXII. Qua re per exploratores cognita, summo labore militum Caesar, continuato diem noctemque opere in flumine avertendo, huc jam deduxerat rem, ut equites, etsi difficulter, atque aegre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire; pedites vero tantummodo humeris ac summo pectore exstare; et quum altitudine aquae, tum etiam rapiditate fluminis ad transeundum (non) impedirentur. Sed tamen eodem fere tempore pons in Ibero prope effectus nunciabatur; et in Sicori vadum reperiebatur.

LXIII. Jam vero eo magis illi maturandum iter existimabant. Itaque ii auxiliaribus cohortibus Ilerdae praesidio relictis, omnibus copiis Sicorim trans-  
eunt,

eunt, et cum II legionibus, quas superioribus diebus transduxerant, castra jungunt. Relinquebatur Caesari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet, et carperet: pons enim ipsius magnum circuitum habebat; ut multo breviori itinere illi ad Iberum pervenire possent. Equites ab eo missi flumen transeunt, et quum de tertia vigilia Petrejus atque Afranius castra movissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt; et, magna multitudine circumfusa, morari atque iter impedire incipiunt.

LXIV. Prima luce ex superioribus locis, quae Caesaris castris erant conjuncta, cernebatur, equitatus nostri proelio novissimos illorum premi vehementer, ac nonnumquam sustinere extremum agmen, atque interrumpi: alias inferri signa, et universarum cohortium inpetu nostros propelli, dein rursus conversos insequi: totis vero castris milites circulari, et dolere, hostem ex manibus dimitti, bellum necessario longius duci; centuriones, tribunosque militum adire, atque obsecrare, ut per eos Caesar certior fieret, *ne labori suo, neu periculo parceret: paratos esse, sese posse et audere eâ transire flumen, quâ transductus esset equitatus.* Quorum studio et vocibus excitatus Caesar, etsi timebat tantae magnitudinis flumini exercitum objicere, conandum tamen, atque experiendum judicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi jubet, quorum aut animus, aut vires videbantur sustinere non posse: hos cum legione una praesidio castris relinquit. Reliquas legiones expeditas educit; magnoque numero jumentorum in flumine supra atque infra constituto, transducit exercitum. Pauci ex his militibus vi fluminis abrepti ab equitatu excipiuntur, ac sublevantur: interiit tamen nemo. Transducto incolumi exercitu, copias instruit; triplicemque aciem ducere incipit; ac tantum fuit in militibus studii, ut, millium VI ad iter addito circuitu, magnaue ad vadum fluminis mora interposita, eos,



eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei IX consequerentur.

LXV. Quos ubi Afranius procul visos cum Petrejo conspexit, nova re perterritus, locis superioribus consistit, aciemque instruit. Caesar in campis exercitum reficit, ne defessum proelio objiciat: rursus conantis progredi insequitur, et moratur. Illi necessario maturius, quam constituerant, castra ponunt: suberant enim montes, atque a millibus passuum v itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos intra montes se recipiebant, ut equitatum effugerent Caesaris; praesidiisque in angustiis conlocatis, exercitum itinere prohiberent; ipsi sine periculo, ac timore, Iberum copias transducerent. Quod fuit illis conandum, atque omni ratione efficiendum: sed totius diei pugna atque itineris labore defessi, rem in posterum diem distulerunt. Caesar quoque in proximo colle castra ponit.

LXVI. Media circiter nocte iis, qui adaquandi causa longius a castris processerant, ab equitibus correptis, fit ab his certior Caesar, duces adversariorum silentio copias castris educere. Quo cognito, signum dari jubet, et vasa militari more conclamari. Illi, exaudito clamore, veriti, ne noctu inpediti sub onere configere cogerentur, aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis tenerentur, iter subprimunt, copiasque in castris continent. Postero die Petrejus cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. Hoc idem fit ex castris Caesaris. Mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renunciat, v millia passuum proxima intercedere itineris campestris: inde excipere loca aspera et montuosa. Qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi, nihil esse negotii.

LXVII. Disputatur in consilio a Petrejo et Afranio, et tempus profectionis quaeritur. Plerique censebant, *ut noctu iter facerent: posse prius ad angustias veniri,*

veniri, quam sentirentur. Alii, quod pridie noctu conclamatum esset in castris Caesaris, argumenti sumebant loco, non posse clam exiri, circumfundi noctu equitatum Caesaris, atque omnia loca, atque itinera obsideri: nocturnaue proelia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori magis, quam religioni consulere consuerit: at lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionum praesentiam adferre, quibus rebus coërceri milites, et in officio contineri soleant. Quare omni ratione esse interdiu perrumpendum: etsi aliquo accepto detrimento, tamen, summa exercitus salva, locum, quem petant, capi posse. Haec evicit in consilio sententia: et prima luce postridie constituunt proficisci.

LXVIII. Caesar, exploratis regionibus, albente coelo, omnes copias castris educit; magnoque circuitu, nullo certo itinere, exercitum ducit. Nam quae itinera ad Iberum atque Octogefam pertinebant, castris hostium obpositis tenebantur. Ipsi erant transcendendae valles maximae, ac difficillimae: saxa, multis locis praerupta, iter inpediebant: ut arma per manus necessario transderentur, militesque inermi, sublevatique alii ab aliis magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Ibero intercludere, et frumento prohibere potuissent.

LXIX. Ac primo Afraniani milites, visendi caussa, laeti ex castris procurrebant, contumeliosisque vocibus prosequabantur; nec non; *necessarii victus inopia coactos fugere, atque ad Ilerdam reverti*. Erat enim iter a proposito diversum; contrariamque in partem iri videbatur. Duces vero eorum suum consilium laudibus ferebant, quod se castris tenuissent; multumque eorum opinionem adjuvabat, quod sine iumentis inpedimentisque ad iter profectos videbant; ut non posse diutius inopiam sustinere confiderent. Sed, ubi paullatim retorqueri agmen ad dextram con-



conspexerunt; jamque primos superare regionem castrorum animum adverterunt; nemo erat adeo tardus, aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum, atque occurrendum putarent. Conclamatur ad arma; atque omnes copiae, paucis praesidio relictis cohortibus, exeunt, rectoque ad Iberum itinere contendunt.

LXX. Erat in celeritate omne positum certamen, utri prius angustias, montesque occuparent: sed exercitum Caesaris viarum difficultates tardabant; Afranii copias equitatus Caesaris insequens morabatur. Res tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta, ut, si priores montis, quos petebant, adtigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta totius exercitus, cohortesque in castris relictas servare non possent, quibus interclusis exercitu Caesaris, auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit prior iter Caesar; atque ex magnis rupibus nactus planitiem, in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, quum ab equitatu novissimum agmen premeretur, et ante se hostem videret, collem quemdam nactus, ibi constitit. Ex eo loco IV cetratorum cohortis in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos jubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet, et mutato itinere, jugis Octogesam perveniret. Hunc quum obliquo itinere cetrati peterent; conspicatus equitatus Caesaris, in cohortis inpetum facit: nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerunt; omnesque ab eis circumventi, in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

LXXI. Erat occasio bene gerendae rei. Neque vero id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento, perterritum exercitum sustinere non posse, praesertim circumdatum undique equitatu, quum in loco aequo atque aperto confligeretur. Idque ex omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrabant legati, centuriones, tribuni que militum,

*ne*

*ne dubitaret proelium committere: omnium esse militum paratissimos animos: Afranianos contra multis rebus sui timoris signa misisse, quod suis non subvenissent; quod de colle non decederent; quod vix equitum incursus sustinerent; conlatisque in unum locum signis conferti, neque ordines, neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem; quod certe inde decedendum esset Afranio, nec sine aqua permanere posset.*

LXXII. Caesar in eam spem venerat, se sine pugna et sine vulnere suorum rem conficere posse; quod re frumentaria adversarios interclusisset. *Cur etiam secundo proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur optime de se meritos milites? cur denique fortunam periclitaretur? praesertim quum non minus esset Imperatoris, consilio superare, quam gladio: movebatur etiam misericordia civium, quos interficiendos videbat: quibus salvis atque incolumibus rem obtinere malebat.* Hoc consilium Caesaris a plerisque non probabatur: milites vero palam inter se loquebantur; *quoniam talis occasio victoriae dimitteretur, etiam quum vellet Caesar, sese non esse pugnatuos.* Ille in sua sententia perseverat; et paullulum ex eo loco digreditur, ut timorem adversariis minuat. Petrejus atque Afranius, oblata facultate in castra sese referunt. Caesar, praesidiis in montibus dispositis, omni ad Iberum intercluso itinere, quam proxime potest hostium castris, castra communit.

LXXIII. Postero die duces adversariorum perturbati, quod omnem rei frumentariae, fluminisque Iberi spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. Haec consiliantibus eis, nunciatur, aquatores ab equitatu premi nostro: quare cognita, crebras stationes disponunt equitum, et cohortium alariarum; legionariasque interjiciunt cohortis; vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt; ut intra munitionem et sine timore, et sine  
statio-



stationibus aquari possent. Id opus inter se Petrejus atque Afranius partiuntur : ipsique, perficiendi operis causa, longius progrediuntur.

LXXIV. Quorum discessu liberam nacti milites conloquiorum facultatem, vulgo procedunt ; et quem quisque in castris notum aut municipem habebat, conquirunt, atque evocat. Primum *agunt gratias omnes omnibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent : eorum se beneficio vivere : deinde Imperatoris fidem quaerunt, rectene se illi sint commissuri ; et, quod non ab initio fecerint, armaque cum hominibus necessariis, et consanguineis contulerint, queruntur.* His provocati sermonibus, fidem ab Imperatore de Petreji atque Afranii vita petunt ; ne quod in se scelus concepisse, neu suos prodidisse videantur : quibus confirmatis rebus, se statim signa transfaturos, confirmant, legatosque de pace primorum ordinum centuriones ad Caesarem mittunt. Interim alii suos in castra, invitandi causa, adducunt ; alii ab suis abducuntur ; adeo, ut una castra jam facta ex binis viderentur. Compluresque tribuni militum, et centuriones ad Caesarem veniunt, seque ei commendant. Idem hoc fit a principibus Hispaniae ; quos illi evocaverant, et secum in castris habebant obsidum loco. Ii suos notos hospitesque quaerebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Caesarem. Afranii etiam filius adolescens, de sua ac parentis sui salute, cum Caesare, per Sulpicium legatum, agebat. Erant plena laetitia et gratulatione omnia ; eorum, qui tanta pericula vitasse ; et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur : magnumque fructum suae pristinae lenitatis omnium iudicio Caesar ferebat ; consiliumque ejus a cunctis probabatur.

LXXV. Quibus rebus nunciatis Afranio, ab instituto opere discedit, seque in castra recipit ; sic paratus, ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc quieto et aequo animo ferret. Petrejus vero non deserit sese ; armat familiam ; cum hac, et praetoria

toria cohorte cetratorum, barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suae custodiae causa habere consueverat, inprovisò ad vallum advolat: conloquia militum interrumpit; nostros repellit ab castris: quos deprehendit, interficit. Reliqui coeunt inter se, et repentino periculo exterriti sinistras sagis involvunt, gladiosque destingunt; atque ita se a cetratis, equitibusque defendunt, castrorum propinquitate confisi; seque in castra recipiunt; et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad portas, defenduntur.

LXXVI. Quibus rebus confectis, flens Petrejus manipulos circuit, militesque adpellat; *neu se, neu Pompejum absentem, Imperatorem suum, adversariis ad subplicium transdant*, obsecrat. Fit celeriter concursus in praetorium. Postulat, ut jurent omnes, se exercitum ducesque non deserturos, neque prodituros, neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in haec verba jurat ipse. Idem jusjurandum adigit Afranium; subsequuntur tribuni militum, centurionesque. Centuriatim producti milites idem jurant: edicunt, penes quem quisque sit Caesaris miles, ut producat: productos palam in praetorio interficiunt; sed plerosque hi, qui receperant, celant, noctuque per vallum emittunt. Sic terror oblatus a ducibus; crudelitas in subplicio, nova religio jurisjurandi, spem praesentis deditionis sustulit, mentesque militum convertit, et rem ad priusnam belli rationem redegit.

LXXVII. Caesar, qui milites adversariorum in castra per tempus conloquii venerant, summa diligentia conquiri et remitti jubet. Sed ex numero tribunorum militum centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt: quos ille postea magno in honore habuit: Centuriones in ampliores ordines, equites Romanos in Tribunitium restituit honorem.

LXXVIII. Premebantur Afraniani pabulatione; aquabantur aegre; frumenti copiam legionarii nonnullam



nullam habebant; quod dierum xxii ab Ilerda frumentum jussi erant efferre; cetrati, auxiliaresque nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguae, et corpora insueta ad onera portanda: itaque magnus eorum quotidie numerus ad Caesarem perfugiebat. In his erat angustia res: sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur, Ilerdam reverti, quod ibi paullulum frumenti reliquerant. Ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco aberat longius: quo spatio plures rem posse casus recipere intellegebant. Hoc probato consilio, ex castris profiscuntur. Caesar, equitatu praemisso, qui novissimum agmen carperet, atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus proeliarentur.

LXXIX. Genus erat hoc pugnae. Expeditae cohortes novissimum agmen claudebant; pluriesque in locis campestribus subsistebant: si mons erat adscendendus, facile ipsa loci natura periculum repellebat: quod ex locis superioribus, qui antecesserant, desuper suos adscendentes protegebant. Quum vallis, aut locus declivis suberat; neque ii, qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant; equites vero ex loco superiore in averfos tela conjiciebant; tum magno erat in periculo res. Relinquebatur, ut, quum ejusmodi locis esset adpropinquatum, legionum signa consistere, juberent, magnoque inpetu equitatum repellerent; eo submoto, repente incitati cursu sese in vallis universi demitterent, atque ita transgressi rursus in locis superioribus consisterent. Nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos, superioribus perterritos proeliis, in medium reciperent agmen, ultroque eos tuerentur; quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu Caesaris exciperentur.

LXXX. Tali dum pugnatur modo, lente atque paullatim proceditur, crebroque, ut sint auxilio suis, sub-

subsistunt, ut tum accidit. Millia enim progressi *iv*, vehementiusque peragitati ab equitatu, montem excelsum capiunt: ibique una fronte contra hostem castra muniunt, neque iumentis onera deponunt. Ubi Caesaris castra posita, tabernaculaque constituta, et dimissos equites, pabulandi causa, animum adverterunt; sese subito proripiunt, hora circiter *vi* ejusdem diei; et spem nacti morae discessu nostrorum equitum, iter facere incipiunt. Qua re animum adversa, Caesar relictis legionibus subsequitur; praesidio impedimentis paucas cohortis relinquit; hora *x* subsequi pabulatores, equitesque revocari jubet. Celeriter equitatus ad quotidianum itineris officium revertitur. Pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo ut paene terga convertant: compluresque milites, etiam nonnulli centuriones interficiuntur. Instabat agmen Caesaris, atque universum in mirebat.

**LXXXI.** Tum vero neque ad explorandum idoneum locum castris, neque ad progrediendum data facultate, consistunt necessario, et procul ab aqua, et natura iniquo loco, castra ponunt. Sed iisdem de causis Caesar, quae supra sunt demonstratae, proelio amplius non lacescit, et eo die tabernacula statui passus non est; quo paratiores essent ad insequendum omnes, si noctu, si interdium erumperent. Illi enim adverso vitio castrorum, tota nocte munitiones proferunt, castraque castris convertunt. Hoc idem postero die prima luce faciunt, totumque in ea re diem consumunt. Sed, quantum opere processerant, et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius; et praesenti malo aliis malis remedia dabantur. Prima nocte aquandi causa nemo egreditur ex castris: proximo die, praesidio in castris relicto, universas ad aquam copias educunt: pabulatum emittitur nemo. His eos subplices malis habere Caesar, et necessariam subire deditiōem, quam proelio decertare, malebat. Conatur tamen eos vallo fossaque circumvenire; ut quam maxime repentinas eorum eruptiones

R

tiones



tiones demoretur, quo necessario descensuros existimabat. Illi et inopia pabuli adducti, et quo essent ad id expeditiores, omnia sarcinaria jumenta interfici jubent.

LXXXII. In his operibus consiliisque biduum consumitur: tertio die magna jam pars operis Caesaris processerat. Illi impediendae rei causa, hora circiter iix signo dato, legiones educunt, aciemque sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones revocat, equitatum omnem convenire jubet; aciem instruit. Contra opinionem enim militum, famamque omnium, videri proelium defugisse, magnum detrimentum adferebat. Sed eisdem de causis, quae sunt cognitae, quo minus dimicare vellet, movebatur; atque hoc etiam magis, quod spatii brevitatem, etiam in fugam conjectis adversariis, non multum ad summam victoriae juvare poterat: non enim amplius pedum millibus ii ab castris castra distabant. Hinc duas partes acies occupabant; tertia vacabat ad incursum atque inpetum militum relicta. Si proelium committeretur, propinquitatem castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. Hac de causa constituerat, signa inferentibus resistere, prior proelio non lacescere.

LXXXIII. Acies erat Afraniana duplex legionum V: tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant. Caesaris triplex: sed primam aciem quaternae cohortes ex v legionibus tenebant: has subsidiariae ternae, et rursus aliae totidem, suae cuiusque legionis, subsequiebantur: sagittarii funditoresque media continebantur acie: equitatus latera cingebat. Tali instructa acie, tenere uterque propositum videbatur: Caesar, nisi coactus, proelium non committere; ille, ut opera Caesaris impediret. Producitur tamen res; aciesque ad solis occasum continentur: inde utrique in castra discedunt. Postero die munitiones institutas Caesar parat perficere: illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent.

Qua

Qua re animum adversa, Caesar Germanos levis armaturae, equitumque partem flumen transjicit, crebrasque in ripis custodias disponit.

LXXXIV. Tandem, omnibus rebus obsessi, quartum jam diem sine pabulo retentis jumentis, aquae, lignorum, frumenti inopia, colloquium petunt; et, id si fieri possit, semoto a militibus loco. Ubi id a Caesare negatum, et, palam si colloqui vellent, concessum est; datur obsidis loco Caesari filius Afranii. Venitur in eum locum, quem Caesar delegit. Audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: *Non esse aut ipsis, aut militibus succensendum, quod fidem erga Imperatorem suum Cn. Pompejum conservare voluerunt: sed satis jam fecisse officio, satisque subplicii tulisse, perpeffos omnium rerum inopiam: nunc vero, paene ut feras, circummunitos, prohiberi aqua, prohiberi ingressu: neque corpore dolorem, neque animo ignominiam ferre posse: itaque se victos confiteri: orare atque obsecrare, si qui locus misericordiae relinquatur, ne ad ultimum subplicium progredi necesse habeant.* Haec quam potest demississime atque subjectissime exponit.

LXXXV. Ad ea Caesar respondit: *Nulli omnium bas partis, vel querimoniae, vel miserationis, minus convenisse: reliquos enim omnis suum officium praestitisse; se, qui etiam bona conditione, et loco, et tempore aequo confingere noluerit, ut quam integerrima essent ad pacem omnia; exercitum suum, qui injuria etiam accepta, suisque interfectis, quos in sua potestate habuerit, conservavit, et texerit; illius denique exercitus milites, qui per se de concilianda pace egerint; qua in re omnium suorum vitae consulendum putarint. Sic omnium ordinum partis in misericordia constituisse: ipsos duces a pace abhorruisse: eos neque induciarum jura servasse, et homines inperitos, et per colloquium deceptos crudelissime interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominibus nimia pertinacia atque adrogantia accidere soleat, uti eo recurrant, et id cupidissime petant, quod paullo ante contemserint; neque nunc se illorum humilitate, neque aliqua temporis obpor-*



tunitate postulare, quibus rebus opes augeantur suae; sed eos exercitus, quos contra se multos jam annos aluerint, velle dimitti: neque enim VI legiones alia de causa missas in Hispaniam, septimamque ibi conscriptam, neque tot tantasque classis paratas, neque submissos duces, rei militaris peritos. Nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciae provisum, quae, propter diuturnitatem pacis, nullum auxilium desiderarit. Omnia haec jam pridem contra se parari: in se novi generis imperia constitui; ut idem ad portas urbanis praesidia rebus, et duas bellicosissimas provincias absens tot annos obtineat: in se jura magistratuum commutari, ne ex praetura, et consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi in provincias mittantur: in se aetatis excusationem nihil valere, quod superioribus bellis probati ad obtinendos exercitus evocentur: in se uno non servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut, rebus feliciter gestis, aut cum honore aliquo, aut certe sine ignominia domum revertantur, exercitumque dimittant. Quae tamen omnia et se tulisse patienter et esse latum: neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit; sed ne illi habeant, quo contra se uti possint: proinde, ut esset dictum, provinciis excederent, exercitumque dimitterent: si id sit factum, nociturum se nemini: hanc unam, atque extremam pacis esse conditionem.

LXXXVI. Id vero militibus fuit pergratum et jucundum, ut ex ipsa significatione potuit cognosci; ut, qui aliquid victi incommodi exspectavissent, ultro praemium missionis ferrent. Nam quum de loco et tempore ejus rei controversia inferretur, et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare coeperunt, ut statim dimitterentur: neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis quum esset in utramque partem verbis disputatum, res huc deducitur, ut ii, qui habeant domicilium, aut possessiones in Hispania, statim; reliqui ad Varum flumen dimittantur: ne quid  
eis

eis noceatur, neu quis invitus sacramento dicere cogatur a Caesare, cavetur.

LXXXVII. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur: addit etiam, ut, *quid quisque eorum in bello amiserit, quae sint penes milites suos, iis, qui amiserint, restituantur: militibus, aequa facta aestimatione, pecuniam pro iis rebus dissolvit.* Quascumque postea controversias inter se milites habuerint, sua sponte ad Caesarem in jus adierunt. Petrejus atque Afranius, quum stipendium ab legionibus, paene seditione facta, flagitarentur, cujus illi diem nondum venisse dicerent, Caesar ut cognosceret, postulant; eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa, II legiones suas antecedere, reliquas subsequi iussit, ut non longo inter se spatio castra facerent: eique negotio Q. Fufium Kalenum legatum praeficit. Hoc ejus praescripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa.



C. JULII CAESARIS  
COMMENTARIORUM  
DE  
BELLO CIVILI

LIBER II.

ARGUMENTUM LIB. II. DE BELLO CIVILI.

I. *Massiliae, undique artius obsessae, III. subsidio cum classe advenit L. Nasidius : conjunctaque suae classi oppidana, VII. proelium infelicitè cum Caesariana committit. VIII. Trebonius inauditae molis machinas ad oppidum exstruit. XII. Quibus incolae territi, inducias petunt : XIV. obtentas ipsi violantes, subita eruptione opera Trebonii disjiciunt. XV. Iis tamen summa festinatione refectis, denuo de deditioe agunt. XVII. Interim in Hispania ulteriore M. Varro, bellum dum adparat, XX. ab omnibus paene desertus, in potestatem Caesaris devenit ; XXII. uti etiam Massilienses. XXIII. Curio in Africa primo res prospere gerit ; XL. post temerarie proelio decertans, cum toto exercitu caeditur.*

I. **D**UM haec in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus, qui ad obpugnationem Massiliae relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas, turrestque ad oppidum agere instituit.

cuit. Una erat proxima portui, navalibusque; altera ad partem, qua est aditus ex Gallia atque Hispania ad id mare, quod adigit ad ostium Rhodani. Massilia enim fere ex III oppidi partibus mari adluitur. Reliqua quarta est, quae aditum habeat a terra. Hujus quoque spatii pars ea, quae ad arcem pertinet, loci natura, et valle altissima munita longam et difficilem habet obpugnationem. Ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam jumentorum atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat; vimina materiamque comportari jubet. Quibus comparatis rebus, aggerem in altitudinem pedum LXXX exstruit.

II. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium rerum ad bellum adparatus, tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae sustinere possent. Asseres enim pedum XII, cuspidibus praefixi, atque hi maximis balistis missi per IV ordines cratium in terra defigebantur. Itaque pedalibus lignis conjunctis inter se porticus integebantur; atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX, aequandi loci causa, facta item ex fortissimis lignis, involuta omnibus rebus, quibus ignis jactus et lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri, atque turrium, multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat: tum crebrae per Albicos eruptiones fiebant ex oppido; ignesque aggeri et turribus inferbantur: quae facile nostri repellebant milites; magnisque ultro inlatis detrimentis, eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum rejiciebant.

III. Interim L. Nasidius ab Cn. Pompejo cum classe navium XVI, in quibus paucae erant aeratae, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliae, imprudente atque inopinante Curione, pervehitur: adpulsisque Messanam navibus, atque inde, propter repentinum terrorem, Principum ac Senatus fuga facta, ex navalibus eorum unam deducit. Hac adjuncta ad reliquas naves, cursum Massiliam versus



perficit; praemissaque clam navicula, Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit; eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis, confligant.

IV. Massilienses post superius incommodum veteres ad eundem numerum ex navalibus productas naves refecerant, summaque industria armaverant; (remigum gubernatorumque magna copia subpetebat;) piscatoriasque adjecerant, atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti: has sagittariis tormentisque compleverunt. Tali modo instructa classe; omnium seniorum, matrum familiae, virginum precibus, et fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fiducia, quam ante dimicaverant, naves conscendunt. Communi enim fit vitio naturae, ut invisis, latitantibus, atque incognitis rebus magis confidamus, vehementiusque exterreamur; ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem compleverat. Nacti idoneum ventum ex portu exeunt, et Tauroenta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt; ibique naves expediunt: rursusque se ad confligendum animo confirmant; et consilia communicant. Dextra pars Massiliensibus adtribuitur, sinistra Nasidio.

V. Eodem Brutus contendit, aucto navium numero: nam ad eas, quae factae erant Arelate per Caesarem, captivae Massiliensium accesserant VI. Has superioribus refecerat diebus, atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus, quos integros superavissent, ut victos contemnerent, plenus spei bonae atque animi adversus eos profiscitur. Facile erat ex castris C. Trebonii, atque omnibus superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis juvenus, quae in oppido remanserat, omnesque superioris aetatis, cum liberis, atque uxoribus, publicisque custodiis, aut ex muro ad coelum manus tenderent, aut templa Deorum immortalium adirent, et ante simulacra

lacrâ projecti victoriam ab Diis exposcerent. Neque erat quisquam omnium, quin in ejus diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. Nam et honesti ex juventute, et cujusque ætatis amplissimi, nominatim evocati, atque obsecrati naves conscenderant; ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quidquam reliqui fore viderent: si superavissent vel domesticis opibus, vel externis auxiliis, de salute urbis confiderent.

VI. Commisso proelio, Massiliensibus res nulla ad virtutem defuit: sed memores eorum præceptorum, quæ paullo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur, et, quibus in pugna vitæ periculum accideret, non ita multo se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus, urbe capta, eadem esset belli fortuna patienda. Diductisque nostris paullatim navibus, et artificio gubernatorum mobilitati navium locus dabatur; et, si quando nostri facultatem nacti, ferreis manibus injectis, navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque vero conjuncti Albicis comminus pugnando deficiebant; neque multum cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum, multa nostris de improviso imprudentibus atque inpeditis vulnera inferebant: conspicataeque naves triremes II navem D. Bruti, quæ ex insigni facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant: sed tantum, re provisa, Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo momento antecederet. Illæ adeo graviter inter se incitatae conflixerunt, ut vehementissime utraque ex concursu laborarent; altera vero, præfracto rostro, tota conlabefieret. Quare animum adversa, quæ proximæ ei loco ex Bruti classe naves erant, in eas inpeditas inpetum faciunt, celeriterque ambas deprimunt.

VII. Sed Nasidianæ naves nullo usui fuerunt, celeri-



celeriterque pugna excefferunt: non enim has aut conspectus patriae, aut propinquorum praecepta ad extremum vitae periculum adire cgebant. Itaque ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classe v sunt depressae, iv captae, i cum Nasidianis profugit: quae omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis una praemissa Massiliam, hujus nuncii perferendi gratia, quum jam adpropinquaret urbi, omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit: ac, re cognita, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo sequius ad defensionem urbis reliqua adparare coeperunt.

VIII. Est animadversum ab legionariis, qui dexteram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus, magno sibi esse praesidio posse, si pro castello ac receptaculo, turrim ex latere sub muro fecissent: quam primo ad repentinos incursus humilem parvamque fecerant. Huc se referebant: hinc, si qua major obpresserat vis, propugnabant: hinc ad repellendum et prosequendum hostem procurrebant. Patebat haec quoquo versus pedes xxx; sed parietum crassitudo pedes v. Postea vero, ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibita solertia, inventum est, magno esse usui posse, si haec esset in altitudinem turris elata. Id hac ratione perfectum est.

IX. *Ubi turris altitudo perdueta est ad contabulationem; eam in parietes instruxerunt ita, ut capita tignorum extenta parietum structura tegerentur: ne quid emeret, ubi ignis hostium adhaeresceret. Hanc insuper contignationem, quantum tectum plutei ac vinearum passum est, laterculo adstruxerunt: supraque eum locum duo tigna transversa injecerunt non longe ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam contignationem, quae turri tegimento esset futura: supraque ea tigna directo transversas trabes injecerunt, easque axibus religaverunt. Has trabes paullo longiores, atque eminentiores, quam extremi parietes erant,*

erant, effecerunt; ut esset, ubi tegimenta praependere possent, ad defendendos ietus ac repellendos, quum inter eam contignationem parietes exstruerentur: eamque contabulationem summam lateribus lutoque constraverunt, ne quid ignis hostium nocere posset: centonesque insuper iniecerunt, ne aut tela tormentis missa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent. Storias autem ex fumibus anchorariis tres, in longitudinem parietum turris, latas IV pedes, fecerunt: easque ex III partibus, quae ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim praependentes religaverunt; quod unum genus tegimenti aliis locis erant experti nullo telo neque tormento transjici posse. Ubi vero ea pars turris, quae erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ietu hostium, pluteos ad alia opera abduxerunt: turris tectum per se ipsum prehensionibus ex contignatione prima suspendere ac tollere coeperunt: ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevabant. Intra haec tegimenta abditi atque muniti parietes lateribus exstruebant; rursusque alia prehensione, ad aedificandum, sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item, ut primo, tecta extremis lateribus instruebant; exque ea contignatione rursus summam contabulationem, storiasque elevabant. Itaque tuto, ac sine ullo vulnere ac periculo VI tabulata exstruxerunt: fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.

X. Ubi ex ea turri, quae circum essent, opera tueri se posse confisi sunt; musculum pedum LX longum ex materia bipedali, quem a turri lateritia ad hostium turrim, murumque perducerent, facere instituerunt; cuius musculi haec erat forma. Duae primum trabes in solo, aequae longae, distantes inter se pedes IV conlocantur: inque eis columellae pedum in altitudinem V desiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio conjungunt, ubi tigna, quae musculi tegendi causa ponant, conlocentur. Eo super, tigna bipedalia injiciunt; eaque laminis clavisque religant. Ad extremum musculi tectum, trabesque  
extremas,



*extremas, quadratas regulas, IV patentis digitos, defigunt; quae lateres, qui super musculo struantur, continent. Ita fastigato, atque ordinatim structo, ut trabes erant in capreolis conlocatae, lateribus lutoque musculus, ut ab igni, qui ex muro jaceretur, tutus esset, contegitur. Super lateres coria inducuntur; ne canalibus aqua inmissa lateres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne, tectum vineis, ad ipsam turrem perficiunt, subitoque inopinantibus hostibus, machinatione navali, phalangis subiectis, ad turrem hostium admovent, ut aedificio jungatur.*

XI. Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam maxima possunt, vectibus permovent, praecipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiae sustinet, et, quidquid incidit, fastigio musculi elabitur. Id ubi vident, mutant consilium: cupas taeda ac pice refertas incendunt; easque de muro in musculum devolvunt. Involutae labuntur; delapsae ab lateribus, longuriis, furcisque ab opere removentur. Interim sub musculo milites vectibus infima faxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri lateritia a nostris telis tormentisque defenditur: hostes ex muro ac turribus submoventur: non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus jam lapidibus ex ea, quae suberat, turri subductis, repentina ruina pars ejus turris concidit: pars reliqua consequens procumbebat.

XII. Tum hostes, turris repentina ruina commoti, inopinato malo turbati, Deorum ira perculsi, urbis direptione perterriti, inermes cum infulis sese porta foras universi proripiunt; ad legatos atque exercitum subplices manus tendunt. Qua nova re oblata, omnis administratio belli consistit: militesque, averſi a proelio, ad studium audiendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes projiciunt: orant, ut ad-

*ventus*

ventus Caesaris expectetur; captam suam urbem videre, opera perfecta, turrem subrutam; itaque a defensione desistere: nullam exoriri moram posse, quo minus, quum venisset, si imperata non facerent, ad nutum e vestigio diriperentur. Docent, si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe praedae in urbem inrumperent, urbemque delerent. Haec, atque ejusdem generis complura, ut ab hominibus doctis, magna cum misericordia fletuque pronunciantur.

XIII. Quibus rebus commoti legati, milites ex opere deducunt, obpugnatione desistunt, operibus custodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordia facto, adventus Caesaris expectatur. Nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confecta, omnes curam et diligentiam remittunt: Caesar enim per litteras Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur; ne gravius permoti milites, et defectionis odio, et contemtionem sui, et diutino labore, omnes puberes interficerent: quod se facturos minabantur: aegreque tunc sunt retenti, quin oppidum inrumperent; graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur, videbatur.

XIV. At hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quaerunt: interjectisque aliquot diebus, nostris languentibus, atque animo remissis, subito, meridiano tempore, quum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset; arma vero omnia reposita, contextaque essent; portis se foras erumpunt; secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormenta flammam conciperent, et prius haec omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset, animum adverti posset. Nostri repentina fortuna permoti, arma, quae possunt, adripiunt: alii ex castris sese incitant. Fit in hostis inpetus: sed muro, sagittis,



tis, tormentisque fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt; ibique musculum, turrimque lateritiam libere incendunt. Ita multorum mensium labor, hostium perfidia, et vi tempestatis, puncto temporis, interiit. Tentaverunt hoc idem Massilienses postero die: Eandem nacti tempestatem, majori cum fiducia ad alteram turrem aggeremque eruptione pugnaverunt; multumque ignem intulerunt. Sed, ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant, ita proximi diei casu admoniti omnia ad defensionem paraverant. Itaque multis interfectis, reliquos infecta re in oppidum repulerunt.

XV. Trebonius ea, quae sunt amissa, multo majore studio militum administrare, et reficere instituit. Nam ubi tantos suos labores et adparatus male cecidisse viderunt; induciisque per scelus violatis suam virtutem inrisui fore perdoluerunt; quod, unde agger omnino comportari posset, nihil erat reliquum, omnibus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis et convectis; *aggerem novi generis, atque inauditum ex lateritiis duobus muris, senum pedum crassitudine, atque eorum murorum contignationem facere instituerunt, aequa fere latitudine, atque ille congestus ex materia fuerat agger. Ubi aut spatium inter muros, aut inbecillitas materiae postulare videretur, pilae interponuntur, transversaria tigna injiciuntur, quae firmamento esse possint; et quidquid est contignatum, cratibus consternitur, cratesque luto integuntur.* Sub tecto miles, dextera ac sinistra, muro tectus, adversus, plutei objectu, operi quaecumque usui sunt, sine periculo subportat. Celeriter res administratur: diuturni laboris detrimentum sollertia, et virtute militum brevi reconcinnatur. Portae, quibus locis videtur, eruptionis causa in muro relinquuntur.

XVI. Quod ubi hostes viderunt, ea, quae diu longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opera et labore ita resecta, ut nullus perfidiae  
neque

neque eruptioni locus esset ; neque quidquam omnino relinqueretur, quo aut vi militibus, aut igni operibus, noceri posset ; eodemque exemplo sentiunt, totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro, turribusque circumiri posse ; sic, ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset ; quum paene inaedificata in muris ab exercitu nostro moenia viderentur, ac tela manu conjicerentur ; suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis interire ; parique conditione ex muro ac turribus bellandi data, virtute se nostris adaequare non posse intellegunt, ad easdem deditiois conditiones recurrunt.

XVII. M. Varro in ulteritore Hispania, initio, cognitis iis rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pompejanis rebus, amicissime de Caesare loquebatur : *praeoccupatum sese legatione ab Cn. Pompejo, teneri obstructum fide : necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Caesare intercedere : neque se ignorare, quod esset officium legati, qui fiduciarium operam obtineret, quae vires suae, quae voluntas erga Caesarem totius provinciae.* Haec omnibus ferebat sermonibus ; neque se in ullam partem movebat. Postea vero, quum Caesarem ad Massiliam detineri cognovit, copias Petreji cum exercitu Afranii esse conjunctas, magna auxilia convenisse ; magna, esse in spe atque exspectari ; et consentire omnem citeriorem Provinciam ; quaeque postea acciderant de angustiiis ad Ilerdam rei frumentariae, accepit ; atque haec ad eum latius atque inflatius Afranius perscribebat ; se quoque ad motum fortunae movere coepit.

XVIII. Dilectum habuit tota provincia ; legionibus completis II, cohortes circiter xxx alarias addidit ; frumenti magnum numerum coegit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petrejoque mitteret ; naves longas x Gaditanis, ut facerent, imperavit ; complures praeterea in Hispali faciendas curavit : pecuniam omnem omniaque ornamenta ex fano Herculis



lis in oppidum Gadis contulit. Eo VI cohortes, praesidii causa, ex provincia misit: Cajumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandae hereditatis causa venerat, missus a Domitio, oppido Gadibus praefecit: arma omnia privata ac publica in domum Gallonii contulit. Ipse habuit graves in Caesarem conciones. Saepe ex tribunali praedicavit, *adversa Caesarem proelia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse. Haec se certis nunciis, certis auctoribus, comperisse.* Quibus rebus perterritos civis Romanos ejus provinciae sibi ad Rempublicam administrandam HS. CLXXX, et argenti pondo XX millia, tritici modios CXX millia polliceri coegit. Quas Caesari esse amicas civitates arbitrabatur, iis graviora onera injungebat, praesidiaque eo deducebat: et judicia in privatos reddebat, qui verba atque orationem adversus Rempublicam habuissent; eorum bona in publicum addicebat: provinciam omnem in sua et Pompeji verba jusjurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quae sunt gestae in citeriore Hispania, bellum parabat. Ratio autem haec erat belli, ut se cum II legionibus Gadis conferret; naves, frumentumque omne ibi contineret: (provinciam enim omnem Caesaris rebus favere cognoverat.) In insula, frumento navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Caesar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere: quod magna esse Pompeji beneficia, et magnas clientelas in citeriore provincia sciebat.

XIX. Itaque duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio Tribuno plebis, ipse cum DC equitibus magnis itineribus progreditur, edictumque praemittit, ad quam diem magistratus, principesque omnium civitatum sibi esse praesto Cordubae vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato, nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem Senatus

tus Cordubam mitteret; nullusve civis Romanus paullo notior, quin ad diem conveniret. Simul ipse Cordubae conventus per se portas Varroni clausit; custodias vigiliisque in turribus muroque disposuit. Cohortes II, quae Colonicae adpellabantur, quum eo casu venissent, tuendi oppidi causa apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses, quae est longe firmissima totius provinciae civitas, deductis III in arcem oppidi cohortibus a Varrone praesidio, per se cohortes eiecit, portasque praeclusit.

XX. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quamprimum Gadis contenderet: ne itinere, aut transiectu intercluderetur. Tanta, ac tam secunda in Caesarem voluntas provinciae reperiiebatur. Progresso ei paullo longius litterae a Gadibus redduntur; simul atque sit cognitum de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos principes cum Tribunis cohortium, quae essent ibi in praesidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Caesari servarent. Hoc inito consilio, denunciavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus: si id non fecisset, sibi consilium capturos: hoc timore adductum Gallonium, Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera ex II legionibus, quae Vernacula adpellabatur, ex castris Varronis, adstante et inspectante ipso, signa sustulit, seseque Hispalim recepit, atque in foro, et porticibus sine maleficio confedit. Quod factum adeo ejus conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, quum, itinere converso, sese Italicam venturum promississet, certior ab suis factus est, praeclusas esse portas. Tum vero, omni interclusus itinere, ad Caesarem mittit, paratum se esse, legionem, cui jusserit, transdere. Ille ad eum Sex. Caesarem mittit, atque huic transdi jubet. Transdita legione, Varro Cordubam ad Caesarem venit: relatis ad eum publicis cum fide rationibus, quod penes

S eum



eum est pecuniae, transdit; et, quod ubique habeat frumenti, ac navium, ostendit.

XXI. Caesar, concione habita Cordubae, omnibus generatim gratias agit; civibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod praesidia expulissent; Gaditanis, quod conatus adversariorum infregissent, seseque in libertatem vindicassent; tribunis militum centurionibusque, qui eo praesidii causa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent; pecunias, quas erant in publicum Varroni cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberius locutos hanc poenam tulisse cognoverat: Tributis quibusdam publicis privatisque praemiis, reliquos in posterum bona spe complet; biduumque Cordubae commoratus Gadis proficiscitur: pecunias monumentaque, quae ex fano Herculis conlata erant in privatam domum, referri in templum jubet: provinciae Q. Cassium praeficit; huic IV legiones adtribuit: ipse iis navibus, quas M. Varro, quasque Gaditani jussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciae legationes Caesaris adventum exspectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus, Tarracoe discedit, pedibusque Narbonem, atque inde Massiliam pervenit. Ibi legem de Dictatore latam, seseque Dictatorem dictum a M. Lepido praetore, cognoscit.

XXII. Massilienses, omnibus defessi malis, rei frumentariae ad summam inopiam adducti, bis proelio navali superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conficti, ex diutina conclusione, et mutatione victus (panico enim vetere, atque hordeo corrupto omnes alebantur; quod ad hujusmodi casus antiquitus paratum in publicum contulerant) dejecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Caesaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude

fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognita Massiliensium voluntate, navibus III comparatis, (ex quibus II familiaribus suis adtribuebat, unam ipse conscenderat,) nactus turbidam tempestatem, est profectus. Hunc conspicatae naves, quae, jussu Bruti, consuetudine quotidiana ad portum excubabant, sublatis anchoris, sequi coeperunt. Ex iis unum ipsius navigium contendit, et fugere perseveravit, auxilioque tempestatis ex conspectu abiit; duo perterrita concursu nostrarum navium sese in portum receperunt. Massilienses arma tormenta-que ex oppido, ut est imperatum, proferunt: navis ex portu, navalibusque educunt: pecuniam ex publico transdunt. Quibus rebus confectis, Caesar magis eos pro nomine et vetustate, quam pro meritis in se civitatis, conservans, II ibi legiones praesidio relinquit; ceteras in Italiam mittit: ipse ad urbem proficiscitur.

XXIII. Iisdem temporibus C. Curio, in Africam profectus ex Sicilia, et jam ab initio copias P. Attii Vari despiciens, II legiones ex IV, quas a Caesare acceperat, et D equites transportabat: biduoque et noctibus III navigatione consumtis, adpellit ad eum locum, qui adpellatur Aquilaria. Hic locus abest a Clupeis passuum XXII millia, habetque non incommodam aestate stationem, et duobus eminentibus promontoriis continetur. Hujus adventum L. Caesar filius cum X longis navibus ad Clupeam praestolans, quas naves, Uticae ex praedonum bello subductas, P. Attius reficiendas hujus belli causa curaverat, veritusque navium multitudinem, ex alto refugerat; adpulsaque ad proximum litus trireme constrata, et in litore relicta, pedibus Adrumetum profugerat. Id oppidum C. Confidius Longus unius legionis praesidio tuebatur. Reliquae Caesaris naves ejus fuga Adrumetum se receperunt. Hanc sequutus M. Rufus Quaestor navibus XII, quas praesidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam in litore re-



lictam navem conspexit, hanc remulco abstraxit: ipse ad Curionem cum classe redit.

XXIV. Curio Marcum Uticam navibus praemit- tit: ipse eodem cum exercitu proficiscitur: biduique iter progressus, ad flumen Bagramdam pervenit: ibi C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus relin- quit: ipse cum equitatu antecedit ad castra explo- randa Corneliana; quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est jugum directum, eminens in mare, utraque ex parte praeruptum atque aspe- rum, sed tamen paullo leniore fastigio ab ea parte, quae ad Uticam vergit. Abest, directo itinere, ab Utica paullo amplius passuum mille. Sed hoc itinere est fons, quo mare succedit longius; lateque is locus restagnat: quem si qui vitare voluerit, vi millium circuitu in oppidum perveniet.

XXV. Hoc explorato loco, Curio castra Vari con- spicit, muro oppidoque conjuncta ad portam, quae adpellatur Bellica, admodum munita natura loci: una ex parte ipso oppido Utica, altera theatro, quod est ante oppidum, substructionibus ejus operis maxi- mis, aditu ad castra difficili et angusto. Simul ani- madvertit, multa undique portari, atque agi plenif- simis viis, quae repentini tumultus timore ex agris in urbem conferantur. Huc equitatum mittit, ut di- riperet, atque haberet loco praedae. Eodemque tem- pore his rebus subsidio de equites Numidae ex oppi- do, peditesque eo mittuntur a Varo, quos auxilii causa rex Juba paucis diebus ante Uticam miserat. Huic et paternum hospitium cum Pompejo, et si- multas cum Curione intercedebat; quod tribunus plebis legem promulgaverat, qua lege regnum Jubae publicaverat. Concurrent equites inter se, neque vero primum inpetum nostrorum Numidae ferre po- tuerunt; sed, interfectis circiter cxx, reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim, adventu longarum navium, Curio pronunciare onerariis navi- bus jubet, quae stabant ad Uticam, numero circiter cc,

ec, *se in hostium habiturum loco, qui non ex vestigio ad castra Corneliana vela direxisset.* Qua pronunciatione facta, temporis puncto, sublati anchoris, omnes Uticam relinquunt, et, quo imperatum est, transeunt. Quae res omnium rerum copia complevit exercitum.

XXVI. His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradam recepit, atque universi exercitus conclamatione Imperator adpellatur, posteroque die Uticam exercitum ducit, et prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex statione nunciant, magna auxilia equitum peditumque ab rege missa Uticam venire; eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur; et e vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio permotus praemittit equites, qui primum inpetum sustineant, ac morentur: ipse, celeriter ab opere deductis legionibus, aciem instruit. Equites committunt proelium: et prius, quam plane legiones explicari, et consistere possent, tota auxilia regis inpedita ac perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam se conjiciunt: equitatuque omni fere incolumi, quod se per litora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

XXVII. Proxima nocte centuriones Marci II ex castris Curionis cum manipularibus suis XXI ad Attium Varum perfugiunt. Hi, seu vere, quam habuerant, opinionem ad eum perferunt, siue etiam auribus Vari serviunt; (nam quae volumus, et credimus libenter; et, quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus) confirmant quidem certe, totius exercitus animos alienos esse a Curione: maxime opus esse, in conspectum exercitum venire, et conloquendi dare facultatem. Qua opinione adductus Varus postero die mane legiones ex castris educit. Facit idem Curio: atque una valle non magna interjecta, suas uterque copias instruit.



XXVIII. Erat in exercitu Vari Sextus Quinctilius Varus, quem fuisse Corfinii, supra demonstratum est. Hic dimissus a Caesare in Africam venerat: legionesque eas transduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar; adeo ut, paucis mutatis centurionibus, iidem ordines manipuli constarent. Hanc nactus adpellationis causam Quinctilius circumire aciem Curionis, atque obsecrare milites coepit, *ne primi sacramenti, quod apud Domitium, atque apud se Quaestorem dixissent, memoriam deponerent; neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna, eademque in obsidione perpeffi; neu pro iis pugparent, a quibus contumelia perfugae adpellarentur. His auca ad spem largitionis addidit, quae ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, exspectare deberent.* Hac habita oratione, nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio: atque ita suas uterque copias reducit.

XXIX. Atque in castris Curionis magnus omnium incescit timor; nam is variis hominum sermonibus celeriter augetur: unusquisque enim opinionem fingebat; et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanerat, atque alius alii transdiderat, plures auctores ejus rei videbantur. [*Civile bellum; genus hominum, quod liceret libere facere, et sequi, quod vellet; legiones eae, quae paullo ante apud adversarios fuerant; nam etiam Caesaris beneficium mutaverat consuetudo, qua offerrentur municipia etiam diversis partibus conjuncta.* Neque enim ex Marfis, Pelignisque veniebant, ut qui superiore nocte in contuberniis; comilitonesque nonnulli graviores sermones militum vulgo durius accipiebant: nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.]

XXX. Quibus de causis consilio convocato, de summa rerum deliberare incipit. Erant sententiae, quae conandum omnibus modis, castraque Vari obpugnanda censerent; quod, hujusmodi militum consiliis,

filiis, otium maxime contrarium esse arbitrarentur. Postremo praestare dicebant, *per virtutem in pugna belli fortunam experiri; quam desertos, et circumventos ab suis gravissimum subplicium pati.* Porro erant, qui censerent *de tertia vigilia in castra Corneliiana recedendum; ut, majore spatio temporis interjecto, militum mentes sanarentur: simul si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et tutius, et facilius in Siciliam receptus daretur.*

XXXI. Curio utrumque inprobans consilium, quantum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri superesse, dicebat; *hos turpissimae fugae rationem habere, illos etiam iniquo loco dimicandum putare.* Qua enim, inquit, fiducia, et opere et natura loci munitissima castra expugnari posse confidimus? aut vero quid proficimus, si, accepto magno detrimento, ab obpugnatione castrorum discedimus? quasi non et felicitas rerum gestarum, exercitus benevolentiam imperatoribus, et res adversae odia concilient. Castrorum autem mutatio quid habet, nisi turpem fugam et desperationem omnium, et alienationem exercitus? nam neque prudentes suspicari oportet, sibi parum credi; neque improbos scire, sese timeri; quod illis licentiam timor augeat noster, his studia deminuat. Quod si jam, inquit, haec explorata habemus, quae de exercitus alienatione dicuntur; quae quidem ego aut omnino falsa, aut certe minora opinione esse confido: quanto haec dissimulare, et occultare, quam per nos confirmari, praestet? An non, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda, ne spem adversariis augeamus? At etiam, ut media nocte profiscamur, addunt: quo majorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur. Namque hujusmodi res aut pudore, aut metu tenentur, quibus rebus nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra obpugnanda censeam; neque tanti timoris, ut ipse deficiam: atque omnia prius experienda arbitror: magnaue ex parte jam me una vobiscum de re iudicium facturum, confido.

XXXII. Dimisso consilio, concionem advocat militum:



litum : commemorat, quo sit eorum usus studio ad Corfinium Caesar ; ut magnam partem Italiae beneficio atque auctoritate eorum suam fecerit. Vos enim, vestrumque factum, inquit, omnia deinceps municipia sunt secuta, neque sine causa et Caesar amicissime de vobis, et illi gravissime judicaverunt. Pompejus enim nullo proelio pulsus, vestri facti praejudicio demotus, Italia excessit : Caesar me, quem sibi carissimum habuit, provinciamque Siciliam atque Africam, sine quibus Urbem atque Italiam tueri non potest, vestrae fidei commisit. Adsunt, qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim est illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire, et vos nefario scelere obstringere ? aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere judicant ? in eorum potestatem veniatis, qui, se per vos periisse, existimant ? An vero in Hispania res gestas Caesaris non audistis ? duos pulsos exercitus ? duos superatos duces ? duas receptas provincias ? haec acta diebus XL, quibus in conspectu adversariorum venerit Caesar. An, qui incolumes resistere non potuerunt, perditum resistant ? vos autem incerta victoria Caesarem secuti, dijudicata jam belli fortuna, victum sequamini, quum vestri officii praemia percipere debeatis ? Desertos enim se, ac proditos a vobis dicunt, et prioris sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos L. Domitius deseruit ? nonne extremam pati fortunam paratos projecit ille ? non sibi clam vobis salutem fuga petivit ? non, proditi per illum, Caesaris beneficio estis conservati ? Sacramento quidem vos tenere qui potuit ; quum, projectis fascibus, et deposito imperio, privatus, et captus ipse in alienam venisset potestatem ? Relinquitur nova religio ; ut, eo neglecto sacramento, quo nunc tenemini, respiciatis illud, quod deditio-  
ne ducis, et capitis diminutione sublatum est. At credo, si Caesarem probatis, in me offenditis, qui de meis in vos meritis praedicaturus non sum, quae sunt adhuc et mea voluntate, et vestra expectatione leviora. Sed tamen sui laboris milites semper, eventu belli, praemia petiverunt ; qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis. Diligen-  
tiam

*tiam quidem nostram, aut quem ad finem adhuc res processit, fortunamque cur praeteream? An poenitet vos, quod salvum atque incolumem exercitum, nullo omnino nave desiderata, transduxerim? quod classem hostium primo impetu adveniens profligaverim? quod bis per biduum equestri proelio superaverim? quod ex portu, sinuque adversariorum cc naves onerarias adduxerim? eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere, neque navibus com-  
meatu juvari possint? Hac vos fortuna, atque his ducibus repudiatis, Corfiniensem ignominiam, an Italiae fugam, an Hispaniarum deditionem, an Africi belli praejudicia sequimini? Equidem me Caesaris militem dici volui; vos me Imperatoris nomine adpellavistis: cuius si vos poenitet, vestrum vobis beneficium remitto, mihi meum restituite nomen; ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.*

XXXIII. Qua oratione permoti milites, crebro etiam dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur: discedentem vero ex concione universi cohortantur, magno sit animo, neu dubitet, proelium committere, et suam fidem virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium voluntate et opinione, consensu suo constituit Curio, quum primum sit data potestas, proelio rem committere. Postero die productos, eodem loco, quo superioribus diebus constiterat, in acie conlocat. Ne Varus quidem Attius dubitat, copias producere; sive sollicitandi milites, sive aequo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem praetermittat.

XXXIV. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magno, at difficili et arduo adscensu. Hanc, uterque, si adversariorum copiae transire conarentur, exspectabat; quo aequiore loco proelium committeret. Simul ab sinistro cornu P. Attii equitatus omnis, et una levis armaturae interjecti complures, quum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum, et duas Marrucinorum cohortis mittit: quorum primum impetum equites



equites hostium non tulerunt; sed, admissis equis, ad suos refugerunt. Relicti ab his, qui una procurerant, levis armaturae, circumveniebantur, atque interficiebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies suos fugere, et concidi videbat. Tum Rebilus, legatus Caesaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, *Perterritum*, inquit, *hostem vides, Curio. Quid dubitas uti temporis obportunitate?* Ille, unum elocutus, ut memoria tenerent milites ea, quae pridie sibi confirmassent, sequi sese jubet, et praecurrit ante omnes: adeoque erat impedita vallis, ut in adscensu, nisi sublevati a suis, primi non facile eniterentur. Sed praeoccupatus animus Attianorum militum timore, et fuga, et caede suorum, nihil de resistendo cogitabat; omnesque jam se ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque prius, quam telum adjici posset, aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit, seque in castra recepit.

XXXV. Qua in fuga Fabius Pelignus quidam ex infimis ordinibus, de exercitu Curionis, primum agmen fugientium consecutus, magna voce Varum nomine adpellans requirebat; uti unus esse ex ejus militibus, et monere aliquid velle, ac dicere videretur. Ubi ille saepius adpellatus adspexit, ac restitit, et, quis esset, aut quid vellet, quaesivit; humerum apertum gladio adpetit; paullumque abfuit, quin Varum interficeret: quod ille periculum, sublato ad ejus conatum scuto, vitavit. Fabius a proximis militibus circumventus interficitur. Hac fugientium multitudinem, ac turba portae castrorum occupantur, atque iter impeditur; pluresque in eo loco sine vulnere, quam in proelio aut fuga, intereunt: neque multum abfuit, quin etiam castris expellerentur: ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt. Sed quum loci natura, et munitio castrorum aditum prohibebat, tum, quod ad proelium egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quae ad obpugnationem  
castro-

castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit, suis omnibus praeter Fabium incolumibus, ex numero adversariorum circiter DC interfectis, ac M vulneratis : qui omnes discessu Curionis, multique praeterea, per simulationem vulnerum, ex castris in oppidum, propter timorem, sese recipiunt. Qua re animum adversa, Varus, et terrore exercitus cognito, buccinatore in castris, et paucis ad speciem tabernaculis relictis, de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

XXXVI. Postero die Curio Uticam obsidere, et vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens belli, diuturnitate otii ; Uticenses pro quibusdam Caesaris in se beneficiis, illi amicissimi : conventus is, qui ex variis generibus constaret ; terror ex superioribus proeliis, magnus. Itaque de deditione omnes palam loquebantur, et cum P. Attio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbare vellet. Haec quum agerentur, nuntii praemissi ab rege Juba venerunt, qui illum cum magnis copiis adesse dicerent, et de custodia ac defensione urbis hortarentur. Quae res eorum perterritos animos confirmavit.

XXXVII. Nunciabantur haec eadem Curioni ; sed aliquamdiu fides fieri non poterat : tantam habebat suarum rerum fiduciam : jamque Caesaris in Hispania res secundae in Africam nuntiis ac litteris perferbantur. Quibus omnibus rebus sublatus, nihil contra se Regem nisurum existimabat. Sed, ubi certis auctoribus comperit, minus v et xx millibus longe ab Utica ejus copias abesse ; relictis munitionibus, sese in castra Corneliana recepit. Huc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre coepit, statimque in Siciliam misit, uti II legiones, reliquusque equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima, natura, et loci munitione, et maris propinquitate, et aquae et salis copia : cujus magna vis jam ex proximis erat salinis eo congesta,  
Non



Non materia multitudine arborum, non frumentum, cuius erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque omnium suorum consensu Curio reliquas copias expectare, et bellum ducere parabat.

XXXVIII. His constitutis rebus, probatisque consiliis, ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Jubam revocatum finitimo bello, et controversiis Leptitanorum, restitisse in regno; Saburam, ejus praefectum, cum mediocribus copiis missum, Uticae adpropinquare. His auctoribus temere credens, consilium commutat, et proelio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendae. His rebus impulsus, equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit, ad flumen Bagram, quibus praeerat Sabura, de quo ante erat auditum. Sed rex omnibus copiis insequabatur, et vi millium passuum intervallo Sabura confederat. Equites missi nocte iter conficiunt, imprudentis, atque inopinantis hostis adgrediuntur: Numidae enim quadam barbara consuetudine nullis ordinibus passim confederant. Hos obpressos somno, et dispersos adorti, magnum eorum numerum interficiunt: multi perterriti profugiunt. Quo facto ad Curionem equites revertuntur, captivosque ad eum reducunt.

XXXIX. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia exierat, cohortibus v castris praesidio relictis. Progressus millia passuum vi, equites convenit; rem gestam cognovit; ex captivis quaerit, quis castris ad Bagram praesit: respondent, Saburam. Reliqua, studio itineris conficiundi, quaerere praetermittit; proximaque respiciens signa, *Videtisne*, inquit, *milites, captivorum orationem cum perfugis convenire? abesse regem, exiguas esse copias missas, quae paucis equitibus pares esse non potuerunt. Proinde ad praedam, ad gloriam, properate; ut jam de praemiis vestris, et de referenda*  
gratia

*gratia cogitare incipiamus.* Erant per se magna, quae gesserant equites, praesertim, quum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur. Haec tamen ab ipsis inflatius commemorabantur, ut de suis homines laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia praeferebantur: capti homines, equitesque producebantur: ut, quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi jubet sese; iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri posset. At illi, itinere totius noctis confecti, subsequi non poterant: atque alii alio loco resistebant. Ne haec quidem res Curionem ad spem morabatur.

XL. Juba certior factus a Sabura de nocturno proelio, II millia Hispanorum et Gallorum equitum, quos suae custodiae causa circum se habere consuebat, et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburae submittit. Ipse cum reliquis copiis elephantisque LX lentius subsequitur; suspicatus, praemissis equitibus, ipsum adfore Curionem. Sabura copias equitum peditumque instruit: atque his imperat, ut simulatione timoris paullatim cedant, ac pedem referant: sese, quum opus esset, signum proelii daturum, et, quod rem postulare cognovisset, imperaturum. Curio, ad superiorem spem addita praesentis temporis opinione, hostes fugere, arbitratus, copias ex locis superioribus in campum deducit.

XLI. Quibus ex locis quum longius esset progressus, confecto jam labore exercitu, XVI millium spatio, constitit. Dat suis signum Sabura, aciem constituit, et circumire ordines, atque hortari incipit. Sed peditatu duntaxat procul ad speciem utitur; equites in aciem mittit. Non deest negotio Curio, suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant: ne militibus quidem, ut defessis; neque equitibus, ut paucis, et labore confectis, studium  
ad



ad pugnandum virtusque deerat. Sed ii erant numero cc: reliqui in itinere substiterant. Hi quamcumque in partem inpetum fecerant, hostes loco cedere cogeant: sed neque longius fugientes prosequi, nec vehementius equos incitare poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu circumire aciem nostram, et averfos proterere incipit. Quum cohortes ex acie procucurrissent, Numidae integri, celeritate inpetum nostrorum effugiebant; rursusque ad ordines suos se recipientes circumibant, et ab acie excludebant. Sic neque in loco manere ordinesque servare, neque procurrare et casum subire, tutum videbatur. Hostium copiae, submissis ab rege auxiliis, crebro augebantur. Nostros vires lassitudine deficiebant: simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere, neque in locum tutum referri poterant; quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi de sua salute desperantes, ut extremo vitae tempore homines facere consueverunt, aut suam mortem miserabantur, aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare potuisset. Plena erant omnia timoris, et luctus.

XLII. Curio, ubi, perterritis omnibus, neque cohortationes suas, neque preces audire intellegit, unam, ut miseris in rebus, spem reliquam salutis esse arbitratus, proximos colles capere universos, atque eo signa inferri, jubet. Hos quoque praeoccupat missus a Sabura equitatus. Tum vero ad summam desperationem nostri perveniunt, et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius praefectus equitum, cum paucis equitibus circumfistens, ut fuga salutem petat, atque in castra contendat; et se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio, numquam se, amisso exercitu, quam a Caesare fidei commissum acceperit, se in ejus conspectum reversurum, confirmat; atque ita proeliâns

proelians interficitur. Equites perpauci ex proelio se recipiunt. Sed ii, quos ad novissimum agmen, equorum reficiendorum causa, substituisse demonstratum est; fuga totius exercitus procul animadversa, sese incolumes in castra conferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

XLIII. His rebus cognitis, M. Rufus quaestor, in castris relictus a Curione, cohortatur suos, ne animo deficient. Illi orant, atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur: magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad littus adpulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii, adesse copias Jubae, dicerent, alii, cum legionibus instare Varum, jamque se pulverem venientium cernere; (quarum rerum nihil omnino acciderat;) alii, classem hostium celeriter advolaturam, suspicarentur. Itaque, perterritis omnibus, sibi quisque consulebat. Qui in classe erant, proficisci properabant. Horum fuga navium onerariarum magistros incitabat: pauci lenunculi ad officium imperiumque conveniebant. Sed tanta erat completis litoribus contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent; ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui ob timorem propius adire tardarentur.

XLIV. Quibus rebus accidit, ut pauci milites, patresque familiae, qui aut gratia aut misericordia valerent, aut naves adnare possent, recepti in Siciliam incolumes pervenirent. Reliquae copiae, missis ad Varum noctu, legatorum numero, centurionibus, sese ei dediderunt. Quorum cohortes militum postero die ante oppidum Juba conspiciatus, suam esse praedicans praedam, magnam partem eorum interfici jussit: paucos electos in regnum remisit. Quum Varus suam fidem ab eo laedi quereretur, neque resistere auderet; ipse equo in oppidum



oppidum vectus, prosequentibus compluribus fenatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius, et Licinius Damasippus; paucis diebus, quae fieri vellet, Uticae constituit, atque imperavit: diebus aequae post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

C. JULII CAESARIS  
COMMENTARIORUM  
DE  
BELLO CIVILI

LIBER III.

ARGUMENTUM LIB. III. DE BELLO CIVILI.

- I. Caesar, rebus urbanis ordinatis, VI. in Ceraunios trajicit. VIII. Salonas, XI. Oricum, XII. Apolloniam, aliasque civitates occupat. XIII. Pompejus Dyrrhachium se recipit. XVIII. Bibulus moritur. XIX. Colloquia saepius iterata de pace, semper turbantur. XXII. Motus in Urbe sedatur. XXIII. Libo Brundisium portum frustra aliquamdiu obsidet. XXVI. Antonius et Calenus cum subsidiis ex Italia advenientes, Caesari junguntur. XXXI. Scipionis in Syria tyrannides, XXXIV. atque in Macedonia et Thessalia res gestae. XXXVI. Pompejus a Caesare ad Dyrrhachium obsessus. XLIV. Crebrae istic, variaeque fortuna, velitationes. LXIII. Duplici clade affectus Caesar, ab obsidione exercitum reducit. LXXVIII. In Thessaliam Pompejum elicit. LXXXV. Pugnandi facultatem nactus, XCIII. Pompejum fundit. C. Laelius interea Brundisium portum obsidet; CI. et Cassius classes Caesaris in Sicilia incendit. CIV.
- T
- Pompe-



*Pompejus in Aegypto ab Achilla et Septimio interficitur. CVI. Caesar Alexandriam usque eum insequutus, novo ibi bello intricatur.*

I. **D**ICTATORE habente comitia Caesare, consules creantur Julius Caesar, et P. Servilius. Is enim erat annus, quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus confectis, quum fides tota Italia esset angustior, neque creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri darentur: per eos fierent aestimationes possessionum, et rerum, quanti quaeque earum ante bellum fuissent, atque eae creditoribus transferrentur. Hoc et ad timorem novarum tabularum tollendum, minuendumque, qui fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existimationem, esse aptissimum, existimavit. Item, praetoribus tribunisque plebis rogationes ad populum ferentibus, nonnullos, ambitus Pompeja lege damnatos, illis temporibus, quibus in Urbe praesidia legionum Pompejus habuerat, (quae judicia, aliis audientibus iudicibus, aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta,) in integrum restituit, qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti vellet; proinde aestimans, ac si ulus esset, quoniam sui fecissent potestatem: statuerat enim, hos prius iudicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri receptos; ne aut ingratus in referenda gratia, aut adrogans in praeripiendo populi beneficio videretur.

II. His rebus, et feriis Latinis, comitiisque omnibus perficiendis XI dies tribuit, Dictaturaque se abdicat, et ab Urbe proficiscitur, Brundisiumque pervenit. Eo legiones XII, equitatum omnem venire jusserat. Sed tantum navium reperit, ut anguste XV millia legionariorum militum, et equites transportare possent. Hoc unum, inopia navium, Caesari ad conficiendi belli celeritatem defuit. Atque eae ipsae copiae hoc infrequentiores inponuntur, quod multi Gallicis

Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat; et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium, ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus, omnem exercitum valetudine tentaverat.

III. Pompejus annum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello, atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia, Cycladibusque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phoenice, Aegypto classem coegerat, magnam omnibus locis aedificandam curaverat: magnam imperatam Asiae, Syriae, regibusque omnibus et dynastis, et tetrarchis, et liberis Achaiae populis pecuniam exegerat, magnam, societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare, coegerat.

IV. Legiones effecerat civium Romanorum ix; v ex Italia, quas transduxerat; unam ex Sicilia veteranam, quam, factam ex duabus, Gemellam adpellabat; unam ex Creta et Macedonia, ex veteranis militibus, qui dimissi a superioribus imperatoribus, in iis provinciis confederant; ii ex Asia, quas Lentulus Consul conscribendas curaverat. Praeterea magnum numerum ex Thessalia, Boeotia, Achaia, Epiroque, subplementi nomine, in legiones distribuerat. His Antonianos milites admiscuerat. Praeter has expectabat cum Scipione ex Syria legiones ii; sagittarios ex Creta, Lacedaemone, Ponto, atque Syria, reliquisque civitatibus, iii millia numero, habebat: funditorum cohortes sexcenarias ii: equitum vii millia: ex quibus dc Gallos Dejotarus adduxerat, d Ariobarzanes ex Cappadocia: ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat, et Sadalam filium miserat. Ex Macedonia cc erant, quibus Rhascypolis praecerat, excellenti virtute. d ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinius praesidii causa apud regem Ptolemaeum reliquerat, Pompejus filius cum classe adduxerat: dccc, quos ex servis suis, pastorumque suorum coegerat: ccc



Tarcondarius Castor, et Donilaus ex Gallograecia dederant. Horum alter una venerat, alter filium miserat. cc ex Syria a Comageno Antiocho, cui magna praemia Pompejus tribuit, missi erant. In his plerique hippotoxotae. Huc Dardanos, Bessos, partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedonas, Thessalos, ac reliquarum gentium et civitatum adjecerat; atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

V. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Aegypto, Creta, Cyrenis, reliquisque regionibus comparaverat. Hiemare Dyrrachii, Apolloniae, omnibusque oppidis maritimis constituerat, ut mare Caesarem transire prohiberet; ejusque rei causa omni ora maritima classem disposuerat. Praeerat Aegyptiis navibus Pompejus filius: Asiaticis D. Laelius, et C. Triarius; Syriacis C. Cassius; Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio; Liburnicae atque Achaicae classi Scribonius Libo, et M. Octavius. Toti tamen officio maritimo M. Bibulus praepositus cuncta administrabat: ad hunc summa imperii respiciebat.

VI. Caesar, ut Brundisium venit, concionatus apud milites, *quoniam prope ad finem laborum ac periculorum esset perventum, aequo animo mancipia atque impedimenta in Italia relinquerent; ipsi expediti naves conscenderent, quo major numerus militum posset inponi; omniaque ex victoria, et ex sua liberalitate sperarent*; conclamantibus omnibus, *imperaret, quod vellet, quodcumque imperavisset, se aequo animo esse facturos*; pridie Nonas Januarias naves solvit, inpositis, ut supra demonstratum est, legionibus vii. Postridie terram adtigit Cerauniorum. Saxa inter et alia loca periculosa quietam nactus stationem, et portus omnes timens, quos teneri ab adversariis arbitrabatur, ad eum locum, qui adpellatur Pharsalia, omnibus navibus ad unam incolumibus, milites exposuit.

VII. Erat Orici Lucretius Vespillo, et Minucius Rufus cum Asiaticis navibus xlix: quibus jussu D. Laelii

Laelii praeerant; M. Bibulus cum navibus ex Corcyrae. Sed neque ii, sibi confisi, ex portu prodire sunt ausi; quum Caesar omnino xii naves longas praesidio duxisset; in quibus erant constratae iv: Neque Bibulus, inpeditis navibus, disperfis remigibus, satis mature occurrit: quod prius ad continentem visus est Caesar, quam de ejus adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

VIII. Expositis militibus, naves eadem nocte Brundisium a Caesare remittuntur; ut reliquae legiones, equitatusque transportari possent. Huic officio praepositus erat Fufius Kalenus legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectae naves, neque usae nocturna aura, in redeundo obfenderunt. Bibulus enim, Corcyrae certior factus de adventu Caesaris, sperans, alicui se parti onustarum navium occurrere posse, inanibus occurrit; et nactus circiter xxx, in eas indiligentiae suae ac doloris iracundiâ erupit, omnesque incendit: eodemque igne nautas dominosque navium interfecit, magnitudine poenae reliquos deterrere sperans. Hoc confecto negotio, a Salonis ad Orici portum stationes, litoraue omnia longe lateque classibus occupavit: custodiisque diligentius dispositis, ipse gravissima hieme in navibus excubabat, neque ullum laborem aut munus despiciens, neque subsidium exspectans, si in Caesaris complexum venire posset.

IX. Discessu Liburnarum, ex Illyrico M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit: Ibi concitatis Dalmatis, reliquisque barbaris, Iffam a Caesaris amicitia avertit: conventum Salonis quum neque pollicitationibus neque denunciatione periculi permovere posset, oppidum obpugnare instituit. Est autem oppidum et loci natura, et colle munitum. Sed celeriter cives Romani, ligneis effectis turribus, iis sese munierunt: et, quum essent infirmi ad resistendum, propter paucitatem hominum,



crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt, servosque omnes puberes liberaverunt; et praefectis omnium mulierum crinibus, tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia, Octavius quinque castris oppidum circumdedit, atque uno tempore obsidione et obpugnationibus eos premere coepit. Illi omnia perpeti parati, maxime a re frumentaria laborabant. Quare missis ad Caesarem legatis, auxilium ab eo petebant: reliqua, ut poterant, per se incommoda sustinebant; et longo interposito spatio, quum diuturnitas obpugnationis negligentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis, discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid quotidianae consuetudinis desideraretur, ipsi, manu facta, cum iis, quos nuper manumissos liberaverant, in proxima Octavii castra intraverunt. His expugnatis, eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia, et quarta, et deinceps reliqua: omnibusque eos castris expulerunt; et, magno numero interfecto, reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere, coegerunt. Hic fuit obpugnationis exitus. Jamque hiems adpropinquabat, et, tantis detrimentis acceptis, Octavius, desperata obpugnatione oppidi, Dyrrhachium sese ad Pompejum recepit.

X. Demonstravimus, L. Vibullium Rufum, Pompeji praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris, atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Caesar idoneum judicaverat, quem cum mandatis ad Cn. Pompejum mitteret: eundemque apud Cn. Pompejum auctoritatem habere intellegebat. Erat autem haec summa mandatorum: *debere utrumque pertinaciae finem facere, et ab armis discedere, neque amplius fortunam periclitari: satis esse magna utrimque incommoda accepta; quae pro disciplina et praeceptis habere possent, ut reliquos casus timerent. Illum Italia expulsam, amissa Sicilia, et Sardinia, duabusque Hispaniis, et cohortibus*

*in Italia, atque Hispania civium Romanorum c atque xxx: se morte Curionis, et detrimento Africani exercitus tanto, militumque deditio ad Corcyram. Proinde sibi ac reipublicae parcerent: quantum in bello fortuna posset, jam ipsi incommodis suis satis essent documento; hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque consideret, et pares ambo viderentur: si vero alteri paullum modo tribuisset fortuna, non esse usurum conditionibus pacis eum, qui superior videretur, neque fore aequa parte contentum, qui se omnia habiturum consideret; conditiones pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romae ab Senatu, et a populo peti debere: interea et Reipublicae et ipsis placere oportere, si uterque in concione statim juravisset, se triduo proximo exercitum dimissurum: depositis armis, auxiliisque, quibus nunc considerent, necessario populi senatusque judicio fore utrumque contentum: haec quo facilius Pompejo probari possent, omnes suas terrestres, urbiumque copias dimissurum.*

XI. Vibullius, his expositis a Caesare, non minus necessarium esse existimavit, de repentino adventu Caesaris Pompejum fieri certiolem, uti ad id consilium capere posset, antequam de mandatis agi inciperet: atque ideo, continuato et nocte et die itinere, atque mutatis ad celeritatem jumentis, ad Pompejum contendit; ut adesse Caesarem omnibus copiis nunciaret. Pompejus erat eo tempore in Candavia; iterque ex Macedonia in hiberna, Apolloniam, Dyrrhachiumque habebat. Sed, re nova perturbatus, majoribus itineribus Apolloniam petere coepit; ne Caesar orae maritimae civitates occuparet. At ille, expositis militibus, eodem die Oricum proficiscitur. Quo quum venisset, L. Torquatus, qui, jussu Pompeji, oppido praeerat, praesidiumque ibi Parthinorum habebat, conatus portis clausis oppidum defendere; quum Graecos murum adscendere, atque arma capere juberet; illi autem se contra imperium populi Romani pugnaturol esse negarent, oppidani autem etiam sua sponte Caesarem recipere conarentur; desperatis om-



nibus auxilliis, portas aperuit; et se atque oppidum Caesari dedit, incolumisque ab eo conservatus est.

XII. Recepto Caesar Orico, nulla interposita mora, Apolloniam proficiscitur. Ejus adventu audito, L. Staberius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem, atque eam munire, obsidesque ab Apollonia-tibus exigere coepit. Illi vero daturos se negare: *neque portas consuli praeclusuros; neque sibi judicium sum-turos contra, atque omnis Italia populusque Romanus ju-dicavisset.* Quorum cognita voluntate, clam profugit Apollonia Staberius. Illi ad Caesarem legatos mit-tunt, oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bulliden-ses, Amantiani, et reliquae finitimae civitates, tota-que Epiros; et legatis, ad Caesarem missis, quae imperaret, facturos pollicentur.

XIII. At Pompejus, cognitis iis rebus, quae erant Orici atque Apolloniae gestae, Dyrrhachio timens, diurnis eo, nocturnisque itineribus, contendit. Simul ac Caesar adpropinquare dicebatur; tantus terror incidit ejus exercitui, quod properans noctem diei conjunxerat, neque iter intermiserat, ut paene omnes in Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent; complures arma projicerent; ac fugae simile iter vi-deretur. Sed quum prope Dyrrhachium Pompejus constitisset, castraque metari jussisset, perterrito etiam tum exercitu, princeps Labienus procedit; juratque, se eum non deserturum, eundemque casum subitu-rum, quemcumque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui jurant legati: hos tribuni militum centurio-nesque sequuntur; atque idem omnis exercitus jurat. Caesar, praeoccupato itinere ad Dyrrhachium, finem properandi facit: castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniaticum, ut castellis vigiliisque bene meritae civitates tutae essent praesidio; ibique reli-quarum ex Italia legionum adventum expectare, et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompejus fecit; et trans flumen Apsum positis castris, eo co-pias omnes auxiliaque conduxit.

XIV.

XIV. Kalenus, legionibus equitibusque Brundisii in naves inpositis, ut erat praeceptum à Caesare, quantum navium facultatem habebat; naves solvit, paulumque progressus a portu, litteras a Caesare accipit; quibus est certior factus, portus litoraue omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito, se in portum recipit, navesque omnes revocat. Una ex iis, quae perseveravit, neque imperio Kaleni obtemperavit, quod erat sine militibus, privatoque consilio administrabatur, delata Oricum, atque a Bibulo expugnata est: qui de servis liberisque omnibus ad inpuberes subplicium sumit, et ad unum interficit. Ita exiguo tempore, magnoque casu totius exercitus salus constitit.

XV. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum: et, sicuti mari portibusque Caesarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur: praesidiis enim dispositis, omnia litora a Caesare tenebantur; neque lignandi, neque aquandi, neque naves ad terram religandi potestas fiebat. Erat res in magna difficultate: summisque angustiis rerum necessariarum premebantur; adeo ut cogerentur, sicuti reliquum commeatum, ita ligna atque aquam Corcyra navibus onerariis subportare: atque uno etiam tempore accidit, ut difficilioribus usi tempestatibus, ex pellibus, quibus erant tectae naves, nocturnum excipere rorem cogerentur: quas tamen difficultates patienter atque aequo animo terebant, neque sibi nudanda litora, et relinquendos portus existimabant. Sed, quum essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo conjunxisset, loquuntur ambo ex navibus cum M<sup>?</sup> Acilio et Statio Murco legatis: quorum alter oppidi muris, alter praesidiis terrestribus praeerat; velle se maximis de rebus cum Caesare loqui, si sibi ejus facultas detur. Huc addunt pauca rei confirmandae causa, ut de compositione acturi viderentur. Interim postulant, ut sint induciae; atque ab iis impetrant.

Magnum



Magnum enim, quod adferebant, videbatur; et Caesarem id summe sciebant cupere; et profectum aliquid Vibullii mandatis existimabatur.

XVI. Caesar, eo tempore cum legione una profectus ad recipiendas ulteriores civitates, et rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum, obpositum Corcyrae. Ibi certior ab Acilio et Murco per litteras factus de postulatis Libonis et Bibuli, legionem relinquit; ipse Oricum revertitur. Eo quum venisset, evocantur illi ad conloquium. Prodit Libo, atque excusat Bibulum, quod *is iracundia summa erat, inimicitiasque habebat etiam privatas cum Caesare, ex aedilitate et praetura conceptas: ob eam rem conloquium vitasse, ne res maximae spei maximaeque utilitatis ejus iracundia impedirentur. Pompeji summam esse, ac fuisse semper voluntatem, ut componerentur, atque ab armis discederetur: sed potestatem ejus rei se nullam habere; propterea quod de concilii sententia summam belli rerumque omnium Pompejo permiserint: sed, postulatis Caesaris cognitis, missuros ad Pompejum, atque illum reliqua per se acturum, hortantibus ipsis: interea manerent induciae, dum ab illo rediri posset; neve alter alteri noceret.* Huc addit pauca de causa, et de copiis, auxiliisque suis.

XVII. Quibus rebus neque tum respondendum Caesar existimavit, neque nunc, ut memoriae prodantur, satis causae putamus. Postulabat Caesar, *ut legatos sibi ad Pompejum sine periculo mittere liceret; idque ipsi fore reciperent, aut acceptos per se ad eum perducerent.* Quod ad inducias pertineret, *sic belli rationem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut aqua terraque eos prohiberet: si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis; si illud tenerent, se quoque id retenturum: nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut haec non remitterentur; neque hanc rem esse impedimenti loco.* Illi, neque legatos Caesaris recipere, neque periculum praestare eorum, sed totam rem ad Pompejum rejicere; unum instare de

de induciis, vehementissimeque contendere. Quos ubi Caesar intellexit praesentis periculi, atque inopiae vitandae causa omnem orationem instituisse, neque ullam spem, aut conditionem pacis adferre; ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

XVIII. Bibulus, multos dies terra prohibitus, et graviore morbo ex frigore ac labore implicatus, quum neque curari posset, neque susceptum officium deferre vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii redit: sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius, sedato tumultu, quem repentinus adventus Caesaris concitaverat, ubi primum, rursus adhibito Libone, et L. Luccejo, et Theophane, quibus communicare de maximis rebus Pompejus consueverat, de mandatis Caesaris agere instituit, eum ingressum in sermonem Pompejus interpellavit, et loqui plura prohibuit. *Quid mihi, inquit, aut vita aut civitate opus est, quam beneficio Caesaris habere videbor? cujus rei opinio tolli non poterit, quum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor.* Bello perfecto, ab iis Caesar haec dicta cognovit, qui sermoni interfuerunt; conatus tamen nihilo minus est aliis rationibus per colloquia de pace agere.

XIX. Inter bina castra Pompeji atque Caesaris unum flumen tantum intererat Apfus: crebraque inter se colloquia milites habebant: neque ullum interim telum, per pactiones conloquentium, transjiciebatur. Mittit P. Vatinius legatum ad ripam ipsam fluminis: qui ea, quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret; et crebro magna voce pronunciatet, *liceretne civibus ad cives de pace legatos mittere? quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenaeo praedonibusque licuisset; praesertim, ut id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent.* Multa subpliciter locutus, ut de sua atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus auditus; responsum est ab altera parte, A. Varronem profiteri, se altera die ad colloquium



quium venturum, atque una etiam utrimque admodum tuto legati venire, et, quae vellent, exponere possent: certumque ei rei tempus constituitur. Quo quum esset postero die ventum; magna utrimque multitudo convenit: magnaue erat ejus rei expectatio: atque omnium intenti animi ad pacem esse videbantur. Qua ex frequentia T. Labienus prodit: submissa oratione loqui de pace, atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum mediam orationem interrumpunt undique subito tela inmissa; quae ille obtectus armis militum vitavit. Vulnerantur tamen complures; in his Cornelius Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius, centuriones, militesque nonnulli. Tum Labienus, *Desinite ergo de compositione loqui. Nam nobis, nisi Caesaris capite relato, pax esse nulla potest.*

XX. Iisdem temporibus Romae M. Coelius Rufus praetor, causa debitorum suscepta, initio magistratus tribunal suum juxta C. Trebonii, praetoris urbani, sellam conlocavit; et, si quis adpellasset de aestimatione, et de solutionibus, quae per arbitrum fierent, ut Caesar praesens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat aequitate decreti, et humanitate Trebonii, qui his temporibus clementer et moderate jus dicendum existimabat, ut reperiri non posset, a quibus initium adpellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare, et calamitatem aut propriam suam, aut temporum queri, et difficultates auctionandi proponere, etiam mediocris est animi: integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cujus animi, aut cujus inpudentiae est? itaque, hoc qui postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Coelius. Et ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexies seni dies sine usuris creditae pecuniae solvantur.

XXI. Quum resisteret Servilius consul, reliquique magistratus; et minus opinione sua efficeret; ad hominum

minum excitanda studia, sublata priore lege, duas promulgavit: unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus donavit; alteram tabularum novarum: inpetuque multitudinis in C. Trebonium facto, et nonnullis vulneratis, eum de tribunali deturbavit. De quibus rebus Servilius Consul ad Senatum retulit: Senatusque Coelium ab Republica removendum censuit. Hoc decreto eum Consul Senatu prohibuit, et concionari conantem de Rostris deduxit. Ille ignominia et dolore permotus palam, se proficisci ad Caesarem, simulavit, clam nunciis ad Milonem missis, qui, Clodio interfecto, eo nomine erat damnatus; atque, eo in Italiam evocato, quod, magnis muneribus datis, gladiatoriae familiae reliquias habebat; sibi conjunxit, atque eum in Thurinum ad sollicitandos pastores praemisit. Ipse, quum Casilinum venisset, unoque tempore signa ejus militaria, atque arma Capuae essent comprehensa, et familia Neapoli visa, atque proditio oppidi adpareret; patefactis consiliis, exclusus Capua, et periculum veritus, quod conventus arma ceperat, atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit; atque eo itinere sese avertit.

XXII. Interim Milo, dimissis circum municipia litteris, ea, quae faceret, jussu atque imperio facere Pompeji, quae mandata ad se per Bibulum delata essent: quos ex aere alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos quum proficere nihil posset; quibusdam solutis ergastulis, Cosam in agro Thurino obpugnare coepit. Eo, quum a Q. Paedio praetore cum legione; \*\* lapide ictus ex muro, periit: et Coelius profectus, ut dictitabat, ad Caesarem, pervenit Thurios: ubi, quum quosdam ejus municipii sollicitaret, equitibusque Caesaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii causa missi erant, pecuniam polliceretur, ab iis est interfectus. Ita magnarum initia rerum, quae occupatione magistratuum et temporum sollici-



sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

XXIII. Libo, profectus ab Orico cum classe, cui praeerat, navium L, Brundisium venit, insulamque, quae contra Brundisium portum est, occupavit, quod praestare arbitrabatur, unum locum, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnium litora ac portus custodia clausos teneri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus incendit, et unam frumento onustam abduxit; magnumque nostris terrorem iniecit, et, noctu militibus ac sagittariis in terram expositis, praesidium equitum dejecit; et adeo loci obportunitate profecit, uti ad Pompejum litteras mitteret; naves reliquas, si vellet, subduci, et refici juberet, sua classe auxilia sese Caesaris prohibiturum.

XXIV. Erat eo tempore Antonius Brundisii; qui, virtuti militum confisus, scaphas navium magnarum, circiter LX, cratibus pluteisque contexit; eoque milites delectos inposuit; atque eas in litore pluribus locis separatim disposuit; navesque triremes II, quas Brundisii faciendas curaverat, per caussam exercendorum remigum ad fauces portus prodire iussit. Has quum audacius progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse, quadriremes V ad eas misit. Quae quum navibus nostris adpropinquassent, nostri veterani in portum refugiebant; illi studio incitati incautius sequebantur. Jam ex omnibus partibus subito Antonianae scaphae, signo dato, se in hostes incitaverunt; primoque inpetu unam ex his quadriremem cum remigibus defensoribusque suis ceperunt; reliquas turpiter refugere coegerunt. Ad hoc detrimentum accessit; ut, equitibus per oram maritimam ab Antonio dispositis, aquari prohiberentur: qua necessitate et ignominia permotus Libo, discessit a Brundisio, obsessionemque nostrorum omisit.

XXV. Multi jam menses transierant; et hiems jam praeci-

praecipitaverat; neque Brundisio naves legionesque ad Caesarem veniebant; ac nonnullae ejus rei praetermissae occasiones Caesari videbantur, quod certe saepe flaverant venti, quibus necessario commitendum existimabat. Quantoque ejus amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus praeerant; majoremque fiduciam prohibendi habebant: et crebris Pompeji litteris castigabantur, quoniam primo venientem Caesarem non prohibuissent, ut reliquos ejus exercitus impedirent: duriusque quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis expectabant. Quibus rebus permotus Caesar, Brundisium ad suos severius scripsit; nacti idoneum ventum, ne occasionem navigandi dimitterent, sive ad litora Apolloniatium cursum dirigere, atque eo naves ejicere possent. Haec a custodiis classium loca maxime vacabant; quod se longius portibus committere non auderent.

XXVI. Illi, adhibita audacia et virtute, administrantibus M. Antonio, et Fusio Kaleno, multum ipsis militibus hortantibus, neque ullum periculum pro salute Caesaris recusantibus, nacti Austrum, naves solvunt; atque altera die Apolloniam, Dyrrhachiumque pratervehuntur. Qui quum essent ex continenti visi, C. Coponius, qui Dyrrhachii classi Rhodiae praeerat, naves ex portu educit, et quum jam nostris, remissione vento, adpropinquassent, idem Auster increbuit, nostrisque praesidio fuit. Neque vero ille ob eam causam conatu desistebat; sed labore et perseverantia nautarum se vim tempestatis superare posse sperabat; praetervectosque Dyrrhachium magna vi venti, nihilo secius sequebatur. Nostri, usi fortunae beneficio, tamen inpetum classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra Lissum millia passuum III, eo naves introduxerunt: (qui portus ab Africo tegebatur, ab Austro non erat tutus) leviusque tempestatis, quam classis, periculum aestimaverunt.

Quo



Quo simul atque intus est itum, incredibili felicitate Auster, qui per biduum flaverat, in Africum se vertit.

XXVII. Hic subitam commutationem fortunae videre licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat: qui nostris navibus periculum intulerant, de suo timere cogebantur. Itaque, tempore commutato, tempestas et nostros texit, et naves Rhodias adflixit, ita ut ad unam omnes constratae numero xvi eliderentur, et naufragio interirent; et ex magno remigum propugnatorumque numero pars ad scopulos adlisa interficeretur, pars ab nostris distraheretur: quos omnes conservatos Caesar domum remisit.

XXVIII. Nostrae naves ii, tardius cursu confecto, in noctem coniectae, quum ignorarent, quem locum reliquae cepissent, contra Lissum in anchoris contiterunt. Has, scaphis, minoribusque navigiis compluribus submissis, Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, expugnare parabat: simul de deditioe eorum agebat, et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis ducentos viginti ex legione tironum sustulerat: altera ex veterana paullo minus ducentis. His cognosci licuit, quantum esset hominibus praefidii in animi firmitudine. Tirones enim, multitudine navium perterriti, et salo nausaeque confecti, jurejurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt: qui omnes ad eum producti, contra religionem jurisjurandi, in ejus conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranae legionis milites, item conflictati et tempestatis et sentinae vitiis, neque ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt; sed tractandis conditionibus, et simulatione deditiois extracto primo noctis tempore, gubernatorem in terram navem ejicere cogunt: ipsi idoneum locum nacti reliquam noctis partem ibi confecerunt, et luce prima, missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem orae maritimae adservabant, circiter cd, qui-  
que

que eos armati ex praesidio secuti sunt, se defenderunt; et, nonnullis eorum interfectis, incolumes se ad nostros receperunt.

XXIX. Quo facto, conventus civium Romanorum, qui Lissum obtinebant, quod oppidum iis antea Caesar adtribuerat, muniendumque curaverat, Antonium recepit, omnibusque rebus juvit. Otacilius sibi timens oppido fugit, et ad Pompejum pervenit. Ex omnibus copiis Antonius, quarum erat summa veteranarum III legionum, uniusque tironum, et equitum DCCC, plerasque naves in Italiam remittit, ad reliquos milites equitesque transportandos: pontones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi relinquit; hoc consilio, ut, si forte Pompejus, vacuum existimans Italiam, eo transjecisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet: nunciosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset, et quid militum transvexisset.

XXX. Haec eodem fere tempore Caesar atque Pompejus cognoscunt. Nam praetervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant; ipsi iter secundum eas terra direxerant: sed quo essent eae delatae, primis diebus ignorabant: cognitaque re, diversa sibi ambo consilia capiunt; Caesar, ut quamprimum se cum Antonio conjungeret; Pompejus, ut venientibus in itinere se obponeret, et, si imprudentes ex insidiis adoriri posset. Eodemque die uterque eorum ex castris stativis a flumine Apso exercitum educunt: Pompejus clam, et noctu; Caesar palam, atque interdiu. Sed Caesari circuitu majore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset. Pompejus, quia, expedito itinere, flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit; atque, eum ubi adpropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias conlocavit: suosque omnes castris continuit, ignesque fieri prohibuit; quo occultior esset ejus adventus. Haec ad Antonium sta-



tim per Graecos deferuntur. Ille, missis ad Caesarem nunciis, unum diem sese castris tenuit: altero die ad eum pervenit Caesar. Cujus adventu cognito Pompejus, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit: omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrhachinorum pervenit, atque ibi idoneo loco castra ponit.

XXXI. His temporibus Scipio, detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis, sese Imperatorem adpellaverat. Quo facto civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias: item a publicanis suae provinciae debitam biennii pecuniam exegerat, et ab eisdem insequentis anni mutuam praeceperat; equitesque toti provinciae imperaverat. Quibus coactis; finitimis hostibus Parthis post se relictis, qui paulo ante M. Crassum imperatorem interfecerant, et M. Bibulum in obsidione habuerant; legiones equitesque ex Syria deduxerat: summaque in sollicitudine ac timore Parthici belli in provinciam quum venisset, ac nonnullae militum voces tum audirentur, *sese, contra hostem si ducerentur, ituros; contra civem et consulem arma non laturos*; deductis Pergamum, atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus, maximas largitiones fecit: et, confirmandorum militum causa, diripiundas iis civitates dedit.

XXXII. Interim acerbissime imperatae pecuniae tota provincia exigebantur. Multa praeterea generatim ad avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum ac liberorum, tributum imponebatur. Columnaria, ostiaria, frumentum, milites, remiges, arma, tormenta, vecturae imperabantur. Cujus modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed paene vicis, castellisque singulis cum imperio praeficiebantur. Qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir, et civis optimus habebatur. Erat plena licitorum et imperiorum provincia, differta praecipis atque exactoribus: qui, praeter imperatas pecunias,

cunias, suo etiam privato compendio serviebant: dictabant enim, se domo patriaque expulsos, omnibus necessariis egere rebus, ut honesta praescriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad haec gravissimae usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit, universis imperatis pecuniis: quibus in rebus, prolationem diei, donationem esse dicebant. Itaque aes alienum provinciae eo biennio multiplicatum est. Neque minus ob eam causam civibus Romanis ejus provinciae, sed in singulos conventus, singulasque civitates certae pecuniae imperabantur, mutuaeque illas ex S. C. exigi dictabant; publicanis, uti in sorte fecerant, insequentis anni vectigal promutuum.

XXXIII. Praeterea Ephesi a fano Dianae depositas antiquitus pecunias Scipio tolli jubebat; certaue ejus rei die constituta, quum in fanum ventum esset, adhibitis compluribus Senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, litterae ei redduntur a Pompejo, *mare transisse cum legionibus Caesarem; properaret ad se cum exercitu venire, omniaque posthaberet.* His litteris acceptis, quos advocaverat, dimittit: ipse iter in Macedoniam parare incipit: paucisque post diebus est profectus. Haec res Ephesiae pecuniae salutem adtulit.

XXXIV. Caesar, Antonii exercitu conjuncto, deducta Orico legione, quam tuendae orae maritimae causa posuerat, tentandas sibi provincias, longiusque procedendum existimabat; et, quum ad eum ex Thessalia Aetoliaque legati venissent, qui, praesidio misso, pollicerentur earum gentium civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum legione Tironum, quae adpellabatur vigesima septima, atque equitibus cc in Thessaliam, C. Calvisium Sabinum cum cohortibus v, paucisque equitibus in Aetoliam misit: maxime eos, quod erant propinquae regiones, de re frumentaria ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus duabus, xi et xii, et equitibus d, in Macedoniam proficisci jubet: cujus provinciae ab ea parte, quae Libera adpel-



labatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus, omnium suorum excellens studium profitebatur.

XXXV. Ex his Calvisius, primo adventu summa omnium Aetolorum receptus voluntate, praesidiis adversariorum Calydone et Naupacto rejectis, omni Aetolia potitus est. Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. Hic quum essent factiones duae, varia voluntate civitatum utebatur. Hegesaretos, veteris homo potentiae, Pompejanis rebus studebat. Petrejus, summae nobilitatis adolescens, suis ac suorum opibus Caesarem enixe juvabat.

XXXVI. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit: et, quum ad eum frequentes civitatum legationes convenire coepissent, nunciatum est, adesse Scipionem cum legionibus, magna et opinione et fama omnium: nam plerumque in novitate fama antecedit. Hic nullo in loco Macedoniae moratus, magno impetu tetendit ad Domitium; et, quum ab eo millia passuum xx abfuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessaliam convertit. Hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse, et venire nunciaretur: et, quo iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Haliacmonem, quod Macedonia a Thessalia dividit, cum cohortibus iix praesidio impedimentis legionum reliquit, castellumque ibi muniri iussit. Eodem tempore equitatus regis Cotys ad castra Cassii advolavit, qui circum Thessaliam esse consueverat. Tum timore perterritus Cassius, cognito Scipionis adventu, visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt; atque ex his locis Ambraciam versus iter facere coepit. At Scipionem, properantem sequi, litterae sunt consecutae a M. Favonio, Domitium cum legionibus adesse, neque se praesidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus litteris acceptis, consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit; Favonio auxilium ferre contendit.

tendit. Itaque, die ac nocte continuato itinere, ad eum pervenit, tam obportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus pulvis cerneretur, et primi antecurfiores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas salutem adtulit.

XXXVII. Scipio biduum castris stativis moratus ad flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat, Haliacmonem, tertio die prima luce exercitum vado transducit; et castris positis, postero die mane copias ante frontem castrorum struit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin productis legionibus proelio decertaret. Sed, quum esset inter bina castra campus circiter millium passuum VI; Domitius castris Scipionis aciem suam subjecit: ille a vallo non discedere perseveravit. Attamen, aegre re-tentis Domitianis militibus, est factum, ne proelio contenderetur; et maxime, quod rivus difficilibus ripis, castris Scipionis subjectus, progressus nostrorum impediabat. Quorum studium alacritatemque pugnandi quum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare cogeretur, aut magna cum infamia castris se continere, qui magna exspectatione venisset, temere progressus turpem habuit exitum: et noctu, ne conclamatis quidem vasis, flumen transit, atque in eandem partem, ex qua venerat, rediit: ibique prope flumen edito natura loco castra posuit. Paucis diebus interpositis, noctu insidias equitum conlocavit: quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueverant. Et quum quotidiana consuetudine Q. Varus, praefectus equitum Domitii, venisset; subito illi ex insidiis consurrexerunt: sed nostri fortiter eorum inpetum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines rediit, atque ultro universi in hostes inpetum fecerunt. Ex his circiter LXXX interfectis, reliquis in fugam coniectis, nostri, duobus amissis, in castra se receperunt.

XXXVIII. His rebus gestis, Domitius sperans Scipionem ad pugnam elici posse, simulavit, sese angus-



tiis rei frumentariae adductum, castra movere, vasisque militari more conclamatis, progressus millia passuum III loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatumque conlocavit. Scipio ad insequendum paratus, equitatum magnamque partem levis armaturae ad explorandum iter Domitii, et cognoscendum praemisit. Qui quum essent progressi, primaeque turmae insidias intravissent, ex fremitu equorum inlata suspitione, ad suos se recipere coeperunt; quique hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati, resisterunt. Nostri, cognitis insidiis, ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti hostium turmas exceperunt. In his fuit M. Opimius, praefectus equitum. Reliquos omnes earum turmae aut interfecerunt, aut captos ad Domitium perduxerunt.

XXXIX. Deductis orae maritimae praefidiis, Caesar, ut supra demonstratum est, III cohortes Orici, oppidi tuendi causa, reliquit; iisdemque custodiam navium longarum transdidit, quas ex Italia transduxerat. Huic officio oppidoque Acilius legatus praeerat. Is naves nostras interiori in partem post oppidum reduxit, et ad terram deligavit, faucibusque portus navem onerariam submersam objecit; et huic alteram conjunxit; super qua turrim effectam ad ipsum introitum portus obposuit, et militibus complet, tuendamque ad omnes repentinos casus transdidit.

XL. Quibus cognitis rebus, Cn. Pompejus filius, qui classi Aegyptiae praeerat, ad Oricum venit; submersamque navim remulco, multisque contendens funibus adduxit: atque alteram navem, quae erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus adgressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres, ut ex superiori pugnans loco, integrosque semper defatigatis submittens, et reliquis partibus simul ex terra scalis, et classe moenia oppidi tentans, uti adversariorum manus diduceret, labore, et multitudine telorum nostros

tros vicit : defectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refugerant, etiam navem expugnavit : eodemque tempore ex altera parte molem tenuit naturalem objectam, quae paene insulam contra oppidum effecerat ; iv biremes, subjectis scutulis, impulsas vectibus, in interiorem partem transduxit. Ita ex utraque parte naves longas adgressus, quae erant deligatae ad terram, atque inanes, iv ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio, D. Laelium ab Asiatica classe abductum reliquit, qui commeatus Bullide atque Amantia inportari in oppidum prohibebat ; ipse, Lissum profectus, naves onerarias xxx, a M. Antonio relictas, intra portum adgressus omnes incendit ; Lissum expugnare conatus, defendentibus civibus Romanis, qui ejus conventus erant, militibusque, quos praesidii causa miserat Caesar, triduum moratus, paucis in obpugnatione amissis, re infecta, inde discessit.

XLI. Caesar, postquam Pompejum ad Asparagium esse cognovit, eodem cum exercitu profectus, expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompejus praesidium habebat, iii die in Macedoniam ad Pompejum pervenit, juxtaque eum castra posuit ; et postridie, eductis omnibus copiis, acie instructa, decernendi potestatem Pompejo fecit. Ubi illum suis locis se tenere animum advertit ; reducto in castra exercitu, aliud sibi consilium capiundum existimavit. Itaque postero die omnibus copiis, magno circuitu, difficili angustoque itinere, Dyrrhachium profectus est, sperans, Pompejum aut Dyrrhachium compelli, aut ab eo intercludi posse, quod omnem commeatum, totiusque belli adparatum is eo contulisset ; ut accidit. Pompejus enim primo ignorans ejus consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariae compulsum discessisse, existimabat : postea per exploratores certior factus, postero die castra movit ; breviori itinere se occurrere ei posse sperans. Quod fore su-



spicatus Caesar, militesque adhortatus, ut aequo animo laborem ferrent, parva parte noctis itinere intermisso, mane Dyrrhachium venit, quum primum agmen Pompeji procul cerneretur; atque ibi castra posuit.

XLII. Pompejus, interclusus Dyrrhachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus consilio, edito loco, qui adpellatur Petra, aditumque habet navibus mediocrem, atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit. Eo partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asia, atque omnibus regionibus, quas tenebat, comportari imperat. Caesar longius bellum ductum iri existimans, et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia litora a Pompejanis tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariae causa Q. Tullium et L. Canulejum legatum misit: quodque hae regiones aberant longius, locis certis horrea constituit; vecturasque frumenti finitimis civitatibus descripsit: item Lisso, Parthinisque, et omnibus castellis, quod esset frumenti, conqueri iussit. Id erat perexiguum, quum ipsius agri natura, quod sunt loca aspera et montuosa, ac plerumque frumento utuntur inportato; tum quod Pompejus haec providerat, et superioribus diebus praedae loco Parthinos habuerat; frumentumque omne conquistum, spoliatis, effossisque eorum domibus, per equites comportarat.

XLIII. Quibus rebus cognitis, Caesar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompeji permulti editi, atque asperi colles. Hos primum praesidiis tenuit; castellaque ibi communiit: inde, ut loci cujusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta munitione, circumvallare Pompejum instituit: haec spectans (quod angusta re frumentaria utebatur; quodque Pompejus multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum com-

commeatumque exercitui subportare posset :) simul, uti pabulatione Pompejum prohiberet, equitatumque ejus ad rem gerendam inutilem efficeret: tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret; quum fama per orbem terrarum percrebuisse, illum a Caesare obsideri, neque audere proelio dimicare.

XLIV. Pompejus neque a mari Dyrrhachioque discedere volebat; quod omnem adparatum belli, tela, arma, tormenta ibi conlocaverat, frumentumque exercitui navibus subportabat; neque munitiones Caesaris prohibere poterat, nisi proelio decertare vellet; quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut extremam rationem belli sequens quamplurimos colles occuparet, et quam latissimas regiones praesidiis teneret, Caesarisque copias, quam maxime posset, distineret; id quod accidit. Castellis enim xxiv effectis, xv millia passuum circuitu amplexus, hoc spatio pabulabatur; multaque erant intra eum locum manu fata, quibus interim jumenta pasceret. Atque ut nostri, qui perpetuas munitiones habebant, perductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent Pompejani, et nostros post tergum adorirentur, timebant: ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant; ne quo loco nostri intrare, atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi operibus vincebant; quod et numero militum praestabant, et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quae quum erant loca Caesari capienda, etsi prohibere Pompejus totis copiis, et dimicare non constituerat; tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum: multique ex nostris vulnerabantur; magnusque incessebat timor sagittarum: atque omnes fere milites, aut ex coactis, aut ex centonibus, aut ex coriis tunicas, aut tegimenta fecerant, quibus tela vitarent.

XLV. In occupandis praesidiis magna vi uterque nitebatur.



nitebatur : Caesar, ut quam angustissime Pompejum contineret; Pompejus, ut quam plurimos colles quam maximo circuitu occuparet : crebraque ob eam causam proelia fiebant. In his quum legio Caesaris ix praesidium quoddam occupavisset, et munire coepisset; huic loco propinquum et contrarium collem Pompejus occupavit, nostrosque opere prohibere coepit : et quum una ex parte prope aequum aditum haberet, primum sagittariis funditoribusque circumjectis, postea levis armaturae magna multitudine missa, tormentisque prolatis, munitiones inpediebat : neque erat facile nostris, uno tempore propugnare, et munire. Caesar, quum suos ex omnibus partibus vulnerari videret, recipere se iussit, et loco excedere. Erat per declive receptus : illi autem hoc acrius instabant, neque regredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompejus dixisse. *Non recusare se, quin nullius usus Imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legiones Caesaris sese recepissent inde, quo temere essent progressae.*

XLVI, Caesar, receptui suorum timens, crates ad extremum tumulum contra hostem proferri, et adversas locari ; intra has mediocri latitudine fossam, tectis militibus, obduci iussit, locumque in omnes partes quam maxime inpediri. Ipse idoneis locis funditores instruxit, ut praesidio nostris se recipientibus essent. His rebus completis, legiones reduci iussit. Pompejani hoc insolentius atque audacius nostros premere, et instare coeperunt ; cratesque, pro munitione objectas, propulerunt, ut fossas transcenderent. Quod quum animadvertisset Caesar, veritus, ne non reducti, sed rejecti viderentur, majusque detrimentum caperetur, a medio fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni praeerat, cohortatus, tuba signum dari, atque in hostes inpetum fieri iussit. Milites legionis ix subito conspirati pila conjecerunt, et ex inferiore loco adversus clivum incitati cursu, praecipites

pites Pompejanos egerunt, et terga vertere coegerunt: quibus ad recipiendum, crates directae, longurique objecti, et institutae fossae magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis, v omnino suorum amissis, quietissime se receperunt, pauloque citra eum locum, aliis comprehensis collibus, munitiones perfecerunt.

XLVII. Erat nova, et inusitata belli ratio, quum tot castellorum numero, tantoque spatio, et tantis munitionibus, et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus. Nam, quicumque alterum obsidere conati sunt, percussos atque infirmos hostes adorti, aut proelio superatos, aut aliqua obfensione permotos continuerunt, quum ipsi numero militum equitumque praestarent. Causa autem obsidionis haec fere esse consuevit, ut frumento hostes prohibeantur. At contra integras atque incolumes copias Caesar inferiore militum numero continebat; quum illi omnium rerum copia abundarent: quotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quae comectum subportarent: neque ullus flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem, consumptis omnibus longe lateque frumentis, summis erat in angustiis. Sed tamen haec singulari patientia milites ferebant: recordabantur enim, eadem se superiore anno in Hispania perpeffos, labore et patientia maximum bellum confecisse. Meminerant, ad Alesiam magnam se inopiam perpeffos, multo etiam maiorem ad Avaricum, maximarum se gentium victores discesfisse. Non, illis hordeum quum daretur, non legumina recusabant: pecus vero, cujus rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant.

XLVIII. Est etiam genus radicis inventum ab iis, qui fuerant cum Valerio, quod adpellatur Chara: quod admixtum lacte multum inopiam levabat: id ad similitudinem panis efficiebant. Ejus erat magna copia.



copia. Ex hoc effectos panes, quum in conloquiis Pompejani famem nostris objectarent, vulgo in eos jaciebant, ut spem eorum minuerent.

XLIX. Jamque frumenta maturefcere incipiebant; atque ipsa spes inopiam sustentabat; quod celeriter se habituros copiam confidebant: crebraeque voces militum in vigiliis conloquiisque audiebantur, *prius se cortice ex arboribus victuros, quam Pompejum e manibus dimissuros*. Libenter etiam ex perfugis cognoscebant, equos eorum vix tolerari, reliqua vero jumenta interisse: uti autem ipsos valetudine non bona, quum angustis loci, et odore tetro ex multitudine cadaverum, et quotidianis laboribus, insuetos operum; tum aquae summa inopia adfectos: omnia enim flumina, atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Caesar aut averterat, aut magnis operibus obstruxerat. Atque, ut erant loca montuosa, et ad specus angustiae vallium, has, sublicis in terram demissis, praesepserat, terramque adgesserat, ut aquam continerent. Itaque illi necessario loca sequi demissa, ac palustria, et puteos fodere, cgebantur: atque hunc laborem ad quotidiana opera addebant: qui tamen fontes a quibusdam praefidiis aberant longius, et celeriter aestibus exarescebant. At Caesaris exercitus optima valetudine, summaque aquae copia utebatur; tum commeatus omni genere praeter frumentum abundabat: quibus quotidie melius succedere tempus, majoremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

L. In novo genere belli novae ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi, quum animum advertissent ex ignibus, nocte cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio adgressi universas, intra multitudinem sagittas conjiciebant, et se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri, usu docti, haec reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, [*alio excubarent.*] \*\*\*

LI. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens

dens castris praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit cum legionibus II. Cujus adventu facile sunt repulsi Pompejani: neque vero conspectum aut inpetum nostrorum tulerunt; primisque dejectis, reliqui se verterunt, et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finiri. Cujus consilium reprehendendum non videtur: aliae enim sunt legati partes, atque Imperatoris. Alter omnia agere ad praescriptum; alter libere ad summam rerum consulere debet. Sulla, a Caesare castris relictus, liberatis suis, hoc fuit contentus, neque proelio decertare voluit: (quae res tamen fortasse aliquem reciperet casum;) ne imperatorias sibi partes sumsisse videretur. Pompejanis magnam res ad receptum difficultatem adferebat: nam ex iniquo progressi loco in summo constiterant: si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur: neque multum ad solis occasum supererat temporis: ipse enim conficiendi negotii, prope in noctem rem duxerant. Ita, necessario, atque ex tempore capto consilio, Pompejus tumulum quemdam occupavit: qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormentumve missum adigi non posset. Hoc confedit loco, atque eum communiit; omnesque ibi copias continuit.

LII. Eodem tempore duobus praeterea locis pugnatum est. Nam plura castella Pompejus pariter, distinendae manus causa, tentaverat; ne ex proximis praesidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus inpetum legionis sustinuit cohortibus III, atque eam loco depulit: altero Germani, munitiones nostras egressi, compluribus interfectis, sese ad suos incolumes receperunt.

LIII. Ita uno die VI proeliis factis, III ad Dyrhachium, III ad munitiones, quum horum omnium ratio haberetur, ad duorum millium numero ex Pompejanis cecidisse reperiebamus, evocatos, centurionesque



que complures. In eo fuit numero Valerius Flaccus L. filius, ejus, qui praetor Asiam obtinuerat: signaque sunt sex militaria relata. Nostri non amplius xx omnibus sunt proeliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur; quatuorque ex una cohorte centuriones oculos amiserunt. Et, quum laboris sui periculique testimonium adferre vellent, millia sagittarum circiter xxx in castellum coniecta Caesari renumeraverunt: scutoque ad eum relato Scaevae centurionis, inventa sunt in eo foramina ccxxx. Quem Caesar, ut erat de se meritis, et de Republica, donatum millibus ducentis aeris ab octavis ordinibus ad Primipilum se transducere pronuntiavit: ejus enim opera castellum magna ex parte conservatum esse, constabat. Cohortemque postea duplici stipendio, frumentove et speciaris militari-busque donis amplissime donavit.

LIV. Pompejus, noctu magnis additis munitionibus, reliquis diebus turres exstruxit; et in altitudinem pedum xv effectis operibus, vineis eam partem castrorum obtexit; et v intermissis diebus alteram noctem subnubilam nactus, exstructis omnibus castrorum portis, et ad inpediendum objectis, tertia inita vigilia, silentio exercitum eduxit, et se in antiquas munitiones recepit.

LV. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium Longinum, et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis, tentandam sibi Achajam, ac paulo longius progrediendum, existimabat Caesar: itaque eo Fufium Kalenum misit; et Q. Sabinum, et Cassium cum cohortibus adjungit. Quorum cognito adventu, Rutilius Lupus, qui Achajam, missus a Pompejo, obtinebat, Isthmum praemunire instituit, ut Achaja Fufium prohiberet. Kalenus Delphos, Thebas, Orchomenum voluntate ipsarum civitatum recepit: nonnullas urbes per vim expugnavit: reliquas civitates, circummissis legationibus, amicitia Caesari

Caesari conciliare studebat. Is his rebus fere erat Fufius occupatus.

LVI. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum in aciem aequum in locum produxit, si Pompejus proelio decertare vellet, ut paene castris Pompeji legiones subjiceret: tantumque a vallo ejus prima acies aberat, uti ne in eam telum tormentumve adigi posset. Pompejus autem, ut famam et opinionem hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret; omnis quidem instructus exercitus telis ex vallo abjectis protegi posset.

LVII. Haec quum in Achaja, atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret; non oblitus pristini instituti Caesar, mittit ad eum Clodium, suum atque illius familiarem; quem ab illo transditum initio, et commendatum, in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras, mandataque ad eum: quorum haec eat summa: *Sese omnia de pace expertum, nihil adhuc arbitrari factum, vitio eorum, quos esse auctores ejus rei voluisset: quod sua mandata perferre non obportuno tempore ad Pompejum vererentur: Scipionem ea esse auctoritate, ut non solum libere, quae probasset, exponere; sed etiam magna ex parte compellere, atque errantem regere posset: praeesse autem suo nomine exercitui; ut, praeter auctoritatem, vires quoque ad coercendum haberet; quod si fecisset, quietem Italiae, pacem provinciarum, salutem imperii, uni omnes acceptam relatu-ros.* Haec ad eum mandata Clodius refert. Ac primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis ad conloquium non admittitur; castigato Scipione a Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus: infectaque re, sese ad Caesarem recepit.

LVIII. Caesar, quo facilius equitatum Pompejanum ad Dyrrhachium contineret, et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus praemunivit: castellaque



laque his locis posuit. Pompejus, ubi nihil profici equitatu cognovit, paucis intermissis diebus, rursum eum navibus ad se intra munitiones recipit. Erat summa inopia pabuli, adeo ut foliis ex arboribus strictis, et teneris arundinum radicibus contusis equos alerent: frumenta enim, quae fuerant intra munitiones fata, consumserant; et cogeantur Corcyra, atque Acarnania, longo interjecto navigationis spatio, pabulum subportare; quoque erat ejus rei minor copia, hordeo adaugere, atque his rationibus equitatum tolerare. Sed postquam non modo hordeum, pabulumque omnibus locis, herbaeque defectae; sed etiam fructus ex arboribus deficiebant, corruptis equis macie, conandum sibi aliquid Pompejus de eruptione existimavit.

LIX. Erant apud Caesarem ex equitum numero Allobroges duo fratres Roscillus et Aegus, Abducilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat; singulari virtute homines, quorum opera Caesar omnibus Gallicis bellis optima fortissimaque erat usus. His domi ob has causas amplissimos magistratus mandaverat; atque eos extra ordinem in senatum legendos curaverat: agrosque in Gallia ex hostibus captos, praemiaque rei pecuniariae magna tribuerat; locupletesque ex egentibus fecerat. Hi propter virtutem non solum apud Caesarem in honore erant; sed etiam apud exercitum cari habebantur: sed freti amicitia Caesaris, et stulta ac barbara adrogantia elati despiciebant suos, stipendiumque equitum fraudabant, et praedam omnem domum avertabant. Quibus illi rebus permoti universi Caesarem adierunt, palamque de eorum injuriis sunt questi; et ad cetera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium averterent.

LX. Caesar neque tempus illud animadversionis esse existimans, et multa virtuti eorum concedens, rem totam distulit; illos secreto castigavit, quod quaestui equites haberent, monuitque, ut ex sua  
amicitia

amicitia omnia exspectarent, et ex praeteritis suis officiis reliqua sperarent. Magnam tamen haec res illis obfensionem et contemtionem ad omnes adtulit: idque ita esse, quum ex aliorum objectionibus, tum etiam ex domestico iudicio atque animi conscientia intellegebant. Quo pudore adducti, et fortasse non se liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati, discedere a nobis, et novam tentare fortunam, novasque experiri amicitias constituerunt: et cum paucis conlocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt praefectum equitum, C. Volusenum, interficere, ut postea, bello confecto, cognitum est; ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompejum viderentur. Postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur, quam maximas potuerunt, pecunias mutuati, proinde ac suis satisfacere, et fraudata restituere vellent, multis coemtis equis, ad Pompejum transierunt cum iis, quos sui consilii participes habebant.

LXI. Quos Pompejus, quod erant honesto loco nati, et instructi liberaliter, magnoque comitatu, et multis jumentis venerant, virique fortes habebantur, et in honore apud Caesarem fuerant; quodque novum, et praeter consuetudinem acciderat, omnia sua praesidia circumduxit, atque ostentavit. Nam ante id tempus nemo aut miles, aut eques, a Caesare ad Pompejum transierat; quum paene quotidie a Pompejo ad Caesarem perfugerent, vulgo vero universi in Epiro, atque Aetolia conscripti milites, earumque regionum omnium, quae a Caesare tenebantur. Sed hi, cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur, temporibusque rerum, et spatiis locorum, et custodiarum varia diligentia animadversa, prout cujusque eorum, qui negotiis praeerant, aut natura aut studium ferebat, haec ad Pompejum omnia detulerant.

LXII. Quibus ille cognitis, eruptionisque jam  
X ante



ante capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis milites ex viminibus facere, atque aggerem comportare jubet. His paratis rebus, magnum numerum levis armaturae et sagittariorum, aggeremque omnem noctu in scaphas et naves actuarias inponit; et de media nocte cohortes LX ex maximis castris praefidiisque deductas, ad eam partem munitionum ducit, quae pertinebant ad mare, longissimeque a maximis castris Caesaris aberant. Eodem naves, quas demonstravimus aggere et levis armaturae militibus completas, quasque ad Dyrrhachium naves longas habebat, mittit; et quid a quoque fieri velit, praecipit. Ad eas munitiones Caesar Lentulum Marcellinum quaestorem cum legione IX positum habebat. Huic, quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum adiutorem submiserat.

LXIII. Erat eo loco fossa pedum XV, et vallus contra hostem in altitudinem pedum X: tantumdemque ejus valli agger in latitudinem patebat. Ab eo, intermisso spatium pedum DC, alter conversus in contrariam partem erat vallus, humiliore paullo munitione. Hoc enim superioribus diebus timens Caesar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti proelio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo, et continens omnium dierum labor, quod millia passuum in circuitu XVII munitiones erat complexus, perficendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones contingeret, nondum perfecerat. Quae res nota erat Pompejo, delata per Allobrogas perfugas; magnumque nostris adtulit incommodum: nam, ut ad mare nostrae cohortes IX legionis excubuerant, accessere subito prima luce Pompejani exercitus: novusque eorum adventus exstitit: simul ex navibus circumvecti milites in exteriorem vallum tela jaciebant: fossaeque aggere complebantur: et legionarii, interioris munitionis defensores, scalis admotis, tormentis cujusque generis, telisque

telisque terrebant : magnaue multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea tegimenta, galeis inposita, defendebant. Itaque, quum omnibus rebus nostri premerentur, atque aegre resisterent ; animadversum est vitium munitionis, quod supra demonstratum est ; atque inter duos vallos, qua perfectum opus non erat, per mare, navibus expositi in aversos nostros inpetum fecerunt ; atque ex utraque munitione dejectos terga vertere coegerunt.

LXIV. Hoc tumultu nunciato, Marcellinus cohortes subsidio nostris laborantibus submittit ; quae ex castris fugientes conspicatae, neque illos suo adventu confirmare potuerunt, neque ipsae hostium inpetum tulerunt. Itaque, quodcumque addebatur subsidio, id corruptum timore fugientium terrorem et periculum augebat : hominum enim multitudine receptus inpediebatur. In eo proelio, quum gravi vulnere esset adfectus Aquilifer, et a viribus deficere, conspicatus equites nostros, *Hanc ego, inquit, et vivus multos per annos magna diligentia defendi, et nunc moriens eadem fide Caesari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur ; incolumemque ad eum deferre.* Hoc casu Aquila conservatur, omnibus primae cohortis centurionibus interfectis, praeter principem priorem.

LXV. Jamque Pompejani, magna caede nostrorum, castris Marcellini adpropinquabant, non mediocri terrore inlato reliquis cohortibus : et M. Antonius, qui proximum locum praesidiarum tenebat, ea re nunciata, cum cohortibus XII descendens ex loco superiore cernebatur. Cujus adventus Pompejanos compressit ; nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore conligerent. Neque multo post Caesar, significatione per castella fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus



tibus ex praefidiis, eodem venit. Qui, cognito detrimento, quum animadvertisset, Pompejum extra munitiones egressum, castra secundum mare, ut libere pabulari posset, nec minus aditum navibus haberet, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, juxta Pompejum munire jussit.

LXVI. Qua perfecta munitione, animadversum est ab speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam, et in vetera castra duci. (Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus, ix Caesaris legio quum se objecisset Pompejanis copiis, atque opera, ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco posuit. Haec silvam quamdam contingebant, neque longius a mari passibus eo aberant. Post, mutato consilio quibusdam de causis, Caesar paullo ultra eum locum castra transtulit: paucisque intermissis diebus, eadem haec Pompejus occupaverat; et quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo, majorem adjecerat munitionem. Ita minora castra, inclusa majoribus, castelli atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat, circiter passus eo, quo liberius, ac sine periculo milites aquarentur. Sed is quoque mutato consilio quibusdam de causis, quas commemorari necesse non est, eo loco excefferat. Ita complures dies manserant castra. Munitiones quidem integrae omnes erant.)

LXVII. Eo, signo legionis inlato, speculatores Caesari renunciarunt. Hoc idem visum ex superioribus quibusdam castellis confirmaverant. Is locus aberat a novis Pompeji castris circiter passus d. Hanc legionem sperans Caesar se obprimere posse, et cupiens ejus diei detrimentum sarcire, reliquit in opere cohortes ii, quae speciem munitionis praeberent: ipse diverso itinere, quam potuit occultissime, reliquas cohortes, numero xxxiii, in quibus erat legio ix, multis amissis centurionibus, deminutoque  
militum

militum numero, ad legionem Pompeji, castraque minora duplici acie duxit. Neque eum prima opinio fefellit. Nam et pervenit prius, quam Pompejus sentire posset, et tametsi erant munitiones castrorum magnae, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter adgressus Pompejanos ex vallo deturbavit. Erat objectus portis ericius. Hic paullisper est pugnatum; quum inrumpere nostri conarentur, illi castra defenderent, fortissime T. Pulcione, cujus opera proditum exercitum C. Antonii demonstravimus, e loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt: excisoque ericio, primo in majora castra, post etiam in castellum, quod erat inclusum majoribus castris, inruperunt, et, quod eo pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.

LXVIII. Sed fortuna, quae plurimum potest, quum in reliquis rebus, tum praecipue in bello, parvis momentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum accidit. Munitionem, quam pertinere a castris ad flumen supra demonstravimus, dextri Caesaris cornu cohortes ignorantia loci sunt secutae, quum portam quaererent, castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quod quum esset animadversum, conjunctam esse flumini; protinus his munitionibus, defendente nullo, transcenderunt: omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus.

LXIX. Interim Pompejus, hac satis longa interjecta mora, et re nunciata, v legionem, ab opere deductam, subsidio suis duxit: eodemque tempore equitatus ejus nostris equitibus adpropinquabat, et acies instructa a nostris, qui castra occupaverant, cernebatur; omniaque sunt subito mutata. Pompejana enim legio, celeris spe subsidii confirmata, ab Decumana porta resistere conabatur, atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Caesaris, quod angusto itinere per aggeres adscendebat, receptui suo timens, initium fugae faciebat. Dextrum cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore equitum animadverso, ne



intra munitionem obprimeretur, ex parte, qua pro-  
ruebat, sese recipiebat : ac plerique ex iis, ne in an-  
gustias inciderent, x pedum munitionis se in fossas  
praecipitabant : primisque obpressis, reliqui per ho-  
rum corpora salutem sibi, atque exitum pariebant.  
Sinistro cornu milites, quum ex vallo, Pompejum  
adesse, et suos fugere, cernerent, veriti, ne angustiis  
intercluderentur, quum extra et intus hostem habe-  
rent, eodem, quo venerant, receptui sibi consule-  
bant : omniaque erant tumultus, timoris, fugae ple-  
na : adeo, ut, quum Caesar signa fugientium manu  
prehenderet, et consistere juberet, alii, dimissis  
equis, eundem cursum conficerent ; alii ex metu  
etiam signa dimitterent, neque quisquam omnino  
confisteret.

LXX. His tantis malis haec subsidia succurre-  
bant, quo minus omnis deleretur exercitus ; quod  
Pompejus insidias timens, credo, quod haec praeter  
spem acciderant ejus, qui paullo ante ex castris fu-  
gientes suos conspexerat, munitionibus adpropinqua-  
re aliquamdiu non audebat ; equitesque ejus, angus-  
tiis, portisque a Caesaris militibus occupatis, ad in-  
sequendum tardabantur. Ita parvae res magnum in  
utramque partem momentum habuerunt. Munitiones  
enim a castris ad flumen perductae, expugnatis  
jam castris Pompeji, propriam et expeditam Cae-  
saris victoriam interpellaverunt. Eadem res, celeri-  
tate insequentium tardata, nostris salutem adtulit.

LXXI. Duobus his unius diei proeliis Caesar de-  
sideravit milites DCCCCLX, et notos equites R. Felgi-  
natem Tuticanum Gallum, Senatoris filium ; C. Fel-  
ginatem Placentia ; A. Granium Puteolis ; M. Sa-  
crativirum Capua ; tribunos militum, et centuriones  
xxxii. Sed horum omnium pars magna in fossis,  
munitionibusque, et fluminis ripis obpressa suorum  
terrore ac fuga sine ullo vulnere interiit, signaque  
sunt militaria xxxii amissa. Pompejus eo proelio  
Imperator est adpellatus. Hoc nomen obtinuit ; at-  
que

que ita se postea salutari passus est : sed neque in litteris, quas scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureae praetulit. At Labienus, quum ab eo inpetravisset, ut sibi captivos transdi juberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, causa, quo major perfugae fides haberetur, commilitones adpellans, et magna verborum contumelia interrogans, *solerentne veterani milites fugere*, in omnium conspectu interficit.

LXXII. His rebus tantum fiducia ac spiritus Pompejanis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse jam sibi viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci, atque angustias praeoccupatis castris, et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscissum in duas partis exercitum, quum altera alteri auxilium ferre non posset, causae fuisse cogitabant. Non ad haec addebant; non ex concursu acri facto, non proelio dimicatum; sibi que ipsos multitudine atque angustiis majus adtulisse detrimentum, quum ab hoste accepissent: non denique communes belli casus recordabantur, quam parvulae saepe causae vel falsae suspicionis, vel terroris repentini, vel objectae religionis, magna detrimenta intulissent: quoties vel culpa ducis, vel tribuni vitio in exercitu esset obfensum: sed proinde, ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum, fama ac litteris victoriam ejus diei concelebant.

LXXIII. Caesar ab superioribus consiliis depulsus, omnem sibi commutandam belli rationem existimavit. Itaque uno tempore, praesidiis omnibus deductis, et obpugnatione dimissa, coactoque in unum locum exercitu, concionem apud milites habuit; hortatusque est, *ne ea, quae accidissent, graviter ferrent, neve his rebus terrerentur, multisque secundis proeliis unum adversum, et id mediocre, obponerent: habendam fortunae gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent*:



*sent : quod duas Hispanias, bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatissimis ducibus, pacavissent ; quod finitimas frumentariasque provincias in potestatem redegissent : denique recordari debere, qua felicitate inter medias hostium classes, obpletis non solum portibus, sed etiam litoribus, omnes incolumes essent transportati : si non omnia caderent secunda, fortunam esse industria sublevandam : quod esset acceptum detrimenti, ejus juri potius, quam suae culpa debere tribui : locum se aequum ad dimicandum dedisse : potitum esse hostium castris ; expulisse, ac superasse pugnantes. Sed siue ipsorum perturbatio, siue error aliquis, siue etiam fortuna partem jam praesentemque victoriam interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur : quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam accidisset, atque ii, qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio obferrent.*

LXXIV. Hac habita concione, nonnullos signiferos ignominia notavit, ac loco movit. Exercitui quidem omni tantus incessit ex incommodo dolor, tantumque studium infamiae sarcindae, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret ; et sibi quisque etiam poenae loco graviores inponeret labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi ; quum superioris etiam ordinis nonnulli, oratione permoti, manendum eo loco, et rem proelio committendam existimarent. Contra ea Caesar neque fatis militibus perterritis confidebat ; spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat ; relictisque munitionibus magnopere rei frumentariae timebat.

LXXV. Itaque, nulla interposita mora, sauciorum modo, et aegrorum habita ratione, impedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam praemisit, ac conquiescere ante iter confectum vetuit. His una legio missa praesidio est. His explicitis rebus, duas in castris legiones retinuit ; reliquas, de iv vigilia compluribus portis eductas, eodem itinere praemisit ;

praemisit; parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur, et quam serissime ejus profectio cognosceretur, conclamari jussit; statimque egressus, et novissimum agmen consecutus, celeriter ex conspectu castrorum discessit. Neque vero Pompejus, cognito consilio ejus, moram ullam ad insequendum intulit: sed eadem spectans, si itinere inpeditos et perterritos apprehendere posset, exercitum e castris eduxit, equitatumque praemisit ad novissimum agmen demorandum: neque consequi potuit; quod multum expedito itinere antecesserat Caesar: sed quum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat inpeditis, consecutus equitatus novissimos proelio detinebat. Huic suos Caesar equites obposuit, expeditosque antesignanos admiscuit eo, qui tantum profecerunt, ut, equestri proelio commisso, pellerent omnes, compluresque interficerent, ipsi incolumes se ad agmen reciperent.

LXXVI. Confecto justo itinere ejus diei, quod proposuerat Caesar, transductoque exercitu flumen Genusum, veteribus suis in castris contra Asparagium confedit; militesque omnes intra vallum castrorum continuit; equitatumque, per causam pabulandi emissum, confestim Decumana porta in castra se recipere jussit. Simili ratione Pompejus, confecto ejusdem diei itinere, in suis veteribus castris ad Asparagium confedit, ejusque milites, quod ab opere, integris munitionibus, vacabant, alii lignandi pabulandique causa longius progrediebantur; alii, quod subito consilium profectionis ceperant, magna parte inpedimentorum et sarcinarum relicta, ad haec repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in contubernio armis, vallum relinquebant. Quibus ad sequendum inpeditis, Caesar, quod fore providebat, meridiano fere tempore, signo profectionis dato, exercitum educit, duplicatoque ejus diei itinere, *ii*x millia passuum ex eo loco procedit. Quod facere Pompejus discessu militum non potuit.

LXXVII.



LXXVII. Postero die Caesar, similiter praemissis prima nocte impedimentis, de iv vigilia ipse egreditur; ut, si qua esset inposita dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus, atque inpeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompejus enim, primi diei mora inlata, et reliquorum dierum frustra labore suscepto, quum se magnis itineribus extenderet, et progressos consequi cuperet, iv die finem sequendi fecit, atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

LXXVIII. Caesari ad faucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium urbibus relinquendum, necesse erat adire Apolloniam: sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse: timensque Domitio, ne adventu Pompeji praeoccuparetur, ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat, ut, si Pompejus eodem contenderet, abductum illum a mari, atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii comparaverat, frumento ac commeatu abstractum pari conditione belli secum decertare cogeret: si in Italiam transiret, conjuncto exercitu cum Domitio per Illyricum Italiae subsidio proficisceretur: sin Apolloniam Oricumque obpugnare, et se omni maritima ora excludere conaretur, obsessio tamen Scipione, necessario illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque praemissis nunciis ad Cn. Domitium Caesar scripsit, et, quid fieri vellet, ostendit: praesidioque Apolloniae cohortibus iv, Lissi i, iiii Orici relictis, quique erant ex vulneribus aegri, depositis; per Epirum atque Acarnaniam iter facere coepit. Pompejus quoque de Caesaris consilio conjectura judicans, ad Scipionem properandum sibi existimabat, si Caesar iter illo haberet, ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora maritima Corcyraque discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia  
exspec-

exspectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium adgrederetur.

LXXIX. Iis de causis uterque eorum celeritati studebat, et suis ut esset auxilio, et, ad obprimendos adversarios, ne occasione temporis deesset. Sed Caesarem Apollonia a directo itinere averterat. Pompejus per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam ex improvise aliud incommodum, quod Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra conlata habuisset, rei frumentariae causa ab eo discesserat, et Heracleam [*Senticam*,] quae est subiecta Candaviae, iter fecerat; ut ipsa fortuna illum objicere Pompejo videretur. Haec ad id tempus Caesar ignorabat. Simul a Pompejo litteris per omnes provincias civitatesque dimissis, de proelio ad Dyrrhachium facto, latius inflatusque multo, quam res erat gesta, fama percrebuerat, *pulsus fugere Caesarem, paene omnibus copiis amissis*. Haec itinera infesta reddiderat: haec civitates nonnullas ab ejus amicitia averterat. Quibus accidit rebus, ut, pluribus dimissi itineribus a Caesare ad Domitium, et ab Domitio ad Caesarem, nulla ratione iter conficere possent. Sed Allobroges, Roscelli, atque Aegi familiares, quos perfugisse ad Pompejum demonstravimus, conspicati in itinere exploratores Domitii, seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella gesserant; seu gloria elati, cuncta, ut erant acta, exposuerunt, et Caesaris profectionem, et adventum Pompeji docuerunt. A quibus Domitius certior factus vix iv horarum spatio antecedens hostium beneficio periculum vitavit: et ad Aeginium, quod est objectum, obpositumque Thessaliae, Caesari venienti occurrit.

LXXX. Conjuncto exercitu, Caesar Gomphos pervenit; quod est oppidum primum Thessaliae venientibus ab Epiro; quae gens paucis ante mensibus ultro ad Caesarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur, praesidiumque ab eo militum petierat.



petierat. Sed eo fama jam praecurrerat, quam supra docuimus, de proelio Dyrrhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Androsthene, praetor Thessaliae, quum se victoriae Pompeji comitem esse mallet, quam socium Caesaris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem fervorum ac liberorum in oppidum cogit, portasque praeccludit, et ad Scipionem Pompejumque nuncios mittit, ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur; longinquam obpugnationem sustinere non posse. Scipio, discessu exercituum ab Dyrrhachio cognito, Larissam legiones adduxerat. Pompejus nondum Thessaliae adpropinquabat. Caesar, castris munitis, scalas musculosque ad repentinam obpugnationem fieri, et crates parari iussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites docuit, quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno atque opulento; simul reliquis civitatibus, hujus urbis exemplo, inferre terrorem; et id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque usus singulari militum studio, eodem, quo venerat, die, post horam ix, oppidum altissimis moenibus obpugnare adgressus, ante solis occasum expugnavit, et ad diripiendum militibus concessit; statimque ab oppido castra movit, et Metropolim venit, sic, ut nuncios expugnati oppidi, famamque antecederet.

LXXXI. Metropolitae, primum eodem usi consilio, iisdem permoti rumoribus, portas clauferunt, murosque armatis compleverunt. Sed postea, casu civitatis Gomphenensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligentissime conservatis, conlata fortuna Metropolitum cum casu Gomphenisum, nulla Thessaliae fuit civitas praeter Larissaeos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Caesari parent, atque imperata facerent. Ille segetis idoneum locum in agris nactus, quae prope jam matura erat, ibi

ibi adventum exspectare Pompeji, eoque omnem rationem belli conferre constituit.

LXXXII. Pompejus paucis post diebus in Thesfaliam pervenit : concionatusque apud cunctum exercitum suis agit gratias : Scipionis milites cohortatur, ut, parta jam victoria, praedae ac praemiorum velint esse participes : receptisque omnibus in una castra legionibus, suum cum Scipione honorem partitur; classificumque apud eum cani, et alterum illi jubet praetorium tendi. Auctis copiis Pompeji, duobusque magnis exercitibus conjunctis, pristina omnium confirmatur opinio, et spes victoriae augetur adeo, ut, quidquid intercederet temporis, id morari reditum in Italiam videretur; et, si quando quid Pompejus tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei; sed illum delectari imperio, et consulares praetoriosque servorum habere numero, dicerent. Jamque inter se palam de praemiis ac sacerdotiis contendeabant; in annosque consulatum definiebant: alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Caesaris, petebant: magnaque inter eos in consilio fuit controversia, oporteretne L. Hirri, quod is a Pompejo ad Parthos missus esset, proximis comitiis praetoriis absentis rationem haberi: quum ejus necessarii fidem inplorarent Pompeji, ut praestaret, quod proficiscenti recepisset, ne per ejus auctoritatem deceptus videretur; reliqui, in labore pari ac periculo, ne unus omnes antecederet, recusarent.

LXXXIII. Jam de sacerdotio Caesaris Domitius, Scipio, Spintherque Lentulus quotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt: quum Lentulus aetatis honorem ostentaret; Domitius Urbanam gratiam dignitatemque jactaret; Scipio adfinitate Pompeji confideret. Postulavit etiam L. Afranium proditoris exercitus Attius Rufus apud Pompejum, quod gestum in Hispania diceret. Et L. Domitius in consilio dixit, placere sibi, bello confecto, ternas tabellas dari ad judicandum



dum iis, qui ordinis essent senatorii, belloque una cum ipsis interfuissent, sententiasque de singulis terrent, qui Romae remansissent, quique intra praesidia Pompeji fuissent, neque operam in re militari praestitissent. Unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia multarent. Postremo omnes aut de honoribus suis, aut de praemiis pecuniae, aut de persequendis inimiciis agebant: nec quibus rationibus superare possent; sed quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

LXXXIV. Re frumentaria praeparata, confirmatisque militibus, et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis proeliis intermisso, quo satis perspectum habere militum animum videretur, tentandum Caesar existimavit, quidnam Pompejus propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit, aciemque instruxit, primum suis locis, paulloque a castris Pompeji longius; continentibus vero diebus, ut progrederetur a castris suis, collibusque Pompejanis aciem subjiceret. Quae res in dies confirmationem ejus exercitum efficiebat. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adolescentes atque expeditos ex antesignanis electos milites ad pernecitatem, armis inter equites proeliari juberet, qui quotidiana consuetudine usum quoque ejus generis proeliorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equites in apertioribus etiam locis VII millium Pompejanorum inpetum, quum adesset usus, sustinere auderent, neque magnopere eorum multitudine terrentur. Namque etiam per eos dies proelium secundum equestre fecit, atque unum Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompejum supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

LXXXV. Pompejus, quia castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat; semper,

per, ut videbatur, spectans, si iniquis locis Caesar se subjiceret. Caesar nulla ratione ad pugnam elici posse Pompejum existimans, hanc sibi commodissimam belli rationem judicavit, uti castra ex eo loco moveret, semperque esset in itineribus: hoc sperans, ut, movendis castris, pluribusque adeundis locis, commodiore frumentaria re uteretur; simulque, in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur, et insolitum ad laborem Pompeji exercitum quotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, signo jam profectionis dato, tabernaculisque detentis, animadversum est, paullo ante, extra quotidianam consuetudinem, longius a vallo esse aciem Pompeji progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Caesar apud suos, quum jam esset agmen in portis, *Differendum est, inquit, iter in praesentia nobis, et de proelio cogitandum, sicut semper depoposcimus: animo simus ad dimicandum parati: non facile occasionem postea reperiemus.* Confestimque expeditas copias educit.

LXXXVI. Pompejus quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decertare. Namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, *prius, quam concurrerent acies, fore, uti exercitus Caesaris pelleretur.* Id quum essent plerique admirati, *Scio me, inquit, paene incredibilem rem polliceri: sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in proelium prodeatis. Persuasi equitibus nostris (idque mihi se facturos confirmaverunt,) ut, quum propius sit accessum, dextrum Caesaris cornu ab latere aperto adgrederentur, ut, circumventa ab tergo acie, prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis telum in hostem jaceretur. Ita sine periculo legionum, et paene sine vulnere bellum conficiemus. Id autem difficile non est, quum tantum equitatu valeamus.* Simul denuntiavit, *ut essent animo parati in posterum; et, quoniam fieret dimicandi potestas, ut saepe cogitavissent, ne usu manuque reliquorum opinionem fallerent.*

LXXXVII.



LXXXVII. Hunc Labienus excepit, et, quum Caesaris copias despiceret, Pompeji consilium summis laudibus efferret, *Noli, inquit, existimare, Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus interfui proeliis; neque temere incognitam rem pronuncio. Perexigua pars illius exercitus superest; magna pars deperit: quod accidere tot proeliis fuit necesse: multos autumnii pestilentia in Italia consumpsit; multi domum discesserunt: multi sunt relictii in continenti. An non exaudistis, ex iis, qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundisii factas? hae copiae, quas videtis, ex dilectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt resectae: et plerique sunt ex colonis Transpadanis. Attamen, quod fuit roboris, duobus proeliis Dyrrhachinis interiit.* Haec quum dixisset, juravit, *se, nisi victorem, in castra non reversurum*: reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc laudans Pompejus idem juravit. Nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui jurare dubitaret. Haec quum facta essent in consilio, magna spe et laetitia omnium discessum est: ac jam animo victoriam praecipiebant; quod de re tanta, et a tam perito Imperatore nihil frustra confirmari videbatur.

LXXXVIII. Caesar, quum Pompeji castris adpropinquasset, ad hunc modum aciem ejus instructam animum advertit. Erant in sinistro cornu legiones duae, transditae a Caesare initio dissensionis ex SC. quarum una prima, altera tertia adpellabatur. In eo loco ipse erat Pompejus. Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio conjuncta cum cohortibus Hispanis, quas transductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant conlocatae. Has firmissimas se habere Pompejus existimabat. Reliquas inter aciem mediam, cornuaque interjecerat: numeroque cohortes ex expleverat; (haec erant millia XLV.) evocatorum circiter duo, quae ex beneficiariis superiorum exercituum ad eum conveniant: quae tota acie disperferat. Reliquas cohortes VII castris

castris propinquisque castellis praesidio disposuerat. Dextrum cornu ejus rivus quidam inpeditis ripis muniebat: quam ob causam cunctum equitatum, sagittarios funditoresque omnes, in sinistro cornu objecerat.

LXXXIX. Caesar, superius institutum servans, x legionem in dextro cornu, ix in sinistro conlocaverat, tametsi erat Dyrrhachinis proeliis vehementer adtenuata. Huic sic adjunxit iix, ut paene unam ex duabus efficeret; atque alteram alteri praesidio esse jufferat. Cohortes in acie lxxx constitutas habebat: quae summa erat millium xxii. Cohortes ii castris praesidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, media acie Cn. Domitium praeposuerat. Ipse contra Pompejum constitit. Simul his rebus animadversis, quas demonstravimus, timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit; atque ex his quartam instituit, equitatuque obposuit; et, quid fieri vellet, ostendit; monuitque ejus diei victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul tertiae aciei, totique exercitui imperavit, ne injussu suo concurreret: se, quum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

XC. Exercitum quum militari more ad pugnam cohortaretur, suaeque in eum perpetui temporis officia praedicaret, *in primis commemoravit, testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petisset: quae per Vatinium in conloquiis, quae per A. Clodium cum Scipione egisset; quibus modis ad Oricum cum Libone de mittendis legatis contendisset: neque se umquam abuti militum sanguine, neque Rempublicam alterutro exercitu privare voluisse.* Hac habita oratione, exposcentibus militibus, et studio pugnae ardentibus, tuba signum dedit.

XCI. Erat Crastinus evocatus in exercitu Caesaris, qui superiore anno apud eum primum pilum in legione x duxerat, vir singulari virtute. Hic, signo dato, *Sequimini me, inquit, manipulares mei qui fuistis;*

Y

et



*et vestro Imperatori, quam constituistis, operam date. Unum hoc proelium superest; quo confecto, et ille suam dignitatem, et nos nostram libertatem recuperabimus. Simul respiciens Caesarem, Faciam, inquit, hodie, Imperator, ut aut vivo mihi, aut mortuo gratias agas.* Haec quum dixisset, primus ex dextro cornu procucurrit: atque eum electi milites circiter cxx voluntarii ejusdem centuriae sunt profecuti.

XCII. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus, sed Pompejus suis praedixerat, ut Caesaris inpetum exciperent: neve se loco moverent: aciemque ejus distrahi paterentur. Idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeretur; aciesque distenderetur; atque in suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur: leviusque casura pila sperabat, in loco retentis militibus, quam si ipsi inmissis telis occurrissent: simul fore, ut, duplicato cursu, Caesaris milites exanimarentur, et lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompejo videtur: propterea quod est quaedam animi incitatio, atque alacritas naturaliter innata omnibus, quae studio pugnae incenditur. Hanc non reprimere, sed augere imperatores debent; neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent, clamoremque universi tollerent: quibus rebus et hostes terreri, et suos incitari existimaverunt.

XCIII. Sed nostri milites, dato signo, quum infectis pilis procucurrissent, atque animadvertissent, non concurri a Pompejanis, usu periti, ac superioribus pugnis exercitati sua sponte cursum represserunt, et ad medium fere spatium constiterunt, ne, consumtis viribus, adpropinquarent; parvoque intermisso temporis spatio, ac rursus renovato cursu, pila miserunt; celeriterque, ut erat praeceptum a Caesare, gladios strinxerunt. Neque vero Pompejani huic rei defuerunt: nam et tela missa exceperunt, et inpetum legionum

gionum tulerunt, et ordines conservaverunt; pilisque missis ad gladios redierunt. Eodem tempore equites ab sinistro Pompeji cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt: omnisque multitudo sagittariorum se profudit: quorum inpetum noster equitatus non tulit, sed paululum loco motus cessit: equitesque Pompejani hoc acrius instare, et se turmatim explicare, aciemque nostram a latere aperto circuire coeperunt. Quod ubi Caesar animum advertit, iv aciei, quam instituerat Sex cohortium numero, signum dedit. Illi celeriter procucurrerunt; infestisque signis tanta vi in Pompeji equites inpetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret; omnesque conversi non solum loco excederent, sed protinus incitati fuga montes altissimos peterent. Quibus submotis, omnes sagittarii, funditoresque destituti inermes, sine praesidio, interfecti sunt. Eodem inpetu cohortes sinistrum cornu, pugnantibus etiam tum, ac resistentibus in acie Pompejanis, circumierunt, eosque a tergo sunt adorti.

XCIV. Eodem tempore tertiam aciem Caesar, quae quiescente fuerat, et se ad id tempus loco tenuerat, procurrare iussit. Ita, quum recentes atque integri defessis successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere Pompejani non potuerunt, atque universi terga verterunt. Neque vero Caesarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quae contra equitatum in iv acie conlocatae essent, initium victoriae oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronunciaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus: ab iisdem factae caedes sagittariorum atque funditorum: ab iisdem acies Pompejana a sinistra parte erat circumita, atque initium fugae factum. Sed Pompejus, ut equitatum suum pulsum vidit, atque eam partem, cui maxime confidebat, perterritam animum advertit, aliis diffusus, acie excessit, protinusque se in castra equo contulit; et iis centurionibus, quos in statione ad praetoriam portam posuerat, clare, ut milites



exaudirent, *Tuemini*, inquit, *castra*, et *defendite diligenter*, *si quid durius acciderit* : *Ego reliquas portas circum-*  
*eo*, et *castrorum praesidia confirmo*. Haec quum dixisset, se in praetorium contulit, summae rei diffidens, et tamen eventum expectans.

XCV. Caesar, Pompejanis ex fuga intra vallum compulsis, nullum spatium perterritis dare oportere existimans, milites cohortatus est, ut beneficio fortunae uterentur, castraque obpugnarent : qui, etsi magno aestu fatigati (nam ad meridiem res erat perducta;) tamen, ad omnem laborem animo parati, imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quae ibi praefidio erant relictæ, industrie defendebantur; multo etiam acrius a Thracibus, barbarisque auxiliis : nam qui acie refugerant milites, et animo perteriti et lassitudine confecti, missis plerique armis, signisque militaribus, magis de reliqua fuga, quam de castrorum defensione cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt; sed confecti vulneribus locum reliquerunt; protinusque omnes, ducibus usi centurionibus, tribunisque militum, in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

XCVI. In castris Pompeji videre licuit trichilas structas, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula constrata, L. etiam Lentuli, et nonnullorum tabernacula protecta edera, multaque praeterea, quae nimiam luxuriam, et victoriae fiduciam designarent; ut facile aestimari posset, nihil eos de eventu ejus diei timuisse, qui non necessarias conquirerent voluptates : at hi miserrimo ac patientissimo exercitui Caesaris luxuriam objiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompejus jam, quum intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus Imperatoris, Decumana porta se ex castris eiecit; protinusque equo citato Larissam contendit : neque ibi constitit, sed eadem celeritate, paucos suos ex fuga nactus, nocturno

turno itinere non intermisso, comitatu equitum xxx ad mare pervenit, navemque frumentariam conscendit; saepe, ut dicebatur, querens, tantum se opinionem fefellisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo initio fugae facto, paene proditus videretur.

XCVII. Caesar, castris potitus, a militibus contendit, ne in praeda occupati reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re inpetrata, montem opere circumvenire instituit. Pompejani, quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco, relicto monte, universi juris ejus Larissam versus se recipere coeperunt. Qua re animadversa, Caesar copias suas divisit; partemque legionum in castris Pompeji remanere iussit, partem in sua castra remisit: iv secum legiones duxit; commodioreque itinere Pompejanis occurrere coepit: et progressus millia passuum vi, aciem instruxit. Qua re animadversa, Pompejani in quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen sublebat. Caesar, milites cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque jam suberat, tamen munitione flumen a monte seclusit, ne noctu aquari Pompejani possent. Quo jam perfecto opere, illi de deditioe, missis legatis, agere coeperunt. Pauci ordinis Senatorii, qui se cum iis conjunxerant, nocte fuga salutem petierunt.

XCVIII. Caesar prima luce omnes eos, qui in monte confederant, ex superioribus locis in planitiem descendere, atque arma projicere iussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt; passisque palmis, projecti ad terram, flentes ab eo salutem petierunt; consolatus consurgere iussit: et pauca apud eos de lenitate sua locutus, quo minore essent timore, omnes conservavit; militibusque suis commendavit, ne qui eorum violarentur, neu quid sui desiderarent. Hac adhibita diligentia, ex castris sibi legiones alias occurrere, et eas, quas secum duxerat, invicem requiescere,



atque in castra reverti iussit : eodemque die Larissam pervenit.

XCIX. In eo proelio non amplius cc milites desideravit ; sed centuriones, fortes viros, circiter xxx amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans Crastinus, cujus mentionem supra fecimus, gladio in os adversum coniecto. Neque id fuit falsum, quod ille in pugnam proficiscens dixerat. Sic enim Caesar existimabat, eo proelio excellentissimam virtutem Crastini fuisse ; optimeque eum de se meritum judicabat. Ex Pompejano exercitu circiter millia xv cecidisse videbantur : sed in deditionem venerunt amplius millia xxiv, (namque etiam cohortes, quae praesidio in castellis fuerant, sese Sullae dederunt : multi praeterea in finitimas civitates refugerunt) signaque militaria ex proelio ad Caesarem sunt relata clxxx, et Aquilae ix. L. Domitius ex castris in montem refugiens, quum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

C. Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brundisium venit ; eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam objectam portui Brundisino renuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio praeerat, tectis instructisque scaphis elicuit naves Laelianas ; atque ex his longius productam unam quinqueremem, et minores duas in angustiis portus cepit : itemque per equites dispositos aqua prohibere classiarios instituit. Sed Laelius tempore anni commodiore usus ad navigandum, onerariis navibus Corcyra Dyrrhachioque aquam suis subportabat ; neque a proposito deterrebatur ; neque ante proelium, in Thessalia factum, cognitum, aut ignominia amissarum navium, aut necessariorum rerum inopia, ex portu insulaque expelli potuit.

CI. Iisdem fere temporibus Cassius cum classe Syrorum, et Phoenicum, et Cilicum in Siciliam venit : et quum esset Caesaris classis divisa in duas partes, et dimidiaei parti praeesset P. Sulpicius praetor Vibone  
ad

ad fretum, dimidia M. Pomponius ad Messanā; prius Cassius ad Messanā navibus advolavit, quam Pomponius de ejus adventu cognosceret: perturbatumque eum nactus, nullis custodiis, neque ordinibus certis, magno vento et secundo, completas onerarias naves taeda, et pice, et stupa, reliquisque rebus, quae sunt ad incendia, in Pomponianā classē inmisit, atque omnes naves incendit xxxv, e quibus erant xx constratae: tantusque eo factō timor incessit, ut, quum esset legio praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur: et, nisi eo ipso tempore quidam nuncii de Caesaris victoria per dispositos equites essent adlati, existimabant plerique futurum fuisse, uti amitteretur. Sed, opportunissime nunciis adlatis, oppidum fuit defensum; Cassiusque ad Sulpicianā inde classē profectus est Vibonem: adplicatisque nostris ad terram navibus, propter eundem timorem, pari, atque antea, ratione egit: secundum nactus ventum, onerarias naves circiter xl, praeparatas ad incendium, inmisit, et flamma ab utroque cornu comprehensa, naves sunt combustae v. Quumque ignis magnitudine venti latius serperet; milites, qui ex veteribus legionibus erant relictī praesidio navibus, ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt, sed sua sponte naves conscenderunt, et a terra solverunt; inpetuque factō in Cassianā classē, quinqueremes ii, in quarum altera erat Cassius, ceperunt. Sed Cassius, exceptus scapha, refugit. Praeterea duae sunt deprehensae triremes. Neque multo post de proelio factō in Thessalia cognitum est; ut ipsis Pompejanis fides fieret: nam ante id tempus fingi a legatis amicisque Caesaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

CII. Caesar, omnibus rebus relictis, persequendum sibi Pompejum existimavit, quascumque in partes ex fuga se recepisset, ne rursus copias comparare alias, et bellum renovare posset: et quantumcumque iti-



neris equitatu efficere poterat, quotidie progrediebatur : legionemque unam minoribus itineribus subsequi iussit. Erat edictum Pompeji nomine Amphipoli propositum, uti omnes ejus provinciae juniores, Graeci, civesque Romani jurandi causa convenirent. Sed, utrum avertendae suspicionis causa Pompejus proposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consilium occultaret, an novis dilectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad anchoram una nocte constitit ; et vocatis ad se Amphipoli hospitibus, et pecunia ad necessarios sumtus conrogata, cognito Caesaris adventu, ex eo loco discessit, et Mytilenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, navibusque aliis additis actuariis, in Ciliciam, atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochensum, civiumque Romanorum, qui illic negotiarentur, arcem captam esse excludendi sui causa ; nunciosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent : id si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo consulari, ac nonnullis aliis acciderat Rhodi ; qui quum ex fuga Pompejum sequerentur, atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non erant : missisque ad eos nunciis, ut ex iis locis discederent, contra voluntatem suam naves solverunt. Jamque de Caesaris adventu fama ad civitates perferebatur.

CIII. Quibus cognitis rebus, Pompejus, deposito adeundae Syriae consilio, pecunia societatis sublata, et a quibusdam privatis sumpta, et aeris magno pondere ad militarem usum in naves inposito, duobusque millibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coegerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium pervenit. Ibi casu rex erat Ptolemaeus, puer aetate, magnis copiis, cum sorore Cleopatra

Cleopatra bellum gerens; quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat: castraque Cleopatrae non longo spatio ab ejus castris distabant. Ad eum Pompejus misit, ut pro hospitio atque amicitia patris Alexandria reciperetur, atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed, qui ab eo missi erant, confecto legationis officio, liberius cum militibus regis conloqui coeperunt, eosque hortari, ut suum officium Pompejo praestarent, neve ejus fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompeji milites; quos ex ejus exercitu acceptos in Syria Gabinius Alexandriam transduxerat, belloque confecto apud Ptolemaeum, patrem pueri, reliquerat.

CIV. His tunc cognitis rebus, amici regis, qui propter aetatem ejus in procuratione erant regni; sive timore adducti, ut postea praedicabant, sollicitato exercitu regio, ne Pompejus Alexandriam Aegyptumque occuparet; sive despecta ejus fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt, iis, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt, eumque ad regem venire jusserunt. Ipsi, clam consilio inito, Achillan, praefectum regium, singulari hominem audacia, et L. Septimium, tribunum militum, ad interficiendum Pompejum miserunt. Ab his liberaliter ipse adpellatus, et quadam notitia Septimii productus, quod bello praedonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis, et ibi ab Achilla et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur ab rege, et in custodia necatur.

CV. Caesar, quum in Asiam venisset, reperiebat, T. Ampium conatum esse tollere pecunias Epheso ex fano Dianae; ejusque rei causa, senatores omnes ex provincia evocasse, ut iis testibus in summa pecuniae uteretur; sed interpellatum adventu Caesaris profugisse. Ita duobus temporibus Ephesiae pecuniae Caesar auxilium tulit. Item constabat, Elide in templo Minervae,



Minervae, repetitis atque enumeratis diebus, quo die proelium secundum fecisset Caesar, simulacrum Victoriae, quod ante ipsam Minervam conlocatum erat, et ante ad simulacrum Minervae spectabat, ad valvas se templi, limenque convertisse. Eodemque die Antiochiae in Syria bis tantus exercitus clamor, et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem Ptolemaide accidit. Pergami in occultis ac remotis templi, quo, praeter sacerdotes, adire fas non est, quae Graeci *ἀδύτα* adpellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus in templo Victoriae, ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

CVI. Caesar paucos dies in Asia moratus, quum audisset Pompejum Cypri visum, conjectans eum in Aegyptum iter habere, propter necessitudines regni, reliquasque ejus loci obportunitates, cum legionibus, una, quam ex Thessalia se sequi jusserat, et altera, quam ex Achaja a Q. Fusio legato evocaverat, equitibusque DCCC, et navibus longis Rhodiis X, et Asiaticis paucis, Alexandriam pervenit. In his erant legionibus hominum III millia CC. Reliqui vulneribus ex proeliis, et labore, ac magnitudine itineris confecti, consequi non potuerant. Sed Caesar, confusus fama rerum gestarum, infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat; atque omnem sibi locum tutum fore existimabat. Alexandriae de Pompeji morte cognoscit: atque ibi primum e navi egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido praesidii causa reliquerat; et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo majestatem regiam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu, crebrae continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant: compluresque milites hujus urbis omnibus partibus interficiebantur.

CVII. Quibus rebus animadversis, legiones sibi alias ex Asia adduci jussit, quas ex Pompejanis militibus

tibus confecerat. Ipse enim necessario Etesis tenebatur; qui Alexandria navigantibus sunt adversissimi venti. Interim controversias regum ad populum R. et ad se, quod esset consul, pertinere existimans, atque eo magis officio suo convenire, quod, superiore consulatu, cum patre Ptolemaeo et lege, et SC. societas erat facta; ostendit sibi placere, regem Ptolemaeum, atque sororem ejus Cleopatram, exercitus, quos haberent, dimittere; et de controversiis jure apud se potius, quam inter se armis, disceptare.

CVIII. Erat in procuratione regni, propter aetatem pueri, nutricius ejus, eunuchus, nomine Pothinus. Is primum inter suos queri atque indignari coepit, regem ad dicendam causam evocari; deinde adjuutores quosdam, conscios sui, nactus ex regis amicis, exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit; atque eundem Achillan, cujus supra meminimus, omnibus copiis praefecit: hunc, incitatum suis, et regis inflatum pollicitationibus, quae fieri vellet, litteris nunciisque edocuit. In testamento Ptolemaei patris heredes erant scripti ex duobus filiis major; et ex duabus ea, quae aetate antecedebat. Haec uti fierent, per omnes deos, perque foedera, quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolemaeus populum Romanum obtestabatur. Tabulae testamenti, unae per legatos ejus Romam erant adlatae, ut in aerario ponerentur, (hae, quum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompejum sunt depositae,) alterae, eodem exemplo, relictae, atque obsignatae Alexandriae proferebantur.

CIX. De his rebus quum ageretur apud Caesarem;isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro controversias regum componere: subito exercitus regius, equitatusque omnis venire Alexandriam nunciatur. Caesaris copiae nequaquam erant tantae, ut eis extra oppidum, si esset dimicandum, confideret. Relinquēbatur, ut se suis locis oppido teneret, consil-



consiliumque Achillae cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse iussit: regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximae auctoritatis, legatos ad Achillan mitteret; et quid esset suae voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides, et Serapion, qui ambo legati Romae fuerant, magnamque apud patrem Ptolemaeum auctoritatem habuerant, ad Achillan pervenerunt. Quos ille, quum in conspectum ejus venissent, prius, quam audiret, aut, cujus rei causa missi essent, cognosceret, conripit, atque interfici iussit: quorum alter accepto vulnere occupatus, per suos pro occiso sublatus, alter interfectus est. Quo facto, regem ut in sua potestate haberet, Caesar effecit, magnamque regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans, et ut potius privato paucorum et latronum, quam regio consilio, susceptum bellum videretur.

CX. Erant cum Achilla copiae, ut neque numero, neque genere hominum, neque usu rei militaris contemnendae viderentur: millia enim xx in armis habebat. Hae constabant ex Gabinianis militibus; qui jam in consuetudinem Alexandrinae vitae ac licentiae venerant, et nomen disciplinamque populi Romani dedidicerant, uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti ex praedonibus latronibusque Syriae, Ciliciaeque provinciae, finitimarumque regionum. Multi praeterea, capitis damnati, exsulesque convenerant: fugitivisque omnibus nostris certus erat Alexandriae receptus, certaue vitae conditio, ut, dato nomine, militum essent numero: quorum si quis a domino prehenderetur, concursu militum eripiebatur, qui vim suorum, quod in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum amicos ad mortem deponere; hi bona locupletum diripere stipendii augendi causa, regis domum obsidere, regno expellere alios, alios arcessere, vetere quodam Alexandrini exercitus instituto, consueverant. Erant praeterea equitum

equitum millia II. Inveteraverant hi omnes compluribus Alexandriae bellis; Ptolemaeum patrem in regnum reduxerant; Bibuli filios duos interfecerant; bella cum Aegyptiis gesserant. Hunc usum rei militaris habebant.

CXI. His copiis fidens Achilles, paucitatemque militum Caesaris despiciens, occupabat Alexandriam, praeter eam oppidi partem, quam Caesar cum militibus tenebat, primo inpetu domum ejus inrumpere conatus: sed Caesar, dispositis per vias cohortibus inpetum ejus sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum: ac longe maximam ea res adtulit dimicationem. Simul enim, diductis copiis, pluribus viis pugnabatur: et magna multitudine naves longas occupare hostes conabantur: quarum erant I. auxilio missae ad Pompejum; proelioque in Thessalia facto, domum redierant. Illae triremes omnes, et quinqueremes, aptae instructaeque omnibus rebus ad navigandum. Praeter has, XXII, quae praesidii causa Alexandriae esse consueverant, constratae omnes: quas si occupavissent, classe Caesari erepta, portum ac mare totum in sua potestate haberent; com metu auxiliisque Caesarem prohiberent. Itaque tanta est contentione actum, quanta agi debuit: quum ille celerem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Caesar; omnesque eas naves, et reliquas, quae erant in navigabilibus, incendit; quod tam late tueri tam parva manu non poterat, confestimque ad Pharum navibus milites exposuit.

CXII. Pharos est in insula turris, magna altitudine, mirificis operibus exstructa, quae nomen ab insula accepit. Haec insula, objecta Alexandriae, portum efficit; sed a superioribus regionibus in longitudinem passuum DCCCC in mare jactis molibus, angusto itinere, et ponte cum oppido conjungitur. In hac sunt insula domicilia Aegyptiorum, et vicus, oppidi magnitudine: quaeque ubique naves imprudentia,  
aut



aut tempestate paullulum suo cursu decesserint, has more praedonum diripere consueverunt. Iis autem invitis, a quibus Pharos tenetur, non potest esse, propter angustias, navibus introitus in portum. Hoc tum veritus Caesar, hostibus in pugna occupatis, militibusque expositis, Pharon adprehendit, atque ibi praesidium posuit. Quibus est rebus effectum, ut tuto frumentum, auxiliaque navibus ad eum subportari possent. Dimisit enim circum omnes propinquas regiones; atque inde auxilia evocavit. Relictis oppidi partibus sic est pugnatum, ut aequo proelio discederetur, et neutri pellerentur, (id efficiebant angustiae loci :) paucisque utrimque interfectis, Caesar loca maxime necessaria complexus, noctu praemunit. Hoc tractu oppidi pars erat regiae exigua, in quam ipse habitandi causa initio erat inductus, et Theatrum conjunctum domui, quod arcis tenebat locum, aditusque habebat ad portum, et ad reliqua navalia. Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro objectas haberet, neu dimicare invitus cogere-tur. Interim filia minor Ptolemaei regis, vacuum possessionem regni sperans, ad Achillan sese ex regia transjecit, unaque bellum administrare coepit. Sed celeriter est inter eos de principatu controversia orta, quae res apud milites largitiones auxit. Magnis enim jacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Haec dum apud hostes geruntur, Pothinus, nutricius pueri, et procurator regni, in parte Caesaris, quum ad Achillan nuncios mitteret, hortareturque, ne negotio desisteret, neve animo deficeret, indicatis deprehensisque internunciis, a Caesare est interfectus. Haec initia belli Alexandrini fuerunt.

A. H I R T I I P A N S A E  
C O M M E N T A R I O R U M  
D E  
B E L L O A L E X A N D R I N O  
L I B E R U N U S.

ARGUMENTUM LIBRI DE BELLO ALEXANDRINO.

I. *Belli Alexandrini historia continuata.* X. *Proeliis aliquot navalibus victor Caesar,* XVII. *castella ad portum constructa, quaedam occupat, quaedam frustra tentans,* XXI. *natatu periculum evadit.* XXIV. *Ptolemaeum Regem ad suos remissum, hostemque factum,* XXVIII. *Caesar, conjunctis cum Mithridate Pergameno copiis, profligat.* XXXI. *Ipse Rex mergitur.* XXXIV. *Interea Domitius Calvinus in Ponto parum prospere rem gerit :* XLII. *et Illyricum, varia aliquamdiu fortuna jactatum, tandem, virtute Vatinii,* XLVII. *Caesari restituitur.* XLVIII. *Sub idem tempus turbae in Hispania ulteriore, ob extorsiones Cassii Longini, exortae :* LXIII. *interventu Lepidi, et morte Cassii, paullum sedantur.* LXXVII. *Caesar, summa felicitate victo Pharnace, celerrimeque Pontico bello confecto, et provinciis pacatis, in Italiam revertitur.*

I. BELLO



I. **B**ELLO Alexandrino conflato, Caesar Rhodo, atque ex Syria Ciliciaque omnem classem arcessit, Creta sagittarios, equites ab rege Nabataeorum Malcho evocat: tormenta undique conquiri, et frumentum mitti, auxiliaque adduci jubet. Interim munitiones quotidie operibus augentur: atque omnes oppidi partes, quae minus firmae esse viderentur, testudinibus ac musculis aptantur: ex aedificiis autem per foramina in proxima aedificia arietes inmittuntur; quantumque aut ruinis dejicitur, aut per vim recipitur loci, in tantum munitiones proferuntur: nam incendio fere tuta est Alexandria; quod sine contignatione ac materia sunt aedificia, et structuris atque fornicibus continentur, tectaue sunt rudere, aut pavimentis. Caesar maxime studebat, ut, quam angustissimam partem oppidi palus a meridie interjecta efficiebat, hanc operibus, vineisque agendis, ab reliqua parte urbis excluderet; illud spectans, primum, ut, quum esset in duas partes urbs divisa, acies uno consilio atque imperio administraretur; deinde, ut laborantibus succurri, atque ex altera oppidi parte auxilium ferri posset; in primis vero, ut aqua, pabuloque abundaret: quarum alterius rei copiam exiguam, alterius nullam omnino facultatem habebat: quod utrumque palus large praebere poterat.

II. Neque vero Alexanadrinis in gerendis negotiis cunctatio ulla, aut mora inferebatur: nam in omnes partes, per quas fines Aegyptii, regnumque pertinet, legatos, conquistoresque dilectus habendi causa miserant; magnumque numerum in oppidum telorum, atque tormentorum convexerant; et innumerabilem multitudinem adduxerant. Nec minus in urbe maxime armorum erant institutae officinae: servos praeterea puberes armaverant, quibus domini locupletiores victum quotidianum, stipendiumque praebebant. Hac multitudine disposita, munitiones semotarum partium tuebantur: veteranas cohortes, vacuas in  
celeber-

celeberrimis urbis locis habebant; ut, quacumque regione pugnaretur, integris viribus ad auxilium ferendum obportunae essent. Omnibus viis atque angiporis triplicem vallum obduxerant: erat autem quadrato exstructus saxo; neque minus XL pedes altitudinis habebat: Quaeque partes urbis inferiores erant, has altissimis turribus denorum tabulatorum munierant. Praeterea alias ambulatorias totidem tabulatorum confixerant; subjectisque eas rotis, funibus jumentisque objectis, directis plateis, in quamcumque erat visum partem, movebant.

III. Urbs fertilissima et copiosissima omnium rerum adparatus subgerebat. Ipsi homines ingeniosissimi atque acutissimi, quae a nobis fieri viderant, ea sollertia efficiebant, ut nostri illorum opera imitati viderentur: et sua sponte multa reperiebant; unoque tempore et nostras munitiones infestabant, et suas defendebant: atque haec principes in consiliis, concionibusque agitabant, *populum Romanum paullatim in consuetudinem ejus regni occupandi venire: paucis annis antea Gabinium cum exercitu fuisse in Aegypto: Pompejum se ex fuga eodem recepisse; Caesarem venisse cum copiis; neque morte Pompeji quidquam profectum, quo minus apud se Caesar commoraretur: quem si non expulissent, futuram ex regno provinciam: idque agendum mature: namque eum, interclusum tempestatibus propter anni tempus, recipere transmarina auxilia non posse.*

IV. Interim, dissensione orta inter Achillan, qui veterano exercitui praeerat, et Arsinoën, regis Ptolemaei minorem filiam, ut supra demonstratum est, quum uterque utrique insidiaretur, et summam imperii ipse obtinere vellet; praeoccupat Arsinoë per Ganymeden eunuchum, nutricium suum, atque Achillan interficit. Hoc occiso, ipsa sine ullo socio et custode omne imperium obtinebat: exercitus Ganymedi transditur. Is, suscepto officio, largitionem in milites auget; reliqua pari diligentia administrat.

V. Alexandria est fere tota suffossa, specusque ha-

Z

bet



bet ad Nilum pertinentes, quibus aqua in privatas domos inducitur, quae paullatim spatio temporis liquefcit, ac subsidit. Hac uti domini aedificiorum, atque eorum familiae consueverunt : nam, quae flumine Nilo fertur, adeo est limosa ac turbida, ut multos variosque morbos efficiat : sed ea plebes ac multitudo contenta est necessario, quod fons urbe tota nullus est. Hoc tamen flumen in ea parte urbis erat, quae ab Alexandrinis tenebatur : quo facto est admonitus Ganymedes, posse nostros aqua intercludi ; qui distributi munitionum tuendarum causa, vicatim ex privatis aedificiis, specubus ac puteis extracta aqua utebantur.

VI. Hoc probato consilio, magnum ac difficile opus adgreditur : interseptis enim specubus, atque omnibus urbis partibus exclusis, quae ab ipso tenebantur, aquae magnam vim ex mari rotis ac machinationibus exprimere contendit : hanc locis superioribus fundere in partem Caesaris non intermittebat : quam ob rem falsior paullo praeter consuetudinem aqua trahabatur ex proximis aedificiis, magnamque hominibus admirationem praebibat, quam ob causam id accidisset ; nec satis sibi ipsi credebant ; quum se inferiores ejusdem generis, ac saporis, aqua dicerent uti, atque ante consueissent : vulgoque inter se conferebant, et degustando, quantum inter se differrent aquae, cognoscebant. Parvo vero temporis spatio, haec propior bibi omnino non poterat : illa inferior corruptior jam, falsiorque reperiebatur.

VII. Quo facto dubitatione sublata, tantus incessit timor, ut ad extremum casum periculi omnes deducti viderentur, atque alii, morari Caesarem, dicerent, quin naves conscendere juberet ; alii multo graviores extimescerent casum ; quod neque celari Alexandrinis possent in adparanda fuga, quum tam parvo spatio distarent ab ipsis ; neque, illis imminentibus atque insequentibus, ullus in naves receptus daretur. Erat autem magna multitudo oppidanorum

pidanorum in parte Caesaris, quam domiciliis ipsorum non moverat; quod ea se fidelem palam nostris esse simulabat, et descivisse a suis videbatur: ut, si mihi defendendi essent Alexandrini, quod neque fallaces essent neque temerarii, multa oratio frustra adsumeretur: quum vero uno tempore et natio eorum, et natura cognoscatur; aptissimum esse hoc genus ad prodicionem, nemo dubitare potest.

VIII. Caesar suorum timorem consolatione et ratione minuebat: *nam puteis fossis aquam dulcem posse reperiri adfirmabat; omnia enim litora naturaliter aquae dulcis venas habere: quod si alia esset litoris Aegyptii natura, atque omnium reliquorum; tamen, quoniam mare libere tenerent, neque hostes classem haberent, prohiberi sese non posse, quo minus quotidie aquam navibus peterent, vel a sinistra parte a Paraetonio, vel a dextra ab insula; quae diversae navigationes numquam uno tempore adversis ventis praeccluderentur: fugae vero nullum esse consilium non solum iis, qui primam dignitatem haberent, sed ne iis quidem, qui nihil, praeterquam de vita, cogitarent: magno negotio inpetus hostium adversos ex munitionibus sustineri: quibus relictis, nec loco, nec numero pares esse posse: magnam autem moram et difficultatem adscensum in naves habere, praesertim ex scaphis: summam esse contra in Alexandrinis velocitatem, locorumque et aedificiorum notitiam: hos, praecipue in victoria insolentes, praecursuros, et loca excelsiora atque aedificia occupaturos; ita fuga navibusque nostros prohibitueros: proinde ejus consilii obliviscerentur, atque omni ratione esse vincendum cogitarent.*

IX. Hac oratione apud suos habita, atque omnium mentibus excitatis, dat centurionibus negotium, ut, reliquis operibus intermissis, ad fodiendos puteos animum conferant, neve quam partem nocturni temporis intermittant. Quo suscepto negotio, atque omnium animis ad laborem incitatis, magna, una nocte, vis aquae dulcis inventa est. Ita operosis Alexandrinorum machinationibus, maximisque conatibus, non longi temporis labore, occursum est. Eo biduo legio



xxxvii ex dedititiis Pompejanis militibus, cum frumento, armis, telis, tormentis inposita in naves a Domitio Calvino, ad litora Africae, paullo supra Alexandriam, delata est. Hae naves Euro, qui multos dies continenter flabat, portum capere prohibebantur: sed loca sunt egregia omni illa regione ad tenendas anchoras. Hi, quum diu retinerentur, atque aquae inopia premerentur, navigio actuario Caesarem faciunt certiolem.

X. Caesar, ut per se consilium caperet, quid faciendum videretur, navim conscendit, atque omnem classẽ se sequi iussit, nullis nostris militibus inpositis; quod, quum longius paullo discederet, munitiones nudare nolebat: quumque ad eum locum accessisset, qui adpellatur Chersonesus, aquandique causa remiges in terram exposuisset, nonnulli ex eo numero, quum longius a navibus praedatum processissent, ab equitibus hostium sunt excepti: ex iis cognoverunt, Caesarem ipsum in classe venisse, nec ullos milites in navibus habere. Qua re comperta, magnam sibi facultatem fortunam obtulisse bene gerendae rei crediderunt: itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad navigandum, propugnatoribus instruxerunt, Caesarique redeunti cum classe occurrerunt: qui duabus de causis eo die dimicare nolebat, quod et nullos milites in navibus habebat, et post horam x diei res agebatur: nox autem adlatura videbatur maiorem fiduciam illis, qui locorum notitia confidebant: sibi etiam hortandi suos auxilium defuturum; quod nulla satis idonea esset hortatio, quae neque virtutem posset notare, neque inertiam. Quibus de causis naves, quas potuit, Caesar ad terram detrahit: quem in locum illos successuros non existimabat.

XI. Erat una navis Rhodia in dextro Caesaris cornu longe ab reliquis conlocata. Hanc conspicati hostes non tenuerunt sese; magnoque inpetu iv ad eam constratae naves, et complures apertae contenderunt: cui coactus est Caesar ferre subsidium, ne turpem

in

in conspectu contumeliam acciperet; quamquam, si quid gravius illis accidisset, merito casurum judicabat. Proelium commissum est magna contentione Rhodiorum: qui quum in omnibus dimicationibus et scientia et virtute praestitissent, tum maxime illo tempore totum onus sustinere non recusabant; ne quod suorum culpa detrimentum acceptum videretur. Ita proelium secundissimum est factum. Capta est una hostium quadriremis; depressa est altera; deinde omnibus epibatis nudatae: magna praeterea multitudo in reliquis navibus propugnatorum est interfecta. Quod nisi nox proelium diremisset, tota classe hostium Caesar potitus esset. Hac calamitate perterritis hostibus, adverso vento leniter flante, naves onerarias Caesar remulco victricibus suis navibus Alexandriam deducit.

XII. Eo detrimento adeo sunt fracti Alexandrini, quum jam non virtute propugnatorum, sed scientia classiariorum se victos viderent\*\*\*\* quibus, et superioribus locis sublevabantur, ut ex aedificiis defendi possent: et materiam cunctam objicerent, quod nostrae classis obpugnationem etiam ad terram verebantur. Idem, postea quam Ganymedes in concilio confirmavit, sese et eas, quae essent amissae, restitutum, et numerum adaucturum, magna spe et fiducia veteres reficere naves, accuratiusque huic rei studere atque inservire instituerunt: ac, tametsi amplius ex navibus longis in portu navalibusque amiserant, non tamen reparandae classis cogitationem deposuerunt: videbant enim non auxilia Caesari, non commeatus subportari posse, si classe ipsi valerent. Praeterea nautici homines, urbis, et regionis maritimae, quotidianoque usu a pueris exercitati, ad naturale ac domesticum bonum refugere cupiebant: et, quantum parvulis navigiis profecissent, sentiebant: itaque omni studio ad parandam classem incubuerunt.

XIII. Erant omnibus ostiis Nili custodiae exigendi portorii causa dispositae. Naves veteres erant in oc-



cultis regiae navalibus, quibus multis annis ad navigandum non erant usi. Has reficiebant; illas Alexandriam revocabant. Deerant remi: porticus, gymnasia, aedificia publica detegebant: asseres remorum usum obtinebant: aliud naturalis sollertia, aliud urbis copia subministrabat. Postremo non longam navigationem parabant; sed praesentis temporis necessitati serviebat, et in ipso portu conflagendum videbant. Itaque paucis diebus, contra omnium opinionem, quadriremes xxii, quinqueremes v confecerunt: ad has minores apertasque complures adjecerunt; et, in portu periclitati remigio, quid quaeque earum efficere posset, idoneos milites inposuerunt, seque ad conflagendum omnibus rebus paraverunt. Caesar Rhodias naves ix habebat (nam, x missis, una in cursu litore Aegyptio defecerat,) Ponticas iix, Lycias v, ex Asia xii. Ex his erant quinqueremes v, et quadriremes x: reliquae infra hanc magnitudinem, et pleraeque apertae. Tamen virtute militum confusus, cognitis hostium copiis, se ad dimicandum parabat.

XIV. Postquam eo ventum est, ut sibi uterque eorum confideret; Caesar Pharon classe circumvehitur, adversasque naves hostibus constituit: in dextro cornu Rhodias conlocat, in sinistro Ponticas. Inter has spatium eo passuum relinquit, quod satis esse ad explicandas naves videbatur. Post hunc ordinem reliquas naves subsidio distribuit: quae quamque earum sequatur, et cui subveniat, constituit atque imperat. Non dubitanter Alexandrini classem producunt, atque instruunt; in fronte conlocant xxii: reliquas subsidiarias in secundo ordine constituunt: magnum praeterea numerum minorum navigiorum et scapharum producunt cum malleolis, ignibusque; si quid ipsa multitudo, et clamor, et flamma nostris terroris adferre possent. Erant inter duas classes vada transitu angusto, quae pertinent ad regionem Africae: (sic enim praedicant, partem esse Alexandriae dimidiam

dimidiam Africae) satisque diu inter ipsos est expectatum, ab utris transeundi fieret initium: propterea quod, eis qui intrassent, et ad explicandam classem, et ad receptum, si durior accidisset casus, inpeditiones fore videbantur.

XV. Rhodiis navibus, praeerat Euphranor, animi magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus, quam cum Graecis, comparandus. Hic ob notissimam scientiam, atque animi magnitudinem, delectus est ab Rhodiis, qui imperium classis obtineret: qui, ubi Caesaris animum advertit, *Videris mihi*, inquit, *Caesar, vereri, si haec vada primis navibus intraveris, ne prius dimicare cogaris, quam reliquam classem possis explicare: nobis rem committe; nos proelium sustinebimus, (neque tuum iudicium fallamus,) dum reliqui subsequantur: hos quidem diutius in nostro conspectu gloriari magno nobis et dedecori et dolori est.* Caesar illum adhortatus, atque omnibus laudibus profecutus, dat signum pugnae. Progressas ultra vadum iv Rhodias naves circumstunt Alexandrini, atque in eas inpetum faciunt. Sustinent illi, atque arte sollertiaque se explicant: ac tantum doctrina potuit, ut in dispari numero nulla transversa hosti objiceretur, nullius remi detergerentur, sed semper venientibus adversae occurrerent. Interim sunt reliquae subsecutae. Tum necessario discessum ab arte est propter angustias loci; atque omne certamen in virtute constitit. Neque vero Alexandriae fuit quisquam aut nostrorum, aut oppidanorum, qui aut in opere, aut in obpugnatione occupatum animum haberet, quin altissima tecta peteret, atque ex omni prospectu locum spectaculo caperet, precibusque et votis victoriam suis ab diis immortalibus exposceret.

XVI. Minime autem par erat proelii certamen: nostris enim prorsus neque terra neque mari effugium dabatur victis; omniaque victoribus erant futura in incerto: illi, si superassent navibus, omnia tenerent: si inferiores fuissent, reliquam tamen fortunam periclitarentur.



clitarentur. Simul illud grave ac miserum videbatur, perpaucos de summa rerum, ac de salute omnium decertare: quorum si qui aut animo aut virtute cessisset, reliquis etiam esset cavendum, quibus pro se pugnandi facultas non fuisset. Haec superioribus diebus saepenumero Caesar suis exposuerat; ut hoc majori animo contenderent, quod omnium salutem sibi commendatam viderent. Eadem suum quisque contubernalem, amicum, notum prosequens erat obtestatus; ne suam atque omnium falleret opinionem, quorum iudicio delectus ad pugnam proficisceretur. Itaque hoc animo est decertatum, ut neque maritimis nauticisque sollertia atque ars praesidium ferret, neque numero navium praestantibus multitudo prodesset, neque flexi ad virtutem ex tanta multitudine viri virtuti nostrorum possent adaequari. Capitur hoc proelio quinquere mis una, et biremis cum defensoribus remigibusque: et deprimuntur tres, nostris incolumibus omnibus: reliquae propinquam fugam ad oppidum capiunt; quas protexerunt ex molibus atque aedificiis imminentibus, et nostros adire propius prohibuerunt.

XVII. Hoc ne sibi saepius accidere posset, omni ratione Caesar contendendum existimavit, ut insulam, molemque, ad insulam pertinentem, in suam redigeret potestatem: perfectis enim magna ex parte munitionibus in oppido, et illam, et urbem uno tempore tentari posse, confidebat. Quo capto consilio, cohortes x, et levis armaturae electos, quos idoneos ex equitibus Gallis arbitrabatur, in navigia minora scaphasque inponit: Inde alteram insulae partem destinendae manus causa constratis navibus adgreditur, praemiis magnis propositis, qui primus insulam cepisset. Ac primo inpetum nostrorum pariter sustinuerunt: uno enim tempore et ex tectis aedificiorum propugnabant, et litora armati defendebant, quo propter asperitatem loci non facilis nostris aditus dabatur: et scaphis navibusque longis v mobiliter, et scienter

scienter angustias loci tuebantur. Sed ubi primum locis cognitis vadisque pertentatis, pauci nostri in litore constiterunt; atque hos sunt alii subsecuti; constanterque in eos, qui in litore aequo institerant, inpetum fecerunt; omnes Pharitae terga verterunt. His pulsus, custodia portus relicta, ad litora et vicum adplicaverunt; seque ex navibus ad tuenda aedificia ejecerunt.

XVIII. Neque vero diutius ipsi ex munitione se continere potuerunt: etsi erat non dissimile, atque Alexandriae, genus aedificiorum, (ut minora majoribus conferantur) turrestque editae et conjunctae muri locum obtinebant: neque nostri aut scalis, aut cratibus, aut reliquis rebus parati venerant ad obpugnandum; sed terror hominibus mentem consiliumque eripit, et membra debilitat; ut tunc accidit. Qui se in aequo loco ac plano pares esse confidebant, iidem perterriti fuga suorum, et caede paucorum, xxx pedum altitudine in aedificiis consistere ausi non sunt, seque per molem in mare praecipitaverunt, et decem passuum intervallo ad oppidum enataverunt. Multi tamen ex iis capti interfectique sunt: sed numerus captivorum omnino fuit decem.

XIX. Caesar, praeda militibus concessa, aedificia diripi jussit; castellumque ad pontem, qui propior erat Pharo, communivit; atque ibi praesidium posuit. Hunc fuga Pharitae reliquerant; fortiozem illum, propioremque oppido Alexandrini tuebantur: sed eum postero die simili ratione adgreditur, quod, his obtentis duobus, omnem navigiorum excursus, et repentina latrocinia sublatum iri videbatur. Jamque eos, qui praesidio eum locum tenebant, tormentis ex navibus sagittisque depulerat, atque in oppidum redegerat; et cohortium III instar in terram exposuerat; non enim plures consistere angustiae loci patiebantur: reliquae copiae in navibus stationem obtinebant. Quo facto imperat, pontem adversus hostem praevallari, et, qua exitus navibus erat for-  
nice



nice exstructo, quo pons sustinebatur, lapidibus obpleri atque obstrui: quorum altero opere effecto, ut nulla omnino scapha egredi posset, altero instituto, omnes Alexandrinorum copiae ex oppido se ejece-  
runt, et contra munitiones pontis latiore loco constiterunt; eodemque tempore, quae consueverant navigia per pontes ad incendia onerariarum emittere, ad molem constituerunt. Pugnabatur a nobis ex ponte, ex mole; ab illis ex area, quae erat adversus pontem, et ex navibus contra molem.

XX. In his rebus occupato Caesare, militesque hortante, remigum magnus numerus, et classiariorum ex longis navibus nostris in molem se eiecit. Pars eorum studio spectandi ferebatur; pars etiam cupiditate pugnandi. Hi primum navigia hostium lapidibus ac fundis a mole repellebant; ac multum proficere multitudine telorum videbantur: sed, postquam ultra eum locum ab latere eorum aperto ausi sunt egredi ex navibus Alexandrini pauci, ut sine signis certisque ordinibus, sine ratione prodierant, sic temere in naves refugere coeperunt. Quorum fuga incitati Alexandrini plures ex navibus egrediebantur, nostrosque acrius perturbatos insequiebantur. Simul qui in navibus longis remanserant, scalas rapere, navesque a terra repellere, properabant; ne hostes navibus potirentur. Quibus omnibus rebus perturbati milites nostri cohortium trium, quae in ponte, ac prima mole constiterant, quum post se clamorem exaudirent, fugam suorum viderent, magnam vim telorum adversi sustinerent, veriti, ne ab tergo circumvenirentur, et discessu navium omnino reditu intercluderentur, munitionem in pontem institutam reliquerunt, et magno cursu incitati ad naves contenderunt: quorum pars, proximas nacta naves, multitudine hominum atque onere depressa est; pars resistens, et dubitans, quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfecta est: nonnulli, feliciore exitu expeditas ad anchoram naves consecuti incolumes

incolumes discefferunt: pauci, adlevati scutis, et animo ad conandum nixi, ad proxima navigia adnatarunt.

XXI. Caesar, quoad potuit, cohortando suos ad pontem ac munitiones contendere, eodem in periculo versatus est: Postquam universos cedere animadvertit, in suum navigium se recepit: quo multitudo hominum insecuta quum inrumperet, neque administrandi, neque repellendi a terra facultas daretur; fore, quod accidit, suspicatus, sese ex navigio eiecit, atque ad eas, quae longius constiterant, naves adnatavit: hinc suis laborantibus subsidio scaphas mittens nonnullos conservavit. Navigium quidem ejus, multitudine depressum militum, una cum hominibus interiit. Hoc proelio desiderati sunt ex numero legionariorum militum circiter eo, et paullo ultra eum numerum classarii et remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis munitionibus multisque tormentis confirmaverunt, atque, egestis ex mari lapidibus, libere sunt usi postea ad mittenda navigia.

XXII. Hoc detrimento milites nostri tantum abfuerunt, ut perturbarentur, ut incensi potius atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium expugnandis: in proeliis quotidianis, quando-cumque fors obtulerat, procurentibus et erumpentibus Alexandrinis \*\* manum comprehendi multum operibus, et ardentibus studiis militum, nec divulgata Caesaris hortatio subsequi legionum aut laborem, aut pugnandi poterat cupiditatem: ut magis deterrendi, et continendi a periculosissimis essent dimicationibus, quam incitandi ad pugnandum.

XXIII. Alexandrini, quum Romanos et secundis rebus confirmari, et adversis incitari viderent, neque ullum belli tertium casum nossent, quo possent esse firmiores, ut conjectura consequi possumus, aut admoniti a regis amicis, qui in Caesaris erant praesidiis, aut suo priore consilio, per occultos nuncios regi probato; legatos ad Caesarem miserunt, *ut dimitteret regem,*



*gem, transireque ad suos pateretur: paratam enim omnem multitudinem esse, confectam taedio puellae, fiduciario regno, dominatione crudelissima Ganymedis, facere id, quod rex imperasset: quo si auctore in Caesaris fidem amicitiamque venturi essent, nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quo minus se dederent.*

XXIV. Caesar, etsi fallacem gentem, semperque alia cogitantem, alia simulantem, bene cognitam habebat, tamen petentibus dare veniam utile esse statuit: quod, si quo pacto sentirent ea, quae postularent, mansurum in fide dimissum regem credebatur; fin, id quod magis illorum naturae conveniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere vellent, splendidius atque honestius sese contra regem, quam contra convenarum ac fugitivorum manum, bellum esse gesturum. Itaque regem cohortatus, *ut consuleret regno paterno, parceret praeclarissimae patriae, quae turpibus incendiis et ruinis esset deformata, cives suos primum ad sanitatem revocaret, deinde conservaret, fidem populo Romano sibi praeferret; quum ipse tantum ei crederet, ut ad hostes armatos eum mitteret; dextra dextram tenens dimittere coepit adulta jam aetate puerum.* At regius animus disciplinis fallacissimis eruditus, ne a gentis suae moribus degeneraret, flens orare contra Caesarem coepit, *ne se dimitteret: non enim regnum ipsum sibi conspectu Caesaris esse jucundius.* Compressis pueri lacrimis, Caesar ipse commotus, celeriter, si illa sentiret, fore eum secum adfirmans, ad suos dimisit. Ille, ut ex carceribus in liberum cursum emissus, adeo contra Caesarem acriter bellum gerere coepit, ut lacrimas, quas in conloquio projecerat, gaudio videretur profudisse. Accidisse hoc complures Caesaris legati, amici, centuriones militesque laetabantur; quod nimia bonitas ejus fallaciis pueri elusa esset. Quasi vero id Caesar bonitate tantum adductus, ac non prudentissimo consilio fecisset.

XXV. Quum, duce adsumto, Alexandrini nihilo se firmiores factos, aut languidiores Romanos animadver-

madverterent; eludentibusque militibus regis aetatem atque infirmitatem, magnum dolorem acciperent; neque se quidquam proficere viderent; rumoresque existerent, magna Caesari praesidia, terrestri itinere, Syria Ciliciaque adduci, (quod nondum Caesari auditum erat) commeatum, qui nostris mari subportabatur, intercipere statuerunt. Itaque expeditis navigiis, locis idoneis ad Canopum in statione dispositis navibus, insidiabantur nostris commeatibus. Quod ubi Caesari nunciatum est, classem jubet expediri atque instrui. Praeficit huic Tib. Neronem. Proficiscuntur in ea classe Rhodiae naves, atque in his Euphranor, sine quo nulla umquam dimicatio maritima, nulla etiam parum feliciter confecta erat. At fortuna, quae plerumque eos, quos plurimis beneficiis ornavit, ad duriores casum reservat, superiorum temporum dissimilis, Euphranorem prosequabatur: nam, quum ad Canopum ventum esset, instructaque utrimque classis conflisset, et sua consuetudine Euphranor primus proelium commisisset, et illic triremem hostium perforasset ac demersisset; proximam longius insecutus, parum celeriter insequentibus reliquis, circumventus ab Alexandrinis est: cui subsidium nemo tulit; sive, quod in ipso satis praesidii pro virtute ac felicitate ejus putarent esse; sive, quod ipsi sibi timebant. Itaque unus ex omnibus eo proelio bene rem gessit, solus cum sua quadriremi victrice periit.

XXVI. Sub idem tempus Mithridates Pergamenus, magnae nobilitatis domi, scientiaeque in bello, et virtutis, fidei dignitatisque in amicitia Caesaris, missus in Syriam Ciliciamque initio belli Alexandrini ad auxilia arcessenda, cum magnis copiis, quas celeriter et propensissima civitatum voluntate, et sua diligentia confecerat, itinere pedestri, quo conjungitur Aegyptus Syriae, Pelusium adducit: idque oppidum firmo praesidio occupatum Achillae propter obportunitatem loci, (namque tota Aegyptus maritimo accessu



cessu Pharo, pedestri Pelusio, velut claustris, munita existimatur) repente magnis circumdatum copiis, multiplici praesidio pertinaciter propugnantibus, et copiarum magnitudine, quas integras vulneratis defessisque subiciebat, et perseverantia constantiaque obpugnandi, quo die est adgressus, in suam redegit potestatem, praesidiumque ibi suum conlocavit. Inde, re bene gesta, Alexandriam ad Caesarem contendit, omnesque eas regiones, per quas iter faciebat, auctoritate ea, quae plerumque adest victori, pacarat, atque in amicitiam Caesaris redegerat.

XXVII. Locus est fere regionum illarum nobilissimus non ita longe ab Alexandria, qui nominatur Delta, quod nomen a similitudine litterae cepit: nam pars quaedam fluminis Nili, mire derivata inter se duobus itineribus, paullatim medium inter se spatium relinquens, diversissimo ad litus intervallo mari conjungitur. Cui loco quum adpropinquare Mithridaten Rex cognovisset, et transeundum ei flumen sciret; magnas adversus eum copias misit, quibus vel superari delerique Mithridaten, vel sine dubio retineri posse credebat. Quemadmodum autem optabat eum vinci; sic satis habebat, interclusum a Caesare, a se retineri. Quae primae copiae flumen a Delta transire, et Mithridati occurrere potuerunt, proelium commiserunt, festinantes praeripere subsequenter victoriae societatem: quorum inpetum Mithridates magna cum prudentia, consuetudine nostra castris vallatis, sustinuit: quum vero incaute atque insolenter succedere eos munitionibus videret; eruptione undique facta, magnum numerum eorum interfecit. Quod nisi locorum notitia reliqui se texissent, partimque in naves, quibus flumen transierant, recepissent, funditus deleti essent: qui ut paullulum ab illo timore se recrearunt, adjunctis iis, qui subsequerantur, rursus obpugnare Mithridaten coeperunt.

XXVIII. Mittitur a Mithridate nuncius Caesari, qui rem gestam perferret. Cognoscit ex suis eadem  
haec

haec accidisse Rex. Ita paene sub idem tempus et rex ad obprimendum Mithridaten proficiscitur, et Caesar ad recipiendum. Celeriore fluminis Nili navigatione rex est usus, in qua magnam et paratam classem habebat. Caesar eodem itinere uti noluit, ne navibus in flumine dimicaret: sed, circumvectus eo mari, quod Africae partis esse dicitur, sicuti supra demonstravimus, prius tamen regis copiis occurrit, quam is Mithridaten adgredi posset, eumque ad se victorem incolumi exercitu recepit. Confederat cum copiis rex loco, natura munito, quod erat ipse excelsior, planitie ex omnibus partibus subjecta: tribus autem ex lateribus variis genere munitionibus tegebatur. Unum latus erat adiectum flumini Nilo; alterum editissimo loco ductum, ut partem castrorum obtineret; tertium palude cingebatur.

XXIX. Inter castra Regis et Caesaris iter, flumen intercedebat angustum, altissimis ripis, quod in Nilum influebat: aberat autem ab Regis castris millia passuum circiter VII. Rex, quum hoc itinere venire Caesarem comperisset, equitatum omnem, expeditosque delectos pedites ad id flumen misit, qui transitu Caesarem prohiberent, et eminus ex ripis proelium impar inirent; nullum enim processum virtus habebat, aut periculum ignavia subibat: quae res incendit dolore milites equitesque nostros; quod tam diu pari proelio cum Alexandrinis certaretur. Itaque eodem tempore equites Germani dispersi vada fluminis quaerentes, partim demissioribus ripis flumen transnarunt; et legionarii, magnis arboribus excisis, quae longitudine utramque ripam contingerent, projectis, repentinoque aggere injecto, flumen transierunt: quorum inpetum adeo pertimuerunt hostes, ut in fuga spem salutis conlocarent. Sed id frustra: namque ex ea fuga pauci ad regem refugerunt, paene omni reliqua multitudine interfecta.

XXX. Caesar, re praeclarissime gesta, quum subitum adventum suum iudicaret, magnum terrorem Alexandrinis



Alexandrinis injecturum, protinus victor ad castra regis pertendit. Haec quum et opere magno vallata, et loci natura munita adverteret, confertamque armatorum multitudinem conlocatam in vallo videret, lassos itinere, ac proeliando milites ad obpugnanda castra succedere noluit; itaque, non magno intervallo relicto ab hoste, castra posuit. Postero die castellum, quod rex in proximo vico non longe a suis castris munierat, brachiisque cum opere castrorum conjunxerat, vici obtinendi causa, Caesar adgressus omnibus copiis, expugnat; non quo, id minori numero militum consequi, difficile factu putaret; sed ut ab ea victoria, perterritis Alexandrinis, protinus castra regis obpugnaret. Itaque eo cursu, quo refugientes Alexandrinos ex castello in castra sunt milites infecuti, munitionibus successerunt, acerrimeque eminus proeliari coeperunt. Duabus ex partibus aditus obpugnationis nostris dabatur; una, quam liberum accessum habere demonstravi; altera, quae mediocre intervallum inter castra et flumen Nilum habebat. Maxima et electissima Alexandrinorum multitudo defendebat eam partem, quae facillimum aditum habebat: plurimum autem proficiebant in repellendis vulnerandisque nostris, qui regione fluminis Nili propugnabant; diversis enim telis nostri figebantur, adversi ex vallo castrorum, aversi ex flumine, in quo multae naves, instructae funditoribus et sagittariis, nostros inpugnabant.

XXXI. Caesar, quum videret, milites acrius proeliari non posse, nec tamen multum profici propter locorum difficultatem; quumque animum adverteret, excelsissimum locum castrorum relicto esse ab Alexandrinis; quod et per se munitus esset, et studio partim pugnandi, partim spectandi, decurrissent in eum locum, in quo pugnabatur; cohortes illo circuire castra, et summum locum adgredi, iussit, iisque Carfulenum praefecit, et animi magnitudine, et rei militaris scientia virum praestantem. Quo ut  
ventum

ventum est, paucis defendentibus munitionem, nostris contra militibus acerrime pugnantibus, diverso clamore et proelio perterriti Alexandrini, trepidantes in omnes partes castrorum discurrere coeperunt: quorum perturbatione nostrorum animi adeo sunt incitati, ut paene eodem tempore ex omnibus partibus, primi tamen editissimum locum castrorum caperent: ex quo decurrentes magnam multitudinem hostium in castris interfecerunt. Quod periculum plerique Alexandrini fugientes, acervatim se de vallo praecipitaverunt in eam partem, quae flumini erat adjuncta. Horum primis, in ipsa fossa munitionis, magna ruina obpressis; ceteri faciliorem fugam habuerunt. Constat fugisse ex castris Regem ipsum, receptumque in navem, multitudine eorum, qui ad proximas naves adnatabant, demerso navigio, perisse.

XXXII. Re felicissime celerrimeque gesta, Caesar, magnae victoriae fiducia proximo terrestri itinere Alexandriam cum equitibus contendit; atque ea parte oppidi victor introiit, quae praesidio hostium tenebatur. Neque eum consilium suum fefellit, quin hostes, eo proelio audito, nihil jam de bello essent cogitaturi. Dignum adveniens fructum virtutis et animi magnitudinis tulit: omnis enim multitudo oppidanorum, armis projectis, munitionibusque suis relictis, veste ea sumta, qua subplices dominantes deprecari consueverunt, sacrisque omnibus prolatis, quorum religione precari obfensos iratosque animos regum erant soliti, advenienti Caesari occurrerunt, seque ei dediderunt. Caesar in fidem receptos consolatus, per hostium munitiones in suam partem oppidi magna gratulatione venit suorum, qui non tantum bellum ipsum ac dimicationem, sed etiam talem adventum ejus felicem fuisse laetabantur.

XXXIII. Caesar, Aegypto atque Alexandria potitus, reges constituit, quos Ptolemaeus testamento scripserat, atque obtestatus erat populum Romanum, ne mutarentur: nam majore ex duobus pueris rege

A a

amisso,



amisso, minori transdidit regnum, majorique ex duabus filiis Cleopatrae, quae manserat in fide, praefidiisque ejus. Minorem Arsinoën, cujus nomine diu regnasse inpotenter Ganymeden docuimus, deducere ex regno statuit; ne qua rursus nova dissensio, prius quam diuturnitate confirmarentur regis imperia, per homines seditiosos nasceretur. Legione veterana vi secum reducta, ceteras ibi reliquit; quo firmitus esset eorum regum imperium: qui neque amorem suorum habere poterant, quod fideliter permanserant in Caesaris amicitia, neque vetustatis auctoritatem, paucis diebus reges constituti: simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam pertinere existimabat, si permanerent in fide reges, praefidiis eos nostris esse tutos: et hos, si essent ingrati, posse iisdem praefidiis coerceri. Sic rebus omnibus confectis et conlocatis, ipse itinere terrestri profectus est in Syriam.

XXXIV. Dum haec in Aegypto geruntur, rex Dejotarus ad Domitium Calvinum, cui Caesar Asiam, finitimasque provincias administrandas transdiderat, venit, oratum, ne Armeniam minorem, regnum suum, neve Cappadociam, regnum Ariobarzanis, possideri vastarique pateretur a Pharnace: quo malo nisi liberarentur, imperata se facere, pecuniamque promissam Caesari non posse persolvere. Domitius, non tantum ad explicandos sumtus rei militaris quum pecuniam necessariam esse judicaret; sed etiam turpe populo Romano, et Caesari victori, sibi infame esse statueret, regna sociorum atque amicorum ab externo rege occupari, nuncios confestim ad Pharnacem misit, Armenia Cappadociaque decederet, neve, occupatione belli civilis, populi Romani jus majestatemque tentaret. Hanc denunciationem quum majorem vim habituram existimaret, si propius eas regiones cum exercitu accessisset; ad legiones profectus, unam ex tribus, tricesimam sextam secum ducit, et in Aegyptum ad Caesarem mit-

tit,

tit, litteris ejus evocatas: quarum altera in bello Alexandrino non occurrit; quod itinere terrestri per Syriam erat missa. Adjungit Cn. Domitius legioni xxxvi duas ab Dejotaro, quas ille disciplina atque armatura nostra complures annos constitutas habebat, equitesque centum; totidemque ab Ariobarzane sumit: mittit P. Sextium ad C. Plaetorium quaestorem, ut legionem adduceret, quae ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat; Quinctumque Patifium in Ciliciam ad auxilia arcessenda. Quae copiae celeriter omnes jussu Domitii Comana convenerunt.

XXXV. Interim legati a Pharnace responsa referunt, *Cappadocia se decessisse, Armeniam minorem recepisse, quam, paterno nomine, jure obtinere deberet; denique ejus regni causa integra Caesari servaretur: paratum enim se facere, quod is statuisset.* Cn. Domitius, quum animadverteret, eum Cappadocia decessisse, non voluntate adductum, sed necessitate; quod facilius Armeniam defendere posset, subjectam suo regno, quam Cappadociam, longius remotam; quodque omnes iii legiones adducturum Domitium putasset; ex quibus quum ii ad Caesarem missas audisset, audacius in Armenia substitisset; perseverare coepit, ut eo quoque regno decederet: *neque enim aliud jus esse Cappadociae, atque Armeniae: nec juste eum postulare, ut in Caesaris adventum res integra differretur: id enim esse integrum, quod ita esset, ut fuisset.* His responsis datis, cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est in Armeniam, locisque superioribus iter facere instituit: nam ex Ponto a Comanis jugum editum silvestre est, pertinens in Armeniam minorem, quo Cappadocia finitur ab Armenia: cujus itineris has esse certas obportunitates, quod in locis superioribus nullus inpetus repentinus accidere hostium poterat, et quod Cappadocia his jugis subjecta, magnam commeatus copiam erat subministratura.

XXXVI. Complures interim legationes Pharnaces ad Domitium mittit, quae de pace agerent, regiaque



munera Domitio ferrent. Ea constanter omnia adspersabatur: nec sibi quidquam fore antiquius, quam dignitatem populi Romani et regna sociorum recuperare, legatis respondebat. Magnis et continuis itineribus confectis, quum adventaret ad Nicopolim, (quod oppidum positum in Armenia minore est, plano ipsum loco, montibus tamen altis ab duobus lateribus objectis, satis magno intervallo ab oppido remotis,) castra posuit longe a Nicopoli circiter millia passuum VII. Quibus ex castris, quum locus angustus atque inpeditus esset transeundus, Pharnaces in insidiis delectos pedites, omnesque paene disposuit equites: magnam autem multitudinem pecoris intra eas fauces dissipari iussit, paganosque et oppidanos in iis locis obversari: ut, si amicus Domitius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur; quum in agris et pecora et homines animum adverteret versari, tamquam amicorum adventu: sin vero ut in hostium fines veniret, praeda diripienda milites dissiparentur, dispersique caederentur.

XXXVII. Haec quum administraret, numquam tamen intermittebat legatos de pace atque amicitia mittere ad Domitium: quum hoc ipso crederet facilius eum decipi posse. At contra spes pacis Domitio in iisdem castris morandi adtulit causam. Ita Pharnaces, amissa proximi temporis occasione, veritus, ne cognoscerentur insidiae, suos in castra revocavit. Domitius postero die propius Nicopolim accessit, castraque oppido contulit: quae dum muniunt nostri, Pharnaces aciem instruxit suo more atque instituto; in fronte enim, simplici directa acie, cornua trinis firmabantur subsidiis. Eadem ratione haec media conlocabantur acie, duobus dextra sinistraque intervallis, simplicibus ordinibus instructis. Perfecit inceptum castrorum opus Domitius, parte copiarum pro vallo instituta.

XXXVIII. Proxima nocte Pharnaces, interceptis tabellariis, qui de Alexandrinis rebus litteras ad Domitium

mitium ferebant, cognoscit, Caesarem magno in periculo versari, flagitarique a Domitio, ut quam primum sibi subsidia mitteret, propiusque ipse Alexandriam per Syriam accederet. Qua cognita re, Pharnaces victoriae loco ducebat, si trahere tempus posset; quum discedendum Domitio celeriter putaret. Itaque ab oppido, qua facillimum accessum et aequissimum ad dimicandum nostris videbat, fossas II directas, non ita magno intervallo medio relicto, IV pedum altitudinis in eum locum deduxit, quo longius constituerat suam non producere aciem. Inter has fossas aciem semper instruebat, equitatum autem omnem ab lateribus extra fossam conlocabat: qui neque aliter utilis esse poterat, et multum numero anteibat nostrum equitatum.

XXXIX. Domitius autem, quum Caesaris magis periculo, quam suo, commoveretur; neque se tuto discessurum arbitraretur, si condiciones, quas rejecerat, rursus adpeteret, aut sine causa discederet, ex propinquis castris in aciem exercitum eduxit. XXXVI legionem in dextro cornu conlocavit, Ponticam in sinistro; Dejotari legiones in mediam aciem contulit, quibus tamen angustissimum frontis reliquit intervallum, reliquis cohortibus in subsidiis conlocatis. Sic utrimque acie instructa, processum est ad dimicandum.

XL. Signo sub idem tempus ab utroque dato, concurritur: acriter varieque pugnatur: nam XXXVI legio, quum extra fossam in equitatum regis inpetum fecisset, adeo secundum proelium fecit, ut moenibus oppidi succederet, fossamque transiret, aversosque hostes adgrederetur. At Pontica ex altera parte legio, quum paullulum averfa hostibus cessisset, fossam autem circumire (acies) secundo conata esset, ut aperto latere adgrederetur hostem, in ipso transitu fossae, confixa, et obpressa est: Dejotari vero legiones vix inpetum sustinuerunt. Ita victrices regis copiae cornu suo dextro, mediaque acie converterunt se ad XXXVI legio-



legionem : quae tamen fortiter vincentium inpetum sustinuit ; magnis copiis hostium circumdata, praesentissimo animo pugnans, in orbem se recepit ad radices montium : quo Pharnaces insequi, propter iniquitatem loci, noluit. Ita, Pontica legione paene tota amissa, magna parte Dejotari militum interfecta, xxxvi legio in loca se superiora contulit, non amplius ccl. desideratis. Ceciderunt eo proelio splendidi atque inlustres viri nonnulli equites Romani. Quo tamen incommodo Domitius accepto, reliquias exercitus dissipati conlegit, itineribusque tutis per Cappadociam se in Asiam recepit.

XLI. Pharnaces, rebus secundis elatus, quum de Caesare ea, quae optabat, speraret, Pontum omnibus copiis occupavit : ibique et victor, et crudelissimus rex, quum sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret, multa oppida expugnavit ; bona civium Romanorum Ponticorumque diripuit ; subplicia constituit in eos, qui aliquam formae atque aetatis commendationem habebant, ea, quae morte essent miseriora ; Pontumque nullo defendente, paternum regnum se recepisse glorians, obtinebat.

XLII. Sub idem tempus in Illyrico est incommodum acceptum : quae provincia superioribus mensibus retenta non tantum sine ignominia, sed etiam cum laude erat : namque eo missus aestate cum ii legionibus Q. Cornificius, Caesaris quaestor praetore, quamquam erat provincia minime copiosa ad exercitus alendos, et finitimo bello ac dissensionibus confecta et vastata, tamen prudentia ac diligentia sua, quod magnam curam suscipiebat, ne quo temere progrediretur, et recepit, et defendit : namque et castella complura locis editis posita, quorum obportunitas castellanos inpellebat ad decursiones faciendas, et bellum inferendum, expugnavit ; eaque praeda milites donavit : quae etsi erat tenuis, tamen in tanta provinciae desperatione erat grata, praesertim virtute parta : et quum Octavius ex fuga Phari-  
falici

salici proelii magna classe in illum se sinum contulisset, paucis navibus jadertinorum, quorum semper in Rempublicam singulare constiterat officium, dispersis Octavianis navibus erat potitus, ut vel classe dimicare posset, adjunctis captivis navibus sociorum: et quum diversissima parte orbis terrarum Cn. Pompejum Caesar victor sequeretur; compluresque adversarios in Illyricum, propter Macedoniae propinquitatem, se, reliquiis ex fuga conlectis, contulisse audiret; litteras ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum, quae nuper erant conscriptae, proficisceretur in Illyricum, conjunctisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum provinciae inferretur, depelleret: sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones adduceret: omnem enim illam partem, regionemque, vivo Cn. Pompejo, bellum instauraturam esse credebat.

XLIII. Gabinius, ut in Illyricum venit, hiberno tempore anni, ac difficili, five copiosiore provinciam existimans, five multum fortunae victoris Caesaris tribuens, five virtute et scientia sua confusus, quam saepe in bellis periclitatus, magnas res et secundas ductu ausuque suo gesserat; neque provinciae facultatibus sublevabatur, quae partim erat exinanita, partim infidelis, neque navibus, intercluso mari tempestatibus, commeatus subportari poterat; magnisque difficultatibus coactus, non, ut volebat, sed, ut necesse erat, bellum gerebat, quum durissimis tempestatibus, propter inopiam, castella aut oppida expugnare cogeretur, crebro incommoda accipiebat; adeoque est a barbaris contemptus, ut, Salonam se recipiens in oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant, in agmine dimicare sit coactus. Quo proelio duobus millibus militum amplius amissis, centurionibus xxxiix, tribunis iv, cum reliquis copiis Salonam se recepit: summaque ibi difficultate rerum omnium pressus paucis mensibus morbo periit. Cujus et infelicitas vivi, et



subita mors in magnam spem Octavium adduxit provinciae potiundae: quem tamen diutius in rebus secundis, et fortuna, quae plurimum in bellis potest, diligentiaque Cornificii, et virtus Vatinii versari passa non est.

XLIV. Vatinus, Brundisii quum esset, cognitis rebus, quae gestae erant in Illyrico, quum crebris litteris Cornificii ad auxilium provinciae ferendum evocaretur: et M. Octavium audiret cum barbaris foedera percussisse, compluribusque locis nostrorum militum obpugnare praesidia, partim classe per se, partim pedestribus copiis per barbaros; etsi gravi valetudine adfectus, vix corporis viribus animum sequebatur; tamen virtute vicit incommodum naturae, difficultatesque et hiemis et subitae praeparationis: nam quum ipse paucas in portu naves longas haberet, litteras in Achajam ad Q. Kalenum misit, uti sibi classem mitteret. Quod quum tardius fieret, quam periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere inpetum Octavii non poterant; navibus actuariis, quarum numerus erat satis magnus, magnitudine quamquam non satis justa ad proeliandum, rostra inposuit. His adjunctis navibus longis, et numero classis aucto, militibus veteranis inpositis, quorum magnam copiam habebat, ex omnibus legionibus, qui numero aegrorum relictis erant Brundisii, quum exercitus in Graeciam transportaretur, profectus est in Illyricum, maritimasque nonnullas civitates, quae defecerant, Octavioque se transdiderant, partim recipiebat, partim remanentes in suo consilio praetervehatur: nec sibi ullius rei moram necessitatemque injungebat, quin, quam celerrime posset, ipsum Octavium persequeretur. Hunc obpugnantem Epidaurum terra marique, ubi nostrum erat praesidium, adventu suo discedere ab obpugnatione coëgit, praesidiumque nostrum recepit.

XLV. Octavius, quum Vatinium classem magna ex parte confectam ex naviculis actuariis habere cognovisset,

novisset, confusus sua classe, substitit ad insulam Tauridem: qua regione Vatinius insequens navigabat, non quod Octavium ibi restitisse sciret; sed quod eum longius progressum insequi decreverat. Quum propius Tauridem accessisset, distensis suis navibus, quod et tempestas erat turbulenta, et nulla suspicio hostis, repente adversam ad se venientem navem, antennis ad medium malum demissis, instructam propugnatoribus, animum advertit. Quod ubi conspexit, celeriter vela subduci, demittique antennis jubet, et milites armari; et vexillo sublato, quo pugnandi dabat signum, quae primae naves subsequerantur, idem ut facerent, significabat. Parabant se Vatiniani repente obpressi: parati deinceps Octaviani ex portu procedebant. Instruitur utrimque acies: ordine disposita magis Octaviana; paratior militum animis Vatiniana.

XLVI. Vatinius, quum animum adverteret, neque navium se magnitudine, neque numero parem esse, fortuitae dimicationis fortunae rem committere noluit. Itaque primus sua quinquerei in quadriremem ipsius Octavii inpetum fecit. Celerrime fortissimeque contra illo remigante, naves adversae rostris concurrunt adeo vehementer, ut navis Octaviana, rostro discusso, ligno contineretur. Committitur acriter reliquis locis proelium, concurriturque ad duces maxime: nam quum suo quisque auxilium ferret, magnum comminus in angusto mari proelium factum est: quantoque conjunctis magis navibus conflicendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vatiniani: qui admiranda virtute ex suis navibus in hostium naves transilire non dubitabant; et dimicatione aequata, longe superiores virtute rem feliciter gerebant. Deprimitur ipsius Octavii quadriremis: multae praeterea capiuntur, aut rostris perforatae merguntur: propugnatores Octaviani partim in navibus jugulantur, partim in mare praecipitantur. Ipse Octavius se in scapham confert; in quam plures  
quum



quum confugerent, depressa scapha, vulneratus, tamen adnatat ad suum myoparonem. Eo receptus, quum proelium nox dirimeret, tempestate magna velis profugit: sequuntur hunc suae naves nonnullae, quas casus ab illo periculo vindicarat.

XLVII. At Vatinius, re bene gesta, receptui cecinit; suisque omnibus incolumibus in eum se portum victor recepit, quo ex portu classis Octaviana ad dimicandum processerat. Capit ex eo proelio pentrem I, triremes II, dicrotas IIX; compluresque remiges Octavianos: posteroque ibi die, dum suas, captivasque naves reficeret, consumpto, post diem III contendit in insulam Issam; quod eo se recepisse ex fuga credebatur Octavium. Erat in ea nobilissimum regionum earum oppidum, conjunctissimumque Octavio: quo ut pervenit, oppidani subplices se Vatinio dediderunt; comperitque, ipsum Octavium, parvis paucisque navigiis vento secundo regionem Graeciae petisse, inde ut Siciliam, deinde Africam, caperet. Ita brevi spatio re praeclarissime gesta, provincia recepta, et Cornificio reddita, classe adversariorum ex illo toto sinu expulsa, victor se Brundisium, incolumi exercitu et classe, recepit.

XLVIII. Iis autem temporibus, quibus Caesar ad Dyrrhachium Pompejum obsidebat, et Palaepharfali rem feliciter gerebat, Alexandriaeque quum periculo magno, tum etiam majore periculi fama dimicabat, Q. Cassius Longinus, in Hispania Propratore provinciae ulterioris obtinendae causa relictus, sive consuetudine naturae suae, sive odio, quod in illam provinciam susceperat quaestor, ex insidiis ibi vulneratus, magnas odii sui fecerat accessiones; quod vel ex conscientia sua, quum de se mutuo sentire provinciam crederet, vel multis signis, et testimoniis eorum, qui difficulter odia dissimulabant, animum advertere poterat; et compensare obfensionem provinciae exercitus amore cupiebat. Itaque, quum primum in unum locum exercitum conduxit, HS centenos

tenos militibus est pollicitus : nec multo post, quum in Lusitania Medobregam oppidum, montemque Herminium, expugnasset, quo Medobregenses confugerant ; ibique Imperator esset adpellatus ; HS centenis milites donavit. Multa praeterea et magna praemia singulis concedebat, quae speciosum reddebant praesentem exercitus amorem ; paullatim tamen et occulte militarem disciplinam severitatemque minuebant.

XLIX. Cassius, legionibus in hiberna dispositis, ad jus dicendum Cordubam se recepit, contractumque in ea aes alienum gravissimis oneribus provinciae constituit exsolvere ; et, ut largitionis postulat consuetudo, per causam liberalitatis speciosam, plura largitori quaerebantur ; pecuniae locupletibus imperabantur ; quas Longinus sibi expensas ferri non tantum patiebatur, sed etiam cogebat : in gregem locupletium simultatum causae tenues conjiciebantur : neque ullum genus quaestus, aut magni et evidentis, aut minimi et sordidi, praetermittebatur, quo domus et tribunal imperatoris vacaret. Nemo erat, qui modo aliquam jacturam facere posset, quin aut vadium teneretur, aut in reos referretur. Ita magna etiam sollicitudo periculorum ad jacturas, et detrimenta rei familiaris adjungebatur.

L. Quibus de causis accidit, ut, quum Longinus Imperator eadem faceret, quae fecerat quaestor, similia rursus de morte ejus provinciales consilia inirent. Horum odium confirmabant nonnulli familiares ejus : qui, quum in illa societate versarentur rapinarum, nihilo minus oderant eum, cujus nomine peccabant : sibi, quod rapuerant, acceptum referebant ; quod interciderat, aut erat interpellatum, Cassio adsignabant. v legionem novam conscribit. Augetur odium et ex ipso dilectu, et sumtu additae legionis. Complentur equitum III millia, maximisque ornantur impensis : nec provinciae datur ulla requies.

LI. Inte-



LI. Interim litteras accepit a Caesare, ut in Africam exercitum transjiceret, perque Mauritaniam ad fines Numidiae perveniret : quod magna Cn. Pompejo Juba rex miserat auxilia, majoraque missurus existimabatur. Quibus litteris acceptis, insolenti voluptate efferebatur, quod sibi novarum provinciarum, et fertilissimi regni tanta oblata esset facultas. Itaque ipse in Lusitaniam proficiscitur, ad legiones arcessendas, auxiliaque adducenda : certis hominibus dat negotium, ut frumentum navesque c. prae-  
pararentur, pecuniaeque describerentur, atque imperarentur, ne qua res, quum redisset, moraretur. Reditus ejus fuit celerior omnium opinione : non enim labor aut vigilantia cupienti praesertim aliquid Cassio deerat.

LII. Exercitu coacto in unum locum, castris ad Cordubam positis, pro concione militibus exponit, quas res Caesaris jussu gerere deberet : polliceturque iis, quum in Mauritaniam transjecisset, his centenos se daturum ; v fore in Hispania legionem. Ex concione se Cordubam recepit : eoque ipso die, tempore postmeridiano, quum in Basilicam iret, quidam Minutius Silo, cliens L. Racilii, libellum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles, ei transdit : deinde post Racilium (nam is latus Cassii tegebat) quasi responsum ab eo peteret, celeriter dato loco, quum se insinuasset, sinistra conripit eum, dextraque bis ferit pugione. Clamore sublato, fit a conjuratis inpetus universis. Munatius Flaccus proximum gladio transjicit lictorem. Hoc interfecto, Q. Cassium legatum vulnerat. Ibi T. Vassius, et L. Mergilio, simili confidentia Flaccum, municipem suum, adjuvant : erant enim omnes Italicenses. Ad ipsum Longinum L. Licinius Squillus involat, jacentemque levibus fauci-  
at plagis.

LIII. Concurritur ad Cassium defendendum : semper enim berones, compluresque evocatos cum telis secum habere consueverat ; a quibus ceteri intercluduntur,

duntur, qui ad caedem faciendam subsequebantur: quo in numero fuit Calpurnius Salvianus, et Manilius Tuscus. Minutius inter saxa, quae jacebant in itinere, fugiens obprimitur, et, relato domum Cassio, ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum familiaris sui confert, dum certum cognosceret, confectusne Cassius esset. L. Laterensis, quum id non dubitaret, accurrit laetus in castra; militibus vernaculis, et secundae legionis, quibus odio sciebat praecipue Cassium esse, gratulatur: tollitur a multitudine in tribunal: praetor adpellatur. Nemo enim aut in provincia natus, aut vernaculae legionis miles, aut diuturnitate jam factus provincialis, quo in numero erat II legio, non cum omni provincia consenserat in odio Cassii: nam legiones xxx et XXI, paucis mensibus in Italia scriptas, Caesar adtribuerat Longino: V legio nuper ibi erat confecta.

LIV. Interim nunciatur Laterensi, vivere Cassium. Quo nuncio, dolore magis permotus, quam animo perturbatus, reficit se celeriter, et ad Cassium visendum proficiscitur. Re cognita, xxx legio signa Cordubam infert, ad auxilium ferendum Imperatori suo: facit hoc idem XXI. Subsequitur has V. Quum II legiones reliquae essent in castris, secundani veriti, ne soli relinquerentur, atque ex eo, quid sensissent, indicaretur, secuti sunt factum superiorum. Permanfit in sententia legio vernacula, nec ullo timore de gradu dejecta est.

LV. Cassius eos, qui nominati erant conscii caedis, jubet comprehendi: legionem V in castra remittit, cohortibus xxx retentis. Indicio Minutii cognoscit, L. Racilius, et L. Laterensem, et Annium Scapulam, maximae dignitatis et gratiae provincialem hominem, sibi que tam familiarem, quam Laterensem et Racilius, in eadem fuisse conjuratione: nec diu moratur dolorem suum, quin eos interfici jubeat. Minutium libertis transdit excruciantum: item Calpurnium Salvianum, qui profitetur indicium, conjuratorumque



ratorumque numerum auget, vere, ut quidam existimant; ut nonnulli queruntur, coactus. Iisdem cruciatibus adfectus L. Mergilio. Squillus nominat plures; quos Cassius interfici jubet, exceptis iis, qui se pecunia redemerunt: nam palam HS x cum Calpurnio paciscitur, et cum Q. Sextio L. Qui si maxime nocentes sunt multati, tamen periculum vitae, dolorque vulnerum pecuniae remissus, crudelitatem cum avaritia certasse significabat.

LVII. Aliquot post diebus litteras a Caesare missas accipit; quibus cognoscit, Pompejum in acie victum amissis copiis fugisse. Qua re cognita, mixtam dolore voluptatem capiebat. Victoriae nuncius laetitiam exprimebat: confectum bellum licentiam temporum intercludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil timere, an omnia licere mallet. Sanatis vulneribus, arcessit omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant, acceptasque eas jubet referri: quibus parum videbatur inposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat. Aequae autem Romanorum dilectum instituit; quos ex omnibus conventibus coloniisque conscriptos, transmarina militia perterritos, ad sacramenti redemptionem vocabat. Magnum hoc fuit vectigal, majus tamen creabat odium. His rebus confectis, totum exercitum lustrat. Legiones, quas in Africam ducturus erat, et auxilia mittit ad Trajectum: ipse, classē, quam parabat, ut inspiceret, Hispalim accedit; ibique moratur: propterea quod edictum tota provincia proposuerat, ut, quibus pecunias imperasset, neque contulissent, se adirent. Quae evocatio vehementer omnes turbavit.

LVIII. Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus militum in legione vernacula fuerat, nunciat famā, legionem xxx, quam Q. Cassius legatus simul ducebat, quum ad oppidum Leptim castra haberet, seditione facta, centurionibus aliquot occisis, qui signa tolli non patiebantur, discessisse, et ad ii legionem contendisse, quae ad fretum alio itinere ducebatur.

Cognita

Cognita re, noctu cum v cohortibus undevicesimorum egreditur: mane pervenit. Ibi eum diem, ut, quid ageretur, perspiceret, moratus, Carmonam contendit. Hic, quum legio xxx, et xxi, et cohortes iv ex v legione, totusque convenisset equitatus, audit iv cohortes, a vernaculis obpressas ad Obuculam, cum his ad secundam pervenisse legionem, omnesque ibi se conjunxisse, et T. Thorium Italicensem, ducem delegisse. Celeriter habito consilio, Marcellum Cordubam, ut eam in potestate retineret, Q. Cassium legatum Hispalim mittit. Paucis ei diebus adfertur, conventum Cordubensem ab eo defecisse; Marcellumque aut voluntate, aut necessitate adductum (namque id varie nunciabatur) consentire cum Cordubensibus: ii cohortes legionis v, quae fuerant Cordubae in praesidio, idem facere. Cassius his rebus incensus movet castra, et postero die Segoviam ad flumen Silicense venit. Ibi habita concione, militum tentat animos: quos cognoscit, non sua, sed Caesaris absentis causa sibi fidissimos esse, nullumque periculum deprecaturus, dum per eos Caesari provincia restitueretur.

XVIII. Interim Thorius ad Cordubam veteres legiones adducit: ac, ne dissensionis initium natum seditiosa militum suaeque natura videretur; simul ut contra Q. Cassium, qui Caesaris nomine majoribus viribus uti videbatur, aequae potentem obponeret dignitatem; Cneo Pompejo se provinciam recuperare velle, palam dictitabat: et forsitan etiam hoc fecerit odio Caesaris, et amore Pompeji: cuius nomen multum poterat apud eas legiones, quas M. Varro obtinuerat: sed, id qua mente commotus fecerit, conjectura sciri non potest. Certe hoc prae se Thorius ferebat: milites adeo fatebantur, ut Cn. Pompeji nomen in scutis inscriptum haberent. Frequens legionibus conventus obviam prodit: neque tantum virorum, sed etiam matrum familias, ac praetextatorum; deprecaturque, ne hostili adventu Cordubam diripe-



diriperent : nam se contra Cassium sentire cum omnibus ; contra Caesarem ne facere cogerentur, orare.

LIX. Tantaе multitudinis precibus et lacrimis exercitus commotus, quum videret ad Cassium persequendum nihil opus esse Cn. Pompeji nomine et memoria, tamque omnibus Caesarianis, quam Pompejanis, Longinum esse in odio, neque se conventum, neque M. Marcellum contra Caesaris causam posse perducere, nomen Pompeji ex scutis detraxerunt ; Marcellum, qui se Caesaris causam defensurum profitebatur, ducem adsciverunt, praetoremque adpellarunt ; et conventum sibi adjunxerunt ; castraque ad Cordubam posuerunt. Cassius eo biduo circiter iv millia passuum a Corduba, citra flumen Baetim, in oppidi conspectu, loco excelso facit castra : litteras ad regem Bogudem in Mauritaniam, et ad M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem mittit, subsidio sibi provinciaeque Caesaris causa quamprimum veniret. Ipse hostili modo Cordubensium agros vastat, aedificia incendit.

LX. Cujus rei deformitate atque indignitate legiones, quae Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum concurrerunt, ut in aciem educerentur : priusque configendi sibi potestas fieret, quam cum tanta contumelia nobilissimae carissimaeque possessiones Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro, flammaque consumerentur. Marcellus, quum configere miserrimum putaret, quod et victoris et victi detrimentum ad eundem Caesarem esset redundaturum, neque suae potestatis esse, legiones Baetim transducit, atque aciem instruit. Quum Cassium contra pro suis castris aciem instruxisse loco superiore videret, causa interposita, quod is in aequum non descenderet, Marcellus militibus persuadet, ut se in castra recipiant. Itaque copias reducere coepit. Cassius, quo bono valebat, Marcellumque infirmum esse sciebat, adgressus equitatu legionarios se recipientes, complures novissimos in fluminis ripis interficit. Quum hoc de-  
trimento

trimento, quid transitus fluminis vitii difficultatisque haberet, cognitum esset, Marcellus castra Baetim transfert: crebroque uterque legiones in aciem educit; neque tamen confligitur, propter locorum difficultates.

LXI. Erat copiis pedestribus multo firmior Marcellus: habebat enim veteranas, multisque proeliis expertas legiones. Cassius fidei magis, quam virtuti legionum, confidebat. Itaque quum castra castris conlata essent, et Marcellus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aqua Cassianos posset; Longinus veritus, ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus alienis, sibi que infestis, noctu silentio ex castris profiscitur, celerique itinere Uliam contendit; quod sibi fidele esse oppidum credebat. Ibi adeo conjuncta ponit moenibus castra, ut et loci natura (namque Ulia in edito monte posita est) et ipsa munitione urbis, undique ab obpugnatione tutus esset. Hunc Marcellus insequitur, et, quam proxime potest Uliam, castra castris confert: locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere volebat, necessitate est adductus; ut neque confligeret, cujus si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat; neque vagari Cassium latius pateretur, ne plures civitates ea paterentur, quae passi erant Cordubenses. Castellis idoneis locis conlocatis, operibusque in circuitu oppidi continuatis, Uliam, Cassiumque munitionibus clausit: quae priusquam perficerentur, Longinus omnem suum equitatum emisit: quem magno sibi usui fore credebat, si pabulari frumentarique Marcellum non pateretur; magno autem impedimento, si clausus obsidione, et inutilis necessarium consumeret frumentum.

LXII. Paucis diebus Cassii litteris acceptis, rex Bogud cum copiis venit; adjungitque ei legionem, quam secum adduxerat, compluresque cohortes auxilarias Hispanorum: namque, ut in civilibus dissensionibus accidere consuevit, ita temporibus illis in



Hispania nonnullae civitates rebus Cassii studebant; plures Marcello favebant. Accedit cum copiis Bogud ad exteriores Marcelli munitiones. Pugnatur utrimque acriter: cerbroque id accidit, fortuna saepe ad utrumque victoriam transferente; nec tamen umquam ab operibus depellitur Marcellus.

LXIII. Interim Lepidus ex citeriore provincia cum cohortibus legionariis xxxv, magnoque numero equitum, et reliquorum auxiliorum, venit ea mente Uliam, ut sine ullo studio contentiones Cassii Marcellique componeret. Huic venienti sine dubitatione Marcellus se credit atque obfert: Cassius contra suis se tenet praesidiis, sive eo, quod plus sibi juris deberi, quam Marcello existimabat, sive eo, quod, ne praeoccupatus animus Lepidi esset obsequio adversarii, verebatur. Ponit ad Uliam castra Lepidus; neque habet a Marcello quidquam divisi. Ne pugnetur, interdicat: ad exeundum Cassium invitat; fidemque suam in re omni interponit. Quum diu dubitasset Cassius, quid sibi faciendum, quidve Lepido esset credendum; neque ullum exitum consilii sui reperiret, si permaneret in sententia; postulat, uti munitiones disjicerentur, sibi que liber exitus daretur. Non tantum induciis factis, sed prope jam constituta opera quum complanarent, custodiaeque munitionum essent deductae, auxilia regis in id castellum Marcelli, quod proximum erat regiis castris, neque opinantibus omnibus, (si tamen in omnibus fuit Cassius, nam de hujus conscientia dubitabatur) inpetum fecerunt, compluresque ibi milites obprefferunt. Quod nisi celeriter, indignatione et auxilio Lepidi, proelium esset diremtum, major calamitas esset accepta.

LXIV. Quum iter Cassio patefactum esset; castra Marcellus cum Lepido conjungit. Lepidus eodem tempore, Marcellusque Cordubam, Cassius cum suis proficiscitur Carmonam. Sub idem tempus Trebonius proconsul ad provinciam obtinendam venit: de cujus adventu ut cognovit Cassius, legiones, quas secum

cum habuerat, equitatumque in hiberna distribuit : ipse, omnibus suis rebus celeriter conreptis, Malacam contendit ; ibique adverso tempore navigandi naves conscendit, ut ipse praedicabat, ne se Lepido, et Trebonio, et Marcello committeret ; ut amici ejus dictitabant, ne per eam provinciam minore cum dignitate iter faceret, cujus magna pars ab eo defecerat : ut caeteri existimabant, ne pecunia illa ex infinitis rapinis confecta in potestatem cujusquam veniret. Progressus secunda, ut hiberna, tempestate, quum in Iberum flumen noctis vitandae causa se contulisset, inde paullo vehementiore tempestate nihilo periculosius se navigaturum credens, profectus, adversis fluctibus occurrentibus ostio fluminis, in ipsis faucibus, quum neque flectere navim propter vim fluminis, neque directam tantis fluctibus tenere posset, demersa navi periit.

LXV. Quum in Syriam Caesar ex Aegypto venisset, atque ab iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret, litterisque urbanis animadverteret, multa Romae male et inutiliter administrari, neque ullam partem Reipublicae satis commode geri ; quod et contentionibus Tribunitiis perniciosae seditiones orirentur ; et ambitione, atque indulgentia Tribunorum militum, et qui legionibus praeerant, multa contra morem consuetudinemque militarem fierent, quae dissolvendae disciplinae severitatisque essent ; eaque omnia flagitare adventum suum videret ; tamen praefendum existimavit, quas in provincias regionesque venisset, eas ita relinquere constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur, jura legesque acciperent, externorum hostium metum deponerent. Haec in Syria, Cilicia, Asia celeriter se confecturum sperabat ; quod hae provinciae nullo bello premebantur. In Bithynia ac Ponto plus oneris videbat sibi inpendere. Non enim excessisse Ponto Pharnacen audierat, neque excessurum putabat, quum secundo proelio vehementer esset inflatus, quod contra Domitium Calvi-



num fecerat. Commoratus fere in omnibus civitatibus, quae majore sunt dignitate, praemia benemeritis et viritim, et publice tribuit: de controversiis veteribus cognoscit ac statuit. Reges, tyrannos, dynastas provinciae, finitimosque, qui omnes ad eum concurrerant, receptos in fidem, conditionibus inpositis provinciae tuendae ac defendendae, dimittit et sibi, et populo Romano amicissimos.

LXVI. Paucis diebus in ea provincia consumtis, Sex. Caesarem amicum et necessarium suum legionibus Syriaeque praeficit, ipse eadem classe, qua venerat, proficiscitur in Ciliciam: cujus provinciae civitates omnes evocat Tarsum: quod oppidum fere totius Ciliciae nobilissimum, fortissimumque est. Ibi, rebus omnibus provinciae et finitimarum civitatum constitutis, cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum non diutius moratur; magnisque itineribus per Cappadociam confectis, biduum Mazacae commoratus, venit Comana, vetustissimum et sanctissimum in Cappadocia Bellonae templum, quod tanta religione colitur, ut sacerdos ejus deae, majestate, imperio, potentia secundus a rege consensu gentis illius habeatur. Id homini nobilissimo, Lycomedi Bithynio, adjudicavit, qui regio Cappadocum genere ortus, propter adversam fortunam majorum suorum, mutationemque generis, jure minime dubio, vetustate tamen intermisso, sacerdotium id repetebat. Fratrem autem Ariobarzanis Ariarathen, quum bene meritis uterque eorum de Republica esset, ne aut regni hereditas Ariarathen sollicitaret, aut heres regni terreret, Ariobarzani adtribuit, qui sub ejus imperio ac ditione esset: ipse iter inceptum simili velocitate conficere coepit.

LXVII. Quum propius Pontum, finesque Gallograeciae accessisset, Dejotarus, tetrarches Gallograeciae tunc quidem paene totius, (quod ei neque legibus, neque moribus concessum esse ceteri tetrarchae contendebant,) sine dubio autem rex Armeniae minoris

noris ab Senatu adpellatus, depositis regiis insignibus, neque tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu subplex ad Caesarem venit, oratum, *ut sibi ignosceret, quod in ea parte positus terrarum, quae nulla praesidia Caesaris habuisset, exercitibus imperiisque in Cn. Pompeji castris fuisset: neque enim se debuisse judicem esse controversiarum populi Romani, sed parere praesentibus imperiis.*

LXVIII. Contra quem Caesar, quum plurima sua commemorasset officia, quae consul ei decretis publicis tribuisset; quumque defensionem ejus nullam posse excusationem ejus imprudentiae recipere, coarguisset, quod homo tantae prudentiae ac diligentiae scire potuisset, quis urbem Italianamque teneret; ubi Senatus populusque Romanus, ubi Respublica esset; quis deinde post L. Lentulum, C. Marcellum, consul esset; tamen se concedere id factum superioribus suis beneficiis, veteri hospitio, atque amicitiae, dignitati, aetatique hominis, precibus eorum, qui frequentes concurrissent hospites atque amici Dejotari ad deprecandum: de controversiis tetrarcharum postea se cogniturum esse dixit: regium vestitum ei restituit. Legionem autem, quam ex genere civium suorum Dejotarus armatura disciplinaque nostra constitutam habebat, equitatumque omnem ad bellum gerendum adducere jussit.

LXIX. Quum in Pontum venisset, copiasque omnes in unum locum coëgisset; quae numero, atque exercitatione bellorum mediocres erant; (excepta enim legione VI, quam secum adduxerat Alexandria veteranam, multis laboribus periculisque functam, multisque militibus partim difficultate itinerum ac navigationum, partim crebritate bellorum adeo diminutam, ut minus mille hominum in ea esset; reliquae erant III legiones, una Dejotari, duae, quae in eo proelio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant) legati a Pharnace missi Caesarem adeunt: atque in primis deprecantur, *ne ejus adventus hostilis esset: facturum enim omnia Pharnacen, quae imperata essent.* Maximeque commemorabant,



*nulla Pharnacem auxilia contra Caesarem Pompejo dare voluisse; quum Dejotarus, qui dedisset, tamen ei satisfacisset.*

LXX. Caesar respondit, se fore aequissimum Pharnaci, si, quae polliceretur, repraesentaturus esset: monuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos, *ne aut Dejotarum sibi objicerent, aut nimis eo gloriarentur beneficio, quod auxilia Pompejo non misissent: nam se neque libentius facere quidquam, quam subplicibus ignoscere; neque provinciarum publicas injurias condonare iis posse, qui non fuissent in se officiosi: id ipsum, quod commemorassent, officium utilius Pharnaci fuisse, qui providisset, ne vinceretur, quam sibi, cui Dii immortales victoriam tribuissent: itaque se magnas et graves injurias civium Romanorum, qui in Ponto negotiati essent, quoniam in integrum restituere non posset, concedere Pharnaci: nam neque interfectis amissam vitam, neque exsecutis virilitatem restituere posse; quod quidem subplicium gravius morte cives Romani subissent: Ponto vero decederet confestim; familiasque publicanorum remitteret; ceteraque restitueret sociis civibusque Romanis, quae penes eum essent. Si fecisset, jam tunc sibi mitteret munera, ac dona, quae bene rebus gestis Imperatores ab amicis accipere consueissent: miserat enim Pharnaces coronam auream. His responsis datis legatos remisit.*

LXXI. At Pharnaces, omnia liberaliter pollicitus, quum festinantem ac properantem Caesarem speraret libentius etiam crediturum suis promissis, quam res pateretur, quo celerius honestiusque ad res magis necessarias proficisceretur, (nemini enim erat ignotum, plurimis de causis ad Urbem Caesarem revocari) lentius agere, decedendi diem postulare longiorem, pactiones interponere, in summa frustrari coepit. Caesar, cognita calliditate hominis, quod aliis temporibus natura facere consueverat, tunc necessitate fecit adductus, ut celerius omnium opinione manum confereret.

LXXII. Zela est oppidum in Ponto, positu ipso,  
ut

ut in plano loco, satis munitum : tumulus enim naturalis, veluti manu factus, excelsiore undique fastigio sustinet murum. Circumpositi sunt huic oppido magni multique, intercisi vallibus, colles : quorum editissimus unus, qui propter victoriam Mithridatis, et infelicitatem Triarii, detrimentumque exercitus nostri, superioribus locis atque itineribus paene conjunctus oppido, magnam in illis partibus habet nobilitatem ; nec multo longius millibus passuum III abest ab Zela. Hunc locum Pharnaces, veteribus paternorum feliciū castrorum reſectis operibus, copiis suis omnibus occupavit.

LXXIII. Caesar, quum ab hoste millia passuum V castra posuisset ; videretque eas valles, quibus regia castra munirentur, eodem intervallo sua castra munituras, si modo ea loca hostes priores non cepissent, quae multo erant propiora regis castris ; aggerem comportari jubet intra munitiones. Quo celeriter conlato, proxima nocte, vigilia quarta, legionibus omnibus expeditis, impedimentisque in castris relictis, prima luce, neque opinantibus hostibus, eum ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum proelium adversus Triarium fecerat. Huc omnem comportatum aggerem e castris servitia agerent, jussit ; ne quis ab opere miles discederet ; quum spatio non amplius mille passuum intercisa vallis castra hostium divideret ab opere incepto Caesaris castrorum.

LXXIV. Pharnaces, quum id repente prima luce animadvertisset, copias suas omnes pro castris instruxit ; quas, interposita tanta locorum iniquitate, consuetudine magis pervulgata militari credebat instrui Caesar, vel ad opus suum tardandum, quo plures in armis tenerentur, vel ad ostentationem regiae fiduciae, ne munitione magis, quam manu defendere locum Pharnaces videretur : itaque deterritus non est, quo minus, prima acie pro vallo instructa, reliqua pars exercitus opus faceret. At Pharnaces impulsus sive loci felicitate, sive auspiciis et religionibus



bus inductus, quibus obtemperasse eum postea audiebamus; sive paucitate nostrorum, qui in armis erant, comperta, quum more operis quotidiani magnam illam fervorum multitudinem, quae aggerem portabat, militum esse credidisset; sive etiam fiducia veterani exercitus sui, quem (*cum legione*) *xxii* in acie conflixisse, et vicisse legati ejus gloriabantur; simul contemptu exercitus nostri, quem pulsum a se, Domitio duce, sciebat; inito consilio dimicandi, descendere praerupta valle coepit: cujus aliquamdiu Caesar inridebat inanem ostentationem, et eo loco militum coartationem, quem in locum nemo sanus hostis subiturus esset: quum interim Pharnaces eodem gradu, quo praerupta in proelium descenderat valle, adscendere adversus arduum collem instructis copiis coepit.

LXXV. Caesar incredibili ejus vel temeritate, vel fiducia commotus, neque opinans inparatusque oppressus, eodem tempore milites ab operibus vocat, arma capere jubet, legiones obponit, aciemque instruit: cujus rei subita trepidatio magnum terrorem adtulit nostris. Nondum ordinibus instructis, falcatae regiae quadrigae permixtos milites perturbant, quae tamen celeriter multitudine telorum obprimuntur. Insequitur has acies hostium; et clamore sublato configitur, multum adjuvante natura loci, plurimum Deorum immortalium benignitate: qui quum omnibus casibus belli interfunt, tum praecipue eis, quibus nihil ratione potuit administrari.

LXXVI. Magno atque acri proelio comminus facto, dextro cornu, quo veterana legio vi erat conlocata, initium victoriae natum est. Ab ea parte quum in proclive detruderentur hostes; multo tardius, sed tamen iisdem Diis adjuvantibus, sinistro cornu, mediaque acie, totae profligantur copiae regis: quae quam facile subierant iniquum locum, tam celeriter gradu pulsae premebantur loci iniquitate.

quitate. Itaque multis militibus partim interfectis, partim suorum ruina obpressis, qui velocitate effugere poterant, armis tamen projectis, vallem transgressi, nihil ex loco superiore inermes proficere poterant. At nostri, victoria elati, subire iniquum locum, munitionesque adgredi non dubitarunt. Defendentibus autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces praesidio reliquerat, celeriter castris hostium sunt potiti. Interfecta multitudine suorum, aut capta, Pharnaces cum paucis equitibus profugit: cui nisi castrorum obpugnatio facultatem adtulisset liberius profugiendi, vivus in Caesaris potestatem adductus esset.

LXXVII. Tali victoria, toties victor, Caesar incredibili est laetitia adfectus, quod maximum bellum tanta celeritate confecerat; quodque subiti periculi recordatio est laetior, quod victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat. Ponto recepto, praeda omni regia militibus condonata, postero die cum expeditis equitibus ipse proficiscitur: legionem vi decedere ad praemia atque honores accipiendos in Italiam jubet: auxilia Dejotari domum remittit: II legiones cum Coelio Viniciano in Ponto relinquit.

LXXVIII. Ita per Gallograeciam Bithyniamque in Asiam iter facit: omniumque earum provinciarum de controversiis cognoscit, et statuit: jura in tetrarchas, reges, civitates distribuit. Mithridaten Pergamenum, a quo rem feliciter celeriterque gestam in Aegypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regiis educatum (nam Mithridates, rex Asiae totius, propter nobilitatem Pergamo parvulum secum absportaverat in castra, multosque tenuerat annos) regem Bospori constituit, quod sub imperio Pharnacis fuerat; provinciasque populi Romani a barbaris atque inimicis regibus, interposito amicissimo rege, munivit. Eidem tetrarchiam



chiam [legibus] Gallograecorum, jure gentis et cognationis adjudicavit, occupatam et possessam paucis ante annis a Dejotaro. Neque tamen usquam diutius moratus est, quam necessitas urbanarum seditionum pati videbatur. Rebus felicissime celerimeque confectis, in Italiam celerius omnium opinionione venit.

A. H I R T I I P A N S A E  
C O M M E N T A R I O R U M  
D E  
B E L L O A F R I C A N O  
L I B E R U N U S.

ARGUMENTUM LIBRI DE BELLO AFRICANO.

I. *Caesar in Africam proficiscitur : VII. Leptique oppido occupato, auxilia eo convocat ; XII. et ibidem cum Labieno aliquoties conflictatur. XXV. Rex Juba, auxilio Scipioni profectus, ad tuendum contra Bogudem regnum revocatur. XXVI. Bellum exinde varia fortuna diu ductum. Oppida capta : velitatum saepius : naves interceptae : plus tamen Caesari faventibus fatis. LXXXI. Tandem justo proelio res Scipionis profligatae ; LXXXVIII. insequutaeque M. Catonis, XCIV. Jubae, Petreji, XCVI, ipsius Scipionis, ac plurium illustrium virorum caedes.*

I. **C**AESAR, itineribus justis confectis, nullo die intermisso, a. d. xiv Kal. Jan. Lilybaeum pervenit : statimque ostendit, sese naves velle conscendere ; quum non amplius legionem tiro-num haberet unam, equites vix dc. Tabernaculum secundum litus ipsum constituit, ut prope fluctus verberaret.



verberaret. Hoc eo consilio fecit, ne quis sibi morae quidquam fore speraret, et ut omnes in dies horasque parati essent. Incidit per id tempus, ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet: nihilo tamen minus in navibus remiges, militesque continere, et nullam praetermittere occasionem profectiois; quum praesertim ab incolis ejus provinciae nunciarentur adversariorum copiae, equitatus infinitus, legiones regiae iv, levis armaturae magna vis, Scipionis legiones x, elephantum cxx, classesque esse complures; tamen non deterrebat, animoque et spe confidebat. Interim in dies et naves longae adaugerunt, et onerariae complures eodem concurrere, et legiones tironum convenire, in his veterana legio v, equitum ad ii millia.

II. Legionibus collectis vi, et equitum ii millibus, ut quaeque prima legio venerat, in naves longas inponebatur, equites autem in onerarias. Ita majorem partem navium antecedere iussit, et insulam petere Aponianam, quae non abest a Lilybaeo. Ipse parum commoratus bona paucorum vendit publice: deinde Allieno praetori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus praecipit, et de reliquo exercitu celeriter inponendo. Datis mandatis, ipse navem conscendit a. d. vi Kal. Jan. et reliquas naves statim est consecutus. Ita vento certo, celerique navigio vectus, post diem quartam cum longis paucis navibus in conspectum Africae venit: namque onerariae reliquae, praeter paucas, vento dispersae atque errabundae diversa loca petierunt. Clupeam classe praetervehitur, deinde Neapolim. Complura praeterea castella et oppida non longe a mari relinquit.

III. Postquam Adrumetum accessit, ubi praesidium erat adversariorum, cui praeerat C. Confidius; et a Clupeis secundum oram maritimam cum equitatu Adrumeti, Cn. Piso cum Mauris circiter iii millibus adparuit; ibi paullisper Caesar ante portum commoratus, dum reliquae naves convenirent, exponit

nit exercitum. Cujus numerus in praesentia fuit perditum III millia, equitum CL: castrisque ante oppidum positis sine injuria cujusquam confedit; cohibetque omnes a praeda. Oppidani interim muros armatis complent; ante portam frequentes confidunt ad se defendendum. quorum numerus II legionum intus erat. Caesar circum oppidum vectus, natura loci perspecta, redit in castra. Non nemo culpae ejus imprudentiaeque adsignabat, quod neque certum locum gubernatoribus, praefectisque, quem peterent, praeceperat: neque, ut mos ipsius consuetudoque superioribus temporibus fuerat, tabellas signatas dederat, ut in tempore iis perlectis, locum certum peterent universi. Quod minime Caesarem fefellerat: namque nullum portum terrae Africae, quo classes decurrerent, pro certo tutum ab hostium praesidio fore suspicabatur: sed fortuitu oblatam occasionem egressus aucupabatur.

IV. L. Plancus interim legatus petit a Caesare, uti sibi daret facultatem cum Confidio agendi, si posset aliqua ratione perducere ad sanitatem. Itaque data facultate litteras conscribit, et eas captivo dat perferendas in oppidum ad Confidium. Quo simul atque captivus pervenisset, litterasque, ut erat mandatum, Confidio porrigere coepisset, prius quam acciperet ille, *Unde, inquit, istas?* Tum captivus, *Imperatore a Caesare.* Tunc Confidius, *Unus est, inquit, Scipio Imperator hoc tempore populi Romani,* deinde in conspectu suo captivum statim interfici jubet: litterasque nondum perlectas, sicut erant signatae, dat homini certo ad Scipionem perferendas.

V. Postquam, una nocte et die ad oppidum consumpta, neque responsum ullum a Confidio dabatur; neque ei reliquae copiae succurrebant; neque equitatu abundabat; et ad oppidum obpugnandum non satis copiarum habebat, et eas tironum; neque primo adventu convulnerari exercitum volebat; et oppidi egregia munitio, et difficilis ad obpugnandum erat accessus;



accessus; et nunciabantur auxilia magna equitatus oppidanis subpetias venire; non est visa ratio ad obpugnandum oppidum commorandi: ne, dum in ea re Caesar esset occupatus, circumventus a tergo ab equitatu hostium laboraret.

VI. Itaque castra quum movere vellet, subito ex oppido erupit multitudo: atque equitatus subsidio uno tempore eis casu succurrit, qui erat missus ab Juba ad stipendium accipiendum: castraque, unde Caesar egressus iter facere coeperat, occupant: et ejus agmen extremum insequi coeperunt. Quae res quum animadversa esset, subito legionarii consistunt; et equites, quamquam erant pauci, tamen contra tantam multitudinem audacissime concurrunt. Accidit res incredibilis, ut equites minus xxx Galli, Maurorum equitum ii millia loco pellerent, urguerentque in oppidum. Postquam repulsi, et coniecti erant intra munitiones, Caesar iter constitutum ire contendit: quod quum saepius facerent; et modo insequerentur, modo rursus ab equitibus in oppidum repellerentur; cohortibus paucis ex veteranis, quas secum habebat, in extremo agmine conlocatis, et parte equitatus, iter leniter cum reliquis facere coepit. Ita, quanto longius ab oppido discedebatur, tanto tardiores ad insequendum erant Numidae. Interim in itinere ex oppidis et castellis legationes venire, polliceri frumentum, paratosque esse, quae imperasset, facere. Itaque eo die castra posuit ad oppidum Ruspinam Kal. Jan.

VII. Inde movit, et pervenit ad oppidum Leptin, liberam civitatem, et immunem. Legati ex oppido veniunt obviam, libenter se omnia facturos, quae vellet, pollicentur. Itaque centurionibus ad portas oppidi, et custodiis inpositis, ne quis miles in oppidum introiret, aut injuriam faceret cuipiam incolae, non longe ab oppido secundum litus facit castra. Eodem naves onerariae, et longae nonnullae casu advenērunt: reliquae, ut est ei nunciatum, incertae locorum,

locorum, Uticam versus petere visae sunt. Interim Caesar a mari non digredi, neque mediterranea petere propter navium errorem, equitatumque in navibus omnem continere, ut arbitror, ne agri vastarentur; aquam in naves jubet comportari. Remiges interim, qui aquatum e navibus exierant, subito equites Mauri, neque opinantibus Caesarianis, adorti multos jaculis convulneraverunt, nonnullos interfecerunt: latent enim in insidiis cum equis inter convalles, et subito exsistunt, non ut in campo comminus depugnent.

VIII. Caesar interim in Sardiniam nuncios cum litteris, et in reliquas provincias finitimas dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumentum, simul atque litteras legissent, mittenda curarent: exoneratisque partim navibus longis, Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum arcessendum mittit. Interim cum x navibus longis ad reliquas naves onerarias conquirendas, quae deerrassent, et simul mare tuendum ab hostibus, jubet proficisci. Item C. Salustium Crispum praetorem ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire jubet; quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. Haec ita imperabat, ita unicuique praecipiebat; uti, fieri posset, nec ne, locum excusatio nullum haberet, nec moram tergiversatio. Ipse interea ex perfugis et incolis cognitis conditionibus Scipionis, et qui cum eo contra se bellum gerebant, miserari, (regium enim equitatum Scipio ex Provincia Africa alebat) tanta homines esse dementia, ut malint regis esse vectigales, quam cum civibus in patria in suis fortunis esse incolumes!

IX. Caesar a. d. iiii Non. Jan. castra movet: Leptique vi cohortium praesidio cum Saserna relicto, ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspinam cum reliquis copiis convertit. Ibi que farcinis exercitus relicto, ipse cum expedita manu proficiscitur circum villas frumentatum; oppidanisque imperat, ut plaustra,  
jumenta que



jumenta<sup>que</sup> omnia sequantur. Itaque magno frumenti invento numero, Ruspina<sup>m</sup> redit. Hoc eum idcirco existimo fecisse, ut maritima oppida post se ne vacua relinqueret, praesidio<sup>que</sup> firmata ad classim receptacula muniret.

X. Itaque, ibi relicto P. Saserna, fratre ejus, quem Lepti proximo oppido reliquerat, cum legione, jubet comportari ligna in oppidum quam plurima: ipse cum cohortibus VII, quae ex veteranis legionibus in classe cum Sulpicio et Vatinio rem gesserant, ex oppido Ruspina egressus, proficiscitur ad portum, qui abest ab oppido millia passuum II, ibique classē sub vesperum cum ea copia conscendit. Omnibus in exercitu insciis, et requirentibus Imperatoris consilium, magno metu ac tristimonia sollicitabantur: parva enim cum copia, et ea tironum, neque omni exposita, in Africa contra magnas copias, et insidiosae nationis, equitatum<sup>que</sup> innumerabilem, se expositos videbant: neque quidquam solatii in praesentia, neque auxilium in suorum consilio animum advertebant, nisi in ipsius Imperatoris vultu, vigore, mirabilique hilaritate: animum enim altum et erectum prae se gerebat. Huic adquiescebant homines, et in ejus scientia et consilio omnia sibi proclivia omnes fore sperabant.

XI. Caesar, una nocte in navibus consumpta, jam coelo albente, quum proficisci conaretur, subito navium pars, de qua timebat, ex errore, eodem conferebatur. Hac re cognita Caesar celeriter de navibus imperat omnes egredi, atque armatos in litore reliquos advenientes milites expectare. Itaque, sine mora navibus eis in portum receptis, et advectis militum equitum<sup>que</sup> copiis, rursus ad oppidum Ruspina<sup>m</sup> redit, atque ibi castris constitutis, ipse cum cohortibus expeditis xxx frumentatum est profectus. Ex eo est cognitum Caesaris consilium: illum cum classe navibus onerariis, quae deerrassent, subsidio ire clam hostibus voluisse, ne casu imprudentes suae  
naves

naves in classem adversariorum inciderent: neque eam rem eos voluisse scire, qui in praefidiis relictī sui milites fuissent; uti nihil propter suorum paucitatem, et hostium multitudinem, metu deficerent.

XII. Interim quum jam Caesar progressus esset a castris circiter millia passuum III, per speculatores et antecessores equites nunciatur ei, copias hostium haud longe ab sese visas. Et hercule cum eo nuncio pulvis ingens conspici coeptus est. Hac re cognita, Caesar celeriter jubet equitatum universum, cujus copiam habuit in praesentia non magnam, et sagittarios, quorum parvus numerus, ex castris arcessi, atque ordinatim signa se leniter consequi: ipse antecedere cum paucis armatis. Jamque quum procul hostis conspici posset, milites in campo jubet galeari, et ad pugnam parari. Quorum omnino numerus fuit xxx cohortium cum equitibus cd, et sagittariis cl.

XIII. Hostes interim, quorum dux erat Labienus, et duo Pacidii, aciem dirigunt mirabili longitudine, non peditum, sed equitum confertam: et inter eos levis armaturae Numidas, et sagittarios pedites interposuerant: et ita condensaverant, ut procul Caesariani pedestres copias arbitrarentur: et dextrum ac sinistrum cornu magnis equitum copiis firmaverant. Interim Caesar aciem dirigit simplicem, ut poterat, propter paucitatem. Sagittarios ante aciem constituit: equites dextro sinistroque cornu obponit: et ita praecipit, ut providerent, ne multitudine equitatus hostium circumvenirentur: existimabat enim se cum pedestribus copiis, acie instructa, dimicaturum.

XIV. Quum utrimque expectatio fieret; neque Caesar se moveret; et cum suorum paucitate contra magnam vim hostium artificio magis, quam viribus, decernendum videret: subito adversariorum equitatus sese extendere, et in latitudinem promovere, collesque complecti, et Caesaris equitatum extenuare, simulque ad circumeundum comparare se coeperunt. Caesa-



riani equites eorum multitudinem aegre sustinebant. Acies interim mediae quum concurrere conarentur, subito ex condensis turmis pedites Numidae levis armaturae cum equitibus procurrunt, et inter legionarios milites jacula conjiciunt. Hic quum Caesariani in eos inpetum fecissent; illorum equites refugiebant: pedites interim resistebant, dum equites, rursus cursu renovato, peditibus suis succurrerent.

XV. Caesar, novo genere pugnae oblato, quum animum adverteret, ordines suorum in procurrendo turbari, (pedites enim, dum equites longius ab signis persequuntur, latere nudato, a proximis jaculis vulnerabantur, equites autem hostium pilum militis cursu facile vitabant) edicit per ordines, ne quis miles ab signis iv pedes longius procederet. Equitatus interim Labieni suorum multitudine confusus Caesaris paucitatem circumire conatur. Equites Juliani pauci, multitudine hostium defessi, equis convulneratis, paullatim cedere: hostis magis magisque instare. Ita puncto temporis omnibus legionariis ab hostium equitatu circumventis, Caesarisque copiis in orbem compulsi, intra cancellos omnes coniecti pugnare cogebantur.

XVI. Labienus in equo, capite nudo, versari in prima acie; simul suos cohortari: nonnumquam legionarios Caesaris ita adpellare: *Quid tu, inquit, miles tiro, tam feroculus es? vos quoque iste verbis infatuavit. In magnum mehercule vos periculum inpulit. Misereor vestri.* Tum miles, *Non sum,* inquit, *tiro, Labiene, sed de legione x veteranus.* Tum Labienus, *Non agnosco,* inquit, *signa Decumanorum.* Tum miles, *Jam me, qui sim, intelliges.* Simul cassidem de capite dejecit, ut cognosci ab eo posset; atque ita pilum, viribus contortum, dum in Labienum mittere contendit, equi graviter adverso pectori adfixit: et ait: *Labiene, Decumanum militem, qui te petit, scito esse.* Omnium tamen animi in terrorem coniecti, et maxime tironum: circum-

circumspicere enim Caesarem, neque amplius facere, nisi hostium jacula vitare.

XVII. Caesar interim, consilio hostium cognito, jubet aciem in longitudinem quam maximam porrigi, et alternis conversis cohortibus, ut una post alteram ante signa tenderet. Ita coronam hostium dextro sinistroque cornu mediam dividit; et unam partem ab altera exclusam, equitibus intrinsecus adortus, cum peditatu, telis coniectis, in fugam vertit: neque longius progressus, veritus insidias, se ad suos recipit. Idem altera pars equitum peditumque Caesaris facit. His rebus gestis, ac procul hostibus repulsis, convulneratisque, ad sua praesidia sese, sicut erat instructus, recipere coepit.

XVIII. Interim M. Petrejus et Cn. Piso cum equitibus Numidis mc electis, peditatuque ejusdem generis satis grandi, ex itinere, recta subsidio suis occurrunt. Atque hostes, suis ex terrore firmatis, rursusque renovatis animis, legionarios, conversis equitibus, se recipientes, novissimos adoriri, et impedire coeperunt, quo minus in castra se reciperent. Hac re animadversa, Caesar jubet signa converti, et medio campo redintegrari proelium. Quum ab hostibus eodem modo pugnaretur; nec comminus ad manus rediretur; Caesarisque equites jumenta ex nausea recenti, siti, languore, paucitate, vulneribus defatigata ad insequendum hostem perseverandumque cursum tardiora haberent; dieique pars exigua jam reliqua esset; cohortibus equitibusque circumdatis, cohortatus imperat, ut uno ictu contenderent, neque remitterent, donec ultra ultimos colles hostes repulissent, atque eorum essent potiti. Itaque, signo dato, quum jam hostes languide tela negligenterque mitterent, subito inmittit cohortes, turmasque suorum, atque puncto temporis, hostibus nullo negotio campo pulsus, post collemque dejectis, nacti locum, atque ibi paullisper commorati, ita uti erant instructi, leniter se ad suas  
C c 2 recipiunt



recipiunt munitiones : itemque adversarii male acceptum demum se ad sua praesidia contulerunt.

XIX. Interim, ea re gesta, et proelio diremto, ex adversariis perfugae plures ex omni genere hominum, et praeterea intercepti hostium complures equites, peditesque : ex quibus cognitum est hostium consilium, eos hac mente, et conatu venisse, uti novo atque inusitato genere proelii tirones, legionarii que pauci perturbati, Curionis exemplo ab equitatu circumventi obprimerentur : et ita Labienum dixisse pro concione ; tantam sese multitudinem auxiliorum adversariis subministraturum, ut etiam caedendo in ipsa victoria defatigati vincerentur, atque a suis superarentur : quippe qui in illorum sibi confideret multitudine ; primum, quod audierat Romae legiones veteranas dissentire, neque in Africam velle transire : deinde, quod triennio in Africa suos milites consuetudine retentos, fideles sibi jam effecisset ; maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum, levisque armaturae. Praeterea ex fuga proelioque Pompejano Labienus, quos secum a Brundisio transportaverat, equites Germanos Gallosque, ibique postea ex hybridis libertinis servisque conscripserat ; armaverat, equoque uti frenato condocuerat. Praeterea regia auxilia, elephantes cxx, equitatusque innumera bilis : deinde legiones conscriptae ex cujusquemodi generis amplius xii millibus. Hac spe atque ea audacia inflammatus Labienus, cum equitibus Gallis Germanisque mdc, Numidarum sine frenis iix millibus, praeterea Petrejana auxilio adhibito equitibus m c, peditum ac levis armaturae quater tanto, sagittariis ac funditoribus, hippotoxotisque compluribus ; his copiis pridie Non. Jan. post diem iiii, quam Africam adtigit, in campis planissimis purissimisque ab hora diei quinta usque ad Solis occasum est decertatum. In eo proelio Petrejus graviter ictus ex acie recessit.

XX. Caesar interim castra munire diligentius,  
praesidia

praesidia firmare majoribus copiis, vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare deducere, et a castris alterum eodem, quo tutius ultro citroque commeari, auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent; tela, tormenta ex navibus in castra comportare, remigum partem ex classe, Gallorum, Rhodiorum, epibatarumque, armare, et in castra evocare; uti, si posset, eadem ratione, qua adversarii, levis armatura interjecta inter equites suos interponeretur; sagittariisque ex omnibus navibus, Ityreis, Syriis, et cujusque generis ductis in castra compluribus, frequentabat suas copias: (audiebat enim Scipionem post diem tertium ejus diei, quo proelium factum erat, adpropinquare, copias suas cum Labieno et Petrejo conjungere; cujus copiae, legionum iix, et equitum iiii millium, esse nunciabantur.) Officinas ferrarias instruere, sagittas, telaque uti fierent complura, curare, glandes fundere, fudes comparare; litteras in Siciliam nunciosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent ad arietes, cujus inopia in Africa esset: praeterea ferrum plumbumque mitteretur. Et animum etiam advertebat, frumento se in Africa, nisi inportatio, uti non posse: priore enim anno, propter adversariorum dilectus, quod stipendiarii aratores milites essent facti, messem non esse factam: praeterea ex omni Africa frumentum adversarios in pauca oppida et bene munita comportasse, omnemque regionem Africae exinanisse frumento: oppida, praeter ea pauca, quae ipsi suis praesidiis tueri poterant, reliqua dirui atque deleri, et eorum incolas intra sua praesidia coëgisse commigrare, agros desertos ac vastatos esse.

XXI. Hac necessitate Caesar coactus, privatos ambiendo, et blande adpellando, aliquantulum frumenti numerum in sua praesidia congesserat; et eo parce utebatur. Opera interim ipse quotidie circumire, et ad ternas cohortes in statione habere propter hostium multitudinem. Labienus faucios suos,



quorum maximus numerus fuit, jubet in plostris deligatos Adrumetum deportari. Naves interim Caesaris onerariae errabundae male vagabantur, incertae locorum atque castrorum suorum: quas singulas scaphae adversariorum complures adortae incendebant, atque expugnabant. Hac re nunciata, Caesar classes circum insulas, portusque disposuit: quo tutius commeatus subportari posset.

XXII. M. Cato interim, qui Uticae praeerat, Cn. Pompejum filium multis verbis, adfidueque objurgare non desistebat. *Tuus, inquit, pater, istuc aetatis quum esset, et animadvertisset Rempublicam ab audacibus sceleratistisque civibus obpressam, bonosque aut interfectos, aut exsilio multatos patria civitateque carere; gloria et animi magnitudine elatus, privatus, atque adolescentulus, paterni exercitus reliquiis conlectis, paene obpressam funditus et deletam Italiam, urbemque Romanam, in libertatem vindicavit: Idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauritaniam mirabili celeritate armis recepit. Quibus ex rebus sibi eam dignitatem, quae est per gentes clarissima notissimaque, conciliavit, adolescentulusque atque eques Romanus triumphavit. Atque ille, non ita amplis rebus patris gestis, neque tam excellenti majorum dignitate parta, neque tantis clientelis, nominisque claritate praeditus, in Rempublicam est ingressus. Tu contra et patris nobilitate, et dignitate, et per te ipse satis animi magnitudine diligentiaque praeditus, nonne eniteris, et proficisceris ad paternas clientelas, auxilium tibi, Reique publicae, atque optimo cuique efflagitatum?*

XXIII. His verbis hominis gravissimi incitatus adolescentulus cum naviculis cujusquemodi generis xxx, inibi paucis rostratis, profectus ab Utica est in Mauritaniam, regnumque Bogudis est ingressus: expeditoque exercitu, numero servorum, liberorum, ii millium, cujus partem inermem, partem armatam habuerat, ad oppidum Ascurum accedere coepit: in quo oppido praesidium fuit regium. Pompejo adveniente, oppidani usque eo passi propius accedere, donec

nec ad ipsas portas ac murum adpropinquaret, subito eruptione facta, prostratos perterritosque Pompejanos in mare passim navesque compulerunt. Ita re male gesta Cn. Pompejus filius naves inde avertit, neque postea litus adtigit, classemque ad insulas Baleares versus convertit.

XXIV. Scipio interim cum iis copiis, quas paullo ante demonstravimus, Uticae grandi praesidio relicto, profectus, primum Adrumeti castra ponit: deinde paucos dies ibi commoratus, noctu itinere facto, cum Petreji et Labieni copiis se conjungit; atque unis castris factis, III millia passuum longe confidunt. Equitatus interim eorum circum Caesaris munitiones vagari, atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratia extra vallum progressi essent, excipere: ita omnes adversarios intra munitiones continere. Qua re Caesariani gravi annona sunt conflictati; ideo quod nondum neque ab Sicilia, neque ab Sardinia commeatus subportatus erat; neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant; neque amplius millia passuum VI terrae Africae quoquo versus tenebant, pabulique inopia premebantur. Qua necessitate coacti veterani milites, equitesque, qui multa terra marique bella confecerant, et periculis inopiaque tali saepe essent conflictati, alga e litore collecta, et aqua dulci eluta, et ita jumentis esurientibus data, vitam eorum producebant.

XXV. Dum haec ita fierent, rex Juba, cognitis Caesaris difficultatibus, copiarumque paucitate, non est visum, dari spatium convalescendi, augendarumque ejus opum. Itaque, comparatis equitum magnis peditumque copiis, subsidio suis, egressus e regno, ire contendit. P. Sittius interim, et rex Bochas, junctis suis copiis, cognito regis Jubae egressu, propius ejus regnum copias suas admovere: Cirtamque, oppidum ejus regni opulentissimum, adorti paucis diebus pugnando capiunt, et praeterea duo oppida Gaetulorum: quibus quum conditionem ferrent, ut



oppido excederent, idque sibi vacuum transferrent, conditionemque repudiassent, postea ab eis capti interfectique sunt omnes. Inde progressi, agros oppidaque vexare non desistunt. Quibus rebus cognitis, Juba, quum jam non longe ab Scipione atque ejus ducibus abesset, capit consilium, satius esse sibi suoque regno subsidio ire, quam, dum alios adjuturus proficisceretur, ipse suo regno expulsus, forsitan utraque re expelleretur. Itaque rursus se recipere; atque auxilia etiam ab Scipione abduxit, sibi suisque rebus timens; elephantisque xxx relictis, suis finibus oppidisque subpetias profectus est.

XXVI. Caesar interim, quum de suo adventu dubitatio in provincia esset, neque quisquam crederet, ipsum, sed aliquem legatum cum copiis in Africam venisse; conscriptis litteris circum provinciam, omnes civitates facit de suo adventu certiores. Interim nobiles homines ex suis oppidis profugere, et in castra Caesaris devenire, et de adversariorum ejus crudelitate acerbitateque commemorare coeperunt: quorum lacrimis, querelisque Caesar commotus, quum antea constitisset in stativis castris, aestate inita, cunctis copiis auxiliisque actis, bellum cum adversariis suis gerere instituit, litterisque celeriter in Siciliam ad Allienum, et Rabirium Postumum conscriptis, et per cata scopum missis, *ut sine mora, aut ulla excusatione hiemis ventorumque, quam celerrime exercitus sibi transportaretur: Africam provinciam perire, funditusque everti ab suis inimicis: quod nisi celeriter sociis foret subventum, praeter ipsam Africam terram nihil, ne tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere insidiisque reliquum futurum.* Atque ipse in tanta erat festinatione et expectatione, ut postero die, quam misisset litteras, nunciumque in Siciliam, classem exercitumque morari, diceret, dies noctesque oculos mentemque ad mare dispositos directosque haberet. Nec mirum: animadvertibat enim villas exuri, agros vastari, pecus diripi, trucidari, oppida castellaque dirui deserique,

que, principes civitatum aut interfici, aut in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in servitutem abripi: iis se in miseriis, suamque fidem inplorantibus, auxilio propter copiarum paucitatem esse non posse. Milites interim in opere exercere, castra munire, turres, castella facere, molesque jacere in mare non intermittere.

XXVII. Scipio interim elephantos hoc modo condocere instituit. II instruxit acies; unum funditorum contra elephantos, quae quasi adversariorum locum obtineret, et contra eorum frontem adversam lapillos minutos mitteret: deinde in ordinem elephantos constituit: post illos autem suam aciem instruxit; ut, quum ab adversariis lapides mitti coepissent, et elephanti perterriti se ad suos convertissent, rursus a sua acie, lapidibus missis, eos converterent adversus hostem; quod aegre tardeque fiebat: rudes enim elephanti, multorum annorum doctrina, usuque vetusto vix edocti, tamen communi periculo in aciem producuntur.

XXVIII. Dum haec ad Ruspinam ab utrisque ducebantur, C. Virgilius, Praetorius, qui Thapsi oppido maritimo praeerat, quum animadvertisset naves singulas cum exercitu Caesaris, incertas locorum atque castrorum suorum, vagari; occasionem nactus, navem, quam ibi habuit actuariam, militibus complet et sagittariis; et eidem scaphas de navibus adjungit; ac singulas naves Caesarianas confectari coepit. Et, quum plures adortus, pulsus fugatusque inde discessisset, nec tamen desisteret periclitari, forte incidit in navem, in qua erant duo Titii Hispani adolescentes, tribuni legionis v, quorum patrem Caesar in senatum legerat, et cum his T. Salienus, centurio legionis ejusdem, qui M. Messallam legatum obsederat Messanae, et seditiosissima oratione apud eum est usus: idemque pecuniam, et ornamenta triumphi Caesaris retinenda et custodienda curaverat: et ob has causas timebat sibi. Hic propter conscientiam



tiam peccatorum suorum persuasit adolescentibus, ne repugnarent, seseque Virgilio transferrent. Itaque deducti a Virgilio ad Scipionem, custodibus traditi, et post diem III sunt interfecti. Qui quum ducerentur ad necem, petisse dicitur major Titius a centurionibus, uti se priorem, quam fratrem, interficerent: idque ab eis facile inpetrasse, atque ita esse interfectos.

XXIX. Turmae interim equitum, quae pro vallo in stationibus esse solebant, ab utrisque ducibus, quotidie minutis proeliis inter se depugnare non intermittunt: nonnumquam etiam Germani, Gallique Labieniani cum Caesaris equitibus, fide data, inter se conloquebantur. Labienus interim cum parte equitatus Leptim oppidum, cui praerat Saserna cum cohortibus III, obpugnare, ac vi inrumpere conabatur: quod ab defensoribus propter egregiam munitionem oppidi, et tormentorum multitudinem, facile et sine periculo defendebatur. Quod ubi saepius ejus equitatus facere non intermittebat; et quum forte ante portam turma densa adstitisset, scorpione accuratius missa, atque eorum decurione percussa, et ad Decumanam defixo, reliqui perterriti, fuga se in castra recipiunt: quo facto postea sunt deterriti oppidum tentare.

XXX. Scipio interim fere quotidie non longe a suis castris passibus CCC instruere aciem, ac maiore parte diei consumpta, rursus se in castra recipere. Quod quum saepius fieret, neque ex Caesaris castris quisquam prodiret, neque propius ejus copias accederet; despecta patientia Caesaris, exercitusque ejus, universis copiis productis, elephantisque turritis xxx ante aciem instructis, quam latissime potuit porrecta equitum peditumque multitudine, uno tempore progressus, haud ita longe a Caesaris castris constitit in campo.

XXXI. Quibus rebus cognitis, Caesar jubet milites, qui extra munitiones processerant, quique pabulandi,

landi, aut lignandi, aut etiam muniendi gratia vallem petierant, quique ad eam rem opus erant, omnes intra munitiones minutatim modesteque sine tumultu aut terrore se recipere, atque in opere consistere: equitibus autem, qui in statione fuerant, praecipit, ut usque eo locum obtinerent, in quo paullo ante constitissent, donec ab hoste missum telum ad se perveniret: quod si propius accederetur, quam honestissime se intra munitiones reciperent. Alii quoque equitatu edicit, uti suo quisque loco paratus armatusque praesto esset. At haec non ipse per se coram, quum de vallo prospectaretur, sed mirabili peritus scientia bellandi, in praetorio sedens, per speculatores, et nuncios imperabat, quae fieri volebat: animadvertibat enim, quamquam magnis essent copiis adversarii freti, tamen saepe a se fugatis, pulsus, perterritisque et concessam vitam, et ignota peccata. Quibus rebus numquam tanta subpeteret ex ipsorum inertia conscientiaque animi victoriae fiducia, ut castra sua adoriri auderent. Praeterea ipsius nomen auctoritasque magna ex parte eorum exercitus minuebat audaciam: tum egregiae munitiones castrorum, et valli fossarumque altitudo, et extra vallum stili caeci, mirabilem in modum confiti, vel sine defensoribus aditum adversariis prohibebant: scorpionum, catapultarum, ceterorumque telorum, quae ad defendendum solent parari, magnam copiam habebat. Atque haec propter exercitus sui praesentis paucitatem et tirocinium praeparaverat; non hostium vi et metu commotus, patientem se timidumque hostium opinioni praebebat: neque idcirco copias, quamquam erant paucae, tironumque, non educebat in aciem, quod victoriae suorum diffideret: sed referre arbitrabatur, cujusmodi victoria esset futura: turpe enim sibi existimabat, tot rebus gestis, tantisque exercitibus devictis, tot tam claris victoriis partis, ab reliquis copiis adversariorum suorum, ex fuga conlectis, se cruentam adeptum existimari victoriam. Itaque conti-



constituerat gloriam exultationemque eorum pati, donec sibi veteranarum legionum pars aliqua in secundo commeatu occurrisset.

XXXII. Scipio interim paullisper, ut ante dixi, in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Caesarem videretur, paullatim reducit suas copias in castra, et, concione advocata, de terrore suo, desperationeque exercitus Caesaris verba facit; et cohortatus suos, victoriam propriam se eis brevi daturum pollicetur. Caesar jubet milites rursus ad opus redire, et, per causam munitionum, tirones in labore defatigare non intermittit. Interim Numidae Gaetuli diffugere quotidie ex castris Scipionis, et partim in regnum se conferre, partim, quod ipsi, majoresque eorum beneficio C. Marii usi fuissent, Caesaremque ejus adfinem esse audiebant, in ejus castra perfugere catervatim non intermittunt. Quorum ex numero electis hominibus, inlustrioribus Gaetulis, et litteris ad suos cives datis, cohortatus, uti, manu facta, se suosque defenderent, et ne suis inimicis adversariisque dicto audientes essent, mittit.

XXXIII. Dum haec ad Ruspinam fiunt, legati ex Achilla, civitate libera, etiam undique ad Caesarem veniunt; seque paratos, quaecumque imperasset, et libenti animo facturos pollicentur: tantum orare et petere ab eo, ut sibi praesidium daret, quo tutius id, et sine periculo facere possent: se et frumentum, et quaecumque res eis subpeteret, communis salutis gratia ministraturos. Quibus rebus facile a Caesare inpetratis, praesidioque dato, C. Messium, aedilitia functum potestate, Achillam jubet proficisci. Quibus rebus cognitis, Confidius Longus, qui Adrumeti cum II legionibus et equitibus DCC praeerat, celeriter, ibi parte praesidii relicta, cum IIX cohortibus ad Achillam ire contendit. Messius, celerius itinere confecto, prior Achillam cum cohortibus pervenit. Confidius interim, quum ad urbem cum copiis accessisset, et animadvertisset, praesidium Caesaris

ris ibi esse, non ausus periculum suorum facere, nulla re gesta pro multitudine hominum, rursus Adrumetum se recipit: deinde paucis post diebus, equestribus copiis ab Labieno adductis, rursus Achillitanos, castris positis, obsidere coepit.

XXXIV. Per id tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum a Caesare cum classe demonstravimus, Cercinam pervenit. Cujus adventu C. Decimius, quaestorius, qui ibi cum grandi familiae suae praesidio praeerat commeatui, parvulum navigium nactus conscendit, ac se fugae commendat. Sallustius interim praetor a Cercinatibus receptus, magno numero frumenti invento, naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet, atque in castra ad Caesarem mittit. Allienus interim proconsul e Lilybaeo in naves onerarias inponit legiones XIII, et XIV, et equites Gallos DCCC; funditorum sagittariorumque mille, ac secundum commeatum in Africam mittit ad Caesarem: quae naves, ventum secundum naetae, IV die in portum ad Ruspinam, ubi Caesar castra habuerat, incolumes pervenerunt. Ita Caesar duplici laetitia ac voluptate uno tempore auctus, frumento auxiliisque; tandem, suis exhilaratis, annonaeque levata, sollicitudinem deponit; legiones, equitesque ex navibus egressos jubet ex languore nauseaque reficere; dimissos in castella, munitionesque disponit.

XXXV. Quibus rebus Scipio, quique cum eo erant comites, mirari, et requirere: C. Caesarem, qui ultro consueffet bellum inferre, ac laceffere proelio, subito commutatum non sine magno consilio suspicabantur. Itaque ex ejus patientia in magnum timorem conjecti, ex Gaetulis duos, quos arbitrabantur suis rebus amicissimos, magnis praemiis pollicitationibusque propositis, pro perfugis, speculandi gratia, in Caesaris castra mittunt: qui simul ad eum sunt deducti, petierunt, ut sibi liceret sine periculo verba proloqui. Potestate facta, *Saepe numero, inquit, Imperator,*  
*compiures*



*complures Gaetuli, qui sumus clientes C. Marii, et prope-  
modum omnes cives Romani, qui sunt in legione IV, et VI,  
ad te volumus, in tuaque praesidia confugere; sed custo-  
diis equitum Numidarum, quo id sine periculo minus face-  
remus, impediēbamur. Nunc data facultate, pro speculato-  
ribus missi ab Scipione, ad te cupidissime venimus, ut per-  
spiceremus, num quae fossae, aut insidiae elephantis ante  
castra portasque valli factae essent; simulque consilia ves-  
tra contra easdem bestias, comparationemque pugnae cognos-  
ceremus, atque ei renunciaremus. Qui conlaudati a Cae-  
sare, stipendioque donati, ad reliquos perfugas dedu-  
cuntur, quorum orationem celeriter veritas compro-  
bavit: namque postero die ex legionibus iis, quas  
Getuli nominaverunt, milites legionarii complures ab  
Scipione in castra Caesaris perfugerunt.*

XXXVI. Dum haec ad Ruspinam geruntur, M. Cato, qui Uticae praeerat, dilectus quotidie liberti-  
norum, Afrorum, servorum denique, et cujusque-  
modi generis hominum, qui modo per aetatem arma  
ferre poterant, habere, atque sub manum Scipionis,  
in castra submittere, non intermittit. Legati interim  
ex oppido Tisdræ, in quo tritici modium millia ccc  
comportata fuerant a negotiatoribus Italicis aratori-  
busque, ad Caesarem venire; quantaque copia fru-  
menti apud se sit, docent; simulque orant, ut sibi  
praesidium mittat; quo facilius et frumentum, et  
copiae suae conserventur. Quibus Caesar in praesen-  
tia gratias agit, praesidiumque brevi tempore se mis-  
surum dixit; cohortatusque ad suos cives jubet pro-  
ficisci. P. Silius interim cum copiis Numidia fines  
ingressus, castellum, in monte loco munito locatum,  
in quod Juba belli gerendi gratia et frumentum, et  
res ceteras, quae ad bellum usui solent esse, compor-  
taverat, vi expugnando, est potitus.

XXXVII. Caesar, postquam legionibus veteranis  
II, equitatu levique armatura copias suas ex secundo  
commeatu auxerat, naves VI onerarias statim jubet  
Lilybaeum ad reliquum exercitum transportandum  
proficisci:

proficisci: ipse vi Kal. Febr. circiter vigilia prima imperat, speculatores adparitoresque omnes ut sibi praesto essent. Itaque, omnibus insciis, neque suspicantibus, vigilia tertia jubet omnes legiones ex castris educi, atque se consequi ad oppidum Ruspinae versus, in quo ipse praesidium habuit, et quod primum ad amicitiam ejus accessit: inde parvulam proclivitatem digressus, sinistra parte campi, propter mare legiones ducit. Hic campus mirabili planitie patet millia passuum xv: quem jugum ingens a mari ortum, neque ita praealtum, velut theatri efficit speciem. In hoc jugo colles sunt excelsi pauci; in quibus singulae turres speculaeque singulae perveteres erant conlocatae: quarum apud ultimam praesidium et statio fuit Scipionis.

XXXVIII. Postquam Caesar ad jugum, de quo docui, adscendit; atque in unumquemque collem turres castellaque facere coepit; atque ea minus semihora effecit; et postquam non ita longe ab ultimo colle, turrique fuit, quae proxima fuit castris adversariorum, in qua docui esse praesidium, stationemque Numidarum; paullisper commoratus, perspectaque natura loci, equitatu in statione disposito, legionibus opus adtribuit; brachiumque medio jugo ab eo loco, ad quem pervenerat, usque ad eum, unde egressus erat, jubet dirigi ac muniri. Quod postquam Scipio Labienusque animadvertunt, equitatu omni ex castris educto, acieque equestri instructa, a suis munitionibus circiter passus mille progrediuntur, pedestremque copiam in secunda acie minus passus cd a castris suis constituunt.

XXXIX. Caesar in opere milites adhortari, neque adversariorum copiis moveri. Quum jam non amplius passuum md inter hostium aciem, suasque munitiones esse animadvertisset; intellexissetque ad inpediendos milites suos, et ab opere depellendos, hostem propius accedere; necesseque haberet legiones a munitionibus deducere; imperat turmae Hispanorum,



rum, ad proximum collem propere adcurrerent, praesidiumque inde deturbarent, locumque caperent; eodemque jubet levis armaturae paucos consequi subsidio: qui missi celeriter, Numidas adorti partim vivos capiunt, nonnullos equites fugientes convulnerunt, locoque sunt potiti. Postquam id Labienus animadvertit, quo celerius iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui prope totum dextrum cornu avertit, atque suis fugientibus subpetias ire contendit. Quod ubi Caesar conspexit, Labienum ab suis copiis longius jam abscessisse; equitatus sui alam sinistram ad intercludendos hostes inmisit.

XL. Erat in eo campo, ubi ea res gerebatur, villa permagna, iv turribus exstructa, quae Labieni prospectum inpediebat, ne posset animum advertere, ab equitatu Caesaris se intercludi. Itaque non prius vidit turmas Julianas, quam suos caedi a tergo sensit: ex qua re subito in terrorem converso equitatu Numidarum, recta in castra fugere contendit. Galli Germanique, qui restiterant, ex superiore loco et post tergum circumventi, fortiterque resistentes, conciduntur universi. Quod ubi legiones Scipionis, quae pro castris erant instructae, animum adverterunt; metu ac terrore obcaecatae, omnibus portis in sua castra fugere coeperunt. Postea Scipione ejusque copiis campo collibusque exturbatis, atque in castra compulsis, quum receptui Caesar cani jussisset, equitatumque omnem intra suas munitiones recepisset, campo purgato, animadvertit mirifica corpora Gallorum Germanorumque, qui partim ejus auctoritatem erant ex Gallia secuti, partim pretio pollicitationibusque adducti ad eum se contulerant; nonnulli, qui ex Curionis proelio capti conservatique parem gratiam in fide partienda praestare voverant. Horum corpora mirifica specie amplitudineque, caesa toto campo, ac prostrata diverse jacebant.

XLI. His rebus gestis, postero die Caesar ex omnibus

nibus praefidiis cohortes eduxit, atque omnes suas copias in campo instruxit: Scipio, suis male acceptis, occisis convulneratisque, intra suas continere se munitiones coepit. Caesar, instructa acie, secundum infimas jugi radices propius munitiones leniter accessit. Jamque minus mille passuum ab oppido Uzita, quod Scipio tenebat, aberant legiones Julianae; quum Scipio veritus, ne oppidum amitteret, unde aquari, reliquisque rebus sublevari ejus exercitus consueverat, eductis omnibus copiis, quadruplici acie instructa, ex instituto suo, prima equestri turmatim directa, elephantisque turritis interpositis armatisque, subpetias ire contendit. Quod ubi Caesar animadvertit, arbitratus Scipionem, ad dimicandum paratum ad se certo animo venire; in eo loco, quo paullo ante commemoravi, ante oppidum constitit, suamque aciem mediam eo oppido textit. Dextrum sinistrumque cornu, ubi elephantis erant, in conspectu patenti adversariorum constituit.

XLII. Quum jam prope Solis occasum Caesar expectavisset, neque ex eo loco, quo constiterat, Scipionem progredi propius se animadvertisset, locoque magis se defendere, si res coëgisset, quam in campo comminus consistere audere; non est visa ratio propius accedendi eo die ad oppidum; quoniam ibi praesidium grande Numidarum esse cognoverat, hostesque mediam aciem suam oppido texisse; sibi quoque difficile factum esse intellexit, simul et oppidum uno tempore obpugnare, et in acie in cornu dextro, ac sinistro, ex iniquiore loco, pugnare, praesertim quum milites a mane diei jejuni sub armis stetissent defatigati. Itaque, reductis suis copiis in castra, postero die propius eorum aciem instituit exporrigere munitiones.

XLIII. Interim Confidius, qui Achillam iix cohortibus stipendiariis Numidis Gaetulisque obsidebat, ubi C. Messius cohortibus praeerat, diu multumque expertus, magnisque operibus saepe admotis, et iis ab oppidanis incensis, quum proficeret nihil,

D d

subito



subito nuncio de equestri proelio adlato commotus, frumento, cujus in castris copiam habuerat, incenso; vino, oleo, ceterisque rebus, quae ad victum parari solent, conreptis, Achillam, quam obsidebat, deseruit; atque, itinere per regnum Jubae facto, copias cum Scipione partitus, Adrumetum se recepit.

XLIV. Interea ex secundo comneatu, quem a Sicilia miserat Allienus, navis una, in qua fuerat Q. Cominius, et L. Ticide eques Romanus, ab residua classe quum erravisset, delataque esset vento ad Thapson, a Virgilio scaphis naviculisque actuariis excepta est, et ad Scipionem deducta. Item altera navis trieris ex eadem classe errabunda, ac tempestate ad Aegimurum delata, a classe Vari et M. Octavii est capta; in qua milites veterani cum uno centurione, et nonnulli tirones fuerunt: quos Varus, adservatos sine contumelia, deducendos curavit ad Scipionem. Qui, postquam ad eum pervenerunt, et ante suggestum ejus constituerunt, *Non vestra, inquit, sponte vos, certo scio, sed illius scelerati vestri imperatoris impulsu et imperio coactos, cives et optimum quemque nefarie consecrari: quos quoniam fortuna in nostram detulit potestatem, si, id quod facere debetis, Rempublicam cum optimo quoque defendetis, certum est vobis vitam et pecuniam donare: quapropter, quid sentiat, proloquimini.*

XLV. Hac habita oratione, Scipio, quum existimasset pro suo beneficio sine dubio ab iis gratias sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. Ex eis Centurio legionis XIV, *Pro tuo, inquit, summo beneficio, Scipio, tibi gratias ago, (non enim imperatorem te adpello) quod mihi vitam incolumitatemque, belli jure capto, polliceris: et forsitan isto uterer beneficio, si non ei summum scelus adjungeretur. Egone contra Caesarem, Imperatorem meum, apud quem ordinem duxi, ejusque exercitum, pro cuius dignitate victoriaque amplius xxxvi annis depugnavi, adversus armatusque consistam? Neque ego istud facturum sum, et te magnopere, ut de negotio desistas, adhortor: contra cuius enim copias contendas, si minus antea expertus*

es,

*es, licet nunc cognoscas. Elige ex tuis cohortem unam, quam putas esse firmissimam, et constitue contra me: ego autem ex meis commilitonibus, quos nunc in tua tenes potestate, non amplius x sumam. Tunc ex virtute nostra intelleges, quid ex tuis copiis sperare debeas.*

XLVI. Postquam haec centurio praesenti animo adversus opinionem ejus est locutus; ira percitus Scipio, atque animi dolore incensus adnuit centurionibus, quid fieri vellet: atque ante pedes centurionem interficit, reliquosque veteranos a tironibus jubet secerni. *Abducite, inquit, istos nefario scelere contaminatos, et caede civium saginatos.* Sic extra vallum deducti sunt, et cruciabiliter interfecti. Tirones autem jubet inter legiones dispertiri, et Cominium cum Ticide in conspectum suum prohibet adduci. Qua ex re Caesar commotus, eos, quos in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custodiae causa in salo esse jusserat, ut suis onerariis longisque navibus praesidio essent; ob negligentiam ignominiae causa dimittendos ab exercitu, gravissimumque in eos edictum proponendum curavit.

XLVII. Per id tempus fere Caesaris exercitui res accidit incredibilis auditu: namque, Virgiliarum signo confecto, circiter vigilia secunda noctis, nimbus cum saxea grandine subito est exortus ingens. Ad hoc autem incommodum accesserat, quod Caesar non, more superiorum imperatorum, in hibernis exercitum continebat, sed in tertio quartoque die procedendo, propiusque hostem accedendo, castra communiebat; opereque faciendo, milites se circumspicendi non habebant facultatem. Praeterea ita ex Sicilia exercitum transportaverat, ut praeter ipsum militem et arma, neque vas, neque mancipium, neque ullam rem, quae usu militi esse consuevit, in naves inponi pateretur: in Africam autem non modo sibi quidquam non adquisierant, aut paraverant; sed etiam propter annonae caritatem, ante parata consumserant. Quibus rebus adtenuati, oppido perquam pauci sub pellibus acquiescebant: reliqui ex vesti-



mentis tentoriolis factis, atque arundinibus scopisque contextis, permanebant. Itaque, subito imbre grandineque consecuta gravati pondere, tenebris, aquaque omnes subruti disiectique, nocte intempesta, ignibus extinctis, rebusque, ad victum pertinentibus, omnibus corruptis, per castra passim vagabantur, scutisque capita contegebant. Eadem nocte v legionis pilorum cacumina sua sponte arserunt.

XLVIII. Rex interim Juba de equestri proelio Scipionis certior factus, evocatusque ab eodem litteris, praefecto Sabura cum parte exercitus contra Sittium relicto, ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet exercitui Scipionis, ac terrorem Caesaris, cum III legionibus, equitibusque frenatis DCCC, Numidis sine frenis, peditibusque levis armaturae grandi numero, elephantisque xxx, egressus e regno ad Scipionem est profectus. Postquam ad eum pervenit, castris regiis seorsum positis, cum eis copiis, quas commemoravi, haud ita longe ab Scipione confedit: (Erat in castris Caesaris superiori tempore magnus terror, et, expectatione copiarum regiarum, exercitus ejus magis suspensiore animo ante adventum Jubae commovebatur: postquam vero castra castris contulit, despectis ejus copiis, omnem terrorem deponit. Ita, quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem praefens dimiserat:) quo facto cuivis facile fuit intellectum, Scipioni additum animum fiduciamque, regis adventu: nam postero die universas suas regisque copias cum elephantis LX productas in aciem, quam speciosissime potuit, instruxit; ac paullo longius progressus ab suis munitionibus, haud ita diu commoratus se recepit in castra.

XLIX Caesar, postquam animadvertit, Scipioni auxilia fere, quae expectasset, omnia convenisse, neque moram pugnandi ullam fore, per jugum summum cum copiis progredi coepit, et brachia protinus ducere, et castella munire, propiusque Scipionem capiendo loca excelsa occupare contendit. Adversarii magnitudine copiarum confisi proximum collem occu-

occupaverunt, atque ita longius sibi progrediendi eripuerunt facultatem. Eiusdem collis occupandi gratia Labienus consilium ceperat; et, quo propiore loco fuerat, eo celerius occurrerat.

L. Erat convallis satis magna latitudine, altitudine praerupta, crebris locis, speluncae in modum subrutis: quae erant transgredienda Caesari ante, quam ad eum collem, quem capere volebat, perveniretur: ultraque eam convallem olivetum vetus, crebris arboribus condensum. Hic quum Labienus animadvertisset, Caesarem, si vellet eum locum occupare, prius necesse esse convallem olivetumque transgredi, eorum locorum peritus in insidiis cum parte equitatus, levique armatura confedit: et praeterea post montem collesque, equites in occulto conlocaverat; ut quum ipse ex improviso legionarios adortus esset, ex colle se equitatus ostenderet, et re duplici perturbatus Caesar, ejusque exercitus, neque retro regrediundi, neque ultra procedendi oblata facultate, circumventus concideretur. Caesar, equitatu ante praemisso, inscius insidiarum quum ad eum locum venisset, abusi, sive obliti praeceptorum Labieni, sive veriti, ne in fossa ab equitibus obprimerentur, rari, ac singuli de rupe prodire, et summa petere collis: quos Caesaris equites consecuti partim interfecerunt, partim vivorum sunt potiti: deinde protinus collem petere contenderunt, atque eum, decusso Labieni praesidio, celeriter occupaverunt. Labienus cum parte equitum vix fuga sibi peperit salutem.

LI. Hac re per equites gesta, Caesar legionibus opera distribuit, atque in eo colle, quo erat potitus, castra munivit. Deinde ab suis maximis castris per medium campum, e regione oppidi Uzitae, quod inter sua castra, et Scipionis, in planitie positum erat, tenebaturque a Scipione, duo brachia instituit duci, et ita erigere, ut ad angulum dextrum, sinistrumque ejus oppidi convenirent. Id hac ratione opus instruebat, ut, quum propius oppidum copias admovisset,



obpugnareque coepisset, tecta latera suis munitionibus haberet, ne ab equitatus multitudine circumventus ab obpugnatione deterreretur; praeterea, quo facilius conloquia fieri possent, et si qui perfugere vellet, id quod antea saepe acciderat magno cum eorum periculo, tum facile et sine periculo fieret: voluit etiam experiri, quum propius hostem accessisset, haberetne in animo dimicare. Accedebat etiam ad reliquas causas, quod is locus depressus erat, puteique ibi complures fieri poterant: aquatione enim longa et angusta utebantur. Dum haec opera, quae ante dixi, fiebant a legionibus, interim pars acie ante opus instructa sub hoste stabat. Equites barbari levisque armaturae, proeliis minutis comminus dimicabant.

LII. Caesar ab eo opere quum jam sub vespere copias in castra reduceret; magno incurfu, cum omni equitatu levique armatura, Juba, Scipio, Labienus, in legionarios inpetum fecerunt. Equites Caesariani vi universae subitaeque hostium multitudinis pulsi parumper cesserunt. Quae res aliter adversariis cecidit: namque Caesar, ex medio itinere copiis reductis, equitibus suis auxilium tulit: equites autem, adventu legionum animo addito, conversis equis in Numidas, cupide insequentes dispersosque inpetum fecerunt, atque eos convulneratos usque in castra regia repulerunt, multosque ex iis interfecerunt: quod ni in noctem proelium esset conjectum, pulvisque vento flatus omnium prospectu obfecisset, Juba cum Labieno capti in potestatem Caesaris venissent; equitatusque cum levi armatura funditus ad internecionem deletus esset. Interim incredibiliter ex legionibus IV et VI Scipionis milites diffugere, partim in castra Caesaris, partim in quas quisque poterat regiones pervenire: itemque equites Curioniani, diffisi Scipioni ejusque copiis, complures se eodem conferebant.

LIII. Dum haec circum Uzitam ab utrisque ducibus

cibus administrantur, legiones duae, ix et x, ex Sicilia navibus onerariis profectae, quum jam non longe a portu Ruspinae abessent, conspicatae naves Caesarianas, quae in statione apud Thapsum stabant, veriti, ne in adversariorum, ut insidiandi gratia ibi commorantium, classem inciderent, imprudentes vela in altum dederunt; ac diu multumque jactati, tandem multis post diebus siti inopiaque confecti ad Caesarem perveniunt.

LIV. Quibus legionibus expositis, memor in Italia pristinae licentiae militaris ac rapinarum certorum hominum, parvulam modo caussulam nactus Caesar, quod C. Avienus Tribunus militum x legionis navem commeatu, familia sua, atque jumentis occupavisset, neque militem unum ab Sicilia sustulisset; postero die de suggestu, convocatis omnium legionum tribunis, centurionibusque: *Maxime vellem, inquit, homines suae petulantiae, nimiaeque libertatis, aliquando finem fecissent, meaeque lenitatis, modestiae, patientiaeque rationem habuissent: sed quoniam ipsi sibi neque modum neque terminum constituunt, quo ceteri dissimiliter se gerant; egomet ipse documentum more militari constituam. C. Aviene, quod in Italia milites populi Romani contra rempublicam instigasti; rapinasque per municipia fecisti; quodque mihi rei publicae inutilis fuisti; et pro militibus tuam familiam iumenta in naves inposuisti; tuaque opera militibus tempore necessario respublica caret: ob eas res, ignominiae causa, ab exercitu meo te removeo: hodieque ex Africa abesse, et, quantum potest, proficisci jubeo. Itemque te, A. Fonteius, quod tribunus militum seditiosus, malusque civis fuisti, ab exercitu dimitto. T. Saliene, M. Tiro, C. Clusinas, quum ordines in meo exercitu beneficio, non virtute consecuti ita vos gesseritis, ut neque bello fortes, neque pace boni aut utiles fueritis, et magis in seditione concitandisque militibus adversus vestrum imperatorem, quam pudoris, modestiaeque fueritis studiosiores; indignos vos esse arbitror, qui in meo exercitu ordines ducatis; missosque facio, et, quantum potest, abesse ex Africa jubeo.*



Itaque transdidit eos centurionibus ; et singulis non amplius singulos additos servos, in navi inponendos separatim curavit.

LV. Gaetuli interim perfugae, quos cum litteris mandatisque a Caesare missos supra docuimus, ad suos cives perveniunt : quorum auctoritate facile adducti, Caesarisque nomine persuasi, a rege Juba desciscunt, celeriterque cuncti arma capiunt ; contraque regem facere non dubitant. Quibus rebus cognitis, Juba distentus triplici bello, necessitateque coactus, de suis copiis, quas contra Caesarem adduxerat, vi cohortes in fines regni sui mittit, quae essent praesidio contra Gaetulos.

LVI. Caesar brachiis perfectis, promotisque usque eo, quo telum ex oppido adjici non posset, castra munit : balistis scorpionibusque crebris ante frontem castrorum, contraque oppidum conlocatis, defensores muri detertere non intermittit : eoque v legiones ex superioribus castris deducit. Qua facultate oblata, inlustriores notissimique, conspectum amicorum propinquorumque efflagitabant, atque inter se conloquebantur. Quae res quid utilitatis haberet, Caesarem non fallebat : namque Gaetuli ex equitatu regio nobiliores, equitumque praefecti, quorum patres cum Mario ante meruerant, ejusque beneficio agris finibusque donati, post Sullae victoriam sub Hiempsalis regis erant potestate dati, occasione capta, nocte jam luminibus accensis, cum equis calonibusque suis circiter mille perfugiunt in Caesaris castra, quae erant in campo proxime Uzitae locata.

LVII. Quod postquam Scipio, quique cum eo erant, cognoverunt, quum commoti ex tali incommodo essent, fere per id tempus M. Aquinium cum C. Saserna conloquentem viderunt. Scipio mittit ad Aquinium, nihil adtinere eum cum adversariis conloqui. Quum nihilo minus ejus sermonem nuncius ad se referret, *sed restare, ut reliqua, quae vellet, perageret* ; viator praeterea ab Juba ad eum est missus, qui diceret,

diceret, audiente Saserna, *Vetat te rex conloqui*. Quo nuncio perterritus discessit; et dicto audiens fuit regi. Usu venisse hoc civi Romano, et ei, qui a populo Romano honores accepisset, incolumi patria, fortunisque omnibus, Jubae barbaro potius obedientem fuisse, quam aut Scipionis obtemperasse nuncio, aut, caesis ejusdem partis civibus, incolumem reverti malle! Atque etiam superbius Jubae factum, non in M. Aquinium, hominem novum, parvumque Senatorem, sed in Scipionem, hominem illa familia, dignitate, honoribus praestantem: nam quum Scipio sagulo purpureo ante regis adventum uti solitus esset, dicitur Juba cum eo egisse, non oportere illum eodem uti vestitu, atque ipse uteretur. Itaque factum est, ut Scipio ad album sese vestitum transferret, et Jubae homini superbissimo inertissimoque obtemperaret.

LVIII. Postero die universas omnium copias de castris omnibus educunt; et supercilium quoddam excelsum nacti non longe a Caesaris castris aciem constituunt, atque ibi consistunt. Caesar item producit copias, celeriterque iis instructis, ante suas munitiones, quae erant in campo, constitit; sine dubio existimans, ultro adversarios, quum tam magnis copiis auxiliisque regis essent praediti, promptiusque profiluissent, ante se concursuros, propiusque se accessuros. Equo circumvectus, legionesque cohortatus, signo dato, accessum hostium aucupabatur: ipse enim a suis munitionibus longius, non sine ratione, non procedebat; quod in oppido Uzitae, quod Scipio tenebat, hostium erant cohortes armatae. Eidem autem oppido ad dextrum latus ejus cornu erant obpositum: verebaturque, ne, si praetergressus esset, ex oppido eruptione facta, ab latere eum adorti conciderent. Praeterea haec quoque eum causa tardavit, quod erat locus quidam perinpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultro occurrendum fore existimabat.

LIX.



LIX. Non arbitror esse praetermittendum, quemadmodum exercitus utriusque fuerint in aciem instructi. Scipio hoc modo aciem direxit. Conlocabat in fronte suas et Jubae legiones; postea autem Numidas in subsidiaria acie ita extenuatos, et in longitudinem directos, ut procul simplex esse acies media ab legionariis militibus videretur; in cornibus autem duplex esse existimabatur. Elefantos dextro, sinistroque cornu conlocaverat, aequalibus inter eos intervallis interjectis: post autem elefantos, armaturas leves, Numidasque substituerat auxiliares. Equitatum frenatum universum in suo dextro cornu disposuerat; sinistrum enim cornu oppido Uzita claudabatur, neque erat spatium equitatus explicandi: praeterea Numidas, levisque armaturae infinitam multitudinem ad dextram partem suae aciei obposuerat, fere interjecto non minus M passuum spatio, et ad collis radices magis adpulerat, longiusque ab adversariorum suisque copiis promoverat: id hoc consilio, ut, quum acies duae inter se concurrissent initio certaminis, paullo longius ejus equitatus circumvectus ex improviso clauderet multitudine sua exercitum Caesaris, atque perturbatum jaculis configeret. Haec fuit ratio Scipionis eo die proeliandi.

LX. Caesaris autem acies hoc modo fuit conlocata; ut ab sinistro ejus cornu ordiar, et ad dextrum perveniam. Habuit in sinistro cornu legionem IX, VIII: in dextro cornu XXX, XXIIII: XIII, XIV, XXIX, XXVI, in media acie: ipsum autem dextrum cornu, secundam aciem fere, in earum legionum parte cohortium conlocaverat. Praeterea ex tironum legionibus paucas adjecerat. Tertiam autem aciem in sinistrum suum cornu contulerat, et usque ad aciei suae mediam legionem porrexerat, et ita conlocaverat, uti sinistrum suum cornu triplex esset. Id eo consilio fecerat, quod suum dextrum latus munitionibus adjuvabatur: sinistrum autem, equitatus hostium multitudi-

titudini uti resistere posset, laborabat; eodemque suum omnem equitatum contulerat: et, quod ei parum confidebat, praesidio his equitibus legionem v praemiserat; levemque armaturam inter equites interposuerat. Sagittarios varie passimque, locis certis, maximeque in cornibus conlocaverat.

LXI. Sic utrorumque exercitus instructi non plus passuum ccc interjecto spatio, quod forsitan ante id tempus acciderat numquam, quin dimicaretur, a mane, usque ad horam x diei, perstiterunt. Jamque Caesar dum exercitum reducere intra munitiones suas coepisset; subito universus equitatus ulterior Numidarum Gaetulorumque sine frenis ad dextram partem se movere, propiusque Caesaris castra, quae erant in colle, se conferre coepit: frenatus autem Labieni eques in loco permanere, legionesque distingere; quum subito pars equitatus Caesaris cum levi armatura contra Gaetulos injussu ac temere longius progressi, paludemque transgressi multitudinem hostium pauci sustinere non potuerunt: levique armatura deserti, ac pulsi, convulneratique, uno equite amisso, multis equis sauciis, levis armaturae xxvii occisis, ad suos refugerunt. Quo secundo equestri proelio facto, Scipio laetus in castra nocte copias reduxit. Quod proprium gaudium bellantibus fortuna tribuere non decrevit; namque postero die Caesar cum parte equitatus sui Leptim, frumenti gratia, misit. In itinere praedatores equites Numidas Gaetulosque ex inprovisto adorti circiter centum partim occiderunt, partim vivorum potiti sunt. Caesar interim quotidie legiones in campum deducere, atque opus facere; vallumque et fossam per medium campum ducere, adversariorumque excursionibus iter obficere non intermittit. Scipio item munitiones contra facere, et, ne jugo a Caesare excluderetur, adproperare. Ita duces utrique et in operibus occupati erant, et nihilo minus equestribus proeliis inter se quotidie dimicabant.

LXIII.



LXII. Interim Varus classem, quam antea Uticae hiemis gratia subduxerat, cognito legionis VII et IIX ex Sicilia adventu, celeriter deducit; illamque Gaetulis remigibus epibatisque complet; insidiandique gratia ab Utica progressus, Adrumetum cum LV navibus pervenit. Cujus adventus inscius Caesar L. Cispium cum classe XXVII navium ad Thapsum versus in stationem, praesidii gratia commeatus sui, mittit: itemque Q. Aquilam cum XIII navibus longis Adrumetum eadem de causa praemittit. Cispium, quo erat missus, celeriter pervenit. Aquila tempestate jactatus promontorium superare non potuit, atque angulum quemdam tutum a tempestate nactus cum classe se longius a prospectu removit. Reliqua classis in falo ad Leptim, egressis remigibus, passimque in litore vagantibus, partim in oppido victus sui mercandi gratia progressis, vacua a defensoribus stabat. Quibus rebus, Varus, ex perfuga cognitis, occasionem nactus, vigilia secunda Adrumeto ex cothone egressus, cum primo mane Leptim universa classe vectus, naves onerarias, quae longius a portu in falo stabant, incendit, et penteres duas, vacuas ab defensoribus, nullo repugnante, cepit.

LXIII. Caesar interim celeriter per nuncios in castris, quum opera circumiret, certior factus, quae aberant a portu millia passuum VI, equo admissio, omissis omnibus rebus, celeriter pervenit Leptim: ibique hortatus, omnes ut se naves consequerentur, primum ipse navigiolum parvulum conscendit: in cursu Aquilam multitudine navigiorum perterritum, atque trepidantem nactus, hostium classem sequi coepit. Interim Varus celeritate Caesaris audaciaque motus, cum universa classe, conversis navibus, Adrumetum versus fugere contendit: quem Caesar in millibus passuum IV consecutus, recuperata quinquere mi cum omnibus suis epibatis, atque etiam hostium custodibus CXXX in ea nave captis, triremem hostium proximam,

nam, quae in repugnando erat commorata, onustam remigum epibatarumque cepit: reliquae naves hostium promontorium superarunt, atque Adrumetum in cothonem se universae contulerunt. Caesar eodem vento promontorium superare non potuit, atque in salo in anchoris ea nocte commoratus, prima luce Adrumetum accedit; ibique navibus onerariis, quae erant extra cothonem, incensis, omnibusque reliquis aliis aut subductis, aut in cothonem compulsis, paulisper commoratus, si forte vellent classe dimicare, rursus se recepit in castra.

LXIV. In ea nave captus est P. Vestrius eques Romanus, et P. Ligarius Afranianus; quem Caesar in Hispania cum reliquis dimiserat, et postea se ad Pompejum contulerat; inde ex proelio effugerat, in Africamque ad Varum venerat; quem ob perjurium perfidiamque Caesar iussit necari: P. Vestrio autem, quod ejus frater Romae pecuniam imperatam numeraverat, et quod ipse suam causam Caesari probaverat, se a Nasidii classe captum, quum ad necem duceretur, beneficio Vari esse servatum, postea facultatem sibi nullam datam transeundi, ignovit.

LXV. Est in Africa consuetudo incolarum, ut in agris, et in omnibus fere villis sub terra specus, condendi frumenti gratia, clam habeant, atque id propter bella maxime, hostiumque subitum adventum praeparent. Qua de re Caesar certior per indicem factus, tertia vigilia legiones II cum equitatu mittit ab castris suis millia passuum X; atque inde magno numero frumenti onustos recipit in castra. Quibus rebus cognitis, Labienus progressus a suis castris millia passuum VII, per jugum et collem, per quem Caesar pridie iter fecerat, ibi castra duarum legionum facit; atque ipse quotidie existimans, Caesarem eadem saepe frumentandi gratia commeaturum, cum magno equitatu levique armatura insidiaturus locis idoneis confedit.

LXVI. Caesar interim de insidiis Labieni ex per-  
fugis



fugis certior factus, paucos dies ibi commoratus, dum hostes quotidiano instituto, saepe idem faciendo in negligentiam adducerentur, subito mane imperat, porta Decumana legiones se iix veteranas cum parte equitatus sequi : atque, equitibus praemissis, neque opinantes insidiatores subito in convallibus latentes levi armatura concidit circiter D ; reliquos in fugam turpissimam coniecit. Interim Labienus cum universo equitatu fugientibus suis subpetias occurrit. Cujus vim multitudinis quum equites pauci Caesariani jam sustinere non possent, Caesar instructas legiones hostium copiis ostendit. Quo facto perterrito Labieno, ac retardato, suos equites recepit incolumes. Postero die Juba Numidas eos, qui, loco amisso, fuga se receperant in castra, in cruce omnes subfixit.

LXVII. Caesar interim, quoniam frumenti inopia premebatur, copias omnes in castra conducit ; atque praesidio Lepti, Ruspinae, Achillae relicto, Cispio, Aquilaeque classe transdita, ut alter Adrumetum, alter Thapsum mari obsiderent, ipse castris incensis, iv noctis vigilia, acie instructa, impedimentis in sinistra parte conlocatis, ex eo loco proficiscitur, et pervenit ad oppidum Agar, quod a Gaetulis saepe antea obpugnatum, summaque vi per ipsos oppidanos erat defensum. Ibi in campo castris unis positus, ipse frumentatum circum villas cum parte exercitus profectus, magno invento hordei, olei, vini, fici numero, paucis tritici, atque recreato exercitu, redit in castra. Scipio interim, cognito Caesaris discessu, cum universis copiis per jugum Caesarem subsequi coepit ; atque ab ejus castris millia passuum vi longe, trinis castris dispartitis copiis, confedit.

LXVIII. Oppidum erat Zeta, quod aberat ab Scipione millia passuum x, ad ejus regionem et partem castrorum conlocatum, a Caesare autem diversum ac remotum, quod erat ab eo longe millia passuum

suum **XIIX.** Huc Scipio legiones **II**, frumentandi gratia, misit. Quod postquam Caesar ex perfuga cognovit, castris ex campo in collem, ac tutiora loca conlocatis, atque ibi praesidio relicto, ipse **IV** vigilia egressus, praeter hostium castra proficiscitur cum copiis, et oppidum potitur. Legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari: et, quum eo contendere conaretur, animadvertit copias hostium iis legionibus occurrere subpetias; quae res ejus inpetum retardavit. Itaque, capto C. Mutio Regino, equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido praeerat, et P. Atrio, equite Romano de conventu Uticensi, et camelis **XXII** regis adductis, praesidio ibi cum Oppio legato relicto, ipse se recipere coepit ad castra.

**LXIX.** Quum jam non longe a castris Scipionis abesset, quae eum necesse erat praetergredi; Labienus Afraniusque cum omni equitatu levique armatura ex insidiis adorti, agmini ejus extremo se obferunt, atque ex collibus primis existunt. Quod postquam Caesar animadvertit, equitibus suis hostium vi obpositis, sarcinas legionarios in acervum jubet comportare, atque celeriter signa hostibus inferre. Quod postquam coeptum est fieri; primo inpetu legionum equitatus et levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa, et dejecta est de colle. Quum jam Caesar existimasset, hostes pulsos deterritosque finem lacessendi facturos, et iter coeptum pergere coepisset; iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt, atque eadem ratione, qua ante dixi, in Caesaris legionarios inpetum faciunt Numidae, levisque armaturae, mirabili velocitate praediti, qui inter equites pugnabant, et una pariterque cum equitibus accurrere et refugere consueverant. Quum hoc saepius facerent, et Julianos proficiscentes insequerentur, et refugerent, stantes propius non accederent, et singulari genere pugnae uterentur; eosque jaculis convulnerare satis esse existimarent; Caesar intellexit, nihil aliud eos conari,  
nisi



nisi ut se cogerent castra in eo loco ponere, ubi omnino aquae nihil esset; ut exercitus ejus jejunos, qui a quarta vigilia usque ad horam x diei nihil gustasset, ac jumenta siti perirent.

LXX. Quum jam ad Solis occasum esset, et non totos c passus in horam iv esset progressus, equitatu suo, propter equorum interitum, extremo agmine remoto, legiones invicem ad extremum agmen evocabat. Ita vim hostium, placide leniterque procedens, per legionarium militem commodius sustinebat. Interim equitum Numidarum copiae dextra sinistraque per colles praecurrere, coronaeque in modum cingere multitudine sua Caesaris copias, pars agmen extremum insequi: Caesaris autem non amplius tres aut quatuor milites veterani, si se convertissent, et pila viribus contorta in Numidas infestos conjecissent, amplius duum millium numero ad unum terga vertebant; ac rursus ad aciem passim, conversis equis, se conligebant, atque in spatio conquebantur, et jacula in legionarios conjiciebant. Ita Caesar, modo procedendo, modo resistendo, tardius itinere confecto, noctis hora prima omnes suos ad unum in castris incolumes, faucibus x factis, reduxit. Labienus, circiter ccc amissis, multis vulneratis, ac defessis instando omnibus, ad suos se recepit. Scipio interim legiones productas cum elephantis, quos ante castra in acie, terroris gratia, in conspectu Caesaris conlocaverat, reducit in castra.

LXXI. Caesar contra ejusmodi hostium genera copias suas, non ut Imperator exercitum veteranum, victoremque maximis rebus gestis, sed ut lanista tirones gladiatores, condocere: quo pede se reciperent ab hoste, et quemadmodum obversi adversariis, et in quantulo spatio resisterent, modo procurrerent, modo recederent; comminarenturque inpetum, ac prope quo loco, et quemadmodum tela mitterent, praecipit: mirifice enim hostium levis armatura anxium exercitum nostrum atque sollicitum habebat: quia et equi-  
tes

tes deterrebat proelium inire, propter equorum interitum; quod eos jaculis interficiebant, et legionarium militem defatigabant propter velocitatem; gravis enim armaturae miles, simul atque ab his infectatus constiterat, in eosque inpetum fecerat, illi veloci cursu facile periculum vitabant.

LXXII. Quibus ex rebus Caesar vehementer commovebatur: quia, quodcumque proelium quoties erat commissum, equitatu suo, sine legionario milite, hostium equitatui, levique armaturae eorum nullo modo par esse poterat. Sollicitabatur autem his rebus, quod nondum hostium legiones cognoverat, et quonam modo sustinere se posset ab eorum equitatu, levique armatura, quae erat mirifica, si legiones quoque accessissent. Accedebat etiam haec causa, quod elephantorum magnitudo, multitudoque, militum animos detinebat in terrore; cui uni rei tamen invenerat remedium: namque elephantos ex Italia transportari jusserat, quo et miles noster speciemque et virtutem bestiae cognosceret, et cui parti corporis ejus telum facile adigi posset; ornatusque ac loratus quum esset elephante, quae pars ejus corporis nuda sine tegmine relinqueretur, ut eo tela conjicerentur: praeterea, ut jumenta bestiarum odorem, stridorem, speciem, consuetudine captarum non reformidarent. Quibus ex rebus largiter erat consecutus: nam et milites bestias manibus pertractabant, earumque tarditatem cognoscebant: equitesque in eos pila praecipitata conjiciebant; atque in consuetudinem equos patientia bestiarum adduxerat.

LXXIII. Ob has causas, quas supra commemoravi, sollicitabatur Caesar, tardiorque et consideratior erat factus, et ex pristina bellandi consuetudine celeritateque excefferat: nec mirum; copias enim habebat in Gallia bellare consuetas locis campestribus, et contra Gallos, homines apertos minimeque insidiosos; qui per virtutem, non per dolum dimicare consueverunt: tum autem erat ei laborandum, ut consueface-



ret milites hostium dolos, insidias, artificia cognoscere, et quid sequi, quid vitare conveniret. Itaque, quo haec celerius conciperent, dabat operam, ut legiones non in uno loco contineret, sed per caussam frumentandi, huc atque illuc raptaret: ideo quod hostium copias ab se, suoque vestigio non discessuras existimabat. Atque post diem III, productas accuratius suas copias sicut instruxerat, propter hostium castra praetergressus, aequo loco invitat ad dimicandum. Postquam abhorreere eos videt, reducit sub vesperum legiones in castra.

LXXIV. Legati interim ex oppido Vacca, quod finitimum fuit Zetae, cujus Caesarem potitum esse demonstravimus, veniunt. Petunt et obsecrant, *ut sibi praesidium mittat: se res complures, quae utiles bello sint, administraturos.* Per idem tempus, Deorum voluntate studioque erga Caesarem, transfuga suos cives facit certiores: *Jubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Caesaris praesidium eo perveniret, ad oppidum adcurrisse, atque adveniente multitudine circumdata, eo potitum; omnibusque ejus oppidi incolis ad unum interfectis, dedisse oppidum diripiendum delendumque militibus.*

LXXV. Caesar interim, lustrato exercitu a. d. XII Kal. Apr. postero die productis universis copiis, progressus a suis castris millia passuum V, a Scipionis circiter duum millium interjecto spatio, in acie constitit. Postquam fatis diuque adversarios a se ad dimicandum invitatos superfedere pugnae animadvertit, reducit copias. Postero die castra movet, atque iter ad oppidum Sarfuram, ubi Scipio Numidarum habuerat praesidium, frumentumque comportaverat, ire contendit. Quod ubi Labienus animadvertit, cum equitatu levique armatura agmen ejus extremum carpere coepit: atque ita lixarum mercatorumque, qui plostris merces portabant, interceptis sarcinis, addito animo, propius audaciusque accedit ad legiones, quod existimabat milites sub onere ac sub sarcinis defatigatos pugnare non posse. Quae res Caesarem non  
fefellerat:

fefellerat : namque expeditos ex singulis legionibus tricenos milites esse jusserat ; itaque eos in equitatum Labieni inmissos turmis fuorum subpetias mittit. Tum Labienus, conversis equis, signorum conspectu perterritus, turpissime contendit fugere ; multis ejus occisis, compluribus vulneratis. Milites legionarii ad sua se recipiunt signa, atque iter incipit ire coeperunt : Labienus per jugum summum collis dextrorsus procul subsequi non desistit.

LXXVI. Postquam Caesar ad oppidum Sarsuram venit ; inspectantibus adversariis, interfecto praesidio Scipionis, quum suis auxilium ferre non auderent, fortiter repugnante P. Cornelio, evocato Scipionis, qui ibi praeerat, atque a multitudine circumvento interfectoque, oppido potitur ; atque ibi frumento exercitui dato, postero die ad oppidum Tisdram pervenit, in quo Confidius per id tempus fuerat cum grandi praesidio, cohorteque sua gladiatorum. Caesar, oppidi natura perspecta, atque inopia ab obpugnatione ejus deterritus, protinus profectus circiter millia passuum iv ad aquam facit castra, atque inde iv die egressus, redit rursus ad ea castra, quae ad Agar habuerat. Idem facit Scipio, atque in antiqua castra copias reducit.

LXXVII. Thabenenses interim, qui sub ditione et potestate Jubae esse consueverant, in extrema ejus regni regione maritima locati, interfecto regio praesidio, legatos ad Caesarem mittunt ; rem a se gestam docent : petunt orantque, ut suis fortunis populus Romanus, quod bene meriti essent, auxilium ferret. Caesar, eorum consilio probato, Marcium Crispum Tribunum cum cohorte, et sagittariis, tormentisque compluribus praesidio Thabenam mittit. Eodem tempore ex legionibus omnibus milites, qui aut morbo inpediti, aut, commeatu dato, cum signis non potuerant ante transire in Africam, ad millia iv, equites cd, funditores sagittarii que mille uno commeatu Caesari occurrerunt. Itaque cum his copiis,



et omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, **III** millibus passuum ab suis castris, ab Scipionis vero **IV** millibus passuum longe constitit in campo.

**LXXVIII.** Erat oppidum infra castra Scipionis nomine Tegea, ubi praesidium equestre circiter **CD** numero habere consuevit. Eo equitatu dextra sinistraque directo ab oppidi lateribus, ipse, legionibus ex castris eductis, atque in jugo inferiore instructis, non longius fere **M** passus ab suis munitionibus progressus, in acie constitit. Postquam diutius in uno loco Scipio commorabatur; et tempus diei in otio consumebatur; Caesar equitum turmas suorum jubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erat, facere inpressionem; levemque armaturam, sagittarios funditoresque eodem submittit. Quod ubi coeptum est fieri; et equis concitatis Juliani impetum fecissent; Pacidius suos equites exporrigere coepit in longitudinem, ut haberent facultatem turmas Julianas circumfundi, et nihilo minus fortissime acerrimeque pugnare. Quod ubi Caesar animadvertit, **CCC**, quos ex legionibus habere expeditos consueverat, ex proxima legione, quae ei proelio in acie constiterat, jubet equitatui succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia equestria submittere, faucibusque ac defatigatis integros, recentioribusque viribus equites subministrare. Postquam equites Juliani **CD** vim hostium ad **IV** millia numero sustinere non poterant, et a levi armatura Numidarum vulnerabantur, minutatimque cedebant; Caesar alteram alam mittit, qui satagentibus celeriter occurrerent. Quo facto sui sublatis, universi, in hostes inpressionem facta, in fugam adversarios dederunt, multis occisis, compluribus vulneratis: insecuti per **III** millia passuum, usque in colles hostibus adactis, se ad suos recipiunt. Caesar in horam **X** commoratus, sicut erat instructus, se ad sua castra recepit, omnibus incolumibus: in quo proelio Pacidius graviter pilo per cassidem

cassidem caput ictus, compluresque duces, ac fortissimus quisque interfecti, vulneratique sunt.

LXXIX. Postquam nulla conditione cogere adversarios poterat, ut in aequum locum descenderent, legionumque periculum facerent; neque ipse propius hostem castra ponere propter aquae penuriam se posse animadvertibat, adversarios non eorum virtute confidere, sed aquarum inopia fretos, despiciere se intellexit: pridie Non. Apr. tertia vigilia egressus, ab Agar xvi millia nocte progressus, ad Thapsum, ubi Virgilius cum grandi praesidio praeerat, castra ponit, oppidumque eo die circummunire coepit, locaque idonea obopportunaque complura praesidiis occupare; hostes ne intrare ad se, ac loca interiora capere possent. Scipio interim, cognitis Caesaris consiliis, ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos, et Virgilium amitteret; confestim Caesarem per superiora loca consecutus, millia passuum iix a Thapso binis castris contendit.

LXXX. Erat stagnum salinarum, inter quod, et mare, angustiae quaedam non amplius mille et quingentos passus intererant; quas Scipio intrare, et Thapsitanis auxilium ferre conabatur: quod futurum Caesarem non fefellerat: namque pridie in eo loco castello munito, ibique trino praesidio relicto, ipse cum reliquis copiis lunatis castris Thapsum operibus circummunivit. Scipio interim exclusus ab incepto itinere, supra stagnum postero die et nocte confecto, coelo albente, non longe a castris praesidioque, quod supra commemoravimus, mc passibus, ad mare versus confedit, et castra munire coepit. Quod postquam Caesari nunciatum est, milite ab opere deducto, castris praesidio Asprenate proconsule cum legionibus ii relicto, ipse cum expedita copia in eum locum citatim contendit; classisque parte ad Thapsum relicta, reliquas naves jubet post hostium tergum quam maxime ad litus adpelli, signumque



suum observare; quo signo dato, subito clamore facto, ex inprovisto hostibus averfis incuterent terrorem; ut perturbati, ac perterriti respicere post terga cogerentur.

LXXXI. Quo postquam Caesar pervenit, et animadvertit aciem pro vallo Scipionis, elephantosque dextro sinistroque cornu conlocatos, et nihilo minus partem militum castra non ignaviter munire; ipse acie triplici conlocata, legione x secundaque dextro cornu; iix et ix sinistro, obpositis v legionibus in quarta acie, ante ipsa cornua quinis cohortibus contra bestias conlocatis, sagittariis, funditoribus in utrisque cornibus dispositis, levique armatura inter equites interjecta, ipse pedibus circum milites concursans, virtutesque veteranorum, proeliaque superiora commemorans, blandeque adpellans, animos eorum excitabat. Tirones autem, qui numquam in acie dimicassent, hortabatur, *ut veteranorum virtutem aemularentur, eorumque famam, nomen, locumque, victoria parta, cuperent possidere.*

LXXXII. Itaque in circumeundo exercitum, animadvertit hostes circa vallum trepidare, atque ultro citroque pavidos concurrere, et modo se inter portas recipere, modo inconstanter inmoderateque prodire. Quum idem a pluribus animadverti coeptum esset; subito legati evocatique obsecrare Caesarem, *ne dubitaret signum dare: victoriam sibi propriam a Diis immortalibus portendi.* Dubitante Caesare, atque eorum studio cupiditatieque resistente, sibi, eruptione pugnari, non placere clamitante, et etiam atque etiam aciem sustentante, subito dextro cornu, injussu Caesaris, tubicen, a militibus coactus, canere coepit. Quo facto ab universis cohortibus signa in hostem coepere inferri, quum centuriones pectore adverso resisterent, vique continerent milites, ne injussu imperatoris concurrerent, nec quidquam proficerent.

LXXXIII. Quod postquam Caesar intellexit, incitatis

citatis militum animis resisti nullo modo posse, signo *Felicitatis* dato, equo admissio, in hostem contra principes ire contendit. A dextro interim cornu funditores sagittariiue concita tela in elephantos frequentes injiciunt. Quo facto bestiae stridore fundarum lapidumque deterritae sese convertere, et suos post se frequentes stipatosque proterere, et in portas valli semifactas ruere contendunt. Item Mauri equites, qui in eodem cornu cum elephantis erant, praesidio deserti principes fugiunt. Ita celeriter bestiis circumitis, legiones vallo hostium sunt potitae: et paucis, acriter repugnantibus, interfectis, reliqui concitati in castra, unde pridie erant egressi, confugiunt.

LXXXIV. Non videtur esse praetermittendum de virtute militis veterani v legionis: nam quum in sinistro cornu elephans, vulnere ictus et dolore concitatus, in lixam inermem inpetum fecisset, eumque sub pede subditum, deinde genu innixus pondere suo, proboscide erecta vibrantique, stridore maximo premeret atque enecaret; miles hic non potuit pati, quin se armatum bestiae obferret: quem postquam elephans ad se telo infesto venire animadvertit, relicto cadavere militem proboscide circumdat, atque in sublime extollit armatum. Qui in ejusmodi periculo quum constanter agendum sibi videret, gladio proboscidem, quo erat circumdatus, caedere, quantum viribus poterat, non destitit: quo dolore adductus elephans, milite abjecto, maximo cum stridore cursuque conversus ad reliquas bestias se recepit.

LXXXV. Interim Thapso qui erant praesidio, ex oppido eruptionem porta maritima faciunt; et, sive ut suis subsidio occurrerent; sive ut, oppido deserto, fuga salutem sibi pararent, egrediuntur, atque ita per mare ymbilici sine ingressi, terram petebant: qui a servitiis puerisque, qui in castris erant, lapidibus pilisque prohibiti terram adtingere, rursus se in oppi-



dum receperunt. Interim Scipionis copiis prostratis, passimque toto campo fugientibus, confestim Caesaris legiones consequi, spatiumque se non dare conligendi: qui postquam ad ea castra, quae petebant, perfugerunt, ut relictis castris rursus sese defenderent; ducem aliquem requirunt, quem respicerent, cujus auctoritate imperioque rem gererent: qui postquam animadverterunt, neminem ibi esse praesidio, protinus, armis abjectis, in regia castra fugere contendunt. Quo postquam pervenerunt, ea quoque ab Julianis teneri vident. Desperata salute, in quodam colle consistunt: atque armis demissis salutationem more militari faciunt. Quibus miseris ea res parvo praesidio fuit: namque milites veterani, ira et dolore incensi, non modo, ut parcerent hosti, non poterant adduci; sed etiam ex suo exercitu inlustres urbanos, quos auctores adpellabant, complures aut vulnerarunt, aut interfecerunt: in quo numero fuit Tullius Rufus, Quaestorius: qui pilo transiectus consulto a milite, interiit. Item Pompejus Rufus, brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Caesarem adcurrisset, interfectus esset. Quo facto complures equites Romani senatoresque perterriti ex proelio se receperunt; ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi adsumsissent immoderate peccandi, impunitatis propter maximas res gestas spe, ipsi quoque interficerentur. Itaque ii omnes Scipionis milites, quum fidem Caesaris inplorarent, inspectante ipso Caesare, et a militibus deprecante, eis uti parcerent, ad unum sunt interfecti.

LXXXVI. Caesar trinis castris potitus, occisisque hostium x millibus, fugatisque compluribus, se recepit, l. militibus amissis, paucis faucibus, in castra: ac statim ex itinere ante oppidum Thapsum constitit, elephantosque LXIV ornatos armatosque cum turribus ornamentisque capit, captos ante oppidum instructos constituit: id hoc consilio, si posset Virgilius, quique cum eo obsidebantur, rei male gestae suorum

suorum indicio a pertinacia deduci. Deinde ipse Virgilium adpellavit, invitavitque ad deditionem, suamque lenitatem et clementiam commemoravit: quem postquam animadvertit responsum sibi non dare, ab oppido recessit. Postero die, divina re facta, concione advocata, in conspectu oppidanorum milites conlaudat; totumque exercitum veteranum donavit; praemia fortissimo cuique, ac bene merenti pro suggestu tribuit: ac statim inde digressus, Rebi-lo Proconsule cum III ad Thapsum legionibus, et Cn. Domitio cum II Tisdrae, ubi Confidius praeerat, ad obsidendum relictis, M. Messalla Uticam ante praemisso cum equitatu, ipse eodem iter facere contendit.

LXXXVII. Equites interim Scipionis, qui ex proelio fugerant, quum Uticam versus iter facerent, perveniunt ad oppidum Paradae. Ubi, quum ab incolis non reciperentur, ideo quod fama de victoria Caesaris praecucurrisset; vi oppido potiti, in medio foro lignis coacervatis, omnibusque rebus eorum congestis, ignem subjiciunt, atque ejus oppidi incolas cujusque generis, aetatisque, vivos, constrictosque in flammam conjiciunt, atque ita acerbissimo adficiunt subpicio: deinde protinus Uticam perveniunt. Superiore tempore M. Cato, quod Uticensibus propter beneficium legis Juliae parum in suis partibus praesidii esse existimaverat, plebem inermem oppido ejecerat, et ante portam Bellicam castris, fossaque, parvula dumtaxat, munierat, ibique custodiis circumdatis, habitare coegerat; senatum autem oppidi custodia tenebat. Eorum castra II equites adorti expugnare coeperunt, ideo quod eos partibus Caesaris favisse sciebant, ut, eis interjectis, eorum pernicie dolorem suum ulciscerentur. Uticenses, animo addito ex Caesaris victoria, lapidibus fustibusque equites repulerunt. Itaque, posteaquam castra non potuerant potiri, Uticam se in oppidum conjecerunt: atque ibi multos Uticenses interfecerunt; domosque  
eorum



eorum expugnaverunt ac diripuerunt. Quibus quum Cato persuadere nulla ratione quiret, ut secum oppidum defenderent, et caede rapinisque desisterent, et, quid sibi vellent, sciret, sedandae eorum inopportunitatis gratia, singulis HS c divisit. Idem Sulla Faustus fecit, ac de sua pecunia largitus est: unaque cum iis ab Utica proficiscitur, atque in regnum ire contendit.

LXXXVIII. Complures interim ex fuga Uticam perveniunt: quos omnes Cato convocatos una cum ccc, qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contulerant, hortatur, ut servitia manumitterent, oppidumque defenderent. Quorum quum partem adfentire, partem animum mentemque perterritam, atque in fugam destinatam habere intellexisset, amplius de ea re agere destitit, navesque iis adtribuit, ut, in quas quisque partes vellet, proficisceretur. Ipse omnibus rebus diligentissime constitutis, liberis suis L. Caesari, qui tum ei proquaestore fuerat, commendatis, et sine suspicione, vultu atque sermone, quo superiore tempore usus fuerat, quum dormitum isset, ferrum intro clam in cubiculum tulit, atque ita se transjecit: qui dum anima nondum exspirata concidisset, et inpetu facto in cubiculum ex suspicione, medicus familiaresque continere atque vulnus obligare coepissent, ipse suis manibus vulnus crudelissime divellit, atque animo praesenti se interemit. Quem Uticenses quamquam oderant partium gratia, tamen, propter ejus singularem integritatem, et quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat, quodque Uticam mirificis operibus munierat, turreaque auxerat, sepultura adficiunt. Quo interfecto, L. Caesar, ut aliquid sibi ex ea re auxilii pararet, convocato populo, concione habita, cohortatur omnes, ut portae aperirentur: se in Caesaris clementia magnam spem habere. Itaque, portis patefactis, Utica egressus, Caesari Imperatori obviam proficiscitur.

tur. Messalla, ut erat imperatum, Uticam pervenit, omnibusque portis custodias ponit.

LXXXIX. Caesar interim a Thapso progressus, Uscetam pervenit, ubi Scipio magnum frumenti numerum, armorum, telorum, ceterarumque rerum cum parvo praesidio habuerat. Id adveniens potitur, deinde Adrumetum pervenit. Quo quum sine mora introisset, armis, frumento, pecuniaque considerata, Q. Ligario, C. Confidio filio, qui tum ibi fuerant, vitam concessit. Deinde eodem die Adrumeto egressus, Livineio Regulo ibi cum legione relicto, Uticam ire contendit: cui in itinere fit obvius L. Caesar, et subito se ad genua projecit: vitamque sibi, neque amplius quidquam, deprecatur. Cui Caesar facile, et pro sua natura et pro instituto concessit: item Caecinae, C. Ateio, P. Atrio, L. Cellae patri et filio, M. Eppio, M. Aquinio, Catonis filio, Damasippique liberis ex sua consuetudine, tribuit; circiterque (noctem) luminibus accensis Uticam pervenit, atque extra oppidum ea nocte mansit.

XC. Postero die mane in oppidum introiit; concioneque advocata, Uticenses incolas cohortatus, gratias pro eorum erga se studio agit; cives autem Romanos negotiatores, et eos, qui inter ccc pecunias contulerant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos, et de eorum sceleribus longiore habita oratione, ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit; *se eis dumtaxat vitam concessurum, bona quidem eorum se venditurum, ita tamen, qui eorum bona sua redemisset, se bonorum venditionem inducturum, et pecuniam multae nomine relaturum, ut incolumitatem retinere posset.* Quibus metu exsanguibus, de vitaque ex suo promerito desperantibus, subito oblata salute, libentes cupidi-que conditionem acceperunt: petieruntque a Caesare, ut universis ccc uno nomine pecuniam imperaret. Itaque bis millies sestertio his inposito, ut per triennium sex pensionibus populo Romano solverent,  
nullo



nullo eorum recusante, ac, se eodem die demum natos praedicantes, laeti gratias agunt Caesari.

XCI. Rex interim Juba, ut ex proelio fugerat, una cum Petrejo interdium in villis latitando, tandem, nocturnis itineribus confectis, in regnum pervenit; atque ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, conjuges, liberosque habebat, quo ex cuncto regno omnem pecuniam, carissimasque res comportaverat, quodque inito bello operibus maximis munierat, accedit. Quem oppidani, antea rumore exoptato de Caesaris victoria audito, ob has causas oppido prohibuerunt, quod, bello contra populum Romanum suscepto, in oppido Zamae lignis congestis, maximam in medio foro pyram construxerat; ut, si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo coacervatis, dehinc civibus cunctis interfectis, eodemque projectis, igne subjecto, tum demum se ipse insuper interficeret, atque, una cum liberis, conjugibus, civibus, cunctaque gaza regia cremaretur. Postquam Juba ante portas diu, multumque primo minis pro imperio egisset cum Zamenisibus; deinde quum se parum proficere intellexisset, precibus quoque orasset, uti se ad suos Deos penates admitterent; ubi eos in sententia peristare animadvertit, nec minis, nec precibus suis moveri, quo magis se reciperent: tertio petit ab eis, ut sibi conjuges liberosque redderent, ut secum eos absportaret. Postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit, nulla re ab iis inpetrata, ab Zama discedit, atque ad villam suam cum M. Petrejo paucisque equitibus se confert.

XCII. Zamenis interim legatos de iis rebus ad Caesarem Uticam mittunt, petuntque ab eo, *uti ante, quam rex manum conligeret, seseque obpugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse, sibi quoad vita subpeteret, oppidum, seque ei reservare.* Legatos conlaudatos Caesar domum jubet antecedere, ac suum adventum praenunciare. Ipse postero die Utica egressus cum equitatu in regnum ire contendit. Interim in  
itinere

itinere ex regiis copiis duces complures ad Caesarem veniunt, orantque, ut sibi ignoscat, quibus supplicibus venia data, Zamam perveniunt. Rumore interim perlato de ejus lenitate clementiaque, propemodum omnes regni equites Zamam perveniunt ad Caesarem; ab eoque sunt metu periculoque liberati.

XCIII. Dum haec utrobique geruntur, Confidius, qui Tisdrae cum familia sua, gladiatoria manu, Gaetulisque praeerat, cognita caede suorum, Domitiique et legionum adventu perterritus, desperata salute, oppidum deserit, seque clam cum paucis barbaris pecunia onustus subducit, atque in regnum fugere contendit; quem Gaetuli sui comites in itinere, praedae cupidi, concidunt; seque in quascumque potuere partes conferunt. C. interim Virgilius, postquam terra marique clausus se nihil proficere intellexit, suosque aut interfectos, aut fugatos, M. Catonem Uticae sibi ipsum manus intulisse, regem vagum, ab suisque desertum ab omnibus adspernari, Saburam, ejusque copias ab Sitio esse deletas; Uticae Caesarem sine mora receptum; de tanto exercitu reliquias esse nullas, quae sibi, suisque liberis prodesse; a Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide accepta, seque et sua omnia, et oppidum proconsuli transdit.

XCIV. Rex interim Juba ab omnibus civitatibus exclusus, desperata salute, quum jam coenatus esset cum Petrejo, ut per virtutem interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant: atque firmior inbecillioem, Juba Petrejum facile ferro consumsit: deinde ipse sibi quum conaretur gladio transjicere pectus, nec posset, precibus a servo suo inpetravit, ut se interficeret; idque obtinuit.

XCV. P. Silius interim, pulso exercitu Saburae, praefecti Jubae, ipsoque interfecto, quum iter cum paucis per Mauritaniam ad Caesarem faceret, forte incidit in Faustum Afraniumque, qui eam manum habebant, qua Uticam diripuerant, iterque in Hispaniam intendebant, et erant numero circiter MD.  
Itaque



Itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis, eos prima luce adortus, praeter paucos equites, qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interficit, aut in deditionem accipit; Afranium et Faustum vivos capit cum conjuge et liberis. Paucis post diebus, dissensione in exercitu orta, Faustus et Afranius interficiuntur. Pompejae cum Fausti liberis Caesar incolumitatem, suaeque omnia concessit.

XCVI. Scipio interim cum Damasippo, et Torquato, et Plaetorio Rustiano navibus longis diu multumque jactati, quum Hispaniam peterent, ad Hipponem regium deferuntur, ubi classis P. Sittii per id tempus erat: a qua pauciora ab amplioribus circumventa navigia deprimuntur; ibique Scipio cum iis, quos paullo ante nominavi, interiit.

XCVII. Caesar interim, Zamae auctione regia facta, bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra populum Romanum arma tulerant, praemiisque Zamenfibus, qui de rege excludendo consilium ceperant, tributis, vectigalibusque regiis abrogatis, ex regnoque provincia facta, atque ibi Crispo Sallustio Proconsule cum imperio relicto, ipse Zama egressus Uticam se recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui sub Juba Petrejoque ordines duxerant, item Thapsitanis  $\text{hs}$  vicesies, conventui eorum  $\text{hs}$  tricesies, Adrumetinis  $\text{hs}$  tricesies, conventui eorum  $\text{hs}$  quinquagies, multae nomine, inponit. Civitates, bonaque eorum ab omni injuria rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus annis bona Juba diripuerat, et ad senatum questi per legatos, atque arbitris a senatu datis, sua receperant, tricies centenis millibus pondo olei in annos singulos multat, ideo quod initio, per dissensionem principum, societatem cum Juba inierant, eumque armis, militibus, pecunia juverant. Tifdritanos, propter humilitatem civitatis, certo numero frumenti multat.

XVIII.

XCVIII. His rebus gestis, Idibus Jun. Uticae classem conscendit, et post diem III Carales in Sardiniam pervenit. Ibi Sulcitanos, quod Nasidium ejusque classem receperant, copiisque juverant, HS centies multat; et pro decumis octavas pendere jubet: bonaque paucorum vendit; et ante diem III Kal. Quinct. naves conscendit; et a Caralibus secundum terram provectus, duodetricesimo die, eo quod tempestatibus in portibus cohibebatur, ad urbem Romam venit.



INCERTI AUCTORIS

D E

BELLO HISPANIENSI

LIBER UNUS.

ARGUMENTUM.

- I. *Belli Hispanici initia.* II. *Caesar ad Cordubam oppugnandum contendit ;* III. *Interim Uliae a Pompejo obsessae auxilia inmittit ;* IV. *Cordubam oppugnando, Pompejum Uliae obsidionem dimittere cogit.* V. *Pompejo Cordubam suppetias eunte, Caesar Ateguam oppugnat, sequiturque eum Pompejus.* VII. *Sua uterque castra munit, in locis montuosis et ad oppugnandum difficillimis.* IX. *Pompejus, castellum quoddam Caesaris adortus, repellitur.* X. *Caesar Ateguam oppugnare pergit.* XI. *Oppidani erumpentes, repelluntur.* XIII. *Constitutiones exercituum Caesaris et Pompeji.* XIV. *Proelii equestris ratio.* XV. *Oppidanorum crudelitas.* XVI. *Oppidani iterum erumpentes, repelluntur.* XVII. *Tib. Tullius cum Caesare de deditione agit.* XVIII. *Oppidi oppugnatio continuata.* XIX. *Oppidum Caesari deditur.* XX. *Pompejus ad Ucubim versus, castra movet.* XXII. *Bursavolensium gesta.* XXIII. *Caesaris et Pompeji castra castris conferuntur prope Ucubim ; et parva aliqua ibi fiunt proelia.* XXV.

XXV. *Turpionis et Nigri* *μωρομαχία*. XXVI. *Multi ab hostibus ad Caesarem transeunt. Pompeji litterae interceptae.* XXVII. *Castra utrinque in campo Mundensi constituuntur;* XXVIII. *Proelium ibi maximum committitur.* XXXI. *In quo, Pompeji copiae ingenti cum clade penitus sunt fusae.* XXXII. *Caesar fugatos in oppido Munda obsidet;* XXXIII. *Cordubamque oppugnat et occupat;* XXXV. *Item Hispali potitur, expelliturque, eamque denio occupat. Mundenfes, deditione fecta, caedem parantes, conciduntur.* XXXVII. *Carteja Caesari deditur: Pompejus inde profugit.* XXXIX. *Pompejus interficitur.* XL. *Caesaris naves incenduntur.* XLI. *Caesareani Mundam occupant;* *Urfaonem oppugnant.* XLII. *Caesaris concio habita Hispali.*

I. **P**HARNACE superato, Africa recepta; qui ex iis proeliis cum adolescente Cn. Pompejo profugissent, quum et ulterioris Hispaniae potitus esset, dum Caesar muneribus dandis in Italia detinetur; quo facilius praesidia contra compararet Pompejus, in fidem uniuscujusque civitatis confugere coepit. Ita partim precibus, partim vi, bene magna comparata manu, provinciam vastare. Quibus in rebus nonnullae civitates sua sponte auxilia mittebant: item nonnullae portas contra cludebant; ex quibus si qua oppida vi ceperat, quum aliquis ex ea civitate optime de Cn. Pompejo meritis civis esset, propter pecuniae magnitudinem aliqua ei inferebatur causa, ut, eo de medio sublato, ex ejus pecunia latronum largitio fieret. Ita paucis commodis hoste hortato, majores augebantur copiae: ob hoc crebris nunciis in Italiam missis, civitates contrariae Pompejo auxilia sibi depostulabant.

II. C. Caesar dictator III, designatus IV, multis itineribus ante confectis, quum celeri festinatione ad bellum conficiendum in Hispaniam venisset, legati Cordubenses, qui a Cn. Pompejo discesserant, Ca-

F f

fari



fari obviam veniunt : a quibus nunciabatur, *nocturno tempore oppidum Cordubam capi posse, quod nec opinantibus adversariis ejus provinciae potitus esset, simulque captos tabellarios, qui a Cn. Pompejo dispositi omnibus locis essent, quo certiore Cn. Pompejum de Caesaris adventu facerent.* Multa praeterea verisimilia proponebant. Quibus rebus adductus, quos legatos ante exercitui praefecerat, Q. Pedium, et Q. Fabium Maximum, de suo adventu facit certiores, ut, quem sibi equitatum ex provincia fecissent, praesidio mitterent : ad quos celerius, quam ipsi opinati sunt, adpropinquavit, neque, ut ipse voluit, equitatum sibi praesidio habuit.

III. Erat idem temporis Sextus Pompejus frater, qui cum praesidio Cordubam tenebat, quod ejus provinciae caput esse existimabatur : ipse autem Cn. Pompejus adolescens Uliam oppidum obpugnabat, et fere jam aliquot mensibus ibi detinebatur. Quo ex oppido, cognito Caesaris adventu, legati, clam praesidia Cn. Pompeji, Caesarem quum adissent, petere coeperunt, uti sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Caesar eam civitatem omni tempore optime de populo Romano meritam esse sciens, celeriter vi cohortes secunda vigilia jubet proficisci, parique equites numero ; quibus praefecit hominem ejus provinciae notum, et non parum scientem, L. Junium Paciecum : qui quum ad Cn. Pompeji praesidia venisset ; incidit idem temporis, ut tempestate adversa, vehementique vento adflicaretur : Quem vis tempestatis ita obscurabat, ut vix proximum agnoscere posset. Cujus incommodum summam utilitatem ipsis praebebat. Ita quum ad eum locum venerunt, jubet binos equites incedere, et recta per adversariorum praesidia ad oppidum contendere : mediisque eorum praesidiis quum quaereretur, *qui essent ; unus ex nostris respondit, ut fileat verbum facere : nam id temporis conari ad murum accedere, ut oppidum capiant ; et partim tempestate inpediti vigiles*  
non

non poterant diligentiam praestare, partim illo responso deterrebantur. Quum ad portam adpropinquassent, signo dato, ab oppidanis sunt recepti; et pedites, equitesque clamore facto, dispositis ibi partim, qui remansere, eruptionem in adversariorum castra fecerunt. Sic illud quum inscientibus accidisset, existimabat magna pars hominum, qui in iis castris fuissent, se prope captos esse.

IV. Hoc misso ad Uliam praesidio, Caesar, ut Pompejum ab ea obpugnatione deduceret, ad Cordubam contendit: ex quo itinere loricatos viros fortes cum equitatu ante praemisit; qui simul in conspectum oppidi se dederunt, in equis recipiuntur. Hoc a Cordubensibus nequaquam poterat animum adverti. Adpropinquantibus, ex oppido bene magna multitudo ad equitatum concidendum quum exissent; loricati, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt, et magnum proelium fecerunt, sic uti ex infinita hominum multitudine pauci in oppidum se reciperent. Hoc timore adductus Sextus Pompejus litteras fratri misit, ut celeriter sibi subsidio veniret, ne prius Caesar Cordubam caperet, quam ipse illo venisset. Ita Cn. Pompejus, Ulia prope capta, litteris fratris excitus, cum copiis ad Cordubam iter facere coepit.

V. Caesar, quum ad flumen Baetim venisset, neque propter altitudinem fluminis transire posset, lapidibus corbes plenos demisit: ita, insuper ponte facto, copias ad castra tripartito transduxit. Tenebant adversus oppidum e regione pontis trabes, ut supra scripsimus, bipartito. Huc quum Pompejus cum suis copiis venisset, ex adverso pari ratione castra ponit. Caesar, ut eum ab oppido commeatuque excluderet, brachium ad pontem ducere coepit. Pari idem conditione Pompejus. Hic inter duces duos fit contentio, uter prius pontem occuparet: ex qua contentione quotidiana minuta proelia fiebant, ut modo hi, modo illi superiores discederent. Quae res



quum ad maiorem contentionem venisset, ab utrifque comminus pugna inita; dum cupidius locum student tenere, propter pontem coangustabantur; et fluminis ripas adpropinquantes coangustati praecipitabantur. Hic alteri alteris non solum mortem morti exaggerabant, sed tumultos tumultis exaequabant. Ita diebus compluribus cupiebat Caesar, si qua conditione posset, adversarios in aequum locum deducere, et primo quoque tempore de bello decernere.

VI. Id quum animadverteret, adversarios minime velle; quos ideo a via retraxerat, ut in aequum deduceret; copiis flumen transductis, noctu jubet ignes fieri magnos. Ita, firmissimum ejus praesidium, Ateguam proficiscitur. Id quum Pompejus ex perfugis rescisset, ea die per viarum angustias carra complura, multosque lanistas retraxit, et ad Cordubam se recepit. Caesar munitionibus Ateguam obpugnare, et brachia circumducere coepit: cujus rei Pompeio quum nuncius esset adlatus, eo die proficiscitur. Cujus in adventum, praesidii causa Caesar complura castella occupavit, partim ubi equitatus, partim ubi pedestris copia in statione, et in excubitu castris praesidio esse possent. Hic in adventu Pompeji incidit, ut matutino tempore nebula esset crassissima: itaque in illa obscuracione cum aliquot cohortibus, et equitum turmis circumcludunt Caesaris equites, et concidunt, sic, ut vix in ea caede pauci effugerent.

VII. Insequenti nocte castra sua incendit Pompejus, et trans flumen Salsum per convalles castra inter duo oppida Ateguam et Ucubim in monte constituit. Caesar in munitionibus, ceterisque, quae ad oppidum obpugnandum opus fuerunt, aggerem, vineasque agere instituit. Haec loca sunt montuosa, et natura edita ad rem militarem, quae planitiae dividuntur, Salso flumine; proxime tamen Ateguam, ut ad flumen sint circiter passuum duo millia. Ex ea regione

regione oppidi in montibus castra habuit posita Pompejus in conspectu utrorumque oppidorum, neque suis ausus est subsidio venire. Aquilas et signa habuit XIII legionum: sed, ex quibus aliquid firmamenti se existimabat habere, duae fuerunt vernaculae, quae a Trebonio transfugerant; una facta ex coloniis, quae fuerunt in his regionibus; quarta fuit Afraniana ex Africa, quam secum adduxerat; reliquae, ex fugitivis auxiliares consistebant: nam de levi armatura, et equitatu, longe et virtute et numero nostri erant superiores.

VIII. Accedebat huc, ut longius bellum duceret Pompejus; quod loca sunt edita, et ad castrorum munitiones non parum idonea: nam fere totius ulterioris Hispaniae regio propter terrae fecunditatem, inopem difficilemque habet obpugnationem, et non minus copiosam aquationem. Hic etiam propter barbarorum crebras excursiones omnia loca, quae sunt ab oppidis remota, turribus, et munitionibus retinentur, et, sicut in Africa, rudere, non tegulis, teguntur: simulque in his habent speculas, et, propter altitudinem, longe lateque prospiciunt. Item oppidorum magna pars ejus provinciae montibus fere munita, et natura excellentibus locis est constituta, ut simul aditus adscensusque habeat difficiles. Ita ab obpugnationibus natura loci distinentur, ut civitates Hispaniae non facile ab hoste capiantur. Id quod in hoc contigit bello: nam ubi inter Ateguam, et Ucubim, quae oppida supra sunt scripta, Pompejus habuit castra constituta, in conspectu duorum oppidorum, ab suis castris circiter millia passuum IV grumus est excellens natura, qui adpellatur Castra Postumiana: ibi praesidii causa castellum Caesar habuit constitutum.

IX. Pompejus, qui eodem jugo tegebatur loci natura; et, quod remotum erat a castris Caesaris, animadvertibat loci difficultatem, et, quod flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Caesa-



rem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium submittendum se mitteret. Ista fretus opinione, tertia vigilia profectus castellum obpugnare coepit, ut laborantibus succurreret. Nostri, quum adpropinquassent, clamore repentino, telorumque multitudine jactus facere coeperunt, uti magnam partem hominum vulneribus adficerent. Quo peracto, quum ex castello repugnare coepissent, et majoribus castris Caesari nuncius esset adlatus, cum III legionibus est profectus: et quum ad eos adpropinquasset, fuga perterriti multi sunt interfecti, complures capti; in quibus duo\*. Multi praeterea armis exuti fugerunt; quorum scuta sunt relata LXXX.

X. Insequenti luce Arguetius ex Italia cum equitatu venit: is signa Saguntinorum retulit v, quae ab oppidanis cepit. Suo loco praeteritus est, quod equites ex Italia cum Asprenate ad Caesarem venissent. Ea nocte Pompejus castra sua incendit, et ad Cordubam versus iter facere coepit. Rex nomine Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum cupidius agmen adversariorum insequitur, a vernaculis legionariis exceptus est, et interfectus.

XI. Postero die equites nostri longius ad Cordubam versus persecuti sunt eos, qui commeatus ad castra Pompeji ex oppido portabant: ex iis capti L cum jumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem die Q. Marcius, tribunus militum qui fuisset Pompeji, ad nos transfugit: et noctis tertia vigilia in oppido accerrime pugnatum est; ignemque multum miserunt; sic ut omne genus, quibus ignis per jactus solitus est mitti, exerceretur. Hoc praeterito tempore, C. Fundanius eques Romanus ex castris adversariorum ad nos transfugit.

XII. Postero die ex legione vernacula milites sunt capti ab equitibus nostris duo, qui dixerunt se servos esse; quum venirent, cogniti sunt a militibus, qui antea cum Fabio et Pedio fuerant, et a Trebonio transfugerant. Eis ad ignoscendum nulla est data facultas,

cultas, et a militibus nostris interfecti sunt. Idem temporis capti tabellarii, qui a Corduba ad Pompejum missi erant, perperamque ad castra nostra pervenerant, praecisis manibus missi sunt facti. Pari consuetudine, vigilia secunda, ex oppido ignem multum, telorumque multitudinem jactando, bene magnum tempus consumserunt, compluresque vulneribus adfecerunt. Praeterito noctis tempore, eruptionem in legionem sextam fecerunt, quum in opere nostri distenti essent, acriterque pugnare coeperunt: quorum vis repressa a nostris, etsi oppidani superiore loco defendebantur. Ii quum eruptionem facere coepissent, tamen virtute militum nostrorum,\* qui etsi inferiore loco premebantur, tamen repulsi adversarii bene multis vulneribus adfecti in oppidum se contulerunt.

XIII. Postero die Pompejus ex castris suis brachium coepit ad flumen Salsum ducere: et quum nostri equites pauci in statione fuissent a pluribus reperti, de statione sunt dejecti, et occisi tres. Eo die A. Valgius, senatoris filius, cujus frater in castris Pompeji fuisset, omnibus suis rebus relictis, equum conscendit, et fugit. Speculator de legione secunda Pompejana captus a militibus, et interfectus est: idemque temporis glans missa est, inscripta; *quo die ad oppidum capiendum accederent, sese scutum esse positurum*. Qua spe nonnulli, dum sine periculo murum adscendere, et oppidum potiri posse se sperant, postero die ad murum opus facere coeperunt, et bene magna prioris muri pars dejecta est\*. Quo facto ab oppidanis, ac si suarum partium essent, conservati, missos facere loricatos, quique praesidii causa praepositi oppido a Pompejo essent, orabant. Quibus respondit Caesar, *se conditiones dare, non accipere, consuevisse*. Qui quum in oppidum revertissent, relato responso, clamore sublato, omni genere telorum emissio, pugnare pro muro toto coeperunt: propter quod fere magna pars hominum, qui in castris nostris essent, non dubitarunt, quin eruptionem



tionem eo die essent facturi. Ita corona circumdata, pugnatum est aliquamdiu vehementissime, simulque balista missa a nostris turrem dejecit: qua adversariorum, qui in ea turre fuerant, v dejecti sunt, et puer, qui balistam solitus erat observare.

XIV. Eo praeterito tempore, Pompejus trans flumen Salsum castellum constituit: neque a nostris prohibitus, falsaue illa opinione gloriatus est, quod prope in nostris partibus locum tenuisset. Item insequenti die eadem consuetudine dum longius prosequitur, quo loco equites nostri stationem habuerant, aliquot turmae cum levi armatura, inpetu facto, loco sunt dejectae, et propter paucitatem nostrorum equitum, simul cum levi armatura inter turmas adversariorum protritae. Hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur: et majore Pompejani exsultabant gloria, longius quod, nostris cedentibus, prosequi coepissent. Qui quum aliquo loco a nostris recepti essent, ut consueissent, ex simili virtute clamore facto, aversati sunt proelium facere.

XV. Fere apud exercitus haec est equestris proelii consuetudo; quum eques ad dimicandum, dimisso equo, cum pedite congreditur, nequaquam par habetur. Id quod in hoc accidit certamine. Quum pedites, ex levi armatura lecti ad pugnam, equitibus nostris nec opinantibus venissent; idque in proelio animadversum esset; complures ex equis descenderunt. Ita exiguo tempore eques pedestre, pedes equestre proelium facere coepit, usque eo, ut caedem proxime a vallo fecerint; in quo proelio adversariorum ceciderunt cxxiii. compluresque armis exuti, multi vulneribus adfecti in castra sunt redacti: nostri ceciderunt iii. faucii xii pedites, equites v. Ejus diei insequenti tempore, pristina consuetudine pro muro pugnari coeptum est. Quum bene magnam multitudinem telorum, ignemque nostris defendentibus injecissent, nefandum crudelissimumque facinus sunt adgressi, in conspectuque nostro hospites, qui in oppido erant, jugulare,

jugulare, et de muro praecipites mittere coeperunt, sicuti apud barbaros: quod post hominum memoriam numquam est factum.

XVI. Hujus diei extremo tempore a Pompejanis clam [ad] nostros tabellarius est missus, ut ea nocte turres aggeremque incenderent, et III vigilia eruptionem facerent. Ita igne telorumque multitudine jacta, quum bene magnam partem muri consumsissent, portam, quae e regione et in conspectu Pompeji castrorum fuerat, aperuerunt, copiaeque totae eruptionem fecerunt, secumque extulerunt calcatas ad fossas complendas, et harpagones ad casas, quae stramentitiae ab nostris hibernorum causa aedificatae erant, diruendas, et incendendas; praeterea argentum, et vestimenta, ut, dum nostri in praeda detinerentur, illi, caede facta, ad praesidia Pompeji se reciperent: nam, quod existimabat, eos posse conatum efficere, nocte tota ultra ibat flumen Salsum in acie. Quod factum licet nec opinantibus nostris esset gestum; tamen virtute freti, repulso, multisque vulneribus adfectos oppido represserunt, praedaeque et armis eorum sunt potiti, vivosque aliquos ceperunt, qui postero die sunt interfecti. Eodemque tempore transfuga nunciavit ex oppido, Junium, qui in cuniculo fuisset, jugulatione oppidanorum facta, clamasse, *facinus se nefandum, et scelus fecisse: nam eos nihil meruisse, quare tali poena adficerentur, qui eos ad aras et focos suos recepissent, eosque hospitium scelere contaminasse: multa praeterea dixisse: qua oratione deterritos amplius jugulationem non fecisse.*

XVII. Ita postero die Tullius legatus cum Catone Lusitano venit, et apud Caesarem verba fecit: *Utinam quidem Dii immortales fecissent, ut tuus potius miles, quam Cn. Pompeji, factus essem; et hanc virtutis constantiam in tua victoria, non in illius calamitate praestarem: cujus funestae laudes quippe ad hanc fortunam reciderunt, ut cives Romani, indigentes praesidii, et propter patriae luctuosam perniciem dedamur hostium numero: qui*  
*neque*



*neque in illius prospera acie primam fortunam, neque in adversa secundam obtinuimus victoriam: qui legionum tot inpetus sustentantes, nocturnis diurnisque operibus gladio- rum ielus, telorumque missus expectantes, victi, et deserti a Pompejo, tua virtute superati, salutem a tua clementia deposcimus; petimusque, ut, qualem te gentibus praestitisti, similem in civium deditioe praestes. Et qualem, ait, gentibus me praestiti, similem in civium deditioe prae- stabo.*

XVIII. Remissis legatis, quum ad portam venisset Tib. Tullius, et quum eum introeuntem C. Anto- nius insecutus non esset, revertit ad portam, et homi- nem adprehendit. Quod Tiberius quum fieri ani- madvertit, simul pugionem eduxit, et manum ejus incidit. Ita refugerunt ad Caesarem. Eodemque tempore signifer de legione prima transfugit; et nunciavit, quo die equestre proelium factum esset, suo signo perisse homines xxxv. neque licere castris Cn. Pompeji nunciari, neque dici perisse quemquam. Servus, cujus dominus in Caesaris castris fuisset, uxo- remque et filium in oppido reliquerat, dominum ju- gulavit, et ita clam a Caesaris praesidiis in Pompeji castra discessit, et indicium glande scriptum misit, per quod certior fieret Caesar, quae in oppido ad defendendum compararentur. Ita, litteris acceptis, quum in oppidum revertissent, qui mittere glandem inscriptam solebant, insequenti tempore duo Lusitani fratres transfugae nunciarunt, quam Pompejus con- cionem habuisset: *quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu ex adversariorum conspectu se deducerent ad mare versum: unum respondisse, ut potius ad dimican- dum descenderent, quam signum fugae ostenderent; eum, qui ita locutus esset, jugulatum.* Eodem tempore tabellarii ejus deprehenfi, qui ad oppidum veniebant, quorum litteras Caesar oppidanis objecit, et, qui vitam sibi peteret, jussit turrem ligneam oppidanorum incendere: id si fecisset, ei se promisit omnia conces- surum: quod difficile erat factu, ut eam turrem sine periculo

periculo quis incenderet. Ita \*\* facturus de ligno quum proprius accessisset, ab oppidanis est occisus. Eadem nocte transfuga nunciavit, Pompejum, et Labienum, de jugulatione oppidanorum indignatos esse.

XIX. Vigilia secunda propter multitudinem telorum turris lignea, quae nostra fuisset, ab imo vitium fecit, usque ad tabulatum secundum et tertium. Eodem tempore pro muro pugnatum acerrime, et turrim nostram, ut superiorem, incenderunt: idcirco quod ventum oppidani secundum habuerunt. Insequenti luce materfamilias de muro se dejecit, et ad nos transfiliit, dixitque, se cum familia constitutum habuisse, ut una transfugerent ad Caesarem; illam obpressam et jugulatam. Hoc praeterea tempore tabellae de muro sunt dejectae, in quibus scriptum est inventum: *L. Minatius Caesari: Si mihi vitam tribues, quoniam ab Cn. Pompejo sum desertus, qualem me illi praestiti, tali virtute et constantia futurum me in te praestabo.* Eodem tempore oppidanorum legati, qui antea exierant, Caesarem adierunt, si sibi vitam concederet, sese insequenti die oppidum esse dedituros. Quibus respondit, *se Caesarem esse, fidemque praestaturum.* Ita ante diem xi Kalend. Martii oppido potitus, Imperator est adpellatus.

XX. Quod Pompejus ex perfugis quum, deditio-nem oppidi factam esse, scisset, castra movit Ucubim-versus: et circum ea loca castella disposuit, et munitionibus se continere coepit. Caesar movit, et propius castra castris contulit. Eodem tempore mane loricatus unus ex legione vernacula ad nos transfugit, et nunciavit, Pompejum oppidanos Ucubenses convocasse, eisque ita imperavisse, ut, diligentia adhibita, perquirerent, qui essent suarum partium, itemque adversariorum victoriae fautores. Hoc praeterito tempore, in oppido, quod fuit captum, servus est prehensus in cuniculo, quem supra demonstravimus, dominum jugulasse: is vivus est combustus.

Idemque



Idemque temporis centuriones loricati *lii* ad Caesarem transfugerunt ex legione vernacula, et equites nostri cum adversariorum equitibus congressi sunt, et faucii aliquot occiderunt ex levi armatura. Ea nocte speculatores prehensi servi *lii*, et unus ex legione vernacula. Servi sunt in crucem sublati, militi cervices abscisae.

*XXI.* Postero die equites cum levi armatura ex adversariorum castris ad nos transfugerunt. Et eo tempore circiter *xi* equites ad aquatores nostros excucurrerunt; nonnullos interfecerunt, item alios vivos abduxerunt. Ex equitibus capti sunt equites *lii*. Insequenti die Pompejus securi percussit homines *lxxiv*, qui dicebantur esse fautores Caesaris victoriae. Reliquos in oppidum iussit deduci, ex quibus effugerunt *cxx*, et ad Caesarem venerunt.

*XXII.* Hoc praeterito tempore, qui in oppido Ategua Bursavolenses capti sunt, legati profecti sunt cum nostris, uti rem gestam Bursavolensibus referrent, quid sperarent de Cn. Pompejo, quum viderent hospites jugulari: praeterea multa scelera ab iis fieri, qui praesidii causa ab his reciperentur. Qui quum ad oppidum venissent, nostri, qui fuissent equites Romani et senatores, non sunt ausi introire in oppidum, praeterquam qui ejus civitatis fuissent. Quorum responsis ultro citroque acceptis, et redditis, quum ad nostros se reciperent, qui extra oppidum fuissent, illi de praesidio insecuti, ex aversione legatos jugularunt. Duo reliqui, qui ex eis fugerunt, Caesari rem gestam detulerunt, et speculatores ad oppidum Ateguam miserunt. Qui quum certum comperissent, legatorum responsa ita esse gesta, quemadmodum illi retulissent, ab oppidanis concursu facto, eum, qui legatos jugulasset, lapidare, et ei manus intentare coeperunt; illius opera se perisse. Ita vix periculo liberatus petiit ab oppidanis, ut ei liceret legatum ad Caesarem proficisci: illi se satisfacturum. Potestate data, quum inde esset profectus, praesidio

praesidio comparato, quum bene magnam manum fecisset, et nocturno tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, jugulationem magnam facit: principibusque, qui sibi contrarii fuissent, interfectis, oppidum in suam potestatem recipit. Hoc praeterito tempore, servi transfugae nunciaverunt, oppidanorum bona vendere, nec cui extra vallum licere exire, nisi discinctum: idcircoque, ex quo die oppidum Ategua esset captum, metu contreritos complures profugere in Baeturiam, neque sibi ullam spem victoriae propositam habere; et si qui ex nostris transfugerit, in levem armaturam conjici, eumque non amplius XVI accipere.

XXIII. Insequenti tempore Caesar castris castra contulit, et brachium ad flumen Salsum ducere coepit. Hic dum in opere nostri distenti essent, complures ex superiore loco adversariorum decucurrerunt: nec detinentibus \* nostris, multis telis injectis, complures vulneribus adfecere. Hic tamen, ut ait Ennius, *nostris cessere parumper*. Itaque, praeter consuetudinem, quum a nostris animadversum esset, cedere, centuriones ex legione V flumen transgressi duo restituerunt aciem; acriterque eximia virtute plures quum agerent, ex superiore loco multitudine telorum alter eorum concidit. Ita, quum is compar proelium facere coepisset, et quum undique se circumveniri animum advertisset, parumper ingressus pedem obfendit. Hujus concidentis viri casu passim audito, quum complures adversariorum concursum facerent, equites nostri transgressi interiore loco adversarios ad vallum agere coeperunt. Ita, dum cupidius intra praesidia illorum student caedem facere, a turmis, et levi armatura sunt interclusi: quorum nisi summa virtus fuisset, vivi capti essent; nam et munitione praesidii ita coangustabantur, ut eques spatio intercluso vix se defendere posset. Ex his, utroque genere pugnae, complures sunt vulneribus adfecti, in quibus etiam Clodius Aquitius: inter quos  
ita



ita comminus est pugnatum, ut ex nostris, praeter II centuriones, sit nemo desideratus, gloria se efferentes.

XXIV. Postero die ab Soricaria utrorumque convenere copiae. Nostri brachia ducere coeperunt. Pompejus quum animadverteret, castello se excludi Aspavia, quod est ab Ucubi millia passuum V, haec res necessario devocabat, ut ad dimicandum descenderet: neque tamen aequo loco sui potestatem faciebat, sed ex grumo excelsum tumulum capiebat, usque eo, ut necessario cogeretur iniquum locum subire. Quo de facto, quum utrorumque copiae tumulum excellentem petissent, prohibiti a nostris sunt, dejectique planitie: quae res secundum nostris efficiebat proelium. Undique autem cedentibus adversariis, nostri magna in caede versabantur: quibus mons, non virtus, saluti fuit: quo subsidio tunc, nisi advesperasset, a paucioribus nostris, omni-que auxilio privati essent: nam ceciderunt ex levi armatura CCCXXIV: ex legionariis CXXXIIX: praetquam quorum arma et spolia sunt adlata. Ita pridie II centurionum interitio hac adversariorum poena est litata.

XXV. Insequenti die, pari consuetudine quum ad eundem locum ejus praesidium venisset, pristino illo suo utebantur instituto: nam praeter equites nullo loco aequo se committere audebant. Quum nostri in opere essent, equitum copiae concursus facere coeperunt; simulque vociferantibus legionariis, quum locum efflagitarent, ut consueti insequi existimare possent, se paratissimos esse ad dimicandum, nostri ex humili convalle bene longe sunt egressi, et planitie iniquiore loco constiterunt. Illi tamen procul dubio ad congregiendum in aequum locum non sunt ausi descendere, praeter unum Antistium Turpionem, qui fidens viribus, ex adversariis sibi parem esse neminem, agitare coepit: Hic, ut fertur Achillis Memnonisque congressus, Q. Pompejus Niger, eques Romanus

Romanus Italicensis, ex acie nostra ad congregiendum progressus est. Quoniam ferocitas Antistii omnium mentes converterat ab opere ad spectandum, acies sunt dispositae; nam inter bellatores principes dubia erat posita victoria, ut prope videretur finem bellandi duorum dirimere pugna. Ita avidi cupidi-que suarum quisque partium, \* expertorum virorum fautorumque voluntas habebatur. Quorum virtute alacri quum ad dimicandum in planitiem se contulissent, scutorumque laudis insignis praefulgens opus caelatum, quorum \* pugna esse prope profecto diremta, nisi propter equitum \* concessum, ut supra demonstravimus, levis armatura praesidii causa non longe ab opere castrorum constitisset. Ut nostros equites in receptu, dum ad castra redeunt, adversarii cupidius sunt insecuti, universi, clamore facto, inpetum dederunt. Ita metu perterriti, quum in fuga essent, multis amissis, in castra se recipiunt.

XXVI. Caesar, ob virtutem, turmae Cassianae donavit millia XIII, et praefecto torques aureos V, et levi armaturae millia X. Hoc die A. Baebius, et C. Flavius, et A. Trebellius, equites Romani Astenses, argento prope tecti equites ad Caesarem transfugerunt: qui nunciarunt, equites Romanos conjurasse omnes, qui in castris Pompeji essent, ut transitionem facerent: servi indicio omnes in custodiam esse conjectos, e quibus, occasione capta, se transfugisse. Item hoc die litterae sunt deprehensae, quas mittebat Ursonem Gn. Pompejus: S. V. G. E. V. *Etsi, prout nostra felicitas, ex sententia adversarios adhuc propulso habemus; tamen, si aequo loco sui potestatem facerent, celerius, quam vestra opinio fert, bellum confecissem. Sed exercitum tironem non audent in campum deducere, nostrisque adhuc freti praesidiis bellum ducunt; nam singulas civitates circumfuderunt: inde sibi commeatus capiunt. Quare et civitates nostrarum partium conservabo, et bellum primo quoque tempore conficiam. Cohortes in animo habeo*



*habeo ad vos mittere. Profecto nostro commeatu privati, necessario ad dimicandum descendant.*

XXVII. Insequenti tempore quum nostri temere in opere distenti essent, equites in oliveto, dum ligantur, interfecti sunt aliquot. Servi transfugerunt, qui nunciaverunt, a. d. III Nonarum Martii proelium ad Soriciam quod factum est, ex eo tempore metum esse magnum, et Attium Varum circum castralla praeesse. Eo die Pompejus castra movit, et contra Hispalim in oliveto constitit. Caesar priusquam eodem est profectus, luna hora circiter VI visa est. Ita castris motis Ucubim, Pompejus praesidium quod reliquit, iussit incenderent, et deusto oppido in castra majora se reciperent. Insequenti tempore Ventisponte oppidum quum obpugnare coepisset, deditione facta, iter fecit in Carrucam; contraque Pompejum castra posuit. Pompejus oppidum, quod contra sua praesidia portas clausisset, incendit: milesque, qui fratrem suum in castris jugulasset, interceptus est a nostris, et fusti percussus. Hinc itinere facto, in campum Mundensem quum esset ventum, castra contra Pompejum constituit.

XXVIII. Sequenti die quum iter facere Caesar cum copiis vellet, renunciatum est ab speculatoribus, Pompejum de III vigilia in acie stetisse. Hoc nuncio adlato, vexillum proposuit. Idcirco enim copias eduxerat, quod Versaonensium civitati fuissent fautores: antea litteras miserat, *Caesarem nolle in convallem descendere, quod majorem partem exercitus tironem haberet.* Hae litterae vehementer confirmabant mentes oppidanorum. Ita hac opinione fretus totum se facere posse existimabat: etenim et natura loci defendebatur, et ipsius oppidi munitione, ubi castra habuit constituta; namque, ut superius demonstravimus, loca excellentia tumulis contineri; interim nulla planitia dividit.

XXIX. Sed ratione nulla placuit taceri id, quod eo incidit tempore. Planities inter utraque castra intercedebat,

tercedebat, circiter millia passuum v, ut auxilia Pompeji duabus defenderentur rebus, oppidi excelsi, et loci natura. Hinc dirigens proxima planities aequabatur: cujus decursum antecedeat rivus, qui ad eorum accessum summam efficiebat loci iniquitatem; nam palustri et voraginoso solo currens erat ad dextrum. Et Caesar, quum aciem directam vidisset, non habuit dubium, quin media planitie in aequum ad dimicandum adversarii procederent. Hoc erat in omnium conspectu. Huc accedebat, ut locus illa planitie equitatum ornaret, et diei, solisque serenitas: ut mirificum et optandum tempus prope ab Diis immortalibus illud tributum esset ad proelium committendum. Nostri laetari, nonnulli etiam timere, quod in eum locum res fortunaeque omnium deducerentur, ut, quidquid post horam casus tribuisset, in dubio poneretur. Itaque nostri ad dimicandum procedunt: id quod adversarios existimabamus esse facturos; qui tamen a munitione oppidi mille passibus longius non audebant procedere, in quo sibi prope murum adversarii proeliandum constituebant. Itaque nostri procedunt. Interdum aequitas loci adversarios efflagitabat, ut tali conditione contenderent ad victoriam: neque tamen illi a sua consuetudine decedebant, ut aut ab excelsa loco, aut ab oppido, discederent. Nostri pede pressa propius rivum quum adpropinquassent, adversarii patrocinari loco iniquo non desinunt.

XXX. Erat acies XIII aquilis constituta, quae lateribus equitatu tegebatur, cum levi armatura millibus VI. Praeterea auxiliares accedebant prope alterum tantum. Nostra praesidia LXXX cohortibus, et IIX millibus equitum. Ita, quum in extrema planitie iniquum in locum nostri adpropinquassent, paratus hostis erat superior, ut transeundi superius iter vehementer esset periculosum. Quod quum a Caesare esset animadversum, ne quid temere culpa sua secus admitteretur, eum locum definire coepit. Quod quum

G g

hominum



hominum auribus esset objectum, moleste et acerbe accipiebant, se inpediri, quo minus proelium conficere possent. Haec mora adversarios alacriores efficiebat, Caesaris copias timore inpediri ad committendum proelium. Ita se efferentes iniquo loco sui potestatem faciebant, ut magno tamen periculo accessus eorum haberetur. Hic Decumani suum locum, cornu dextrum, tenebant, sinistrum III et V legio, itemque cetera auxilia, et equitatus. Proelium clamore facto committitur.

XXXI. Hic etsi virtute nostri antecedeabant, adversarii se e loco superiore defendebant acerrime, et vehemens fiebat ab utrisque clamor, telorumque missu concursus, sic, ut prope nostri diffiderent victoriae: congressus enim et clamor, quibus rebus maxime hostis conterretur, in conlatu pari erant conditione. Itaque ex utroque genere pugnae, quum parem virtutem ad bellandum contulissent, pilorum missu fixa cumulat, et concidit adversariorum multitudo. Dextrum demonstravimus Decumanos cornu tenuisse, qui etsi erant pauci, tamen, propter virtutem, magno adversarios timore eorum opera adfiebant, quod a suo loco hostes vehementer premere coeperunt, ut ad subsidium, ne ab latere nostri occuparent, legio adversariorum transduci coepta sit ad dextrum. Quae simul est mota, equitatus Caesaris sinistrum cornu premere coepit. At ii eximia virtute proelium facere incipiunt, ut locus in acie ad subsidium veniundi non daretur. Ita, quum clamori esset intermixtus gemitus, gladiatorumque crepitus auribus oblatus, inperitorum mentes timore praepe- diebat. Hic, ut ait Ennius, *pes pede premitur, armis teruntur arma*; adversariosque vehementissime pugnantes nostri agere coeperunt, quibus oppidum fuit subsidio. Ita ipsius Liberalibus fusi fugatique non superfuissent, nisi in eum locum confugissent, ex quo erant egressi. In quo proelio ceciderunt millia hominum circiter xxx, et si quid amplius: praeterea Labienus,

Labienus, Attius Varus, quibus occisis utrisque funus est factum : itemque equites Romani partim ex urbe, partim ex provincia ad millia III. Nostri desiderati ad hominum M, partim peditum, partim equitum, faucii ad D. Adversariorum aquilae sunt ablatae XIII, et signa, et fasces. Praeterea duces belli XVII capti sunt. Hos habuit res exitus.

XXXII. Ex fuga hac quum oppidum Mundam sibi constituissent praesidium, nostri cogeantur necessario eos circumvallare. Ex hostium armis, pro cespite cadavera conlocabantur, scuta et pila pro vallo, \* insuper occisi, et gladii, et mucrones, et capita hominum ordinata, ad oppidum conversa universa hostium timorem, virtutisque insignia \* proposita viderent, et vallo circumcluderentur adversarii \* ita Galli tragulis jaculisque oppidum ex hostium cadaveribus sunt circumplexi, obpugnare coeperunt. Ex hoc proelio Valerius adolescens, Cordubam cum paucis equitibus fugit ; Sexto Pompejo, qui Cordubae fuisset, rem gestam refert. Cognito hoc negotio, quos equites, quod pecuniae secum habuit, eis distribuit, et oppidanis dixit, se de pace ad Caesarem proficisci, et secunda vigilia ab oppido discessit. Cn. Pompejus autem cum equitibus paucis, nonnullisque peditibus ad navale praesidium parte altera Cartejam contendit, quod oppidum abest a Corduba millia passuum CLXX. Quo quum ad octavum milliarium venisset, P. Calvitijs, qui castris antea Pompeji praepositus esset, ejus verbis nuncium mittit, *quum minus belle haberet, ut mitterent lecticam, qua in oppidum deferri possit.* Litteris missis, Pompejus Cartejam defertur. Qui illarum partium fautores essent, conveniunt in domum, quo erat delatus ; (qui arbitrati sunt clanculum venisse) ut ab eo, quae vellet, de bello requirerent. Quum frequentia convenisset, de lectica Pompejus eorum in fidem confugit.

XXXIII. Caesar, ex proelio Munda munitione  
G g 2 circumdata,



circumdata, Cordubam venit : qui ex caede eo refugerant, pontem occupaverunt. Quum eo esset ventum, conviciari coeperunt, *nos ex proelio paucos superesse : quo confugeremus ?* Ita pugnare coeperunt de ponte. Caesar flumen transiecit, et castra posuit. Scapula, totius seditionis familiae et libertinorum caput, ex proelio Cordubam quum venisset, familiam et liberos convocavit, pyram sibi exstruxit, coenam adferri quam opimam imperavit, item optimis insternendum vestimentis : pecuniam et argentum in praesentia familiae donavit. Ipse de tempore coenavit ; resinam et nardum idemtidem sibi infundit. Ita novissimo tempore servum iussit, et libertum, qui fuisset ejus concubinus, alterum se jugulare, alterum pyram incendere.

XXXIV. Oppidani autem, simul Caesar castra contra oppidum posuit, discordare coeperunt usque eo, ut clamor in castra nostra perveniret fere, inter Caesarianos, et inter Pompejanos. Erant hic legiones, quae ex perfugis conscriptae, partim oppidanorum servi, qui erant a Sexto Pompejo manumissi, tunc in Caesaris adventum descendere coeperunt. Legio XIII oppidum defendere coepit : nam quum jam repugnarent, turres ex parte, et murum occuparunt. Denuo legatos ad Caesarem mittunt, ut sibi legiones subsidio intromitteret. Hoc quum animadverterent homines fugitivi, oppidum incendere coeperunt : qui superati a nostris, sunt interfecti hominum millia XXII, praeterquam extra murum qui perierunt. Ita Caesar oppido potitus. Dum hic detinetur, ex proelio quos circummunitos superius demonstravimus, eruptionem fecerunt ; et, bene multis interfectis, in oppidum sunt redacti.

XXXV. Caesar Hispalim quum contendisset, legati deprecatum venerunt. Ita quum oppidum sese tueri dixisset, Caninium legatum cum praesidio intromittit : Ipse castra ad oppidum ponit. Erat bene magnum

magnum intra Pompejanarum partium praesidium, quod Caesaris praesidium receptum indignaretur, clam quemdam Philonem, illum, qui Pompejanarum partium fuisset defensor acerrimus (is tota Lusitania notissimus erat.) Hic clam praesidia Lusitaniam proficiscitur, et Caecilium Nigrum nomine Barbarum ad Lenium convenit; qui bene magnam manum Lusitanorum haberet. Rursus in Hispalim oppidum denuo noctu per murum recipitur: praesidium vigilesque jugulant, portas praeccludunt, de integro pugnare coeperunt.

XXXVI. Dum haec geruntur, legati Cartejenses renunciarunt, quod Pompejum in potestatem haberent; quod ante Caesari portas praecclusissent, illo beneficio suum maleficio existimabant se lucrifacere. Lusitani Hispali pugnare nullo tempore desistebant. Quod Caesar quum animadverteret, si oppidum capere contenderet, ut homines perditum incenderent, et moenia delerent, ita consilio habito noctu, patitur, Lusitanos eruptionem facere: Id quod consulto non existimabant fieri. Ita erumpendo naves, quae ad Baetim flumen fuissent, incendunt. Nostri dum incendio detinentur, illi profugiunt, et ab equitibus conciduntur. Quo facto, oppido recuperato, Astam iter facere coepit: ex qua civitate legati ad deditionem venerunt, Mundensesque, qui ex proelio in oppidum confugerant, quum diutius circumfiderentur, bene multi deditionem faciunt, et quum essent in legionem distributi, conjurant inter se, ut noctu signo dato, qui in oppido fuissent, eruptionem facerent: illi caedem in castris administrarent. Hac re cognita, insequenti nocte, vigilia tertia, tessera data, extra vallum omnes sunt concisi.

XXXVII. Cartejenses duces, dum Caesar in itinere reliqua oppida obpugnat, propter Pompejum dissentire coeperunt. Pars erat, quae legatos ad Caesarem miserat; pars, qui Pompejanarum partium fautores essent. Seditione concitata, portas occupant: caedes



fit magna : faucius Pompejus naves xx occupat longas, et profugit. Didius, qui Gadis classi praefuisset, ad quem simul nuncius adlatus est, confestim sequi coepit ; partim peditatus, et equitatus ad persequendum celeriter iter faciebant. Item iv die navigatione confecta consequitur eos ; quod inparati a Cartheja profecti sine aqua fuissent, ad terram adplicant. Dum aquantur, Didius classe occurrit, naves incendit, nonnullas capit.

XXXVIII. Pompejus cum paucis profugit, et locum quemdam munitum natura occupat. Equites et cohortes, quae ad persequendum missae essent, speculatoribus ante missis, certiores fiunt : diem et noctem iter faciunt. Pompejus humero et sinistro crure vehementer erat faucius. Huc accedebat, ut etiam talum intorsisset : quae res maxime inpediebat. Ita, lectica a turre, qua esset adlatus, in ea ferebatur. Lusitanus more militari, quum a Caesaris praesidio fuisset conspectus, celeriter equitatu cohortibusque circumcluditur. Erat accessus loci difficultas : nam idcirco, quod propter suos a nostro praesidio fuisset conspectus, celeriter munitum locum natura, quem ceperat sibi Pompejus, quamvis magna multitudo deducti homines ex superiore loco defendere possent, subeunt : In adventu nostri depelluntur telis ; quibus cedentibus, cupidius insequiebantur adversarii, et confestim tardabant ab accessu. Hoc saepius facto, animadvertebatur, nostro magno id fieri periculo. Opere circummunire instituit, pari autem et celeri festinatione circummunitiones in jugo dirigunt, ut aequo pede cum adversariis congrredi possent ; a quibus quum animadversum esset, fuga sibi praesidium capiunt.

XXXIX. Pompejus, ut supra demonstravimus, faucius, et intorto talo, idcirco tardabatur ad fugiendum : itemque propter loci difficultatem, neque equo, neque vehiculo salutis suae praesidium parare poterat. Caedes a nostris undique administrabatur,

tur, exclusa munitione, amissisque auxiliis. Ad convallem autem atque exesum locum, ut in speluncam, Pompejus se occultare coepit, ut a nostris non facile inveniretur, nisi captivorum indicio. Ita ibi interficitur. Quum Caesar Gadibus fuisset, Hispalim pridie Id. Aprilis caput adlatum, et populo datum est in conspectum.

XL. Interfecto Cn. Pompejo adolescente, Didius, quem supra demonstravimus, illa adfectus laetitia, proximo se recepit castello, nonnullasque naves ad reficiendum subduxit. Lusitani, qui ex pugna superfuere, ad signum se receperunt, et bene magna manu comparata, ad Didium se reportant. Huic etsi non aberat diligentia ad naves tuendas, tamen nonnumquam ex castello propter eorum crebras excursions eliciebatur, et sic prope quotidianis pugnis insidias ponunt, et tripartito signa distribuunt. Erant parati, qui naves incenderent; incensisque, qui subsidium repeterent: ii sic dispositi erant, ut a nullo conspecti omnium ad pugnam contenderent. Ita, quum ex castello Didius ad propellendum processisset cum copiis, signum a Lusitanis tollitur, naves incenduntur; simulque qui in castello ad pugnam processerant, eodem signo fugientes latrones dum persequuntur, a tergo insidiae clamore sublato circumveniunt. Didius magna cum virtute cum compluribus interficitur; nonnulli ea pugna scaphas, quae ad litus fuerunt, occupant: item complures nando, ad naves, quae in falo fuerunt, se recipiunt. Anchoris sublatis, pelagus remis petere coeperunt: quae res eorum vitae subsidio fuit. Lusitani praeda potiuntur. Caesar Gadibus rursus ad Hispalim recurrit.

XLI. Fabius Maximus, quem ipse ad Mundam praesidium obpugnandum reliquerat operibus adfuit, hostesque circum sese interclusi, inter se decernere, facta caede bene magna, \*\* eruptionem faciunt. Nostri ad oppidum recuperandum occasionem non



praetermittunt, et reliquos vivos capiunt, xiv millia, ac deinde Urfaonem proficiscuntur: quod oppidum magna munitione continebatur; sic, ut ipse locus non solum opere, sed etiam natura editus, ad obpugnandum hostem abverteret. Huc accedebat, ut aqua, praeterquam in ipso oppido Munda, circumcirca nusquam reperiretur propius millia passuum iix, quae res magno erat adjumento oppidanis. Tum praeterea accedebat, ut agger, materiesque, unde solitae sunt turre agi, propius millia passuum vi non reperiiebantur. Ac Pompejus, ut oppidi obpugnationem tutiorem efficeret, omnem materiem circum oppidum succisam intro congeffit. Ita necessario deducebantur nostri, ut a Munda, quam proxime ceperant, materiem illo deportarent.

XLII. Dum haec ad Mundam geruntur, et Urfaonem; Caesar, quum a Gadibus ad Hispalim se recepisset, insequenti die, concione advocata, commemorat, *Initio quaesturae suae eam provinciam ex omnibus provinciis peculiarem sibi constituisse, et, quae potuisset, eo tempore beneficia largitum esse: insequenti praetura ampliato honore, vectigalia, quae Metellus imposuisset, a Senatu petisse, et eis pecuniis provinciam liberasse: simulque, patrocinio suscepto, multis legationibus ab se in Senatum inductis, simul publicas privatasque causas, multorum inimiciis susceptis, defendisse: suo item in consulatu absentem, quae potuisset, commoda provinciae tribuisse: eorum omnium commodorum esse et inmemores et ingratos in se, et in populum Romanum hoc bello, et in praeterito tempore cognosse. Vos, jure gentium, et civium Romanorum institutis cognitis, more barbarorum, Populi Romani Magistratibus sacrosanctis manus semel et saepius adtulistis; et luce clara Cassium in medio foro nefarie interficere voluistis. Vos ita pacem semper odistis, ne nullo tempore legiones desitae Populi Romani in hac provincia haberi. Apud vos beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis habentur. Ita neque in otio concordiam, neque in bello virtutem ullo tempore retinere potuistis. Privatus*

*ex fuga Cn. Pompejus adolescens a vobis receptus, fasces imperiumque sibi adripuit. Multis interfectis civibus, auxilia contra populum Romanum comparavit: agros provinciamque vestro impulsu depopulavit. In quo vos viatores existimabatis? An, me deletis, non animum advertebatis, x habere legiones Populum Romanum, quae non solum vobis obsistere, sed etiam coelum diruere possent? Quarum laudibus et virtute \*\*\* Defunt reliqua.*



C. JULII CAESARIS  
FRAGMENTA.

*Ex libris Epistolarum ad Marcum Tullium  
Ciceronem.*

*Caesar Imp. S. D. Ciceroni Imp.*

QUUM Furnium nostrum tantum vidissem, neque loqui, neque audire meo commodo potuissem; properarem, atque essem in itinere, praemissis jam legionibus; praeterire tamen non potui, quin et scriberem ad te, et illum mitterem, gratiasque agerem. Et si hoc officium et feci saepe, et saepius mihi facturum videor: ita de me mereris. Inprimis a te peto, quoniam confido me celeriter ad Urbem venturum, ut te ibi videam; ut tuo consilio, gratia, dignitate, ope omnium rerum uti possim. Ad propositum revertar: festinationi meae, brevitateque litterarum ignosces, reliqua ex Furnio cognosces. *Ex Ciceronis lib. ix. ad Attic. Epist. v.*

*Caesar Imp. Ciceroni Imp. S. D.*

Recte auguraris de me (bene enim tibi cognitum) nihil a me abesse longius crudelitate: atque ego quum ex ipsa re magnam capio voluptatem, tum meum factum probari ab te, triumpho gaudio, neque

que illud me movet, quod ii, qui a me dimissi sunt, discessisse dicuntur, ut mihi rursus bellum inferrent: nihil enim malo, quam et me mei similem esse, et illos fui. Tu velim mihi ad Urbem praefecto sis, ut tuis consiliis atque opibus, ut consuevi, in omnibus rebus utar. Dolabella tuo nihil scito mihi esse jucundius: hanc adeo habebo gratiam illi: neque enim aliter facere poterit: tanta ejus humanitas, is sensus, ea in me est benivolentia. *Ex* Ciceronis *lib. ix. ad Attic. Epist. xvi. Reperitur etiam apud* Jul. Celsum *p. 187, 188. edit. Lond.*

*Caesar Imp. Ciceroni Imp. S.*

Etsi te nihil temere, nihil imprudenter facturum judicaram, tamen permotus hominum fama, scribendum ad te existimavi, et pro nostra benivolentia petendum, ne quo progredieris proclinata jam re, qua integra etiam progrediendum tibi non existimasses: namque et amicitiae graviolem injuriam feceris, et tibi minus commode consulueris, si non fortunae obsecutus videbere; (omnia enim secundissima nobis, adversissima illis accidisse videntur) nec causam secutus (eadem enim tum fuit, quum ab eorum consiliis abesse judicasti) sed meum aliquod factum condemnasse; quo mihi gravius abs te nil accidere potest: quod ne facias, pro jure nostrae amicitiae a te peto. Postremo, quid viro bono, et quieto, et bono civi magis convenit, quam abesse a civilibus controversiis? quod nonnulli quum probarent, periculi causa sequi non potuerunt: tu, explorato et vitae meae testimonio, et amicitiae judicio, neque tutius, neque honestius reperies quidquam, quam ab omni contentione abesse. xv Kal. Maj. ex itinere. *Ex* Ciceronis *l. x. ad Attic. Epist. ix.*

M. Orfium quem mihi commendas, vel regem Galliae faciam, vel hunc Leptae delega: si vis tu, ad me alium mitte, quem ornem. *Ex* Ciceronis *l. vii. ad Fam. Epist. v. ad Caes.*

Neque



Neque pro cauto ac diligente se castris continuit.  
*Ex Charisii l. i. Inst. Gramm. col. 101. ed. Putf.*

Quod quaeris, quid Caesar ad me scripserit? quod saepe, gratissimum sibi esse, quod quierim: oratque, in eo ut perseverem. *Ex Ciceronis l. viii. ad Attic. Epist. xi.*

Quod quidem propemodum videor ex Caesaris litteris, ipsius voluntate facere posse: qui negat neque honestius neque tutius quidquam esse, quam ab omni contentione abesse. *Ex Ciceronis l. x. ad Attic. Epist. x.*

Caesar mihi ignoscit per litteras, quod non venerim, seseque in optimam partem id accipere dicit. Facile patior quod scribit, secum Tullum et Servium questos esse, quia non idem sibi quod mihi remisisset, &c. sed tamen exemplum misi ad te Caesaris litterarum. *Ex Ciceronis l. x. ad Attic. Epist. iii.*

Sestius apud me fuit; et Theopompus pridie: venisse a Caesare narrabat litteras: hoc scribere, sibi certum esse Romae manere; caussamque eam adscribere, quae erat in Epistola nostra, ne se absente leges suae negligerentur, sicut esset neglecta Sumptuaria. *Ex Ciceronis l. xiiii. ad Attic. Epist. vii.*

Sed heus tu, celari videor a te! quomodonam, mi Frater, de nostris versibus Caesar? Nam primum librum se legisse scripsit ad me ante: et prima, sic, ut neget se ne Graeca quidem meliora legisse. Reliqua ad quemdam locum *παρρησια*, hoc enim utitur verbo &c. *Ex Ciceronis l. ii. ad Quintum Fratrem, Epist. xv.*

Quum hanc jam epistolam complicarem, tabellarii a vobis venerunt A. D. xi Kal. Septembr. vicesimo die. O me sollicitum! quantum ego dolui in Caesaris suavissimis litteris! sed quo erant suaviores, eo majorem dolorem illius ille casus adferebat. *Ex Ciceronis l. iii. ad Quintum Fratrem, Epist. i.*

De tribunatu quod scribis, ego vero nominatim petivi Curtio, et mihi ipse Caesar nominatim Curtio paratum

paratum esse rescripsit, meamque in rogando verecundiam objurgavit. *Ex* Ciceronis *l. III. ad Quintum Fratrem, Epist. I.*

*Ex* Britannia Caesar ad me Kal. Septembr. dedit litteras, quas ego accepi A. D. IV Kal. Octob. satis commodas de Britannicis rebus : quibus, ne admirer, quod a te nullas acceperim, scribit se sine te fuisse, cum ad mare accesserit, &c. *Ex* Ciceronis *l. III. ad Quintum Fratrem, Epist. I.*

*Ex libris Epistolarum ad C. Oppium et Balbum Cornelium.*  
*Caesar Oppio et Cornelio S.*

Gaudeo mehercule vos significare litteris, quam valde probetis ea, quae apud Corfinium sunt gesta. Consilio vestro utar libenter, et hoc libentius, quod mea sponte facere constitueram, ut quam lenissimum me praeberem, et Pompejum darem operam ut reconciliarem. Tentemus hoc modo, si possumus, omnium voluntates recuperare, et diuturna victoria uti : quoniam reliqui crudelitate odium effugere non potuerunt, neque victoriam diutius tenere praeter unum L. Sullam, quem imitaturus non sum. Haec nova sit ratio vincendi ; ut misericordia, et liberalitate nos muniamus. Id quemadmodum fieri possit, nonnulla mihi in mentem veniunt, et multa reperiri possunt : de his rebus, rogo vos, ut cogitationem suscipiatis. Cn. Magium, Pompeji Praefectum, deprehendi : scilicet meo instituto usus sum, et eum statim missum feci. Jam duo Praefecti Fabrum Pompeji in meam potestatem venerunt, et a me missi sunt ; si volent grati esse, debebunt Pompejum hortari, ut malit mihi esse amicus, quam iis, qui et illi, et mihi semper fuerunt inimicissimi : quorum artificis effectum est, ut Respublica in hunc statum perveniret. *Ex* Ciceronis *l. IX. ad Attic. Epist. VIII.*  
*Exstat et apud Jul. Celsum de vita Caesaris p. 187.*

*Caesar*



*Caesar Oppio et Cornelio S.*

A. d. vii Id. Mart. Brundisium veni : ad murum castra posui. Pompejus est Brundisii : misit ad me Cn. Magium de pace : quae visa sunt respondi. Hoc vos statim scire volui. Quum in spem venero, de compositione aliquid me conficere, statim vos certiores faciam. *Ex Ciceronis l. ix. ad Attic. Epist. xvi. Habet et Jul. Celsus p. 188.*

De Caesare fugerat me ad te scribere. Video enim quas tu litteras exspectaris. Sed ille scripsit ad Balbum, fasciculum illum epistolarum, in quo fuerat et mea, et Balbi, totum sibi aqua madidum redditum esse ; ut ne illud quidem sciat, meam fuisse aliquam epistolam : sed ex Balbi epistola pauca verba intellexerat, ad quae rescripsit his verbis : *De Cicero- ne video te quiddam scripsisse, quod ego non intellexi : quantum autem conjectura consequabar, id erat hujusmodi, ut magis optandum quam sperandum putarem.* Itaque postea misi ad Caesarem eodem illo exemplo litteras. Jocum autem illius de sua egestate ne sis aspernatus, &c. *Ex Ciceronis l. ii. ad Quintum Fratrem, Epist. xi.*

Libri sunt epistolarum C. Caesaris ad C. Oppium, et Balbum Cornelium, qui res ejus absentis curabant. In his epistolis quibusdam in locis inveniuntur litterae singulares, sine coagmentis syllabarum, quas tu putes positas incondite : nam verba ex his litteris confici nulla possunt. Erat autem conventum inter eos clandestinum, de commutando situ litterarum, ut in scripto quidem alia aliae locum, et nomen teneret ; sed in legendo locus cuique suus, et potestas restitueretur, &c. Est adeo Probi Grammatici commentarius satis curiose factus, de occulta litterarum significatione epistolarum C. Caesaris scriptarum. *Ex A. Gellii l. xvii. c. ix.*

*Ex*

*Ex libro Epistolarum ad Q. Pedium.**Caesar Q. Pedio S.*

Pompejus se oppido tenet : nos ad portas castra habemus : conamur opus magnum, et multorum dierum, propter altitudinem maris : sed tamen nihil est, quod potius faciamus. Ab utroque portus cornu moles jacimus, ut aut illum quamprimum trajicere, quod habet Brundisii copiarum, cogamus, aut exitu prohibeamus. *Ex Ciceronis l. ix. ad Attic. Epist. xvii. Vide et Julium Celsum p. 188.*

*Ex libro Epistolarum ad Pisonem.*

Locellum tibi signatum remisi. *Ex Charisii l. i. col. 60.*

*Ex libro Epistolarum ad Antonium.*

Ad me misit Antonius exemplum Caesaris ad se litterarum, in quibus erat : se audisse Catonem, et L. Metellum, in Italiam venisse, Romae ut essent palam : id sibi non placere ; ne qui motus ex eo fierent ; prohiberique omnes Italia, nisi quorum ipse causam cognovisset : deque eo vehementius erat scriptum. *Ex Ciceronis ad Attic. l. xi. Epist. vii.*

*Ex libro Epistolarum ad Servilium.*

P. Servilius pater ex litteris quas sibi a Caesare missas esse dicebat, significat valde te sibi gratum fecisse, quod de sua voluntate erga Caesarem humanissime diligentissimeque locutus esses. *Ex Ciceronis lib. iiii. ad Quinctum Fratrem, Epist. i.*

*Ex Epistola ad Regem Dejotarum.*

Non dubito, quin tuis (*Caesarem alloquitur*) litteris, quarum exemplum legi, quas ad eum (*Dejotarum*) Tarracone huic Blesamio dedisti, se magis etiam erexerit, ab omni sollicitudine abstraxerit : jubes enim eum *bene sperare et bono esse animo*, quod scio te non frustra scribere solere. *Apud Ciceronem pro Dejotaro c. xiv.*

*Epistola*



*Epistola ad Amantium.*

C. Julius Caesar Amantio S. D.  
Veni, vidi, vici. Vale. *Ex Ponto.*

*Ex incertis Epistolis.*

Πομπήϊος-ἐκέλευε τοῖς πεζοῖς μὴτ' ἐπεκθεῖν ἔτι, μὴτ' ἐκτρέχειν ἐκ τῆς φάλαγος, μὴδ' ἀκοντίζειν, ἀλλ' ἐν προβοῇ διασάντας ἀμύνεσθαι διὰ χειρὸς τοῖς δορασι τοὺς ἐπιόντας, καὶ τόδε τινὲς αὐτῷ στρατήγημα ἐπαινῶσιν, ὡς ἄριστον ἐν περικυκλώσει, ὃ ἡ ΚΑΙΣΑΡ ΕΝ ΤΑΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙΣ καταμέμφεται. τὰς τε γὰρ πλεοναυτοῦ ἐκ τῆς βοῆς εὐτονωτέρας γίγνεσθαι, ἐσώτας δ' ἀποψύχεσθαι τε, καὶ τοῖς ὀπιθέσιν εὐκλήτους δι' ἀτρεμίαν, οἷα σκοπέας, εἶναι. *Ex Appiani l. II. B. C. p. 477. ed. Steph.*

Quam (*Brittanniam*) Caesar, ille auctor vestri nominis, quum Romanorum primus intrasset, alium se orbem terrarum scripsit reperisse, tantae magnitudinis arbitratus, ut non circumfusa Oceano, sed complexa ipsum Oceanum videretur. *Ex Eumenii Paneg. IV. c. XI, 2.*

*De C. Julii Caesaris Epistolis testimonia.*

\* Epistolae quoque ejus ad Senatum exstant: quas primus videtur ad paginas et formam memorialis libelli convertisse: cum antea Consules et Duces non nisi transversa charta mitterent scriptas. Exstant et ad Ciceronem, item ad Familiares domesticis de rebus: in quibus si qua occultius perferenda erant, per notas scripsit, id est, sic structo litterarum ordine, ut nullum verbum effici posset. Quae si quis investigare et persequi vellet, quartam elementorum litteram, id est, D pro A, et perinde reliquas commutet. *Ex Suetonio in Caes. c. LVI.*

\* Scribere, et legere simul, dictare et audire solitum accepimus; epistolas vero tantarum rerum quaternas,

ternas pariter librariis dictare, aut si nihil aliud ageret, septenas. *Ex Plinii H. N. l. vii. c. xxv.*

Ἐν ἐκείνῃ δὲ τῇ στρατείᾳ προσεζήσκησεν ἱππαζόμῳ τὰς ἑπιστολὰς ὑπαγορεύειν, καὶ δυσὶν ὁμῶς γράφουσιν ἐξαρχεῖν· ὥς δὲ Ὀππίος Φησι, καὶ πλείοσιν. Λέγεται δὲ καὶ τὸ Διὰ γραμμάτων τοῖς φίλοις ὁμιλεῖν, Καίσαρα πρῶτον μηχανήσασθαι. *Ex Plutarcho in Caesare pag. 716. A. ed. Francof.*

*Ex Oratione in funere Juliae.*

Quaestor Juliam amitam uxoremque Corneliam defunctas laudavit e more pro rostris, sed in amitae quidem laudatione, de ejus ac patris sui utraque origine sic refert : *Amitae meae Juliae maternum genus ab regibus ortum, paternum cum diis immortalibus conjunctum est : nam ab Anco Marcio sunt Marcii Reges, quo nomine fuit mater : a Venere Julii, cujus gentis familia est nostra. Est ergo in genere et sanctitas regum, qui plurimum inter homines pollent ; et caerimonia deorum, quorum ipsi in potestate sunt reges. Ex Suetonii Caes. c. vi.*

Τῆς Μαρίας γυναικὸς ἀποθανέσης, ἀδελφίδες αὖν αὐτῆς, ἐγκώμιόν τε λαμπρὸν ἐν ἀγορᾷ διήλθεν, καὶ πρὸς τὴν ἐκφορὰν ἐτόλμησεν εἰκόνας Μαρίας προσφέρειν. *Ex Plutarcho in Caes. p. 709. C.*

*Ex Oratione pro Bithynis.*

C. Caesar Pont. Max. in oratione, quam pro Bithynis dixit, hoc principio usus est : Vel pro hospitio regis Nicomedis, vel pro horum necessitate, quorum res agitur, refugere hoc munus, M. Vinici, non potui : nam neque hominum morte memoria deleri debet, quin a proximis retineatur ; neque clientes sine summa infamia deferri possunt : quibus etiam a propinquis nostris opem ferre instituimus. *Ex A. Gellii l. v. c. xiii.*

H h

Quid



Quid ergo? syngraphae non sunt, sed res aliena est. *Ex* Julio Rufiniano *de Figuris*.

*Ex Oratione pro lege Plautia.*

Reperi tamen in oratione C. Caesaris, qua Plautiam rogationem suavit; *necessitatem* dictam pro *necessitudine*, id est, jure adfinitatis. Verba haec sunt: *Equidem mihi videor pro nostra necessitate, non labore, non opera, non industria defuisse.* *Ex* A. Gellii l. XIII. c. III. et Nonio in voce *Neccessitas*.

*Ex Oratione in Cn. Dolabellam.*

Caesar in Dolabellam Actionis III. *Ibi isti, quorum in aedibus; fanisque posita, et honori erant, et ornatu.* *Ex* A. Gellii l. IV. c. XVI.

Nono decimo aetatis anno L. Crassus C. Carbonem, uno et vicesimo Caesar Dolabellam, altero et xx Asinius Pollio C. Catonem, non multo aetate antecedens Calvus Vatinius, iis orationibus insecutus sunt, quas hodieque cum admiratione legimus. *Ex Auctore Dialogi de Oratoribus* c. XXXIV.

Composita feditione civili, Cornelium Dolabellam, consularem et triumphalem virum, repetundarum postulavit, absolutoque Rhodum secedere statuit. *Ex* Suetonii *Caes.* c. V.

Divus quoque Julius, quam coelestis numinis, tam etiam humani ingenii perfectissimum columnen, vim facundiae propriae expressit, dicendo in accusatione Cn. Dolabellae, quem reum egit, extorqueri sibi causam optimam L. Cottae patrocinio. *Ex* Valerii Maximi l. VIII. c. IX.

C. Caesar Cn. Dolabellam accusavit, nec damnavit. *Ex* Pediano in *orat. pro M. Scauro*.

Significat et Caesarem, item adolescentem, in Dolabella reo ex Sicilia, qui quidem damnatus est, quantum oportuit per Hortensium, &c. *Ex* Pediano in *Divin*.

Ἐπ' αὐτῶν

Ἐπανελθὼν δὲ εἰς Ῥώμην, Δολαβέλλαν ἔκρινε κακώ-  
σεως ἐπαρχίας, καὶ πολλὰ ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος τῶν πόλεων  
μαρτυρίας αὐτῷ παρέχον. Ὁ μὲν ἔν Δολαβέλλας ἀπέ-  
φυγε τὴν δίκην. *Ex Plutarcho in Caesare p. 708. E.*

*Ex Oratione ad milites.*

Fama hostilium copiarum perterritos, non negando  
minuendove, sed insuper amplificando, ementiendo-  
que confirmabat : itaque cum expectatio adventus  
Jubae terribilis esset, convocatis ad concionem mili-  
tibus ; *Scitote, inquit, paucissimis his diebus regem  
adfuturum cum x legionibus, equitum xxx, levis armatu-  
rae c millibus, elephantis ccc : proinde desinant quidam  
quaerere ultra, aut opinari ; mibique, qui compertum ha-  
beo, credant : aut quidem vetustissima nave inpositos quo-  
cumque vento in quasunque terras jubebo avehi. Ex  
Suetonii Caes. c. LXVI.*

*Frustrò, ait C. Caesar apud milites de incommodis  
eorum : Non frustrabo vos milites. Ex Diomede l. 1.  
col. 395.*

*Ex Oratione pro Decio Samnite.*

Nisi forte quisquam aut Caesaris pro Decio Sam-  
nite, aut Bruti pro Dejotaro rege, ceterosque ejus-  
dem lentitudinis ac teporis libros legit, &c. *Ex Auc-  
tore Dial. de Orator. c. XXI.*

*Ex Oratione pro Sextilio.*

Quo enim nimbo, qua procella verborum, inpium  
Sextilii caput obrui meretur ? quod C. Caesarem, a  
quo cum studiosè, tum etiam feliciter gravissimi cri-  
minis reus defensus fuerat, &c. *Ex Valerii Maximi  
l. III. c. v, 3.*

*Ex Oratione de conjuratis.*

Catonem primum sententiam putat de animadver-  
sione



sione dixisse, quam omnes ante dixerant praeter Caesarem : et cum ipsius Caesaris tam severa fuerit, qui tum Praetorio loco dixerit, &c. *Ex Ciceronis ad Attic. l. xii. Epist. xxi.*

Sed Caesar, ubi ad eum perventum est, rogatus sententiam a Consule, hujuscemodi verba locutus est: *Omnes homines, &c. Ex Sallustii Bell. Catil. c. li.*

Ὁ δὲ Κάσαρ ἀναστὰς, λόγον διήλθεν πεφροντισμένον, ὡς ἀποκτεῖναι μὲν ἀκρίτους ἄνδρας ἀξιώματι καὶ γένει λαμπροῦς, ἔδοκεῖ πατριον ἔδδὲ δίκαιον εἶναι, μὴ μὲν τῆς ἐσχάτης ἀνάγκης. εἰ δὲ φρεσίντο δεθέντες ἐν πόλεσι τῆς Ἰταλίας, ὡς ἂν αὐτοὺς ἔληται Κικέρων, μέχερ ἔ καταπολεμηθῇ Κατιλίνας, ὕστερον ἐν εἰρήνῃ καὶ καθ' ἡσυχίαν περὶ ἐκάστου τῇ βελῇ γνώμῃ πράττει. Οὕτω δὲ τῇ γνώμῃ Φιλανθρώπως φανείσης, καὶ τοῦ λόγου διωατῶς ἐπ' αὐτῇ ῥηθέντος, ἔ μόνον οἱ μὲν τῶτον ἀνιστάμενοι προσετίθεντο, πολλοὶ δὲ καὶ τῶν πρὸ αὐτῶν τὰς εἰρημνίας γνώμας ἀπειπάμενοι, πρὸς τὴν ἐκείνου κατέστησαν, ἕως ἐπὶ Κάτωνα τὸ πρᾶγμα καὶ Κάτωνα πειρήλθεν. *Ex Plutarchi Caes. p. 710. seq.*

*Ex Oratione in ::::*

Sic fac existimes : post has misérias, id est, postquam armis disceptari coeptum est de jure publico, nihil esse actum aliud cum dignitate. Nam et ipse Caesar accusata acerbitate Marcelli (sic enim adpellabat) laudataque honorificentissime et aequitate tua et prudentia, repente praeter spem dixit, *se Senatui roganti de Marcello, ne hominis quidem causa negaturum.* *Ex Ciceronis l. iv. ad Fam. Epist. iv.*

*Ex Oratione in funere Corneliae.*

Quaestor Juliam amitam, uxoremque Corneliā, defunctas laudavit e more pro rostris. *Ex Suetonio in Caes. c. vi.*

Τὸ μὲν ἔν ᾧ γυναιξὶ περὶ σφύτεραις λόγους ὁπλίσας  
 διεξέναι πατριὸν ἦν Ῥωμαίοις· νέαις δ' οὐκ ὄν ἐν ἔδει,  
 πρῶτος ἔπεν Καῖσαρ ἐπὶ τῷ ἑαυτῷ γυναικὸς ἀποθανέσης.  
*Ex Plutarchi Caes. p. 709.*

*De C. Julii Caesaris Orationibus testimonia.*

Tum Brutus : Orationes quidem ejus mihi vehementer probantur, complures autem legi, &c. *Ex Cicerone in Bruto c. LXXV.*

Orationes aliquas reliquit, inter quas temere quaedam feruntur : ut *pro Q. Metello*, quam non inmerito Augustus existimat magis ab actuariis exceptam, male subsequenter verba dicentis, quam ab ipso editam : nam in quibusdam exemplaribus invenio ne inscriptam quidem *pro Metello*, sed, *quam scripsit Metello*, cum ex persona Caesaris sermo sit, Metellum, seque adversus communium obrectatorum criminationes purgantis. Apud milites quoque in Hispania idem Augustus orationem esse vix ipsius putat : quae tamen duplex fertur, una quasi priore habita proelio ; altera posteriore, quo Asinius Pollio ne tempus quidem concionandi habuisse eum dicit, subita hostium incurfione. *Ex Suetonio c. LV.*

*Ex libris in Catonem.*

Reliquit et de Analogia duos libros, et Anticatonnes totidem. Suetonius *in Caes. c. LVI.*

Caesar bello civili, cognita Catonis morte, (cujus virtutem dialogo illo, qui inscribitur Cato, Cicero etiam laudavit) libros duos famosissimos in vitam Catonis edidit, quos *Anticatonnes* inscripsit. Vetus Scholiastes ad *Juvenalis Satir. VI, 337.*

*Ex l. I.*

Caesar in Anticatone priore. *Uno enim excepto, quem alijsmodi, atque omnis, natura finxit, suos quisque habet*

H h 3

*charos.*



*charos. Priscianus l. vi. col. 694, ac 717. et l. vii. col. 740. et l. xiii. col. 960.*

*Incerta ex iisdem.*

Erunt officia antelucana, in quae incidere inpune ne Catoni quidem licuit; quem tamen C. Caesar ita reprehendit, ut laudet: describit enim eos, quibus obuius fuerit, cum caput ebrii retexissent, erubuisse: deinde adjicit; *Putares non ab illis Catonem, sed illos a Catone deprehensos.* Potuitne plus auctoritatis tribui Catoni, quam si ebrius tam venerabilis erat? Nostrae tamen coenae ut adparatus et inpendii, sic temporis modus constet. Neque enim ii sumus, quos vituperare ne inimici quidem possunt, nisi ut simul laudent. *Ex Plinii l. iii. Epist. xii.*

C. etiam Caesar, gravis auctor linguae Latinae, in Anticatone: *Unius, inquit, arrogantiae superbiaeque, dominatuque.* *Ex A. Gellii l. iv. c. xvi.*

*De C. Julii Caesaris in Catonem scriptis testimonia.*

Qualis futura sit Caesaris vituperatio contra laudationem meam, perspexi ex eo libro, quem Hirtius ad me misit, in quo colligit vitia Catonis, sed cum maximis laudibus meis: itaque misi librum ad Muscam, ut tuis librariis daret: volo enim eum divulgari. *Ex Ciceronis l. xii. ad Attic. Epist. xl.*

Hirtii epistolam si legeris, quae mihi quasi *περίληψις* videtur ejus vituperationis, quam Caesar scripsit de Catone. *Ex l. xii. ad Attic. Epist. xli.*

Cum mihi Balbus nuper in Lanuvino dixisset, se et Oppium scripsisse ad Caesarem, me legisse libros contra Catonem, et vehementer probasse. *Ex Ciceronis ad Attic. l. xiii. Epist. l.*

Quibus omnibus generibus usus est nimis impudenter Caesar contra Catonem meum. *Ex Ciceronis Topic. c. xxv.*

M. Ciceronis libro, quo Catonem coelo aequavit,  
quid

quid aliud Dictator Caesar, quam rescripta oratione, velut apud Judices respondit? *Ex Taciti l. iv. Annal. c. xxxiv.*

Hisque usum C. Caesarem in vituperando Catone notaverit Cicero. *Ex Quinctiliani l. iii. Instit Orat. c. vii.*

Ut Catonem Tullius laudans: et duobus voluminibus Caesar accusans. *Ex Martiniani Capellae l. v. p. 152.*

Atque utinam ritus veteres, et publica saltem  
His intracta malis agerentur sacra, sed omnes  
Noverunt Mauri, atque Indi: quae psalteria penem  
Majorem, quam sint duo Caesaris Anticatones:  
Illuc, &c. *Ex Juvenalis Sat vi, 334.*

Πυθόμυθος δὲ ὡς ἑαυτὸν διηργάσαιτο, δῆλ' ὅτι μὲν ἦν  
δηχθεὶς, ἐφ' ᾧ δὲ, ἄδηλον· εἶπε δ' ἔν· ᾧ Κάτων, φθο-  
νῶ σι δ' θανάτῳ, καὶ γὰρ σύ μοι τ' σωτηρίας ἐφθόνησαι.  
Ὁ μὲν οὖν μὲν ταῦτα γραφεὶς ὑπ' αὐτῶ πρὸς Κάτωνα  
τεθνεῶτα λόγος, ὃ δοκεῖ πρῶτως ἔχοντος, ὃ δὲ εὐδιαλλάκ-  
τως σημεῖον εἶναι· πῶς γὰρ ἂν ἐφείσαιο ζῶντος, εἰς ἀναί-  
σθητον ἐγχείας ὀργὴν ποσάπτῃ; Paullo post: Τεκμαί-  
ρονται καὶ τ' λόγον ἐκείνον ὅτι ἐξ ἀπεχθείας, ἀλλὰ φι-  
λοτιμίας πολιτικῆς συνετάχθη διὰ τοιαύτην αἰτίαν.  
Ἐγραψε Κικέρων ἐγκώμιον Κάτωνος, ὄνομα τῷ λόγῳ  
θεμένος Κάτονα· καὶ πολλοῖς ὁ λόγος ἦν διὰ πειθῆς, ὡς  
εἰκός, ὑπὸ δ' δεινότητος τ' ῥητόρων εἰς τ' καλλίστην πεπειθ-  
μέν' ὑπῆρξεν. Τῷτο ἡνία Καίσαρα, κατηγορίαν αὐτοῦ  
νομίζοντα, τ' δ' τεθνεῶτος δι' αὐτὸν ἔπαινον· ἔγραψεν οὖν  
πολλὰς τινὰς κατὰ τοῦ Κάτωνος αἰτίας συναγαγὼν· τὰ  
δὲ βιβλίον Ἀντικάτων Ὀπιγέγραπτα, καὶ πειθασαὶς ἔχει  
τῶν λόγων ἐκείνος διὰ Καίσαρα καὶ Κάτονα πολλὰς.  
*Ex Plutarcho in Caes. p. 733.*

Αὐτὸς δ' ἔν ὕστερον ἐν τῇ πρὸς Κικέρωνα πρὸς Κάτωνος  
ἀντιγραφῇ, πρῶταιται, μὴ γραμματικῶς λόγον ἀνδρὸς ἀν-  
τεξετάζειν πρὸς δεινότητά ῥήτορος εὐφυῆς, καὶ χολὴν ἐπὶ  
τῷτο πολλὴν ἄγοντος. *Ex Plutarcho in Caes. p. 708.*



Ἐκ δὲ τῆς διετέλει τιμῶν καὶ φιλοφρονέμενος, ὥς κ' ἡγάσαντο λόγον ἐγκώμιον Κάτωνος, ἀντιγράφων, τότε λόγον αὐτῷ κ' τὸ βίον, ὡς μάλιστα τῷ Περικλέει εἰκότα καὶ Θηραμένει ἐπαινῆν. Ὁ μὲν ἔν Κικέρωνος λόγος Κάτων, ὁ δὲ Καίσαρος, Ἀντικάτων ἐπιγέγραπται. *Ex Plutarcho in Cicer. p. 880.*

Κικέρωνος δὲ ποιήσαντος ἐγκώμιον εἰς αὐτὸν (Κάτονα) καὶ ἡπιγράψαντος ΚΑΤΩΝ, ἀντέγραψε κατηγορίαν ὁ Καίσαρ, καὶ ἐπέγραψεν ΑΝΤΙΚΑΤΩΝ. *Ex Appiani l. II. B. C. p. 490.*

Οὕτω γὰρ ἀνατεθαυμάκει, ὥς, ἔ Κικέρωνος ἐγκώμιον μὲν ταῦτα αὐτῷ (Κάτωνος) ἡγάσαντος, ἀγανακτήσας μὲν μηδὲν, καίπερ κ' ἐκείνου οἱ προσωπολήσαντος, βιβλίον δὲ τι ἡγάσας, ὁ καὶ ΑΝΤΙΚΑΤΩΝ ἐκάλεσεν. *Ex Dionis Cassii l. XLIII. p. 219. ed. Hanov.*

*Ex libris de Analogia ad M. T. Ciceronem.*

Reliquit et de Analogia duos libros, &c. *Ex Suetonio in Caesare c. LVI.*

C. Caesar de Analogia libros edidit, sciens fine ea, neque ad philosophiam, in qua peritissimus erat, neque ad eloquentiam, in qua potentissimus, posse quempiam pervenire. *Ex Joannis Sarisberiensis Metalog. l. I. c. XXI. p. 777.*

*Ex lib. I.*

Quin etiam in maximis occupationibus cum ad te ipsum (inquit, in me intuens) de ratione Latine loquendi accuratissime scripserit, primoque in libro dixerit verborum delectum originem esse eloquentiae: tribueritque, mi Brute, huic nostro, qui me de illo maluit quam se dicere, laudem singularem: (nam scripsit his verbis, cum hunc nomine esset adfatus; *Ac, si cogitata praeclare eloqui possent, nonnulli studio, et usu laboraverant, cujus te paene principem copiae, atque inventorem, bene de nomine ac dignitate Populi Romani meritum*

*ritum esse existimare debemus*) hunc facilem, et quotidianum novisse sermonem, nunc pro relicto est habendum. Tum Brutus, amice hercule, inquit, et magnifice te laudatum puto, quem non solum principem atque inventorem copiae dixerit, quae erat magna laus, sed etiam bene meritum de Populi Romani nomine et dignitate. *Ex Cicerone in Bruto c. LXXII.*

C. Caesar ille perpetuus Dictator, Cn. Pompeji focer, a quo familia et adpellatio Caesarum deinceps propagata est: vir ingenii praecellentis, sermonis praeter alios suae aetatis castissimi, in libris, quos ad M. Ciceronem de Analogia scripsit, *barenas* vitiose dici existimabat, quod *barena* numquam multitudinis numero adpellanda sit, sicuti neque *Coelum*, neque *Triticum*; contra autem *Quadrigas*, etiamsi currus unus equorum quatuor junctorum unum sit, plurativo semper numero dicendas putat, sicut *Arma*, et *Moenia*, et *Comitia*, et *Inimicitias*, &c. *Paullo post*: Tunc prolato libro de Analogia primo verba haec ex eo pauca memoriae mandavi; nam quum praedixisset, neque *Coelum*, *Triticumve*, neque *Harenam* multitudinis significationem pati: *Num tu*, inquit, *barum rerum natura accidere arbitraris, quod unam Terram et plures Terras, et Urbem, et Urbes, et Imperium, et Imperia dicamus, neque Quadrigas in unam nominis figuram redigere, neque Harenam in multitudinis adpellationem convertere possimus?* *Ex A. Gellii l. XIX. c. VII.*

Atque id quod a C. Caesare excellentis ingenii ac prudentiae viro in primo de Analogia libro scriptum est, habe semper in memoria atque in pectore, *ut tanquam scopulum, sic fugias inauditum atque insolens verbum.* *Ex A. Gellii l. I. c. X. et Macrobiani l. I. Saturnal. c. V.*

*Ex lib. II.*

Caesar in libro de Analogia secundo, *hujus die* et *hujus speciei* dicendum putat. *Ex A. Gellii l. IX. c. XIV.*

Caesar



Caesar de Analogia *panium* dixit, sed Verrius *Panium* sine *i*. Ex Charisii lib. 1. col. 69.

Caesar de Analogia secundo, *Fagos, Populos, Ulmos*. Ex Charisii l. 1. col. 104.

Lacer an Laceris, &c. Caesar de Analogia secundo, nec non Valgius de Rebus per epistolam quaesitis. Ex Charisii l. 1. col. 109.

Caesar de Analogia secundo, *Turbonem* non *Turbinem* etiam in tempestate diei debere ait, ut *Cato Catonis*, non ut *homo hominis*. Ex Charisii l. 1. col. 117.

Is homo, *Idem* compositum facit, nisi quia Caesar libro secundo (*de Analogia videlicet*) singulariter *Idem*, pluraliter *Iidem* dicendum adfirmat; sed consuetudo hoc non servat. Ex Charisii l. 1.

*Ex iisdem, non distincto libro.*

C. Caesar gravis auctor linguae Latinae in libris Analogicis omnia istiusmodi (*puto Senatu, Victu, Aspectu, &c.*) sine *i* littera dicenda censet. Ex A. Gellii l. iv. c. xvi.

*Hic et haec Samnis, hujus Samnitis*. Sic Caesar de Analogia. Ex Prisciani l. vi. col. 707.

*Partum*. Caesar de Analogicis, *barum partum*. Ex Charisii l. 1. col. 114.

*Ex iisdem, uti verosimile est, non adscripto tamen ubi laudantur libro.*

Mihi autem placet Latinam rationem sequi, quousque patitur decor; neque enim jam *Calypsonem* dixerim, ut *Junonem*: quamquam secutus antiquos C. Caesar utitur hac ratione declinandi. Quintilianus l. v. c. v.

M. Tullius et C. Caesar *mordeo memordi*; *pungo pepugi*; *spondeo spepondi* dixerunt. A. Gellii l. vii. c. ix.

C. Caesar ait *L* littera nominativo singulari neutro finita nomina, eandem definitionem capere, quam  
capiant

capiant *E* littera terminata. *Huic animali, et ab hoc animali, huic puteali, et ab hoc puteali.* Charisius *l. i. col. 95.*

Aplustre. Omnium nominum, quae sunt neutri generis et in *E* terminantur, ait Plinius, Caesarem scisse eosdem esse ablativos, quales sunt dativi singulares. Charisius *l. i. col. 98.*

*AR* litteris nomina neutralia terminata, ait Caesar, quod dativo et ablativo pari jure funguntur, ut idem Plinius scribit. Charisius *l. i. col. 98.*

Jubar. Plinius ait inter caetera etiam istud Caesarem dedisse praeceptum, quod neutra nomina, *AR* nominativo clausa, per *I* dativum ablativumque singulares ostendant; *Jubar* tamen et *Far* ab hac regula dissidere: nam *huic jubari* dicimus, *ab hoc jubare*; et *huic farri, ab hoc farre.* Charisius *l. i. col. 108.*

Ac ne illa ratio recepta est, quam Caesar ponit in femininis, ut *puppin, vestim, pelvim*: hoc enim modo et *ab hoc cani, et ab hoc cane.* Charisius *l. i.*

Tribus *III* junctis qualis posset syllaba pronunciari? nam postremum *I* pro vocali est accipiendum, quod Caesari artis Grammaticae doctissimo placitum fuisse, a Victore quoque in arte Grammatica de syllabis comprobatur. Priscianus *l. i. col. 545.*

*V*, loco consonantis posita, eandem prorsus in omnibus vim habuit apud Latinos, quam apud Aeoles digamma *F*; pro quo Caesar hanc figuram *F* scribere voluit. Quod quamvis illi recte visum est, tamen consuetudo antiqua superavit. Priscianus *l. i. col. 545.*

*Haec pollis pollinis*, sic Charisius. Probus autem et Caesar, *hoc pollen pollinis* declinaverunt. Priscianus *l. vi. col. 708.*

Praeterea Caesar declinat, *pubis puberis*: quidam, ut Probus, *pubes puberis*: quidam, *puber puberis.* Priscianus *l. vi. col. 707.*

Quamvis Caesar non incongrue protulit *ens* a verbo *sum, es, est.* Priscianus *lib. xviii.*

*Hoc*



*Hoc lutum* atque *macellum* singulariter exire memento, licet Memmius, *ista macella* dicat, et Caesar, *luta*. Ex Velio Longo *de Orthogr.* col. 2244.

*Lacrumae* an *Lacrimae*, *Maxumus* an *Maximus*, et si quae similia sunt, scribi debeant, quaesitum est. Terentius Varro tradidit Caesarem per *I* ejusmodi verba solitum esse enunciare et scribere : inde propter auctoritatem tanti viri consuetudinem factam. Sed ego in antiquorum, &c. Cassiodorus ex Annaeo Cornuto *de Orthographia* col. 2284. Vide et Quinctilianum *Inst. Orat.* l. I. cap. VII.

Varie etiam scriptitatum est, *Mancupium*, *Aucupium*, *Manubiae*, siquidem C. Caesar per *I* scripsit, ut adparet ex titulis ipsius. Ex Velio *de Orthographia* col. 2228.

An ideo minor est M. Tullius Orator, quod idem artis hujus (*Grammaticae*) diligentissimus fuit, et in filio, ut in epistolis adparet, recte loquendi usquequaque asper quoque exactor? Aut vim C. Caesaris fregerunt editi de Analogia libri? Quinctilianus l. I. c. VII.

#### *Apophthegmata.*

Sed tamen ipse Caesar habet peracre judicium, et, ut Servius frater tuus, quem litteratissimum fuisse judico, facile diceret, *hic versus Plauti non est, hic est*, quod tritas haberet aures notandis generibus Poetarum, et consuetudine legendi : sic audio Caesarem, quum volumina jam confecerit *Ἀποφθιγμάτων*, si quid adferatur ad eum pro meo, quod meum non sit, rejicere solere : quod eo nunc magis facit, quia vivunt mecum fere quotidie illius familiares. Incidunt autem in sermone vario multa, quae fortasse illis, quum dixi, nec inlitterata, nec insulsa esse videantur. Haec ad illum cum reliquis actis perferuntur. Ita enim ipse mandavit. Sic fit, ut, si quid praeterea de me audiat, non audiendum putet. Cicero l. IX. *ad Famil. Epist.* XVI.

*Diēta*

*Dicta Collectanea.*

Feruntur et a puero et ab adolescentulo quaedam scripta, &c. item *Dicta collectanea*. Quos omnes libellos vetuit Augustus publicari. Suetonius in *Caesare*, c. LVI.

*Ephemerides.*

C. Julius Caesar quum dimicaret in Gallia, et ab hoste raptus, equo ejus portaretur armatus, occurrit quidam ex hostibus, qui eum nosset; et insultans ait *Cecos, Caesar*, quod Gallorum lingua, *Dimitte*, significat: et ita factum est, ut dimitteretur. Hoc autem ipse Caesar in Ephemeride sua dicit, ubi propriam commemorat felicitatem. Servius in l. XI. *Aen.* vs. 743.

*Libri Auspiciorum.*

Contra Julius Caesar XVI Auspiciorum libro negat nundinis concionem advocari posse, id est, cum populo agi, ideoque nundinis Romanorum haberi comitia non posse. Macrobius l. I. *Saturnal.* c. XVI.

*Auguralia.*

Caesar in auguralibus: *Si sincera pecus erat*. Priscianus l. VI. col. 719.

*De Divinatione.*

Genus eloquentiae duntaxat adolescens adhuc Strabonis Caesaris secutus videtur: cujus etiam ex Oratione, quae inscribitur *Pro Sardis*, ad verbum nonnulla transtulit in Divinationem suam. Suetonius in *Caesare* c. LV.

*Astronomica.*

Julius Caesar ut Siderum motus, de quibus non indoctos libros reliquit, ab Aegyptiis disciplinis hausit,



fit, ita hoc quoque ex eadem institutione mutuatus est, ut ad Solis cursum finiendi anni tempus extenderet. Macrobius *l. 1. Saturnal. c. xvi.*

Tres autem fuere sectae, Chaldaea, Aegyptia, Graeca: his addidit apud nos quartam Caesar Dictator, annos ad Solis cursum redigens singulos, Sotigene perito scientiae ejus adhibito. *Ex Plinii l. xviii. c. xxv.*

A Bruma in Favonium Caesari nobilia sidera significant, *iii* Kal. Januarii matutino Canis occidens. *Paullo post*: Pridie Nonas Januarii Caesari Delphinus matutino exoritur, et postero die Fidicula, quo Aegypto Sagitta vesperi occidit. *Paullo post*: A Favonio in aequinoctium vernalis Caesari significat *xvii* Kal. Martii triduum varie: et *viii* Kal. Hirundinis visu, et postero die Arcturi exortu vespertino. Item *iii* Nonas Martii Caesar Cancris exortu id fieri observavit. *Paullo post*: Caesar et Idus Martias ferales sibi annotavit Scorpionis occasu. *Paullo post*: *iii* Nonas Aprilis in Attica Vergiliae vesperi occultantur. Eadem postridie in Boeotia: Caesari autem et Chaldaeis, Nonis. *Paullo post*: Caesari *vi* Idus significatur imber Librae occasu: *xiv* Kal. Maji Aegypto Sicalae occidunt vesperi, sidus vehemens, et terrae marique turbidum, *xvi* Atticae, *xv* Caesari, continuoque triduo significat. *Paullo post*: *vi* Nonas Maji Caesari Sicalae matutino exoriuntur, et *viii* Idus Capella pluvialis. Plinius *l. xviii. c. xxvi.*

A Vergiliarum exortu significant Caesari postridie Arcturi occasus matutini. *Paullo post*: *xi* Kal. Caesari Orionis gladius occidere incipit: *iii* Non. Junii Caesari, et, Assyriae Aquila vesperi oritur, &c. *xi* Kal. ejusdem Orionis gladius Caesari occidere incipit. *Ex Plinii l. xviii. c. xxvii.*

A solstitio ad Fidiculae occasum *vi* Kal. Junii Caesari Orion exoritur. *Paullo post*: *xviii* Kal. Augusti, Aegypto Aquila occidit matutino, Etesiarumque prodromi flatus incipiunt, quod Caesar *x* Kal.  
fentire

sentire Italiam existimavit. *Paullo post* : Aquila Atticae matutino occidit : III Kal. regia in pectore Leonis stella matutino Caesari inmergitur. *Ex Plinii l. XVIII. c. XXVIII.*

*De Sideribus.*

*etiam aliquid poeticum edidit.*

Sed nec aliquis paene Latinorum de hac arte institutionis libros scripsit, nisi paucos versus Julius Caesar, et ipsos tamen de alieno opere mutuatus. Jul. Firmicus *Mathes. l. II. initio.*

Exsecutus est etiam horum Siderum numerum Graece Aratus, Poeta disertissimus; Latine vero Caesar, et decus eloquentiae Tullius. Sed hi tantum nomina ipsorum et ortus, non autem apotelesmatum auctoritatem ediderunt: ita ut mihi videantur non aliqua Astrologiae scientia, sed Poetica potius elati licentia, docilis sermonis studia protulisse. Jul. Firmicus *Mathes. l. VIII. c. v.*

*Poemata.*

Reliquit et de Analogia libros duos, et Anticatones totidem, ac praeterea Poema, quod inscribitur Iter. Quorum librorum primos, in transitu Alpium, quum ex citeriore Gallia, conventibus peractis, ad exercitum rediret; sequentes, sub tempus Mundenis proelii fecit: novissimum, dum ab Urbe in Hispaniam ulteriorem IV et XX die pervenit. Suetonius *in Caesare c. LVI.*

Feruntur et a puero et ab adolescentulo quaedam scripta: ut *Laudes Herculis*, tragoedia *Oedipus*. &c. quos omnes libellos vetuit Augustus publicari. Suetonius *in Caesare c. LVI.*

Olus quoque silvestre est trium foliorum, D. Julii carminibus praecipue jocisque militaribus celebratum: alternis quippe versibus exprobravere lapsana se vixisse apud Dyrrachium, praemiorum parsimoniam



niam cavillantes. Est autem id cyma silvestris. Plinius l. XIX. c. VIII.

*Donatus, seu potius Suetonius in vita Terentii hos sub C. Julii Caesaris nomine versus producit.*

Tu quoque, tu in summis, o dimidiate Menander,  
Poneris, et merito, puri sermonis amator;  
Lenibus atque utinam scriptis adjuncta foret vis  
Comica, ut aequato virtus polleret honore  
Cum Graecis, neque in hac despectus parte jaceres.  
Unum hoc maceror, et doleo tibi deesse, Terenti.

*Sequens etiam Epigramma C. Julio Caesari quidam inscribunt, alii Germanico.*

Thrax puer adstricto glacie dum ludit in Hebro,  
Pondere concretas frigore rupit aquas.  
Dumque imae partes rapido traherentur ab amne,  
Abscidit tenerum lubrica testa caput.  
Orba quod inventum mater dum conderet urna,  
Hoc peperit flammis, caetera dixit aquis.  
*Illud vero distichon,*

FELTRIA. PERPETUO. NIVIVM. DAMNATA. RIGORE.  
TERRA. MIHI. POSTHAC. NON. HABITANDA. VALE.

*falso Caesari inscriptum est, etsi quidam in membrana, alii in saxo exstare dicant. Agunt quoque Caesaris Decretum Viterbii in Hetruria inventum; hoc exemplo:*

C. JULIUS. CAESAR. M. TULLIUM. CICERONEM.  
OB EGREGIAS. EJUS. VIRTUTES. SINGULARES. ANI-  
MI. DOTES. PER. TOTUM. ORBEM. NOSTRIS. ARMIS.  
VIRTUTEQUE. PERDOMITUM. SALVUM. ET. INCOLU-  
MEM. ESSE. JUBEMUS. C. JABOLENUS.

*Incerta.*

Unguenta dicuntur a locis, ut Telinum, cujus  
Julius Caesar meminit dicens: Corpusque suavi  
Telino unguimur. Hoc conficiebatur in Insula Telo,  
quae

quæ est una ex Cycladibus, &c. Isidorus l. iv. *Origin. c. xii.*

Apud Caesarem et Catulum et Calvum lectum est : *quum jam fulva cinis fueris.* Nonius in voce Cinis p. 224.

Salve primus omnium parens Patriæ adpellate, primus in toga triumphum linguaeque lauream merite, et facundiae, Latinarumque litterarum parens : atque (ut Dictator Caesar hostis quondam tuus de te scripsit) omnium triumphorum lauream adepte majorem, quanto plus est, ingenii Romani terminos in tantum promovisse, quam imperii. Plinius l. vii. c. xxx. in fine ; ubi de Cicerone.

Cicero Caussarum xiii : *Re vendita iterum emptæ* ; unde manifestum fit *venita* non dici, sed aut *venundata*, aut *vendita*, ut Cicero. C. Caesar : *Possessiones redimi, eas postea pluris venditas.* Diomedes l. i. col. 366.

Effeda vehiculi vel currus genus, quo soliti sunt pugnare Galli. Caesar testis est libro ad Ciceronem iii. *Multa millia equitum atque effedariorum habet.* Hinc et gladiatores effedarii dicuntur, qui curru certant. Junius Philargyrius in Virgilii Georg. iii. vs. 204.

Augustus quoque in epistolis ad C. Caesarem scriptis emendat, quod is *Calidum* dicere quam *Cal-dum* malit : non quia illud non sit Latinum, sed quia sit odiosum, et, ut ipse Graeco verbo significavit, αἰσχρογόν. Quintilianus l. i. c. vi. p. 41.

Castulonenses, qui Caesari *venales* adpellantur. Plinius Hist. Nat. l. iii. c. iii.

#### C. Julii Caesaris dicta.

Tu, quaeso, quidquid novi (multa autem exspecto) scribere ne pigrescere : in his, de Sexto, satisne certum : maxime autem de Bruto nostro : de quo quidem ille, ad quem diverti, Caesarem solitum dicere : *Magni refert, hic quid velit ; sed quidquid volt, valde volt.* Idque eum animadvertisse, quum pro Dejota-



ro Niceae dixerit, valde vehementer eum visum, et libere dicere. Cicero *l. xiv. ad Atticum Epist. 1.*

Proxime quum Sestii rogatu apud eum fuisset, expectaremque sedens, quoad vocarer; dixisse eum: *Ego dubitem, quin summo in odio sim, quum M. Cicero sedeat, nec suo commodo me convenire possit. Atqui, si quisquam est facilis, hic est: tamen non dubito, quin me male oderit.* Cicero *l. xiv. ad Attic. Epist. 1.*

Ajebat Caesarem secum, quo tempore Sestii rogatu veni ad eum, quum expectarem sedens dixisse: *Ego nunc tam sim stultus, ut hunc ipsum, facilem hominem, putem mihi esse amicum, quum tam diu sedens meum commodum expectet?* Cicero *l. xiv. ad Attic. Epist. 11.*

Quo gaudio elatus, non temperavit, quin paucos post dies frequenti curia jactaret, invitis et gementibus adversariis adeptum se quae concupisset: proinde ex eo insultaturum omnium capitibus: ac negante quodam per contumeliam, *Facile hoc ulli feminae fore;* responderit quasi adludens: *In Assyria quoque regnasse Semiramis; magnamque Asiae partem Amazonas tenuisse quondam.* Suetonius in *Caesare c. xxii.*

Pharsalica acie caesos profligatosque adversarios prospicientem, haec eum ad verbum dixisse refert Asinius Pollio: *Hoc voluerunt: tantis rebus gestis C. Caesar condemnatus essem, nisi ab exercitu auxilium petissem.* Suetonius in *Caesare c. xxx. Vide et Plutarchum in Caes. p. 730. A.*

Consecutusque cohortes ad Rubiconem flumen, qui provinciae ejus finis erat, paullulum constitit, ac reputans quantum moliretur, conversus ad proximos, *Etiam nunc, inquit, regredi possumus: quod si ponticulum transferimus, omnia armis agenda erunt.* Suetonius in *Caesare c. xxxi.*

Cunctanti ostentum tale factum est. Quidam eximia magnitudine et forma, &c. Tunc Caesar, *Eatur, inquit, quo deorum ostenta, et inimicorum iniquitas*  
vocat.

*vocat. Faeta alea est, inquit. Suetonius in Caesare c. xxxii.*

Romam iter convertit; adpellatisque de Rep. Patribus, validissimas Pompeji copias, quae sub tribus legatis M. Petrejo, et L. Afranio, et M. Varrone in Hispania erant, invasit: professus ante inter suos, *Ire se ad exercitum sine duce, et inde reversurum ad ducem sine exercitu.* Suetonius in Caesare c. xxxiv.

Prolapsus in egressu navis, verso ad melius omine, *Teneo te, inquit, Africa.* Suetonius in Caesare c. lix.

Quum expectatio adventus Jubae terribilis esset, convocatis ad concionem militibus, *Scitote, inquit, paucissimis his diebus Regem adfuturum cum x legionibus, equitum xxx, levis armaturae c millibus, elephantis ccc. Proinde desinant quidam quaerere ultra, aut opinari; mihi, qui compertum habeo, credant: aut quidem vetustissima nave inpositos, quocumque vento in quascumque terras jubebo aveli.* Suetonius in Caesare c. lxvi.

Jactare solitus, *Milites suos etiam unguentatos bene pugnare posse: nec Milites eos pro concione, sed blandiori nomine Commilitones adpellabat.* Suetonius in Caesare c. lxvii.

Quosdam infimi generis ad amplissimos honores provexit. Quum ob id culparetur, professus est palam, *si grassatorum et sicariorum ope in tuenda sua dignitate usus esset, talibus quoque se parem gratiam relaturum.* Suetonius in Caesare c. lxxii.

Interrogatus cur repudiasset uxorem, *Quoniam, inquit, meos tam suspicione, quam crimine judico carere oportere.* Suetonius in Caesare c. lxxiv.

Acie Pharfalica proclamavit, *Ut civibus parceretur.* Suetonius in Caesare c. lxxv. Vide et Florum l. iv. c. 11, 50.

Nec minoris inpotentiae voces propalam edebat, ut T. Ampius scribit: *Nihil esse Rempublicam, adpellationem modo, sine corpore, ac specie. Sullam nescisse literas, qui Dictaturam deposuerit. Debere homines conside-*



*ratius jam loqui secum, ac pro legibus habere quae dicat.* Suetonius in *Caesare* c. LXXVII.

Eoque arrogantiae progressus est, ut Haruspice tristitia, et sine corde exta sacro quodam nunciante, *Futura diceret laetiora, quum vellet: nec pro ostento ducendum, si pecudi cor defuisset.* Suetonius in *Caesare* c. LXXVII.

Triumphanti et subsellia Tribunitia praetervehenti sibi unum e collegio Pontium Aquilam non adsurrexisse, adeo indignatus, ut proclamaverit: *Repete ergo a me Aquila Rempublicam Tribunus*: nec destiterit per continuos dies quidquam cuiquam, nisi sub exceptione polliceri, *Si tamen per Pontium Aquilam licuerit.* Suetonius in *Caesare* c. LXXVIII.

Plebi Regem se salutanti, *Caesarem se, non Regem esse* respondit. Suetonius in *Caesare* c. LXXIX.

De quo genere optime C. Caesarem praetextatum adhuc accepimus dixisse, *Si cantas, male cantas: si legis, cantas.* Quintilianus l. I c. VIII. Habet et Joan. Sarisberiensis *Metal.* l. I. c. XXI. p. 777.

Elevandi ratio est duplex, ut aut veniam quis, aut jactantiam minuatur: quemadmodum C. Caesar Pomponio ostendenti vulnus ore exceptum in seditione Sulpicianae, quod ipse se passum pro Caesare pugnantem gloriabatur, *Numquam fugiens respexeris*, inquit: aut crimen objectum, ut Cicero, &c. Quintilianus l. VI. c. III.

Est et illa ex ironia fictio, qua usus est C. Caesar. Nam quum testis diceret, a reo femina sua ferro petita, et esset facilis reprehensio, cur illam potissimum partem corporis vulnerare voluisset. *quid enim faceret*, inquit, *quum tu galeam et lorica[m] haberes?* Quintilianus l. VI. c. III.

Sic fac existimes, post has miseras, id est, postquam armis disceptari coeptum est de jure publico, nihil esse actum aliud cum dignitate. Nam et ipse Caesar accusata acerbitate Marcelli (sic enim adpellat) laudataque honorificentissime et aequitate tua, et prudentia,

prudencia, repente praeter spem dixit, *se Senatui roganti de Marcello, ne \* hominis quidem causa negaturum.* Cicero l. 4. Epist. ad Famil. Epist. 4. ad Ser. Sulpicium.

Demetrio Megae Dolabella rogatu meo civitatem a Caesare impetravit: qua in re ego interfui. Itaque nunc P. Cornelius vocatur. Quumque propter quosdam sordidos homines, qui Caesaris beneficia vendebant, tabulam, in qua nomina civitate donatorum incisa essent, revelli iussisset, eidem Dolabellae, me audiente, Caesar dixit, *Nibil esse, quod de Mega vereretur; beneficium suum in eo manere.* Cicero l. XIII. ad Famil. Epist. XXXVI. ad Acilium.

C. Caesar cum forte conscendens navem lapsus esset, *Teneo te, terra mater,* inquit; qua interpretatione effecit, ut repetiturus illas, a quibus proficisceretur, terras videretur. Ex Frontini Strateg. l. I. c. XII, 2.

Caesar dicebat, *idem esse sibi consilium adversus hostem, quod plerisque medicis contra vitia corporum, fame potius quam ferro superandi.* Ex Frontini Strat. l. IV. c. VII, 1.

Nosseque, ut Caesar dictator ajebat, *miserum esse instrumentum senectuti recordationem crudelitatis.* Ex Ammian. Marcell. l. XXIX. c. 2.

Τῆς δ' ἡμέρας ἐνδείσης (qua pontifex maximus erat eligendus) καὶ τῆς μητρὸς (Καίσαρος) ἐπὶ τὰς θύρας αὐτὸν οὐκ ἀδακρυτὶ προπεμπέσης, ἀσπασόμενος αὐτῷ, ὦ μῆτερ, εἶπεν, τήμερον ἢ ἀρχιερέα τὸν υἱόν, ἢ Φυγάδα ὄψῃ. Plutarchus in Caes. p. 710.

Τὸν δὲ Καίσαρα σπασάσαντα πρὸς αὐτὸς εἶπεν, Ἐγὼ μὲν ἐβουλόμην παρὰ τούτοις εἶναι μᾶλλον πρῶτος, ἢ πρὸς Ῥωμαίοις δεύτερος. Ex Plutarcho in Caes. p. 712.

Οὐ δοκεῖ ἡμῖν ἄξιον εἶναι λύπης, εἰ τηλικῶτος μὲν ὢν Ἀλέξανδρον, ἤδη πούτων ἐβασίλευεν, ἐμοὶ δὲ λαμπρὸν ἔδεν πέπρακται. Plutarchus in Caes. p. 713.



Ἡρκει γὰρ (ἔφη Καῖσαρ) τὸ μὴ χρῆσθαι τοῖς ἀπαρέσκευσιν, ὁ δὲ τὸ τοιαύτῳ ἀχροικίαν ἐξελέγχων, αὐτὸς ἐστὶν ἀχροικός. Plutarchus in Caes. p. 716.

Οὐκ, ἔφη, τὸ αὐτὸν ὅπλων καὶ νόμων καιρὸν εἶναι· σὺ δὲ εἰ τοῖς πεπρατομένοις δυσκολαίνεις, νῦν μὲν ἐκποδὼν ἀπιδιπαρήσας γὰρ ἔδειται πόλεμος· ὅταν δὲ καταθῶμαι τὰ ὅπλα, συμβάσεων, τότε περιὼν δημαγωγήσεις &c. Ex Plutarcho in Caes. p. 725.

Ἴδι, γενναῖε, τόλμα καὶ δέδιθι μηδέν· Καίσαρα φέρεις, καὶ τὴν Καίσαρος τύχην συμπλέσσειν. Plutarchus in Caesare p. 726. Vide et Appianum l. 11. B. C. p. 463.

Σήμερον ἂν ἡ νίκη παρὰ τοῖς πολεμίοις ἦν, εἰ τὸ νικῶντα εἶχον. Plutarchus in Caesar. p. 727. et Appianus l. 11. B. C. p. 467.

Ὡς Κάτων, Φθονῶ σοι ἔθ' θανάτῳ· καὶ γὰρ σύ μοι τὴν σωτηρίαν ἐφθόνησας. Plutarchus in Caes. p. 733. et Appianus l. 11. B. C. p. 490.

Λέγεται ὁ Καῖσαρ εἰπεῖν, ὡς δικαιότερα λέγοι μὲν Κάσιος, αὐτὸς μὲντοι Βρετὸν ἐκ αὐτῶν παρέλθοι. Plutarchus in Caes. p. 737. et Appianus l. 11. B. C. p. 498.

Ἀναμένει τὸ τοῦ δερμα Βρετὸν. Ex Plutarcho in Caes. p. 737.

Τί φαίνεται βελόμυρος ὑμῖν Κάσιος; ἐμοὶ μὲν γὰρ ἔλιαν ἀρέσκει, λίαν ὠχρὸς ὢν. Et paullo post. Οὐ πᾶν τοῦτο δεδοικα τὰς παχέας καὶ κομήτας, μᾶλλον δὲ τοὺς ὠχρὰς καὶ λεπτὰς, Κάσιον λέγων καὶ Βρετὸν. Ex Plutarchi Caes. p. 737.

Αἱ μὲν δὴ Μάρτιας εἶδοι πάρεισιν· ὁ δὲ ἡσυχῇ πρὸς αὐτὸν εἶποι, Ναὶ πάρεισιν, ἀλλ' ἔπαρεληλύθαισιν. Plutarchus in Caes. p. 737.

Ἐμπεσόντ' ὁ λόγος, πῶς ἄρα τὸ θανάτων ἄριστος; ἀπᾶντας φθάσας ἐξεβόησεν, Ὁ ἀπροσδόκητος. Ex Plutarcho in Caes. p. 737. Vide et Appianum l. 11. B. C. p. 500.

Φασί

Φασί τ' Καίσαρα τῷ μηνύοντι δοποκρίνασθαι, κόπτοντα  
τ' λαβὴν τοῦ ξίφους, ἥδε μοι δώσθ. *Ex Appiani l. 11.*  
*B. C. p. 443.*

Ἀθηναίοις αἰτήσασι συγγνώμην ἐπεδίδε, ἔπειπε, Πο-  
σάκις ὑμᾶς διὰ σφῶν αὐτῶν ἀπολλυμένους ἢ δόξα τ' προ-  
γόνων περὶσώσθ. *Appianus l. 11. B. C. p. 282.*

Ἔσται τὸ τέλος ἐμοί τε τοῦ βίβ, καὶ ὑμῖν τ' στρατείων.  
*Et paullo post: φασὶν αὐτὸν (Καίσαρα) εἰπεῖν, Ὅτι*  
*λάκις μὲν ἀγωνίσαιτο περὶ νίκης, νῦν δὲ περὶ ψυχῆς.*  
*Ex Appiani l. 11. B. C. p. 493.*

Οὐδὲν ἀτυχέστερον, ἔφη, διηνεκὲς Φυλακῆς· ἔτι γὰρ αἰεὶ  
δεδιότας. *Appianus l. 11. B. C. p. 496.*

*De C. Julio Caesare Judicia.*

Sed tamen, Brute, inquit Atticus, de Caesare et ipse ita judico, et de hoc hujus generis acerrimo aestimatore saepissime audio, illum fere omnium Oratorum Latine loqui elegantissime, nec id solum domestica consuetudine, ut dudum de Laeliorum et Domitiorum familiis audiebamus; sed quamquam id quoque credo fuisse, tamen ut esset perfecta illa bene loquendi laus, multis litteris, et iis quidem reconditis et exquisitis est consecutus. *Ex Cicerone in Bruto c. LXXII.*

Sed perge, Pomponi, de Caesare, et redde quae restant. Solum quidem, inquit ille, et quasi fundamentum Oratoris, &c. Caesar autem rationem adhibens, consuetudinem vitiosam et corruptam, pura et incorrupta consuetudine emendat. Itaque quum ad hanc elegantiam verborum Latinorum (quae, etiam si Orator non sis, et sis ingenuus civis Romanus, tamen necessaria est) adjungit ille oratoria ornamenta dicendi: tum videtur tamquam tabulas bene pictas collocare in bono lumine. Hanc quum habeat praecipuam laudem in communibus, non video, cui debeat cedere: Splendidam quamdam minimeque veteratorem rationem dicendi tenet, voce, motu, forma etiam



magnifica, et generosa quodammodo. Tum Brutus : Orationes quidem ejus, &c. atque etiam Commentarios quosdam scripsit rerum suarum, valde quidem, inquam, probandos : nudi enim sunt, recti, et venusti, omni ornatu orationis tamquam veste detracto : sed dum voluit alios habere parata unde sumerent, qui vellent scribere historiam, ineptis gratum fortasse fecit, qui volunt illa calamistris inurere ; sanos quidem homines a scribendo deterruit, &c. *Ex Cicerone in Bruto c. LXXV.*

Quid Oratorum ? quem huic antepones eorum, qui nihil aliud egerunt ? quis sententiis aut acutior aut crebrior ? quis verbis aut ornatior, aut elegantior ? *Ex Cicerone ad Corn. Nepotem apud Suetonium in Caes. c. LV.*

C. Julius Caesar historiographus Romanorum nullus est. Commentarii belli Gallici, quorum ad vos manavit opinio, tantum exstant : nec, quantum ad historiam, quod compertum habeam, quicquam aliud : nam ceterarum ejus rerum gestarum, postquam idem Julius totius pene orbis causarum molibus est oppressus, Hirtius ejus notarius in commentarios seriem referendam suscepit. *Ex Lupi Abbatis Ferrariensis Epist. xxxvii.*

Sed bene loquendi de Catulis opinio non minor ; fale vero, et facetiis Caesar vicit omnes. *Ex Ciceronis l. i. de Offic. c. xxxvii.*

*Vide amplissimam Caesaris laudationem apud Plinium Hist. Nat. l. vii. c. xxv. et apud Ciceronem pro M. Marcello.*

Reliquit et rerum suarum Commentarios Gallici, civilisque belli Pompejani ; nam Alexandrini, Africique et Hispaniensis incertus auctor est : alii enim Oppium putant, alii Hirtium : qui etiam Gallici belli novissimum, imperfectumque librum subpleverit. *Paullo post : Pollio Asinius parum diligenter, parumque integra veritate compositos putat ; quum Caesar pleraque et quae per alios erant gesta temere crediderit :*  
et

et quae per se, vel consulto, vel etiam memoria lapsus, perperam ediderit: existimatque rescripturum, et correcturum fuisse. *Ex Suetonio in Caesare c. lvi.*

C. vero Caesar si tantum foro vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur; tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse, quo bellavit, adpareat: exornat tamen haec omnia mira sermonis, cuius proprie studiosus fuit, elegancia. *Ex Quinctiliano l. x. c. i.*

Quid tamen nocet vim Caesaris, asperitatem Coelii, diligentiam Pollionis, iudicium Calvi quibusdam in locis adsumere? *Ex Quinctiliani l. x c. ii.*

Hinc vim Caesaris, indolem Coelii, subtilitatem Calidii, gravitatem Bruti, acumen Sulpicii, acerbitatem Cassii, diligentiam Pollionis, dignitatem Messallae, sanctitatem Calvi reperiemus. *Ex Quinctiliani l. xii. c. x.*

At strictior Calvus, numerosior Asinius, splendidior Caesar, amarior Coelius, gravior Brutus, vehementior et plenior et valentior Cicero. *Ex Auctore Dialogi de oratoribus c. xxv.*

Λέγεται δὲ καὶ Φῦναι πρὸς λόγους πολιτικὰς ὁ Καῖσαρ ἀριστα καὶ Δραπονῆσαι Φιλοτιμώτατα τῇ φύσει, ὡς τὰ δευτεραῖα μὲν ἀδριτίως ἔχειν, &c. *Ex Plutarcho in Caes. p. 708.*

Εἷν δὲ Ῥωμῇ πολλὴ μὲν ἐπὶ τῷ λόγῳ περὶ τὰς συνηγορίας αὐτῷ χάρις ἐξέλαμπεν. *Ex Plutarcho in Caes. p. 708.*

Ac mihi ex Graecis orationes Lyfiae ostentat, ex nostris Gracchorum, Catonisque; quorum sane plurimae sunt circumcisae et breves. Ego Lyfiae Demosthenem, Aeschinem, Hyperidem, multosque praeterea, Gracchis, et Catoni Pollionem, Caesarem, Coellium, inprimis M. Tullium, oppono, cuius oratio optima fertur esse, quae maxima. *Ex Plinii l. i. Epist. xx.*

Sed ego verear, ne me non satis deceat, quod de-  
cui



cuit M. Tullium, C. Calvum, Asinium Pollionem, M. Messallam, &c. Divum Julium, Divum Augustum, Divum Nervam, Tib. Caesarem, &c. *Ex Plinii l. v. Epist. III.*

Dictator Caesar summis oratoribus aemulus. *Ex Taciti Ann. l. XIII. c. III.*

Summus auctorum D. Julius. *Ex Tacito de Mor. Germ. c. XXVIII.*

C. Caesarem Dictatorem — studia certandi, dictandi lectitandique sibi mutuo vindicavere. Et licet in persona unius ejusdemque tempore suo principis viri, castrensis oratoriaeque scientiae cura certaverit ferme gloria aequipari, idem tamen numquam se satis duxit in utriusque artis arce compositum, priusquam vestri Arpinatis testimonio anteferretur ceteris mortalibus. *Ex Sidonii Apollinaris l. VIII. Epist. VI. Vide et l. IX. Epist. XIV.*



## INDEX GEOGRAPHICUS.

### A.

- A** CARNANIA. regio Epiri. *Carnia*. C. III. 55.  
Achaia, propriè regio Peloponnesi. Hisce autem temporibus tota fere Græcia et Peloponnesus erat provincia Roman. sub nomine Achaia. C. III. 55 et seqq.  
Acilla five Acholla urbs Africae. Af. 33. 43.  
Admagetobria. opp. Sequanorum. *Bröie*. G. I. 31.  
Adrumetum. opp. Africae. C. II. 23. Af. 3. 89.  
Aduatuca. opp. Aduatucorum, postea Tungri. *Tongres*. G. VI. 32. 35.  
Aduatuci. pop. Belg. G. II. 4. 16. 29 et seqq. V. 38. 39. 56. VI. 2.  
Ædui. pop. Celt. quorum caput Bibracte. G. I. V. VI. VII. VIII.  
Ægimurus inf. Maris Africi. *Al-Giamur*. Af. 44.  
Æginium. opp. Theffalia. C. III. 79.  
Ægyptus. Al. 26. et seqq.  
Ætolia. regio Græcia. C. III. 35.  
Agar. opp. Africae. Af. 67. 76.  
Agendicum. postea Senones. urbs Senonum. *Sens*. G. VI. 44. VII. 10.  
Alba. opp. Marforum. *Alba*. C. I. 15.  
Albici, vel Albiæci, vel Reii. pop. Provinciae Rom. quorum caput hodie *Riez*. C. I. 34. 56. II. 2.  
Alesia. opp. Mandubiorum. *Alise*, vel potius cacumen montis *Auxois*. G. VII. 68. et seqq.  
Alexandria. urbs Ægypti. C. III. 110. et seqq. Al. 1. et seqq.  
Allobroges. popul. Provinciae Rom. quorum major pars continetur regione hodie dicta *Savoy*. G. I. 6. 11. 28. VII. 64. C. III. 59. 84.  
Alpes, montes Italiam a Galliâ et Germaniâ dividentes. G. I. 10. III. 1.  
Amantia. opp. Macedoniae. C. III. 40.  
Amanus. mons Ciliciae. *Al-Lucan*. C. III. 31.  
Ambarri, civitas Æduis finitima. G. I. 11.  
Ambialites pop. Gallia. Incertum. G. III. 9.  
Ambiani. pop. Belg. quorum caput Samarobriva. G. II. 4. 15. VII. 75.  
Ambibari. pop. Gallia. Incertum. G. VII. 75.  
Ambivareti. pop. Gallia. Incert. G. VII. 75.  
Ambivariti pop. Gallia. Incertum. G. IV. 9.  
Ambracia. urbs Epiri. C. III. 36.  
Amphilochi. pop. Acarnaniae. C. III. 55.  
Amphipolis. urbs Macedoniae. *Iamboli*. C. III. 102.  
Anartes. pop. Dacis finitim. G. VI. 25.

Anas,



# INDEX GEOGRAPHICUS.

- Anas, fl. Hispaniæ. *Guadi-Ana*.  
C. I. 38.  
Ancalites pop. Britannia. G.  
V. 21.  
Ancona. urbs Piceni. *Ancona*.  
C. I. 11.  
Andes. pop. Celt. quorum ca-  
put hodie *Angers*. G. II. 35.  
III. 7. VII. 4.  
Antiochia. urbs Syriæ. *Anta-  
kia*. C. III. 105.  
Apollonia. urbs Macedonia. *Polina*. C. III. 11.  
Aponiana Insula prope Lily-  
bæum, promontorium Sici-  
liæ. Af. 2.  
Apsus fl. Macedonia. *Crevasa*.  
C. III. 13.  
Apulia. regio Italiæ. *Puglia*. C.  
I. 23. III. 2.  
Aquilaria. opp. Africæ prope  
Clupeam. C. II. 23.  
Aquileia. urbs Galliæ Cisalpi-  
næ. ad mare Superum. *Aqui-  
læ*. G. I. 10.  
Aquitania, tertia pars Galliæ.  
G. I. 1. III. 20. et seqq.  
VIII. 46. C. I. 39.  
Arar. flum. Galliæ. *Saône*.  
G. I. 12. VII. 90.  
Arduenna Sylva. Belg. G. V.  
3. VI. 29.  
Arelate. opp. Provinciæ Rom.  
*Arles*. C. I. 36.  
Ariminum. urbs Italiæ ad mare  
Superum. *Rimini*. C. I. 8. 11.  
Armenia minor. regio Asiæ.  
Al. 67.  
Armoricæ civitates. inter flum.  
Ligerim et Sequanam, Occ-  
eanum adtingentes. *Ar-Mor*  
in linguâ Celticâ significat  
Ad Mare. G. V. 53. VII. 75.  
VIII. 31.  
Arretium, urbs Hetruriæ. *Ar-  
rezzo*. C. I. 11.  
Arverni. pop. Celt. quorum ca-  
put hodie *Clermont in Auvergne*.  
G. I. 31. 45. VII. 7. 8.  
Asculum. opp. Piceni. *Ascoli*.  
Dictum Picenum, ad discri-  
men Asculi in Apuliâ. C. I. 16.  
Ascurum. opp. Mauretaniæ. Af.  
23.  
Asparagium. opp. Macedonia,  
ad mare Superum. C. III. 30.  
Aspavia. opp. Hispan. Bæticæ.  
H. 24.  
Asta. opp. Hispan. Bæt. *Asta*.  
H. 36.  
Ategua. opp. Hisp. Bæt. *Tegua*  
vel. *Teba*. H. 8. 22.  
Atrebates. pop. Belg. quorum  
caput Nemetocenna. G. II.  
4. 16. 23. VII. 75.  
Avaricum, postea Bituriges. opp.  
Biturigum. *Bourges*. G. VII.  
13. 31. 32. 47.  
Aulerci Brannovices. pop. Celt.  
Æduis finitimi, prope Lige-  
rim. *Briennes*. G. VII. 75.  
Aulerci Cenomani. pop. Celt.  
quorum caput hodie *Mans*.  
G. VII. 75.  
Aulerci Eburovices. pop. Celt.  
quorum caput hodie *Evreux*.  
G. VII. 75.  
Ausci. pop. Aquitaniæ, quorum  
caput hodie *Auch*. G. III. 27.  
Ausetani. pop. Hispaniæ sub  
Pyrenæis. C. I. 60.  
Auximum. op. Piceni. *Osimo*.  
C. I. 15.  
Axona fl. Galliæ. *Aisne*. G. II.  
5, 6.
- B.
- Bacenis. sylva German. Che-  
ruscos a Suevis dividens. G.  
VI. 10. v. Hercynia.  
Bætis fl. Hispaniæ. *Guadi-al-  
Kibir*. Al. 59. 60. H. 5.  
Bæturia. regio Hispaniæ. H. 22.  
Bagrada.

# INDEX GEOGRAPHICUS.

Bagrada. fl. Africae, prope Uticam. *Mes-gerda*. C. II. 38.  
 Baleares Ins. in Mari Interno; Major et Minor. *Majorca* et *Minorca*. G. II. 7. Af. 23.  
 Batavorum insula, ad ostia Mosae et Vahalidis: cujus insulae pars superior hodie vocatur *Beluwe*. G. IV. 10.  
 Belgae. pars tertia Galliae. G. I. 1. II. 1. et seqq. V. 12. VIII. 54.  
 Belgium. nomen regionis in Belgis, quae Bellovacos, Ambianos, Atrebatas, et fortasse Veromandos continebat. G. V. 24. 35. VIII. 46.  
 Bellocassi vel Velocasses. pop. Belg. quorum caput hodie *Rouen*. G. VII. 75.  
 Bellovaci. pop. Belg. quorum caput hodie *Beauvais*. G. II. 4. 13. 14. VII. 59. 75. VIII. 7. 14. et seqq.  
 Bessi. pop. Thraciae. C. III. 4.  
 Bibracte, deinde Augustodunum, caput Aeduarum. *Autun in Burgundy*. G. I. 23. VII. 55. VIII. 4.  
 Bibrax. Remorum opp. *Bièvre*. G. II. 6.  
 Bibroci. Britan. pop. G. V. 21.  
 Bigerriones. pop. Aquitaniae. *Bigorre in Gascoigne*. G. III. 27.  
 Bithynia. regio Asiae. Al. 65.  
 Bituriges. pop. Celt. quorum caput Avaricum. Duplices fuerunt; Cubi, et Vivisci. Caesar Biturigum Cuborum tantum meminit. G. VII. 5. VIII. 3. 4.  
 Boetia. regio Graeciae. C. III. 4.  
 Boii. Transrhenan. popul. quorum pars in Aeduarum finibus collocata. Creduntur incoluisse regionem quae hodie *Bourbonnois*. G. I. 5. 25. 28.  
 Bosporus. regio ad Bosporum

Cimmerium, angustiam maris inter Meotidem Paludem et Pontum Euxinum Al. 78.  
 Brannovii. pop. Galliae. Incert. G. VII. 75.  
 Bratuspantium. opp. Bellovacorum. G. II. 13.  
 Britannia. G. IV. 21. V. 8. et seqq. VI. 13.  
 Brundisium urbs Japygiae in Italia. *Brindisi*. C. I. 24. et seqq. III. 2. 24.  
 Brutii. pop. Italiae. *Calabre*. C. I. 30.  
 Bullis. opp. Macedoniae ad mare Superum. C. III. 12. 40.  
 Burfavolenses. pop. Hisp. Baeticae. Creduntur iidem qui Urfonenses. H. 22.  
 Buthrotum. urbs Epiri. *Butrinto*. C. III. 16.

## C.

Cabillonum. urbs Aeduarum. *Challan in Burgundy*. G. VII. 42. 90.  
 Cadurci. pop. Celt. *Querci*. quorum caput hodie *Cahors* in *Guienne*. G. VII. 4. 64.  
 Caeresi. pop. Belg. pars regionis quae hodie *Luxembourg*. G. II. 4.  
 Calagurris. urbs Vasconum in Hispan. Tarraconensi. *Calahorra*. C. I. 60.  
 Caleti. pop. Belg. *Caux in Normandie*. G. II. 4. VII. 75.  
 Calydon. urbs Aetoliae. C. III. 35.  
 Camerinum. urbs Umbriae in Italia. *Camerino*. C. I. 15.  
 Candavia. regio Macedoniae circa Candavios montes, qui hodie *Craffa* vocantur. C. III. 11. 79.  
 Canopus. urbs Aegypti. Al. 25. Cantium.



# INDEX GEOGRAPHICUS.

- Cantabri**, pop. Hispan. Tarracon. *Biscay*. C. I. 38.  
**Cantium**, regio Britan. *Kent*. G. V. 13. 22.  
**Canusium**, opp. Apuliæ. *Canosa*. C. I. 24.  
**Cappadocia**, regio Asiæ. C. III. 4. Al. 34.  
**Capua**, urbs Campaniæ in Italiâ. C. I. 10. 14.  
**Caralis**, urbs Sardiniae. *Cagliari*. C. I. 30. Al. 98.  
**Carcafo**, urbs Volcarum Arecom. *Carcaffone in Languedoc*. C. III. 20.  
**Carmona**, opp. Hispan. Bæticæ. C. II. 19. Al. 57.  
**Carnutes**, pop. Celt. quorum caput hodie *Chartres*. G. V. 25. 56. VI. 2. 4. VII. 2. VIII. 31.  
**Carruca**, opp. Hispaniæ. Incert. H. 27.  
**Carteia**, opp. Hispan. Bæt. prope Calpen: quæ Calpe hodie *Gibraltar*. H. 32.  
**Casilinum**, opp. Campaniæ prope Capuam. C. III. 21.  
**Cassi**, Britan. pop. G. V. 21.  
**Castulo**, opp. Hispan. Bæt. *Castolona*. C. I. 38.  
**Caturiges**, pop. Provinc. Rom. inter Alpes. quorum caput hodie *Chorges* prope *Embrun in Dauphine*. G. I. 10.  
**Cebenna** m. inter Celtas et Provinc. Rom. *Cevennes*. G. VII. 8. 56.  
**Celtæ**, tertia pars Galliæ. G. I. 1.  
**Celtiberi**, pop. Hisp. Tarracon. C. I. 38. 61.  
**Cenimagni**, Britann. pop. G. V. 21.  
**Centrones**, pop. Provinc. Rom. inter Alpes. *Tarantaise*. G. I. 10.  
**Ceraunii** montes ad promont,  
**Acroceraunia** in Epiro. C. III. 6.  
**Cercina** inf. Maris Africi. *Kerkeni*. Af. 8. 34.  
**Ceutrones**, Nerviorum clientes. Incert. G. V. 39.  
**Chersonesus**, peninsula prope Alexandriam. Al. 10.  
**Cherufci**, pop. Germaniæ. G. VI. 10.  
**Cilicia**, regio Asiæ minoris. Al. 65, 66.  
**Cimbri**, pop. Germaniæ. *Jutland*. G. I. 33. 40. VII. 77.  
**Cinga**, fl. Hispan. Tarracon. *Cinca*. C. I. 48.  
**Cingulum**, opp. Piceni. *Cingoli*. C. I. 15.  
**Cirta**, opp. Numidiæ. *Constantina*. Af. 25.  
**Clypea**, urbs Africæ maritim. *Aklibia*. C. II. 23. Af. 2. 3.  
**Cocosates**, pop. Aquitaniæ. G. III. 27.  
**Comana**, opp. Cappadociæ. Al. 66.  
**Comana**, opp. Ponti. Al. 34. 35.  
**Condruſi**, pop. Belg. *Condros in Liege*. G. II. 4. IV. 6. VI. 32.  
**Corcyra**, inf. Epiri. *Corſou*. C. III. 3. 58.  
**Corduba**, urbs Hispan. Bæt. *Cordoue*. C. II. 19. Al. 3. 49. 57. H. 4.  
**Corfinium**, urbs Pelignorum in Italiâ. *San-Perino*. C. I. 16.  
**Corneliana castra**, locus prope Uticam. *Gellab*. C. II. 24. 37.  
**Cosa vel Compsa**, urbs Hirpynorum in finibus Lucaniæ. *Conza*. C. III. 22.  
**Cosa**, urbs Etruriæ. C. I. 34.  
**Creta**, Inf. maris Interni. *Ieriti*, vel *Candie*. G. II. 7. C. III. 4.  
**Curiosolitæ**, civitas Armoric. quorum

# INDEX GEOGRAPHICUS.

quorum oppidum *Corseult*  
in *Bretagne*. G. II. 34. III.  
7. VII. 75.

Cyclades. Insulæ circa Delum  
in mari Ægæo. C. III. 3.

Cyprus ins. *Cypre*. C. III. 102.

## D.

Daci. pop. Transylvaniam,  
Valakiam, Moldaviam, et  
Hungariæ partem incolen-  
tes. G. VI. 25.

Danubius fl. five Ister.

Dardani. pop. Mœsiæ, finiti-  
mi Macedon. C. III. 4.

Decetia. urbs Æduorum ad Li-  
gerim. *Decise*. G. VII. 33.

Delphi. urbs Phocidis in Græ-  
ciâ. *Castri*. C. III. 55.

Delta. pars Ægypti intrâ ostia  
Nili. Al. 27.

Diablintes. pop. Celt. G. III. 55.

Dubis. fl. Galliæ, Ararim in-  
fluens. G. I. 38.

Durocôrtorum, postea Remi.  
urbs Remorum. *Reims*. G.  
VI. 44.

Dyrrhachium, prius Epidam-  
nus. urbs Macedoniæ. *Du-  
razzo*. C. III. 14. 41. 57,  
71. 89.

## E.

Eburones. postea Tongri. pop.  
Belg. quorum caput Atu-  
atica. G. II. 4. IV. 6. V.  
24 et seqq. VI. 34. 43.

Elaver fl. Celt. Ligerim in-  
fluens. *Allier*. G. VII. 34.

Eleutheri. v. Cadurci. et Suef-  
siones.

Elis, urbs Peloponnesi, *Gastouni*.  
C. III. 105.

Elufates. pop. Aquitan. quo-  
rum caput hodie *Euse*. G.  
III. 27.

Ephesus, urbs Ioniæ in Asiâ.  
*Aiofoluc*. C. III. 32. 105.

Epidaurus. urbs Dalmatiæ ad  
mare Superum. *Ragusa*. C.  
III. 12. 42.

Epirus. regio Græciæ. C. III.  
4.

Essui. pop. Celt. quorum ca-  
put hodie *Selæ*. G. V. 24.

## F.

Fanum vel Fanum Fortunæ.  
urbs Umbriæ in Italiâ. *Fa-  
no*. C. I. 11.

Frentani. pop. Italiæ. C. I. 23.

Fretum. Siculum. *Str. of Melli-  
na*. C. I. 29.

## G.

Gabali. pop. Celt. quorum ca-  
put hodie *Javoux*. G. VII.  
64. 75.

Gades. Insula cum oppido  
ejusdem nominis ad ostium  
fluvii Bætis. *Cadix*. C. II.  
18. et seqq.

Gallia. Citerior, Cisalpina, quæ  
et Togata. Ulterior Roma-  
nam Provinciam et Galliam  
Comatam continens. Gallia  
Comata in Belgas, Celtas,  
et Aquitanos divisa est.

Galli vel Celtæ. G. I. 1.

Gallo-Græcia vel Galatia in  
Asiâ. Al. 67.

Garites. Aquitan. pop. G. III.  
27.

Garumna. fl. Galliæ. *Garonne*.  
G. I. 1.

Garumni.



# INDEX GEOGRAPHICUS.

Garumni. pop. Aquitaniæ cir-  
cà Garumnâ. G. III. 27.  
Genabum, postea Aureliani.  
caput Aurelianorum in Celt.  
*Orleans*. G. VII. 3. 11. VIII.  
5.  
Geneva. opp. Allobrogum ad  
partem meridionalem lac.  
Lemani. G. I. 7. et seqq.  
Gepus fl. Macedoniæ, Mare  
Superum influens. C. III.  
75. 76.  
Gergovia. opp. Arvernorum  
prope *Clermont*. G. VII. 4.  
34 et seqq.  
Gergovia. opp. Boiorum in  
*Æduis*. G. VII. 9.  
Gætuli. pop. Africæ. Af. 25.  
61. 93.  
Gomphi. opp. Thessaliæ. C.  
III. 80.  
Gorduni. pop. Belg. Incert.  
G. V. 39.  
Graioceli. pop. Provinc. Rom.  
inter Alpes, quorum oppi-  
dum Ocelum. G. I. 10.  
Grudii. pop. Belg. *Groëde in*  
*Cad-sant I. in Flanders*. G.  
V. 39.

## H.

Haliacmon fl. Macedon. Ther-  
maicum sinum influens. C.  
III. 36.  
Harudes. pop. Germ. G. I.  
31. 37. 51.  
Helvetii. pop. Celt. *Suisse*. G.  
I. 1. et seqq. 12. 26. 30.  
VII. 4.  
Helvii. pop. Provinc. Rom. *Vi-*  
*varez*. G. VII. 8. 64. C. I.  
35.  
Heraclea Sintica. opp. Sinticæ  
in Macedoniâ. C. III. 79.

Herculis Fanum, in insulâ  
prope Gades. *San Pedro*. C.  
II. 18. 21.  
Hercynia sylva. in mont. Her-  
cyn. circà Bohemiâ : ejus  
sylvæ partes diversæ, Bacenis,  
Gabreta, etc. adpellantur. G.  
VI. 24.  
Herminius. mons Lusitaniæ.  
Al. 48.  
Hibernia. *Ireland*. G. V. 13.  
Hippo Regius. urbs Numidiæ,  
ad mare. (long. 25°. 30'.)  
*Bona*. Af. 96.  
Hispalis. urbs Hispan. Bæt. *Se-*  
*ville*. C. II. 18. 20. Al. 56.  
H. 27. 35. 36. 42.  
Hispania, prius Iberia. in duas  
provincias divisa, Citerio-  
rem (sive Tarraconensem) et  
Ulteriorem. — Ulterior au-  
tem in duas, Beticam et  
Lusitaniam. G. III. 23. V.  
I. 26. C. I. 38 et seqq. 74.  
—II. 32.—III. 73. Al. 62.  
Af. 39. H. 1. et seqq.

## I.

Iacetani, vel potius Lacetani.  
pop. Hispan. sub. Pyrenæis.  
C. I. 60.  
Iadera, urbs Illyrici. *Zara*. Al.  
42.  
Iberus. fl. Hisp. *Ebro*. C. I.  
60.  
Igilium inf. prope Cosam in  
Etruriâ. *Giglio*. C. I. 34.  
Igavium. urbs Umbriæ in Ita-  
liâ. C. I. 12.  
Ilerda. urbs Ilergetum in His-  
pan. Tarracon. *Lerida*. C.  
I. 43. 45.  
Illurgavonenses vel Ilercaones.  
pop. Hisp. Tarrac. C. I. 60.  
Illyricum. regio ad mare Su-  
perum.

# INDEX GEOGRAPHICUS.

- perum. continens Liburniam et Dalmatiam. G. II. 35. III. 7. Al. 42.
- Ilurgis. v. Leptis.
- Iffa. inf. maris Illyrici. *Liffa*. C. III. 9.
- Isthmus Corinthiacus in Achaia. *Hexa-mili*. C. III. 55. v. Achaia.
- Italia. G. VI. 1. C. II. 32. III. 73.
- Italica. urbs Hispan. Bæticae, prope Hispalim. *Sevilla la Vieja*. C. II. 20. Al. 52.
- Itius portus. in Morinis. *Wit-sand*. inter duo promontoria vulgò dicta, *Blanc-ness* (prope *Calais*), et *Grif-ness*, quod et Itium promont. prope *Boulogne*. G. V. 5.
- Ityraea. regio Arabiae. Af. 20.
- Iura m. inter Sequanos et Helvetios. *Iura*. G. I. 2. 6.
- L.
- Larinum. urbs Frentanorum. *Larina*. C. I. 23.
- Larissa. urbs Thessaliae. *Larissa*. C. III. 80. 96.
- Latobrigi. pop. Germaniae. Incert. G. I. 5. 28. 29.
- Lemanus lac. *Lake of Geneva*. G. I. 2. 8.
- Lemonum, postea Pictavi. opp. Pictonum. *Poitiers*. G. VIII. 26.
- Lemovices. pop. Celt. quorum caput hodie *Limoges*. G. VII. 4. 75.
- Lemovices Armorici. Ignorantur. G. VII. 75.
- Lenium. opp. Lusitaniae. Incert. H. 57.
- Lepontii. pop. inter Alpes. *Le-ventina*. G. IV. 10.
- Leptis minor. urbs Africae. *Lemta*. Af. 7. 29. 97. Appellatur Minor ad discrimen Leptis magnae, *Lebida*, in Africa.
- Leptis, aut Ilipa, aut Lepa, aut Ilurgis. opp. Hisp. Bæt. ad flumen Batim. Incert. Al. 57.
- Levacii. pop. Belg. Incert. G. V. 39.
- Leuci. pop. Belg. quorum caput hodie *Toul in Lorrain*. G. I. 40.
- Lexovii. pop. Celt. ad ostium Sequanae fl. quorum caput hodie *Lizieux*. G. III. 11. 17.
- Liburni. pop. Illyrici. C. III. 5.
- Ligeris. fl. Galliae. *Loire*. G. III. 5. VII. 5. 55.
- Lilybaeum. promont. Siciliae. *Eso*. Af. I. 37.
- Lingones. pop. Celt. quorum caput hodie *Langres*. G. I. 26. 40. IV. 10.
- Lissus. urbs Illyrici ad flum. Drilonem. *Alessò*. C. III. 26. 28. 40.
- Lucania. regio Italiae. C. I. 30.
- Luceria. urbs Apuliae. *Lucera*. C. I. 24.
- Lusitania. regio Hispaniae Ulterioris, cujus pars hodie *Portugal*. C. I. 38. 48. Al. 51. H. 36.
- Lutetia. caput Parisiorum. *Paris*. G. VI. 3. VII. 58.
- M.
- Macedonia. C. III. 4. 14.
- Malaca. urbs Hispan. Bæt. *Malaga*. Al. 64.
- K k
- Mandubii.



# INDEX GEOGRAPHICUS.

- Mandubii. pop. Celt. inter  
Æduos et Lingonas. Eorum  
urbs Alesia. G. VII. 78.
- Marcomani. pop. German. G.  
I. 51.
- Marrucini. pop. Italiæ. C. I.  
23. II. 34.
- Marfi. pop. Italiæ. C. I. 15.  
20. II. 27.
- Massilia. urbs Provinc. Rom. a  
Phocænsibus, coloniâ Athe-  
nienfium in Ioniâ, condita,  
ann. ante Chr. 600. *Mar-  
seilles*. C. I. 34. et seqq.—  
55. et seqq.—II. 22.
- Matisco. opp. Æduorum. *Mâ-  
çon in Burgundy*. G. VII. 90.
- Matrona. fl. Galliæ, in Sequa-  
nam influens. *Marne*. G. I. 1.
- Mauretania. regio Africæ. C.  
I. 39. Af. 6, 7.
- Mazaca, postea Cæsarea ad  
Argæum. urbs Cappadociæ.  
Al. 66.
- Mediomatrici. pop. Belg. quo-  
rum caput hodie *Metz in  
Lorraine*. G. IV. 10. VII. 75.
- Medobriga. opp. Lusitanæ.  
Al. 48.
- Meldi. pop. maritim. Belg.  
*Meld-felt in Flanders*. G.  
V. 5.
- Melodunum, quod et Metiose-  
dum. opp. Senonum in in-  
sulâ fl. Sequanæ. *Melun*. G.  
VII. 58. 60.
- Menapii. pop. Belg. G. II. 4.  
III. 9. IV. 4. 38. 45. 48.  
VI. 2. 6. 38.
- Messana, prius Zancle. urbs  
Siciliæ. *Messina*. C. II. 3.
- Metiofedum. G. VII. 61. v.  
Melodunum.
- Metropolis. urbs Theffaliæ. C.  
III. 80.
- Mitylene. v. Mytilene.
- Mona. ins. inter Britanniam et  
Hiberniam. *I. of Man*. G.  
V. 13.
- Morini. civitas Armoric. Belg.  
unde trajectus in Britanniam  
brevissimus. G. II. 4. III. 9.  
28. IV. 20. 22. 37. VII. 76.
- Mosa. fl. Galliæ. *Meuse*. G. IV.  
10.
- Munda. urbs Hispan. Bæt.  
*Munda*. H. 27. 32. 36.
- Mytilene. urbs ins. Lesbî in  
mari Ægæo. *Mytilin*. C. III.  
102.
- N.
- Nabataei. pop. Arabiæ Petrææ.  
Al. 1.
- Nannetes. pop. Celt. quorum  
caput hodie *Nantes*. G. III.  
9.
- Nantuates. pop. Galliæ inter  
Alpes. *Chablais*. G. III. 1.  
IV. 10.
- Narbo. urbs provinciæ Ro-  
manæ. *Narbonne*. G. III. 20.  
VII. 7. C. I. 57.
- Naupactus. urbs Locrorum  
Ozol. ad Sinum Corinthia-  
cum. *Lepanto*. C. III. 35.
- Neapolis. urbs Africæ. *Nabel*.  
Af. 2.
- Nemetes. pop. German. Gal-  
lis finitimi. G. I. 51.
- Nemetocenna, urbs Atreba-  
rum. *Arras in Artois*. G.  
VIII. 46.
- Nervii. pop. Belg. quorum  
urbs hodie *Bavai in Hainau*.  
G. II. 4. 15. et seqq. 27.—  
V. 39. et seqq. 51.—VI. 3.
- Nicopolis. urbs Armeniæ mi-  
noris. *Divriki*. Al. 36.
- Nilus. fl. Ægypti. *Nile*. Al. 5.
- Nitiobriges. pop. Celt. *Agnois*.  
G. VII. 7. 31.
- Noreia.

# INDEX GEOGRAPHICUS.

Noreia. urbs Norici. *St. Leonhard*. G. I. 5.

Noricum. *Stiria & Carinthia in Austria*. G. I. 5. C. I. 18.

Noviodunum, postea Nevirnum, opp. Æduorum. *Nevers*. G. VII. 55.

Noviodunum, opp. Biturigum prope Avaricum. *Nouan*. G. VII. 12.

Noviodunum, postea Sueffionis. opp. Sueffionum. *Soissons*. G. II. 12.

Numidia. regio Africae. *Algiers*. G. II. 7. C. II. 25. 38. 41. Af. 6. 61. 66. 69.

Nymphæum. promont. Macedoniae in mari Supero. *Cape Nymphæ*. C. III. 26.

## O.

Obucula. opp. Hisp. Bæticæ. *Incert*. Al. 75.

Ocelum. opp. Graiocelorum. *Uffeau in Piedmont*. G. I. 10.

Octodurus. opp. Veragrorum. *Martigni in Valais*. G. III. 1. 6.

Octogesa. opp. Hispan. Tarrac. *Mequinença in Arragon*. C. I. 61.

Orchomenus. opp. Bæotiae. C. III. 55.

Orcynia Sylva. G. VI. 24. v. Hercynia.

Oricum. opp. Epiri. prope Acroceraunia. C. III. 11, 12.

Osca. pop. Hispan. Tarrac. *Huesca in Arragon*. C. I. 60.

Osismii. pop. Celt. Armoric. quorum caput hodie *Karbez in Bretagne*. G. I. 34.

## P.

Pæmani. pop. Germ. in Belgis. G. II. 4.

Palæpharsalus. Al. 48. v. Pharsalus.

Palus Marcotis. Alexandriae a meridie interjecta. *Birk Mariout*. Al. 1.

Parada. opp. Africae. prope Uticam. Af. 87.

Parætonium. urbs Libyaë maritim. Al. 2.

Parisi. pop. Celt. quorum caput Lutetia. G. VI. 3.

Parthi. pop. Asiae. G. VIII. 54. C. III. 31.

Parthini. pop. Macedoniae. C. III. 41. 43.

Peligni. pop. Italiae. G. I. 15.

Pelusium. urbs Ægypti. *Tineh*. C. III. 103. Al. 26.

Pergamus. urbs Asiae minoris. *Bergamo*. C. III. 31. 105.

Petra in Macedonia. C. III. 42.

Petrocorii. pop. Celt. quorum caput hodie *Périgueux*. G. VII. 75.

Pharsalus. urbs Thessaliae. *Farsa*. C. III. 6. 95.

Pharus. turris et insula ponte cum Alexandria conjuncta. C. III. 112. Al. 17.

Picenum, regio Italiae. C. I. 15.

Pictones. pop. Galliae. quorum caput Lemonum. *Poitou*. G. VIII. 26.

Pirustæ. pop. Illyrici. G. V. 1.

Pisaurum. urbs Umbriae in Italia. *Pesaro*. C. I. 2. et seqq.

Pleumoxii. Nerviorum clientes. G. V. 39.

Pontus. in Asia. Al. 41. 77.

Posthumiana Castra. in Hisp. Bæt. H. 8.



# INDEX GEOGRAPHICUS.

Preciani. pop. Gall. Incertum.  
G. III. 27.

Provincia Romana. inter Cevennas m. et Mare Internum, ab Alpibus ad Pyrenæos pertinens, cujus pars hodie *Provence*. G. I. 1. 44. VII. 77.

Ptolemais. C. III. 105.

Pyrenæi m. Hispaniam à Galliâ dividentes. G. I. 1. C. I. 37.

## R.

Ravenna. urbs Citerioris Galliae. *Ravennae*. C. I. 5.

Rauraci. Helvetiis finitimi. Eorum oppidum *Basil.* G. I. 5. 29. G. VII. 75.

Redones. pop. Celt. quorum urbs hodie *Rennes*. G. II. 34.

Remi. pop. Belg. quorum caput Durocortorum. G. II. 3. V. 54. VI. 4. VII. 63. VIII. 12.

Rhenus fl. Galliae. *Rhine*. G. IV. 10. 16. VI. 9.

Rhodanus fl. Galliae. *Rhône*. G. I. 1. 2. etc.

Rhodus insula et in eâ urbs. *Rhodes*. C. III. 5. 102. Al. 11. 15.

Ruspina. opp. Africae. Af. 3. 6.

Ruteni. pop. Celt. Provinciae finitimi. *Rouergue*. G. I. 45. VII. 5. 64.

## S.

Sabis fl. Belg. in Mosam influens. *Sambre*. G. II. 16. 18.

Saguntus. opp. Hispan. Tarrac. *Murviédrio in Valencia*. H. 10.

Salona. urbs Dalmatiae. C. III. 8. 9. Al. 43.

Salsum fl. Hispan. Pæt. H. 7. Samarobriva, postea Ambiani. caput Ambianorum. *Amiens*. G. V. 24. 52. 46.

Santones. pop. Celt. *Saintonge*. G. I. 10.

Sardinia ins. C. I. 30. Af. 8.

Sarsura. opp. Africae. Incert. Af. 75.

Scaldis fl. Belg. *Escaut*. G. VI. 43.

Seduni. pop. inter Alpes, Helvetiis finitimi. Eorum urbs *Sion in Swisserland*. G. III. 1.

Sedusii. pop. Germaniae. Incert. G. I. 51.

Segni. pop. Belg. Incert. G. VI. 32.

Segontiaci. in Britannia. G. V. 21.

Segovia. opp. Hispan. Bat. Incert. Af. 57.

Segusiani. pop. Celt. quorum caput Lugdunum, hodie *Lion*. G. I. 10. VII. 64.

Senones. pop. Celt. quorum caput Agendicum. G. V. 54. 56. VI. 4. VII. 57.

Sequana. fl. Galliae. *Seine*. G. I. 1. VII. 57.

Sequani. pop. Celt. quorum caput Vesontio. G. I. 9. 31. 32. VI. 12.

Sesuvii. civ. Armorici. Celt. Incert. G. II. 34.

Sibuzates. pop. Aquitan. G. III. 37.

Sicilia. C. I. 30.

Sicoris fl. Hispan. in Iberum influens. *Segre*. C. I. 40. 48. 63.

Sigambri. pop. Germaniae. G. IV. 18.

Silicense fl. Hispan. Bat. Incert. Al. 57.

Soricia.

# INDEX GEOGRAPHICUS.

Soricia. opp. Hispan. H. 27.  
 Sotiates. pop. Aquitan. quorum oppidum hodie *Sos*. G. III. 20.  
 Sueffiones. pop. Belg. quorum opp. Noviodunum. G. II. 3. 13. VIII. 6.  
 Suevi. pop. German. G. I. 37. 51. 54. III. 7. IV. 4. 19. 37.  
 Sulcitani. in Sardinia. Af. 98.  
 Sulmo. opp. Pelignorum. *Solmona*. C. I. 18.  
 Syria. Al. 65. et seqq.

## T

Tamesis. G. V. 11. 18.  
 Tarbelli. pop. Aquitan. quorum caput hodie *Aqs*. G. III. 27.  
 Tarracinā. opp. Latii. *Tarracina*. C. I. 24.  
 Tarraco. urbs Hispaniæ Citerioris. *Tarragone*. C. I. 21. 60.  
 Tarsus. caput Ciliciæ. *Tarsous*. Al. 66.  
 Tarusates. pop. Aquitan. *Toursan*. G. III. 13. 23. 27.  
 Tauris. inf. Maris Superi. Incert. Al. 45.  
 Taurois. castellum Massiliensium. *Taurenti* prope *Toulon*. C. II. 4.  
 Tegea. opp. Africae. Af. 78.  
 Tenchtheri. pop. German. G. IV. I. 4.  
 Tergeste. urbs Galliæ Citerioris ad mare Superum. *Trieſte*. G. VIII. 24.  
 Teutoni. pop. Germaniæ. G. I. 33. 40. VII. 77.  
 Thabena. opp. Numidiæ. Af. 77.  
 Thapsus. opp. Africae Maritim. Af. 44. 46. 67. 79. 97.

Thebæ. in Boeotiâ. *Thiva*. C. III. 55.  
 Theſſalia. C. III. 5. 34. 36. 81.  
 Thurii. prius Sybaris. opp. Lucaniæ. C. III. 21. 22.  
 Tigurinus pagus. in Helvetiis, cujus pars hodie *Uri*. C. I. 12. Omnis autem Helvetia civitas in quatuor pagos divisa est: Cæſar duorum tantum meminit, Tigurini et Urbigeni.  
 Tifdra. opp. Africae. Al. 36. 86. 93.  
 Tolosa. urbs Provinc. Rom. *Thoulouſe*. G. I. 10. III. 20. VII. 7.  
 Tralles. urbs Lydiæ. *Sultanbiſar*. C. III. 105.  
 Treviri. pop. Belg. quorum caput hodie *Trèves*. G. I. 37. II. 24. III. 11. V. 2. 3. 55. VI. 8. VII. 63. VIII. 25. 45.  
 Tribocci. pop. Germ. cis Rhenum. quorum urbs hodie *Strasburg in Alſace*. G. I. 51.  
 Trinobantes. Britanniae. pop. G. V. 20.  
 Tulingi. pop. Germ. Rauracis finitimi. *Stulingen in Suabia*. C. I. 5. 26. 28.  
 Turones. pop. Celt. quorum caput hodie *Tours*. G. II. 35. VI. 4. VIII. 46.

## U

Vacca. opp. Africae. Af. 74.  
 Vahalis fl. Belg. pars Rheni à Mosâ recepta. *Wabal*. G. IV. 10.  
 Vangiones. pop. Germ. cis Rhenum, quorum caput hodie *Worms*. G. I. 51.

Varus



# INDEX GEOGRAPHICUS:

- Varus fl. Provinc. Rom. *Var.* *lognes in Normandie.* G. II. 35. III. 17.
- Ubii. pop. Germ. G. I. 54. IV. 3. 9. 19.
- Ucubis. opp. Hisp. Bæt. H. 8. 20.
- Vellauni, aut Vellavi. pop. Celt. Arvernus finitimi. Eorum urbs hodie *St Paulien in Auvergne.* G. VII. 75.
- Vellaunodunum. opp. Senonum. *Beaune in Gatinois.* G. VII. 11.
- Velocassi. v. Bellocassi.
- Veneti. pop. Celt. quorum caput hodie *Vennes.* G. II. 34. III. 1. 34. IV. 21.
- Ventisponde. opp. Hisp. Bæt. Incert. H. 27.
- Veragri. pop. Provinc. Rom. inter Alpes, quorum urbs *Oëtodurus.* G. III. 1.
- Veromandui. pop. Celt. quorum caput *S. Quentin.* *Vermandois.* G. II. 4. 9.
- Versao. H. 27. v. Urfao.
- Vesontio. caput Sequanorum. *Besançon.* G. I. 38.
- Vettones. pop. Lusitaniæ. C. I. 38.
- Vienna. urbs Allobrogum. *Viennne in Dauphine.* G. VII. 9.
- Ulia. opp. Hispan. Bæt. *Monte-major.* Al. 61. H. 3.
- Uterior portus. *Calais.* G. IV. 23. v. Itius port.
- Unelli, aut Veneli. pop. Armor. Celt. quorum urbs *Va-*
- lognes in Normandie.* G. II. 35. III. 17.
- Vocates. pop. Aquitan. G. III. 23. 27.
- Vocontii. pop. Provinc. Rom. quorum urbs *Vaison.* G. I. 18.
- Vogesus. v. Voëgus.
- Volcæ Arecomici. pop. Provinc. Rom. quorum urbs hodie *Nîmes.* G. VII. 7. C. I. 35.
- Volcæ Tectosages. pop. Prov. Rom. quorum urbs *Tolosa.* G. VI. 24.
- Voëgus m. in Galliâ. *Vosge.* G. IV. 10.
- Urbigenus pagus Helvetiorum cujus opp. *Urba, Orbe.* G. I. 27. v. Tigurinus.
- Urfao vel Urfio. urbs Hispan. Bæt. *Offuna.* H. 41.
- Uripetes. pop. German. G. IV. 1. 4.
- Utica. urbs Africae. C. I. 31. II. 23. 36. Af. 87.
- Uxellodunum. urbs Cadurcorum. *Puech d' Isolu.* G. VIII. 32. 40. 43.
- Uzita. opp. Africae. Af. 41. 51. 57. 58.
- Z.
- Zama. urbs Africae. Af. 91. 92.
- Zela. opp. Ponti. *Zeheb.* Af. 72.
- Zeta. opp. Africae. Af. 68.

F I N I S.

BOOKS Printed at the University-Press in Oxford.

Sold by *Daniel Prince*, Warehouse-Keeper to the University; and by *Peter Elmsly*, Bookseller, opposite *Southampton-Street*, the *Strand*, *London*, at the following Prices in Sheets, viz.

**M**ARMORA Oxoniensia, Folio, large Paper, cum Fig. 4l

Platonis Parmenides, Gr. Lat. notis Thomson, 8vo 1s

Theocriti Syracusii quæ supersunt, Gr. & Lat. Edidit Thomas Warton, S. T. B. 2 vol. 4to 1l 5s

Appollonii Rhodii Argonauticorum, Lib. IV. Edidit. Joan. Shaw, A. M. 2 vol. 4to 1l 11s 6d

———— Idem, 8vo. 2 Vol. large Paper. 10s 6d

———— Idem, 8vo. small Paper 6s

Longinus, Gr. Lat. notis Toupilii, Quarto, large Paper. 14s

———— Idem, 4to. small Paper. 9s

———— Idem, 8vo. large Paper. 5s

———— Idem, 8vo. small Paper. 3s 6d

Indices tres in Longinum, Eunapium & Hieroclem, per Robinson, 8vo 2s 6d

Euripidis quæ extant omnia, Gr. Lat. Edidit Samuel Musgrave, M. D. 4 vol. 4to 3l 15s

Notæ five Lectiones ad Tragicorum Græcorum veterum, Æschyli, Sophoclis, Euripidis, quæ supersunt Dramata, deperditorumque Reliquias. Auctore Benjamino Heath, 4to 14s

Catalogue of printed Books in the Bodleian Library, 2 vol. fol. Large Paper. 15s

———— Idem, Small Paper. 10s

Catalogue of Oxford Graduates, from 1659 to 1770. 8vo 4s 6d

*In the Press.*

Catalog. Cod. MSS. Orient. in Bib. Bod. asserv.

Dr. Bradley's Astronomical Observations, Folio.

Ciceronis Opera Omnia, Quarto.

Aristoteles de Poetica, 8vo. large and small Paper.

Homeri Opera omnia cum Scholiis Didymi & Indice Seberi, 3 vol. 8vo. large and small Paper.

*Preparing for the Press.*

Strabonis Opera.

Xenophontis Histor. Græc.

Polybii Opera.



Directions for placing the Maps.

Map of Gaul, to face Page 1.

The other two to face Page 217.



